

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 60

*Регіональні та загальноукраїнські
історико-культурні процеси
у сучасному дослідницькому вимірі*

Ніжин – 2010

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 07.04.2010 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко, д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; д. мист., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 60 : Регіональні та загальноукраїнські історико-культурні процеси у сучасному дослідницькому вимірі / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 390 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010
© Самойленко Г. В.

Редакційна колегія збірника
"Література та культура Полісся"
щиро вітає його засновника,
відповідального редактора та упорядника,
відомого літературознавця, історика культури,
краєзнавця, бібліографа, доктора філологічних наук,
професора, заслуженого діяча науки і техніки України,
члена Національної спілки краєзнавців України,
лауреата премії ім. М.Коцюбинського,
почесного громадянина міста Ніжина

Самойленка Григорія Васильовича

з 75-річчям від дня народження і бажає міцного здоров'я, творчих
успіхів, нових здобутків на науковій ниві.

З повагою колеги

1 травня 2010 р.

***Вельмишановний наш Ювіляре!
Дорогий Григорій Васильович!***

Уклінно вітаємо Вас із знаменним ювілеєм – 75 років.

Почесний громадянин Ніжина, заслужений діяч науки і техніки, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури, доля якого більш ніж півстоліття пов'язана з долею Гоголівської вищої школи. Стільки слів і стільки побажань у цей день Ви вже почули... Дозвольте ж і від імені колективу викладачів, співробітників та студентів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя привітати Вас з нагоди славного ювілею.

Без Вашої самовідданої, плідної і наполегливої праці не можна уявити життя філологічного факультету, якому Ви віддали близько 20-ти років на посаді декана і 40 років професійної діяльності. Довкола Вас концентрується життя філологічного факультету і сьогодні: незмінний ініціатор проведення різноманітних наукових конференцій, натхненник у модернізації процесу освіти, науковий керівник численної когорти аспірантів і молодих науковців.

Факультет і філологічна школа Ніжинського вузу, її історія, наукові традиції, кращі здобутки – все це пов'язано з Вашою творчою працею і постійними зусиллями на ниві української культури. Саме завдяки Вам і Вашій активній діяльності Ніжин став одним із провідних осередків вивчення і дослідження творчості М.Гоголя, і саме завдяки Вам зберігається наукова традиція Ніжинської філологічної школи.

Неоціненним є Ваш внесок і до регіонального вивчення української культури, історії та літератури. Ви двадцять років є незмінним редактором і видавцем ВАКівського збірника "Література та культура Полісся", відповідальним редактором філологічної серії "Наукових записок НДУ ім. Миколи Гоголя", автором численних монографій, присвячених Ніжинщині, її історії та культурі, наукових розвідок, статей, філологічних досліджень.

Вітаючи Вас з ювілеєм, дорогий Григорію Васильовичу, висловлюємо Вам глибоку шану та щирю подяку за десятиліття плідної і наполегливої праці. Ви є прикладом для колег-викладачів, зразком для наслідування молоді, Ваш оптимізм і позитив додають життєвої наснаги і впевненості у завтрашньому дні.

Нехай роки не затьмарюють радість і повноту буття. На щастя, на здоров'я, на благополуччя і сонячних променів ласку нехай буде багатою Ваша доля. Дорожче за людяність і милосердя немає в людині кращого, а Ваше єство наповнене цим. Тож хай сторицею повниться Ваша чаша, нехай чистими помислами струменить джерело Вашої доброти. Нехай до ста літ буде Вам з роси і води!

Ректор університету
Голова профкому

О.Д.Бойко
О.Лейберов

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Ніжинській землі щастить на талановитих людей, визначних учених, справжніх науковців. Так трапилося і далекого вже сьогодні 1970 року, коли після закінчення аспірантури в найпрестижнішому столичному університеті імені Тараса Шевченка до Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя приїхав **Григорій Васильович Самойленко** – людина винятково самодисциплінована, високо позитивна в усіх загальноспівідувальних людських і громадських вимірах, енергійна, наполеглива, впевнена у своїх силах.

Першотравень... Весняна пора, коли в природі вже все ожило, забуяло яблуневим квітом, розмаїтим травозіллям. Такої сонцесяйної і життєствердної пори – 1 травня 1935 року – у робітничій сім'ї в селі Нові Петрівці Вишгородського району Київської області народився Григорій Васильович Самойленко.

Дитинство ювіляра припало на важке довоєнне, лихоліття війни і голодні та холодні повоєнні роки, воно було наповнене ранньою працею. Саме в цей період у напруженому плині сільського життя формувалися й міцніли підвалини духу, велика сила волі, життєва стійкість, витривалість, жага до знань.

Після закінчення середньої школи та чотирирічної служби на Північному військово-морському флоті Григорій Васильович Самойленко успішно навчається у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка на філологічному факультеті.

У 1963 році випускника столичного університету радо зустріла Згурівська восьмирічна школа-інтернат. Саме тут розпочалася плідна педагогічна діяльність ювіляра, яка тривала чотири роки. У стінах Згурівської школи-інтернату відбулося знайомство з особливо дорогою для Григорія Васильовича людиною – дружиною Надією Флорівною. Ось уже скоро й золоте весілля, уже майже 50 років це миле подружжя у мирі і злагоді крокує по життю. Надія Флорівна і Григорій Васильович зростили двох синів, які стали відомими в Україні вченими. Та найбільша радість і вітха, світле сонечко – внучка Настуся.

У Ніжинській вищій школі ювіляр пройшов плідний викладацький шлях, перебуваючи на посадах асистента (1970), старшого викладача (1971–1972), доцента (1973–1988), професора (з 1989), завідувача кафедри і декана філологічного (історико-філологічного) факультету.

Сьогодні в Україні і далеко за її межами ім'я літературознавця, фундатора українського гоголезнавства, бібліографа, історика культури, краєзнавця Григорія Васильовича Самойленка широко відоме, воно давно вписане в історію українського та російського літературознавства, добре знане у всьому слов'янському культурологічному світі. Григорій Васильович – доктор філологічних наук, професор, відмінник освіти

України та Казахстану, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат обласної премії імені Михайла Коцюбинського, почесний громадянин м. Ніжина.

Талановитий літературознавець однаково залюблений у барви художнього слова, історію рідної та зарубіжної культури, краєзнавство і педагогічну роботу, якій присвятив майже півстоліття свого життя. Григорій Васильович – мудрий, талановитий і творчий Учитель і керівник. Протягом 20 років ювіляр очолював філологічний (пізніше, відроджений з його ініціативи та найактивнішої участі в розбудові, – історико-філологічний) факультет. Одночасно з 1974 року і до сьогодні Григорій Васильович – завідувач кафедри світової літератури та історії культури. Досвідчений і передбачливий керівник протягом багатьох років на ґрунті справжньої інтелігентності, партнерства і довіри гуртує навколо себе як колектив філологічного факультету, так і колектив кафедри світової літератури та історії культури. Григорій Васильович успішно готує педагогічні та наукові кадри для всієї України. Його учні (тисячі вчителів і десятки кандидатів філологічних, педагогічних наук) плідно працюють у середніх і вищих навчальних закладах, академічних установах України, творчо реалізуючи ідеї свого Вчителя.

Сучасний науковий світ знає Григорія Васильовича і як глибокого науковця, що досліджує українську та російську літературу, культуру, є одним із фундаторів українського гоголезнавства, і як члена кількох спеціалізованих вчених рад, і як мудрого наставника, щирого порадника, найвагомішим досягненням якого є підготовлені учні та наукові праці широкого діапазону, які добре знають і цінують у багатьох вишах України.

Виявом високої громадянської зрілості, українського патріотизму є сформована ювіляром наукова школа регіонального вивчення літератури та культури Полісся. Серед майже чотирьох сотень опублікованих праць (наукових монографій, навчальних посібників, статей) особливу увагу науковців привертають монографії – "Літературне життя Чернігівщини XII–XX століть", "Культура Чернігівщини XI – першої половини XVII ст.", "Марія Заньковецька і Поліський край", які у 2005 році на конкурсі "Краща книга року 2004" справедливо були визнані найкращими, кваліфіковані авторитетним журі як по-новаторському самобутні змістовні твори. Вони посіли перше місце в номінації "Наукова література".

Досить значним досягненням Григорія Васильовича є праці, присвячені вивченню історії Ніжинської вищої школи. Опубліковано десятки біобібліографічних покажчиків, присвячених видатним ученим (серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи"), а також бібліографічний довідник "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". Найбільшою приємністю для працівників університету стала праця Григорія Васильовича та Олександра Григоровича Самойленків "Ніжинська вища школа: сторін-

ки історії" (2005), у якій з почуттям великої шани і любові до засновників вишу, до митців зі світовими іменами, до своїх колег – викладачів давно минулих і сучасних років – на багатому архівному та документальному матеріалі віддзеркалено двохсотрічну історію Ніжинської вищої школи.

Щедрим ужиноком у творчому доробку ювіляра є монографії і бібліографічні праці, присвячені творчості Миколи Гоголя ("Н.В.Гоголь и литература народов СССР" (1984), "Н.В.Гоголь и Нежин. Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества" (1989, у співавторстві), "М.Гоголь у ХХ ст." (2008), "Николай Гоголь и Нежин" (2008) та багато інших). Остання з названих на конкурсі "Краща книга 2009 р." в номінації "Наукова література" посіла друге місце.

Якісний викладацький склад багатьох сучасних кафедр університету, репрезентований докторами і кандидатами наук з філології, історії, педагогіки, – це результат багаторічної, копіткої і напруженої праці професора Григорія Васильовича Самойленка як засновника і відповідального редактора ВАКівського наукового збірника "Література та культура Полісся" (з 1990 року побачили світ 60 випусків), відповідального редактора "Наукових записок Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки", упорядника та наукового редактора багатьох наукових збірників праць. З глибокою вдячністю відзначаю це не лише з приводу ювілею, а користуюся нагодою оприлюднити те, що давно живе у моїй душі та, впевнена, у серцях багатьох моїх колег.

Із вершин прожитого і пережитого, вимріяного й осмисленого сьогодні добре видно і стежки, і дороги, які вели Вас, глибокошановний Григорію Васильовичу, до художнього тексту, літературознавчих парадигм, культурологічних глибин, гоголезнавчих студій... Праця для Вас завжди була насолодою і змістом життя, а любов до літератури, глибина думки, невичерпність інтересів, величність душі, щирість, доброта і водночас виняткова воля, рішучість, відданість улюбленій справі гідні захоплення. Ви зуміли гармонійно поєднати мудрість науковця, досвід педагога, справедливості керівника, батьківську любов і дідусеву ласку.

Вельмишановний і дорогий Григорію Васильовичу! Члени кафедри української мови щиро, дружно і дружньо вітають Вас – визначного літературознавця, культуролога, мудрого педагога, активного громадського діяча і прекрасну Людину – зі славним ювілеєм. Зичимо Вам многая і блага лїта, Божого благословення, міцного-преміцного здоров'я, сили і невичерпної творчої наснаги на довгі-предовгі роки!

*Доктор філологічних наук, професор,
зав. кафедри української мови
НДУ імені Миколи Гоголя
Надія Бойко*

СПИСОК
друкованих наукових праць доктора філологічних наук,
професора Самойленка Григорія Васильовича

МОНОГРАФІЇ. НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. Стихотворная сатира и юмор периода Великой Отечественной войны. – К. : Вища школа, 1977. – 160 с. Рец. : Лит. обозрение. – 1978. – № 5. – С. 91 ; Рус. лит. – 1982. – № 1. – С. 246–248.
2. Изучение творчества А.И.Герцена. – К. : Рад. школа, 1978. – 112 с. Рец. : Під прапором Леніна. – Ніжин, 1981. – 17 листопада. – С. 3.
3. Олександр Фадєєв і Україна. – К. : Знання, 1980. – 48 с.
4. Школьный учитель. Образ учителя в советской многонациональной литературе. – Нежин : НГПИ, 1981. – 53 с.
5. Использование краеведческих материалов в системе учебно-воспитательной работы до русской литературе. – Чернигов : ОИУУ, 1982. – 34 с. (Співавтор Л.І.Сало.)
6. Фадеев А. А. Библиографический указатель – Нежин : НГПИ, 1983. – 109 с.
7. Н.В.Гоголь и литература народов СССР. – Нежин : НГПИ, 1984. – 148 с. Рец. : Совет. библиография. – 1986. – № 1. – С. 82–83; Під прапором Леніна. – 1985. – 24 січня.
8. А. А. Фадеев и литературы народов СССР. – К. : Вища школа, 1985. – 144 с. Рец. : Радуга. – 1986. – № 6. – С. 163–165; Рад. літературознавство. – 1986. – № 1. – С. 68–69 ; Рус. язык и лит. в средн. учебн. завед. УССР. – 1986. – № 12. – С. 73.
9. Изучение творчества А.А.Фадеева в школе. – К. : Рад. школа, 1986. – 172 с.
10. Изучение пьесы Н.Гоголя "Ревизор" в школе. – Нежин : НГПИ, 1987. – 36 с.
11. Литературно-критическая деятельность А.А.Фадеева и развитие советской критической мысли 20–50-х годов. – К. : КГУ, 1987. – 36 с.
12. Изучение творчества Н.В.Гоголя в школе. – К. : Рад. школа, 1988. – 272 с. (Співавтори Н.М.Жаркевич, П.В.Михед, А.М.Гулак.)
13. Школьный курс русской литературы и методика её преподавания. – К. : РУМК, 1991. – 24 с.
14. А.А.Фадеев. Семинарий. – Нежин : НГПИ, 1991. – 228 с.
15. Страницы литературной жизни Черниговщины XII–XVIII веков. – Нежин : НГПИ, 1992. – 62 с.
16. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин : НГПИ, 1993. – 173 с. Рец. : Гарт. – 1993. – 17 вересня. – № 38 ; Ніжин. вісник. – 1994. – 21 травня.
17. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. – Ніжин : НДПІ, 1993. – 336 с. Рец. : Ніжин. вісник. – 1994. – 21 травня.

18. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина. – Ніжин : НДПІ, 1994. – 56 с. Рец. : Деснянська правда. – 1995. – 15 липня.
19. Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України. – Ніжин : НДПІ, 1994. – 100 с. (Співавтори Г.М.Галабутська, Н.Г.Бабанська.)
20. Нариси культури Ніжина. – Ч. 1 : Література. – Ніжин, 1995. – 100 с. Рец. : Ніжинський вісник. – 1995. – 13 вересня. – С. 3.
21. Нариси культури Ніжина. – Ч. 2 : Театральне та музичне життя в XVII–XX. – Ніжин, 1995. – 166 с.
22. Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII–XX ст. – Ніжин, 1995. – 156 с. Рец. : Ніжинський вісник. – 1996. – 24 лютого. – С. 2 ; Деснянська правда. – 1996. – 4 липня.
23. Ніжинський педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя. – Ніжин, 1995. – 24 с.
24. Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин, 1995. – 158 с. Рец. : Гарт. – 1995. – 22 грудня.
25. Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського. – Ніжин, 1996. – 107 с. + 24 с. фото.
26. Нариси культури Ніжина. – Ч. 3 : Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – 256 с.
27. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. – Ніжин, 1996. – 268 с. (Співавтори О.Г. та С.Г.Самойленко.)
28. Нариси культури Ніжина. – Ч. 4. – Ніжин, 1998. – 108 с.
29. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – 110 с. (Співавтор С.Г.Самойленко.)
30. Нариси культури Ніжина. – Ч. 5. – Ніжин, 1998. – 144 с. + 16 с. іл.
31. Образотворче мистецтво та скульптура в Ніжині в XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – 146 с. – 16 с. іл. (Співавтор С.Г.Самойленко.) Рец. : Зільберман Е. Весь Ніжин у 5 томах // Демократична Україна. – 1999. – 2 лютого. – С. 3.
32. Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова кінця XIX – поч. XX ст. – Ніжин, 1999. – 120 с.
33. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – 84 с. Рец. : Сіверянський літопис. – 2000. – № 4 (34). – С. 201–202 ; Вісті. – 1999. – 26 листопада. – С. 5.
34. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 1999. – 278 с. з іл. (Співавтор О.Г.Самойленко.)
35. Михайло Глінка і Україна. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 2000. – 72 с. + 40 іл. та фото.
36. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с. з іл. (Співавтор О.Г.Самойленко.)
37. Красознавство культурно-мистецьке та літературне. – Ніжин, 2001. – 150 с.

38. Нежин – город юности Гоголя. – Ніжин, 2002. – 268 с. : ил.
39. Ніжине мій... Історія і сучасність тисячолітнього міста. – К. : Парламент вид., 2002. – 132 с. Рец. : Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 132–134 ; Ніжинський вісник. – 2002. – 5 вересня. – С. 3.
40. Літературне життя Чернігівщини ХІІ–ХХ ст. – Ніжин, 2003. – 328 с. Рец. : Укр. мова й літ. в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 1. – С. 159–160 ; Літ. Україна. – 2005. – 27 січня. – С. 6.
41. Культура Чернігівщини ХІ – першої пол. ХVІІ ст. – Ніжин, 2004. – 92 с. (Співавтор О.Г.Самойленко.)
42. Марія Заньковецька і Поліський край. – Ніжин, 2004. – 160 с.
43. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с. (Співавтор О.Г.Самойленко.)
44. Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин : Медіус, 2006. – 95 с. Рец. : Вісник книжкової палати. – 2007. – № 3. – С. 52.
45. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України в др. пол. ХVІІ–ХVІІІ ст. – Ніжин, 2007. – 241 с. (Співавтор С.Г.Самойленко.) Рец.: Ніжиська старовина. – 2008. – № 6(9). – С. 181–190.
46. Николай Гоголь и Нежин. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 316 с. Рец. : Новое литературное обозрение. – 2010. – № 101. – С. 401.
47. Из плеяды ученых-филологов Нежинской высшей школы. Нинель Николаевна Арват. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 43 с.
48. Музей Николая Гоголя в Нежине. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 103 с.
49. Творча спадщина Гоголя на перетині епох. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 210 с.
50. Гоголь в ХХ веке. Европа, Средняя Азия, Закавказье : тематико-библиографический указатель. – Нежин : Изд. НДУ им. Н.Гоголя. – 2009. – 481 с.
51. Святкування ювілею Миколи Гоголя в Ніжині (200-річчя від дня народження). – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 140 с.
52. Театри і актори Північного Лівобережжя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – 200 С.

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

53. Н.В.Гоголь и Нежин; Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества. – Нежин : НГПИ, 1989. – 121 с. (Співавтори Є.Н.Михальський, Н.М.Жаркевич, П.В.Михед.)
54. Н.Н.Арват : библиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 19 с.

55. Г.П.Васильківський : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернігів : Облполіграфвидав, 1990. – 12 с.
56. Л.І.Коломієць : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернігів : Облполіграфвидав, 1990. – 12 с.
57. А.В.Майборода : Біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернігів : Облполіграфвидав, 1990. – 12 с.
58. Г.Я. Неділько : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернігів : Облполіграфвидав, 1990. – 12 с.
59. В.И.Резанов : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 9 с.
60. Я.А.Спринчак : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 10 с.
61. І.К.Чапля : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернігів : Облполіграфвидав, 1990. – 8 с.
62. Ф.С.Арват : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Ніжин : НДПІ, 1993. – 11 с.
63. Р.Ф.Брандт : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 14 с.
64. А.С.Будилович : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 22 с.
65. П.А.Заболотский : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 14 с.
66. И.И.Иванов : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 15 с.
67. В.В.Качановский : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 19 с.
68. Н.А.Лавровский : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 17 с.
69. Є.А.Рихлик : біобібліографічний покажчик. Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Ніжин : НДПІ, 1993. – 15с.
70. М.И.Соколов : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 14 с.
71. М.Н.Сперанский : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 22 с.
72. Нинель Николаевна Арват : биобиблиографический указатель. – Нежин, 1998. – 28 с.

СТАТТІ ПРО ЛІТЕРАТУРУ ТА ЛІТЕРАТУРНУ КРИТИКУ

73. Из истории перевода стихотворения Т.Г.Шевченко "Заповіт" на русский язык // Голос Шевченка над світом. – К. : Київ. ун-т, 1961. – С. 41–48.
74. Горький і діти // Дошкільне виховання. – 1968. – № 3. – С. 5–9.
75. Горький і Україна // Зоря комунізму. – Яготин, 1968. – 14 березня.
76. Прямой наводкой // Радуга. – 1969. – № 5. – С. 171–175.
77. Мечом сатиры // Радуга. – 1970. – № 5. – С. 166–170.
78. Пісні з-за колючого дроту // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3. – С. 50–63.
79. Фольклорные традиции в советской фронтовой поэзии // Вестник Ереванского университета. – 1970. – № 1. – С. 138–149.
80. Басни военных лет // Вісник Київського університету. Серія філології. – 1970. – № 12. – С. 119–124.
81. Фельетон борется // Вопросы русской литературы. – Львов : Львовский университет. – 1970. – Вып. 1(13). – С. 46–51.
82. Боевые побратимы Василия Теркина // Слово, которое вело в бой. – К. : КГУ, 1971. – С. 186–204.
83. Литературные сатирические и шуточные частушки военных лет // Вісник Київського університету. – К., 1971. – № 13. Серія філології. – С. 112–119.
84. Безсмертя // Під прапором Леніна. – Ніжин, 1972. – 4 листопада
85. Поезія М.Ю.Лермонтова і життя // Укр. мова та літ-ра в школі. – 1974. – № 10. – С. 14–22.
86. Натхненням зігрите життя // Деснянська правда. – 1974. – 5 червня.
87. Документы свидетельствуют // Радуга. – 1975. – № 5. – С. 124–127.
88. Фадеев і українські письменники // Укр. мова і літ-ра в школі. – 1976. – № 12. – С. 75–77.
89. На шляхах творчої співдружності // Радянське літературознавство. – 1976. – № 12. – С. 80–82.
90. Сторінки дружби // Дніпро. – 1976. – № 12. – С. 117–119.
91. Творчі взаємозв'язки О.Фадеева та українських літераторів кінця 20-х – початку 30-х років // Шістдесятиріччя Великого Жовтня і закономірності літературного процесу періоду розвиненого соціалізму. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський ун-т, 1978. – С. 43–44.
92. Деятельность А.Фадеева по объединению литературных сил накануне I съезда советских писателей // Вопросы русской литературы. – Львов : Вища школа, 1978.
Вып. 2 (32). – 1978. – С. 3–11.
93. Живі джерела братерства // Під прапором Леніна. – 1979. – 3 квітня.

94. Проблема инационального героя в творческом наследии А.Фадеева (на материале "Молодой гвардии") // Вопросы русской литературы. – Львов : Вища школа, 1981.

Вып.1 (37). – 1981. – С. 18–24.

95. Творчество А.Фадеева и художественный поиск советских писателей // Вопросы литературы народов СССР. Вып. 7. – Одесса : Вища школа, 1981.

Вып. 7. – 1981. – С. 28–39.

96. Взыскательный мастер слова // Русская речь. – М., 1981. – № 5. – С. 9–15.

97. Епохою окрилена: Українська критика в роки Великої Вітчизняної війни // Радянське літературознавство. – 1981. – № 9. – С. 74–79.

98. Наставник і вихователь молодих талантів: О.Фадєєв // Дніпро. – 1981. – № 12. – С. 120–123.

99. Повість юності крилатої // Українська мова і літ-ра в школі. – 1981. – № 12. – С. 5–58.

100. Н.В.Гоголь в восприятии и оценке А.Фадеева // Тезисы докладов I Гоголевских чтений. – Полтава, 1982. – С. 38–39.

101. А.Фадеев и славянские литературы // Советское славяноведение. – М., 1982. – № 3. – С. 52–58.

102. Литературно-критическая деятельность А.Фадеева в период Великой Отечественной войны // Методика преподавания русского языка и литературы. Вып. 15. – К. : Рад. школа, 1982.

Вып. 15. – 1982. – С. 113–123.

103. ВОАП и его место в литературном процессе 20–30-х годов // Вопросы русской литературы. – Львов : Вища школа, 1983.

Вып. 1 (44). – 1983. – С. 3–9.

104. Демьян Бедный в оценке А.Фадеева // Поэт борьбы и созидания. – Кировоград : КГПИ, 1983. – С. 65–71.

105. Гоголевские традиции в советской многонациональной литературе // Гоголь и современность. – К. : Вища школа, 1983. – С. 82–90.

106. А.Фадеев и В.Маяковский // Тезисы Четвертой научной конференции по проблемам литературного окружения В.В.Маяковского и межнациональных литературных связей. – Одесса : Одес. ун-т, 1983. – С. 18–20.

107. Н.В.Гоголь в литературоведении народов СССР // Тезисы докладов Вторых Гоголевских чтений. – Полтава, 1984. – С. 106–107.

108. А.Фадеев и М.Рыльский // Тези доповідей і повідомлень Республіканської науково-теоретичної конференції. – Житомир, 1985. – С. 13–15.

109. А.Фадеев о задачах критики военных лет // Они сражались за Родину. – Кировоград, 1985. – С. 49–50.

110. А.Фадеев и проблемы интернационального и национального в советском литературоведении // Вопросы литературы народов СССР. – Одесса : Вища школа, 1985.

Вып. 11. – 1985. – С. 76–85.

111. А.Фадеев и В.Маяковский // Вопросы русской литературы. – Львов : Вища школа, 1986.

Вып.1 (47). – 1986. – С. 37–41.

112. Советское фадееведение за тридцать лет (1956–1986 гг.) // Тезисы докладов Областной научно-практической конференции "Литературно-критическое наследие А.А.Фадеева и современность". – Ворошиловград, 1986. – С. 3–4.

113. "Слово о полку Игореве" в годы Великой Отечественной войны // Тезисы Чернигов. обл. научно-методической конференции, посвящ. 800-летию "Слова о полку Игореве". – Чернигов, 1986. – С. 96–98.

114. А.Фадеев о национальной форме литературы // Вопросы русской литературы. – Львов : Вища школа, 1988.

Вып. 1 (51). – 1988. – С. 38–45.

115. Н.В.Гоголь – наш современник // Наследие Гоголя и современность. – Нежин : НГПИ, 1988. – С. 3–5.

116. Образ молодого учителя в радянській літературі 70–80 рр. // Розвиток школи і педагогічної науки на Україні. – Ніжин : НДПІ, 1989. – С. 91–93.

117. А.Фадеев и А.Гайдар // Идеино-художественное наследие А.П.Гайдара и его место в советской литературе и в практике коммунистического воспитания молодежи. – Арзамас, 1989. – С. 7–8.

118. Н.В.Гоголь в восприятии и оценке Н.Асеева // Творчество Н.В.Гоголя и современность. – Нежин, 1989. – С. 10–11.

119. Актуальные проблемы преподавания русской литературы в украинской школе // Актуальные вопросы изучения в вузе курса методики преподавания языка и литературы в школе. – Нежин, 1990. – С. 72–73.

120. Народная песня в жизни и творчестве А.Фадеева // Фольклор та професійне мистецтво : матеріали Всеукраїнської наукової практичної конференції. – Ніжин, 1992. – С. 90–92.

121. Спадщина М.Коцюбинського в роки Великої Вітчизняної війни // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1991.

Вип. 2. – 1991. – С. 86–93.

122. Наследие Гоголя в трудах ученых Нежинской высшей школы // Микола Гоголь і світова культура. – К.Н., 1994. – С. 208–217.

123. Поет-пісняр, поет-трудівник // Вісті. – 1997. – 1 серпня.

124. Тюремний зошит Михайла Шломи // Вісті. – 1997. – 5 вересня.

125. Наследие Н.В.Гоголя в годы Великой Отечественной войны // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999.

Вип. 12. – 1999. – С. 215–223.

126. Перші кроки і злети поетичної творчості Євгена Гуцала // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – С. 105–116.

Вип. 14. – 2000. – С. 105–116.

127. Пантелеймон Куліш в оцінці Бориса Грінченка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001.

Вип. 15. – 2001. – С. 123–142.

128. Про Ганну Барвінок з теплотою і ніжністю // Л. Зеленьська Ганна Барвінок. – Чернігів, 2001. – С. 3–5.

129. Леонід Глібов та літературне життя Чернігова 60–80-х років // Літературний Чернігів. – 2002. – № 1 (18), – травень. – С. 90–109.

130. Життя, окрилене піснями (поетична творчість О. Ющенка) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.

Вип. 18 : Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та Лівобережній Україні. – 2002. – С. 32–38.

131. Чернігівська літературна школа // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. – Київ ; Ніжин, 2002.

Вип. 4. – 2002. – С. 78–100.

132. Письменники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.

Вип. 19 : Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях. – 2002. – С. 51–66.

133. Творчість П. П. Білецького-Носенка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.

Вип. 21 : Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – 2002. – С. 3–7.

134. Поезія Євгена Гуцала // Поетичні голоси Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 177–182.

135. "Тюремний зошит" Михайла Шломи // Поетичні голоси Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 289–294.

136. М. Коцюбинський на шляху до європейського визнання // Наукові записки. Філологічні науки. – Ніжин : НДПУ, 2003. – С. 53–57.

137. Ю. Збанацький – співець Поліського краю // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2004.

Вип. 26 : Із творчої спадщини Ю. Збанацького. – 2004. – 188 с. – С. 4–9.

138. Роль Александра Фадеева и Алексея Толстого в организации и проведении Шевченковского юбилея 1939 г. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.

Вип. 27. – 2004. – С. 14–20.

139. А. Фадеев и дискуссия 20-х гг. о классическом наследии // Наукові записки НДПУ ім. М. Гоголя. Серія "Філологічні науки. – Ніжин, 2004. – С. 103–115.

140. Принцип историзма и его освещение в критических работах А.Фадеева // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.

Вип. 28. – Ніжин, 2005. – С. 13–20.

141. Украинская гоголиана на рубеже веков (1979–2004) // VII Міжнародні Гоголівські читання : [збірник наукових праць]. – Полтава : ПДПУ, 2004. – С. 149–153.

142. Роман А.С.Новикова-Прибоя "Цусима" // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.

Вип. 29 : Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2005. – С. 24–34.

143. А.А.Фадеев и А.Н.Толстой (К проблеме контактных и творческих связей // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.

Вип. 30 : Культура Полісся та України в історичному та філологічному контекстах. – 2005. – С. 78–94.

144. Песнь об Украине: образ Украины в многонациональной литературе // Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки". – 2005. – С. 9–14.

145. Літературна студія Ніжинської вищої школи // Літературний Чернігів, 2005. – № 1 (29). – С. 5–17.

146. Мир ярмарки у Н.Гоголя и его предшественников // Русистика. – К. : Киевский университет, 2006.

Вып. 5–6. – К. 2006. – С. 97–106.

147. О "Сорочинской ярмарке" Гоголя // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.

Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С.44–63.

148. Йдемо разом до Сонця // О. Забарний За лаштунками літа. – Ніжин, 2006. – С. 3–8.

149. Урок-конференція на тему: "Лев Толстой і Україна" в системі уроків по роману Л.Толстого "Война и мир" // Методика. Досвід. Пошук. – Ніжин, 2006. – С. 8–23.

150. Пилип Морачевський – перший перекладач Святого Письма українською мовою // Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2006. – С. 4–8.

151. Творча доля першого перекладача Святого Письма Пилипа Морачевського: До 200-ліття від дня народження // Літературний Чернігів. – 2006. – № 4 (36). – С. 180–187.

152. Пилип Морачевський – перший перекладач Святого письма українською мовою // Ніжинський вісник, 2006. – 25 листопада. – С. 3.

153. Волков Роман Михайлович // Енциклопедія сучасної України. – 2006.

Т. 5. – 2006. – С. 85.

154. Т.Шевченко і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.

Вип. 37. – 2007. – С. 3–15.

155. Библиотека Гимназии высших наук кн. Безбородко в Нежине и читательские интересы Н.Гоголя-студента // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.

Вип. 38. 2007. – С. 21–33.

156. Бытовая и учебная жизнь Н.Гоголя в Гимназии высших наук кн. Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.

Вип. 40. – 2007. – С. 68–91.

157. Н.Гоголь и "нежинские однокорытники" в Санкт-Петербурге // Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2007. – С. 11–16.

158. Вкраплення краєзнавчого матеріалу перед вивченням "Шинелі" М.Гоголя // Методика. Досвід. Пошук. – Ніжин, 2008.

Вип. X. – 2008. – С. 5–9.

159. Н.Гоголь и "Нежинские однокорытники" в С.-Петербурге // Материалы VII Международного семинара. – СПб., 2008. – С. 164–173.

160. Историко-бытовая основа повести Н.Гоголя "Нечто о Нежине или Дуракам закон не писан" // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 41. – 2008. – С. 47–64.

161. Видатний білоруський письменник Ф.Богушевич на Чернігівщині // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 44. – 2008. – С. 107–135.

162. Ф.Богушевич і Чернігівщина // Український вимір. – Ніжин, 2008.

Вип. 2(7). – 2008.

163. Украинская гоголиана на рубеже веков (1979–2004) : [збірник наукових праць / ред. кол. : О. М. Ніколенко (голова ред.) та ін]. – Полтава : ТОВ "Асті", 2009. – С. 9–16.

164. М.Гоголь і Ніжинський університет // Сучасна освіта. – 2009. – № 4 (57). – С. 43.

165. Гоголь у Ніжині // Отчий поріг. – 2009. – № 4 (88). – С. 4–5.

166. Віктор Забіла у колі українських та російських культурних діячів XIX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 47. – 2009. – С. 3–11.

167. Архівні джерела та стародруки про творчу спадщину В.Забіли // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 47. – 2009. – С. 107–113.

168. Нежин в жизни и творчестве Н.Гоголя // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – К., 2009. – № 2 (26). – С. 2–6.

169. Із ніжинського гнізда: Н.Кукольник // Отчий поріг. – 2009. – № 9 (93). – С. 8.

170. Новонайденный список второго тома "Мертвых душ" // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 50. – 2009. – С. 112–133.

171. Начальные истоки творчества Николая Гоголя // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 52. – 2009. – С. 3–11.

172. Нежинский период жизни Н.Гоголя и начальные истоки его творчества // IX Гоголівські читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 9–11 березня 2009. – Полтава, 2009. – С. 17–22.

173. Новонайдений список 2-го тома "Мертвых душ" Н.Гоголя // Ювілейна Міжнародна конференція, присвячена 200-літтю від дня народження М.В.Гоголя. – М., 2009. – С. 98–101.

СТАТТІ З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА КРАЄЗНАВСТВА

174. У Ніжинському педагогічному інституті // Радянське літературознавство. – 1978. – № 11. – С. 96.

175. Друга професія – громадська // Соціалістична культура. – 1979. – № 3. – С. 18–19. (Стаття відмічена премією журналу за 1979 р. 1980. – № 1. – С. 30.)

176. Свято єднання // Під прапором Леніна. – 1979. – 14 квітня.

177. Безсмертна спадщина // Під прапором Леніна. – 1984. – 6 липня.

178. Гоголь в Нежине // Венок Н.В.Гоголю: Гоголь и время. – Харьков : Прапор, 1984 – С. 51–54 (Соавтор Е.Н.Михальский.)

179. У кожному домі є його твори: О.Пушкін // Під прапором Леніна. – 1987. – 10 лютого.

180. О.С.Пушкін і Чернігівщина // Деснянська правда. – 1987. – 10 лютого.

181. Вивчаючи спадщину Гоголя // Під прапором Леніна. – 1988. – 24 травня.

182. А.Пушкін и Черниговщина // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів – Ніжин, 1988.

Вип. 1. – 1988. – С. 68–69.

183. Изучение наследия Н.В.Гоголя в Нежинском институте // Наследие Н.В.Гоголя и современность. – Нежин : НГПИ, 1988.

Ч. 2. – С. 98–99.

184. Основание гимназии высших наук кн.Безбородько в Нежине // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1990.

Вип. 1. – 1990. – С. 6–36 (Співавтор Є.М.Михальський). Вступні статті до розділів зб. "Література та культура Полісся". Вип. 1. – С. 3, 6, 47–49, 77, 91.

185. Відповідальність вибору. Про кандидата в депутати Верховної Ради України Ф.С.Арвата // Під прапором Леніна. – 1990. – 28 лютого. (У співавторстві.)

186. Ніжинська філологічна школа // Під прапором Леніна. – 1990. – 10 жовтня.

187. Полісся та проблеми регіонального вивчення літератури // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1991.

Вип. 2. – 1991. – С. 3–18.

188. Ранній період творчества Н.В.Гоголя // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1992.

Вип. 3. – 1992. – С. 5–24.

189. Проблеми вивчення культури Ніжина // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ.

Вип. 4. – 1994. – С. 3–10.

190. Творчий пошук триває: Актриса Т.В.Коршикова // Там само. – С. 104–107.

191. Марія Заньковецька і Ніжин // Ніжинський вісник. – 1994. – 18 травня; 13 липня; 20 липня.

192. Гоголь єднає народи // Ніжинський вісник. – 1994. – 1 жовтня.

193. Справді народна артистка // Просвіта. – 1994. – № 2–3.

194. Гоголь єднає народи світу // Альма матер. – 1994. – Жовтень. – № 9 (22).

195. Гоголіана ніжинських учених // Там само.

196. Традиції і сучасність // Там само. – 1995. – № 5 (29), Травень.

197. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1995.

Вип. 6 : Ніжинська вища школа і проблеми розвитку освіти, науки, літератури. – 1995. – С. 126–136.

198. Ювілей актриси: О.Г.Сидельниковій – 80 // Ніжинський вісник. – 1995. – 2 грудня.

199. Проблеми вивчення культури Ніжина // Вісті. – 1996. – 9 серпня.

200. Ніжинська філологічна школа (1820–1990) // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К. : БМТ, 1996.

Вип. 1. – 1996. – С. 147–151.

201. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX на поч. XX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1996.

Вип. 10. – 1996. – С. 5–78.

202. Ніжинська вища школа як культурно-науковий центр Лівобережжя України // Історія та культура Лівобережжя України. – Київ ; Ніжин, 1997. – С. 79–86.

203. Слово про ювіляра // Альма матер. – 1998. – № 3–4. – С. 1.

204. Слово про Федора Арвата // Ніжинський вісник. – 1998. – 18 квітня. (Стаття відмічена премією ім. Г.Зорки за 1998 рік.)

205. Ф.С.Арват // Деснянська правда. – 1998. – 18 квітня.

206. "Цим і живу..." // Ніжинський вісник. – 1998. – 22 липня.

207. Пам'ятники Ніжина – свідки пам'яті народної // Вісті. – 1996. – 2 жовтня.

208. Художня студія Михайла Прокопця // Ніжинський вісник. – 1998. – 21 жовтня.
209. Творча спадщина П. Морачевського // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998.
Вип. 11. – 1998. – С. 3–15.
210. Роль Нежинської філологічної школи в формуванні наукових інтересів академіка Е. Ф. Карського // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998.
Вип. 11. – 1998. – С. 52–57.
211. Талант яскравий і самобутній // Ніжинський вісник. – 1999. – 19 травня. – № 37.
212. Забуте і воскресле ім'я // Ніжинський вісник. – 1999. – 11 серпня.
213. Їм було по 28 // Ніжинський вісник. – 1999. – 15 вересня.
214. На терені українознавства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 156–158
215. Життя, сповнене красою // Альма матер. – 2000. – Лютий.
216. Бути корисною Вітчизні // Ніжинський вісник. – 2000. – 23 лютого.
217. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям // Рідна школа. – 2000. – Серпень. – С. 27–32.
218. Літопис Ніжинської вищої школи // Рідна школа. – 2000. – Серпень. – С. 56–63.
219. У вічній пам'яті потомків // Література та культура Полісся. Вип. 13. – Ніжин, 2000. – С. 3–9.
220. Ніжинському філологічному – 125 років // Там само. – Вип. 14. – С. 177–183.
221. Міжнародні зв'язки Ніжинського педагогічного університету на новому етапі // Вісті. – 2000. – 6 жовтня. – С. 3.
222. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5 (35). – С. 14–23.
223. Європейські обрії університету // Освіта України. – 2000. – 27 вересня. – № 39.
224. Перші кроки і злети поетичної творчості Євгена Гуцала // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000.
Вип. 14. – 2000. – С. 105–116.
225. Внесок вчених Ніжинської вищої школи в розвиток української філології // Історія української лінгвістики : зб. наук. праць. – Київ ; Ніжин, 2001. – С. 9–20.
226. Ніжинська вища школа і слов'янський світ // Не вместо, а вместе: Некоторые проблемы славянской культуры в современном мире. – К., 2001. – С. 53–65. (Співавтор О. Г. Самойленко.)
227. Грецькі навчальні заклади в Ніжині // Греки в Ніжині. – К., 2001. – С. 202–207. (Співавтор С. Г. Самойленко.)

228. Костянтин Базилі в Ніжині // Там само. – С. 237–245.
229. Изучение проблем русского языка в Нежинской высшей школе // Проблемы преподавания и изучения русского языка в школе и вузе на современном этапе. – Нежин, 2001. – С. 3–12.
230. Авраменко Віталій Григорович // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2001.
Т. 1. – 2001. – С. 80.
231. Андрущенко Володимир Микитович // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2001.
Т. 1. – 2001. – С. 512.
232. Арват Нінель Миколаївна // Там само. – С. 631.
233. Арват Федір Степанович // Там само. – С. 756.
234. Астаф'єв Олександр Григорович // Там само. – С. 759.
235. Поэтический мир Лидии Туровой // Турова Лидия. Память. Стихи. – Нежин, 2002. – С. 2–14.
236. Ніжин – місто театральне // Вісті. – 2002. – 22 лютого.
237. Культура і вибори // Ніжинський вісник. – 2002. – 21 березня ; Вісті. – 2002. – 29 березня.
238. Їхня гра хвилювала до сліз // Ніжинський вісник. – 2002. – 28 березня.
239. "Брехня" В. Винниченка на сцені ніжинського театру // Ніжинський вісник. – 2002. – 18 квітня.
240. Нежинская Гоголиана на современном этапе // Література та культура Полісся.
Вип. 16 : Спадщина М. Гоголя в сучасних дослідженнях (до 150-річчя від дня смерті письменника). – Ніжин, 2002. – С. 182–186.
241. Актор і режисер Іван Бровченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 19 : Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях. – 2002. – С. 126–138.
242. Газета "Молодий комунар" // Наукові записки НДПУ ім. М. Гоголя. Серія "Філологічні науки". – Ніжин : НДПУ, 2002. – С. 85–89.
243. Учительська родина Кунелакісів // Греки в Ніжині : зб. документів та матеріалів. – Ніжин : ТОВ "Вид. "Аспект-Поліграф", 2003. – Вип. 3. – С. 146–149.
244. Поет-пісняр, поет-трудовник // Поетичні голоси Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 289–294.
245. Визначний вчений і педагог // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2003.
Вип. 22 : Із наукової спадщини І. Я. Заславського. – 2003. – С. 6–10.
246. Ю. Збанацький і Чернігівщина // Ніжинський вісник. – 2003. – 5 лютого ; Альма Матер. – 2003. – № 6 (0116). – лютий.

247. Юністю окрилені роки // Завжди з нами. Спогади про Юлія Коцюбинського. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2004. – С. 116–120.

248. Культура Чернігівщини періоду Київської Русі // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2003.

Вип. 23: Українсько-російські білоруські мовно-літературні та культурні зв'язки. – 2003. – С. 97–123 (у співавторстві з О.Г.Самойленком).

249. Особливості розвитку культури на Чернігівщині у XIII – першій половині XVII ст. – Там само. – С. 122–139. (Співавтор О.Г.Самойленко.)

250. Известный ученый-русист Украины // Наукові записки НДПУ ім. М. Гоголя. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2003. – С. 112–125.

251. Украинская гоголиана на рубеже веков (1978–2004) // Література та культура Полісся.

Вип. 24 : До 195-річчя з дня народження М.Гоголя та 25-річчя оновлення вивчення спадщини письменника у Ніжинській вищій школі. – Ніжин, 2004. – С. 3–12.

252. Дослідник польської літератури Є.А.Рихлик // Поляки в Ніжині. Ніжин, 2004.

Вип. 2. – 2004. – С. 16–28.

253. Організатор музичної справи у Ніжині Б.Л.Вержиківський // Там само. – С. 128–134.

254. Бернес Марк Наумович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2004.

Т. 2. – 2004. – С. 534–535.

255. Бельський Петро Олександрович // Там само. – 2004.

Т. 2. – 2004. – С. 575.

256. Бистрицька Еліна Аврамівна // Там само.

Т. 2. – 2004. – С. 603–604.

257. "Більшовик Ніжинщини" // Там само.

Т. 2. – 2004. – С. 853.

258. Бровченко Іван Кузьмич // Енциклопедія сучасної України. – К., 2004.

Т. 3. – 2004. – С. 471.

259. Бровченко Марія Федорівна // Там само.

Т. 3. – 2004. – С. 472.

260. Бугославський Сергій Олексійович // Там само.

Т. 3. – 2004. – С. 513.

261. Буштетт Петро Андрійович // Там само.

Т. 3. – 2004. – С. 681–682.

262. Культурне життя Чернігова кінця XIX – поч. XX ст. // Невичерпне джерело знань : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з часу заснування Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка. – Чернігів, 2004. – С. 7–13.

263. Служити благородній справі – завжди почесно // Добром зігрите серце. – Ніжин : Аспект, 2004. – С. 49–52.

264. Ніжинська Гоголіана на рубежі століть (1979–2004) // Альма Матер. – 2004. – № 8 (0118), квітень.

265. Technology of Inclusion of Research Elements of History and Philology Students in the Learning Process // Інновації у вищій освіті. Матеріали першої міжнародної конференції. – Ніжин, 2004. – С. 214–225. (Співавтори О.Г.Самойленко, С.Г.Самойленко.)

266. Ніжинська вища школа та її значення у розвитку культури й освіти // Ніжинська філологічна школа: минуле, сьогодення, майбутнє : матеріали Другої міжнародної науково-практичної студентської конференції – Ніжин, 2004. – С. 5–13. (Співавтор О.Г.Самойленко.)

267. Марія Заньковецька і її роль у розвитку театральної культури на Чернігівщині // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.

Вип. 25 : Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України. – 2004. – С. 3–80.

268. Ніжинська вища школа // Чернігівщина incognito. – Чернігів : КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2004. – С. 182–189. (Співавтор О.Г.Самойленко.)

269. Одна з дочок Прометея // Вісті. – 2005. – 4 лютого.

270. Закоханість справою. До ювілею О.В.Плаушевської // Ніжинський вісник. – 2005. – 10 лютого.

271. Засновник Ніжинського театру, актор і режисер Борис Лучицький // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.

Вип. 30 : Культура Полісся та України в історичному та філологічному контекстах. – 2005. – С. 205–230.

272. Наследие Н.Гоголя в трудах ученых Нежинской высшей школы // Информ. бюллет. УАПРЯЛ. – 2005. – № 12. – С. 29–45.

273. Музеї – духовне багатство Ніжинського університету // Світ виховання. – К., 2005. – № 3 (10). – С. 60–63.

274. Відомий науковий осередок України в Ніжині // Вісник Національної академії України. – 2005. – № 7. – С. 114–121. (Співавтор О.Г.Самойленко.)

275. Ніжинській вищій школі – 200 років // Вісті. – 2005. – 28 жовтня. – С. 1, 3.

276. Нежинской высшей школе – 200 лет! // Информационный бюллетень УАПРЯЛ. – 2005. – № 1. – С. 4–16.

277. Изучение проблем русского языка в трудах преподавателей Нежинской высшей школы // Там же. – С. 17–23.

278. Ніжинському університету – 200 років // Знання. – 2005. – № 5. – С. 10–15.

279. Дмитро Грудина – театральний діяч і актор із творчого гуртка Марії Заньковецької // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006.

Вип. 2 (5). – С. 98–110.

280. Культура Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
Вип. 32. – 2006. – С.157–194. (Співавтор С.Г. Самойленко.)
281. Розвиток освіти на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
Вип. 33. – 2006. (Співавтор С.Г. Самойленко.)
282. Декоративно-ужиткове мистецтво Чернігівщини другої пол. XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
Вип. 33. – 2006. – С. 156–187.
283. Нехай назавжди збережеться в пам'яті ніжинців його ім'я: До 100-річчя від дня народження Б.Б.Луцицького // Вісті. – 2006. – 10 лютого.
284. Про людяність і професіоналізм Петра Никоненка // Вісті. – 2006. – 28 липня.
285. Збірник "Н.Н.Кибальчич. Твори", підготовлений Зеленською Л.І. // Зеленська Людмила. Надія Кибальчич. Вибране. – Чернігів, 2006. – С. 3–4.
286. Гетьман Іван Михайлович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 5. – 2006. – С. 580.
287. Образотворче мистецтво на Чернігівщині у др. пол. XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
Вип. 34. – 2007. – С. 200–223.
288. Музично-театральне мистецтво на Чернігівщині у др. пол. XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
Вип. 34. – 2007. – С. 223–238.
289. Миті життєвої долі Тамари Пінчук // Ніжинський вісник. – 2007. – 16 серпня. – С. 7.
290. Керівник на своєму місці: М.В.Приходько // Вісті. – 2007. – 17 серпня.
291. Художник Канади – ніжинець // Український дім. – 2007. – № 25. – С. 3.
292. Голуб Сергій Олександрович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006.
Т. 6. – 2006. – С. 109.
293. Гордієнко Іван Іванович // Там само. – С. 244.
294. Грудина Дмитро Якович // Там само. – С. 544–546.
295. Грузинський Олександр Сергійович // Там само. – С. 548.
296. Даденков Микола Федорович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2007.
Т. 7. – 2007. – С. 176.
297. Данилов Володимир Валер'янович // Там само. – С. 205–206.
298. Дейша-Сіоніцька Марія Андріївна // Там само. – С. 304
299. Доброліж Вадим Володимирович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2008.
Т. 8. – 2008. – С. 122.

300. Домбровський Андрій Володимирович // Там само. – С. 246
301. Дорохін Володимир Гранлісович // Там само. – С. 332.
302. Дубравін Валентин Володимирович // Там само. – С. 486.
303. Журба Кузьма Тимофійович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2009. Т. 9. – 2009. – С. 692.
304. Забіла Пармен Петрович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
305. Засць Іван Якимович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
306. Заїка Микола Тихонович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
307. Записки Ніжинського інституту народної освіти // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
308. Заславський Ісай Якович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
309. Зятківська Ромуальда Григорівна // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
310. Іванов Іван Іванович // Там само. – С.
311. Історико-філологічне товариство // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10.
312. Книгодрукування на Чернігівщині у др. пол. XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. Вип. 35. – 2007.
313. Вадим Доброліж – художник із Ніжина // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. Вип. 35. – 2007.
314. Литовські діячі культури Феддерси в Ніжині // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. Вип. 40. – 2007.
315. Гоголівський Тарас бульба у сучасній інтерпретації корифея української сцени Марка Кропивницького // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. Вип. 42. – 2008. – С. 38–45.
316. Ф.С.Арват – педагог, вчений, керівник навчального закладу // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. Вип. 43. – С. 6–13.
317. Життєва та творча доля Ф.С.Арвата // Альма матер. – 2008. – Квітень. – С. 3.
318. Вчитель вчителів // Науковий вісник. – 2008. – 17 квітня. – С. 7.
319. Пам'ятне слово про Л.Зеленську // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. Вип. 42. – 2008. – С. 285–286.

320. Ніжин музичний // Кавунник О.А. Музиканти Ніжина. – Ніжин, 2008. – С. 9–12.

321. Всі прапори – до нас // Ніжинський вісник. – 2008. – 11 жовтня. – С. 3.

322. Известный языковед Украины // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 44. – 2008. – С. 3–11.

323. Твори М.Гоголя в репертуарі Миколи Садовського // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 45. – 2008. – С.137–145.

324. Гоголівська тематика у репертуарі трупи М.Кропивницького гастрольної поїздки 1897 до Петербурга // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 46. – С. 194–211.

325. Іполит Ковальський і його праця // Ніжинська "Просвіта": сторінки історії. – Ніжин, 2009. – С. 37–39.

326. Іполит Дмитрович Ковалевський // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6. – К., 2009.

Вип. 8 (11). – С. 135–136.

327. Від аматорського до професійного театру: Новгород-Сіверський театр ім. І. Уралова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 55. – 2009. – С. 222–232.

УПОРЯДКУВАННЯ ТА РЕДАГУВАННЯ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ, НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ ТА ІНШИХ ВИДАНЬ

328. Земний уклін. Збірник художніх творів про радянського вчителя. – К. : Веселка, 1979. – 214 с.

329. Гоголь и современность: Творческое наследие писателя в движении эпох. – К. : Вища школа, 1983. – 152 с.

330. Изучение творчества Н.В.Гоголя в школе. – К. : Рад. школа, 1988. – 272 с.

331. 4. Наследие Гоголя и современность. – Нежин : НГПИ, 1988.

Ч. 1. –1998. – 107 с. ; Ч. 2. –1998. – 103 с.

332. Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1990.

Вип. 1 : Ніжинська вища школа. – 1990. – 224 с.

333. Література та культура Полісся. Ніжин : НДПІ, 1991.

Вип. 2 : Літературні регіони Полісся та видатні його представники. – 1991. – 143 с.

334. Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1992.

Вип.3 : М.В.Гоголь – випускник Ніжинської гімназії вищих наук та його творчість. – 1992. – 170 с.

335. Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 4 : Наука, архітектура, живопис, театр (До 1000-річчя заснування міста). – 1994. – 158 с.

336. Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПІ, 1994.
Вип. 5 : М.Заньковецька. – 1994. – 102 с.
337. Микола Гоголь і світова культура. – К. ; Н., 1994. – 225 с.
338. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1995.
Вип. 6 : Ніжинська вища школа і проблеми розвитку освіти, науки, літератури. – 1995. – 202 с.
339. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1996.
Вип. 7 : Випускники Ніжинської вищої школи та їх творчість. – Ніжин, 1996. – 194 с.
340. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997.
Вип. 8 : Особливості розвитку культури Полісся XVIII–XX ст. та видатні її діячі. – Ніжин, 1997. – 223 с.
341. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997.
Вип. 9 : Творча спадщина письменників Полісся. – 1997. – 212 с.
342. Історія та культура Лівобережжя України. – Київ ; Ніжин, 1997. – 202 с.
343. Наукові записки Ніжинського педагогічного інституту. Філологічні науки. – Ніжин, 1997.
Т. XVII. – Кн. 1. – 1997. – С. 5–41.
344. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Філологічні науки. – Ніжин, 1998. – 146 с.
345. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998.
Вип. 10 : М.Коцюбинський і громадсько-культурний та літературний процес у Чернігові кінця XIX – поч. XX ст. – 1998. – 220 с.
346. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998.
Вип. 11 : Творча спадщина письменників, діячів культури Поліського краю. – 1998. – 170 с.
347. Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999.
Вип. 12 : Творча спадщина М.Гоголя. – 1999. – 230 с.
348. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія філологічні та історичні науки. – Ніжин, 1999. – 112 с.
349. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000.
Вип. 13 : Пам'яті академіка Ф.С.Арвата. – 2000. – 273 с.
350. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000.
Вип. 14 : Полісся в історичному та культурологічному контексті. – 2000. – 290 с.
351. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2000. – 150 с.
352. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2001. – 154 с.
353. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001.
Вип. 15 : Спадщина Пантелеймона Куліша в сучасних дослідженнях. – 2001. – 270 с.

354. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 16 : Спадщина Гоголя в сучасних дослідженнях (До 150–ліття від дня смерті письменника). – 2002. – 197 с.
355. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 17 : Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – 2002. – 283 с.
356. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 18 : Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – 2002. – 249 с.
357. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 19 : Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях. – 2002. – 217 с.
358. Східні слов'яни. Мова, історія, культура. – Київ; Ніжин, 2002. – 1
Вип. 4. – 2002. – 156 с.
359. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки", 2002. – 94 с.
360. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 20 : Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI–XX століття). – 2002. – 285 с.
361. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 21 : Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – 2002. – 270 с.
362. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 22 : Із наукової спадщини І.Я. Заславського. – 190 с.
363. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002.
Вип. 23 : Українсько-російські та білоруські мовно-літературні та культурні зв'язки. – 244 с.
364. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки", 2003.
365. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.
Вип. 24 : До 195–річчя з дня народження М. Гоголя та 25-річчя оновлення вивчення спадщини письменника у Ніжинській вищій школі. – 2004. – 198 с.
366. Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки", 2004. – 121 с.
367. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.
Вип. 25 : М. Заньковецька – театральна діяльність України. – 2004. – 230 с.
368. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.
Вип. 26 : Із літературної спадщини Ю.Збанацького. – 2004. – 188 с.
369. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004.

- Вип. 27 : Регіональна історія і культура в українському та східно-європейському контексті. – 2004. – 278 с.
370. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.
- Вип. 28 : Сторінки історії та культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – 2005. – 268 с.
371. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.
- Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східно-європейському контексті. – 2005. – 270 с.
372. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.
- Вип. 30 : Культура Полісся та України в історичному та філологічному контекстах. – 2005. – 268 с.
373. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
- Вип. 31 : Проблеми розвитку філології, історії та культури. – 2006. – 246 с.
374. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
- Вип. 32 : Сучасні тенденції вивчення спадщини М. Гоголя та проблем історії, культури мистецтва Полісся XVII–XX ст. – 2006. – 265 с.
375. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006.
- Вип. 33 : Північне Полісся в історико-культурному контексті. – 2006. – 265 с.
376. Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки" – Ніжин, 2006. –
377. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 34 : Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях. – 2007. – 259 с.
378. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 35 : Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – 2007. – 312 с.
379. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 36 : Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті. – 2007. – 327 с.
380. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 37 : Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – 2007. – 295 с.
381. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 38 : Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – 2007. – 312 с.
382. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 39 : Історія та культура Полісся й України в сучасному науковому сприйнятті. – 2007. – 168 с.
383. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007.
- Вип. 40 : Філологія, історія та культура на перетині думок. – 2007. – 250 с.

384. Наукові записки НДУ ім. Миколи Гоголя. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2007.

385. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 41 : Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – 2008. – 281 с.

386. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 42 : Спадщина Миколи Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – 2008. – 333 с.

387. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 43 : До 80-річчя від дня народження академіка Ф.С.Арвата. – 2008. – 246 с.

388. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 44 : До 80-річчя від дня народження академіка Н.М.Арват. – 2008. – 347 с.

389. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 45 : Проблеми вивчення творчості Миколи Гоголя: підсумки та перспективи. – 2008. – 187 с.

390. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 46 : Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях. – 2008. – 289 с.

391. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008.

Вип. 47 : Віктор Забіла – поет-романтик (до 200-ліття від дня народження). – Ніжин, 2008. – 215 с.

392. Наукові записки НДУ ім. Миколи Гоголя. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2008.

393. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 48 : Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – 2009. – 204 с.

394. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 49 : Проблеми вивчення історії та культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях. – 2009. – 198 с.

395. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 50 : Творчість М.Гоголя: поетика, стиль та мова творів письменника. – 2009. – 167 с.

396. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 51 : Регіональна історія та культура ХVІІ–ХХ ст. і сучасний погляд на проблеми та особи. – 2009. – 239 с.

397. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 52 : Проблеми літератури, історії та культури ХІХ–ХХ ст. у сучасному висвітленні. – 2009. – 227 с.

398. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

399. Вип. 53 : Гоголь і український культурний контекст. – 2009. – 157 с.
400. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.
Вип. 54 : Гоголь і російському та світовому контексті. – 2009. – 171 с.
401. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.
Вип. 55 : Проблеми філології, історії та культури України у сучасних дослідженнях. – 2009. – 313 с.
402. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.
Вип. 56 : Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. у сучасному науковому контексті. – 2009. – 375 с.
403. Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки". Бібліографічний опис. Кн. 1. – Ніжин, 2009. – 128 с.
404. Наукові записки НДУ. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2009. Кн. 2. – 2009. – 115 с.
405. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010.
Вип. 57 : Регіональні, економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті. – 318.
406. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010.
Вип. 58. Проблеми філології, історії та культури XX ст. у сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2010. – 346 с.
407. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010.
Вип. 59 : Творча спадщина П. Куліша. – 202 с.
408. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010.
Вип. 60 : Регіональні та загальноукраїнські історико-культурні процеси в сучасному дослідницькому вимірі. – 2010. – 392 с.

ПРАЦІ ПРО Г.В.САМОЙЛЕНКА

1. Даруй, учителе, за прозу // Молода гвардія. – 1965. – 29 жовтня. – С. 3.
2. У Згурівській восьмирічній... // Зоря комунізму. – 1967. – 25 квітня.
3. Передовики виробництва // Під прапором Леніна. – 1978. – 1 листопада.
4. Передовики промисловості та інших галузей народного господарства // Деснянська правда. – 1979. – 12 квітня ; 30 жовтня.
5. З високою нагородою! // Деснянська правда. – 1986. – 30 вересня; Під прапором Леніна. – 1986. – 1 жовтня.
6. Шкляр Владимир: Г.Самойленко. Стихотворная сатира и юмор периода Великой Отечественной войны // Литературное обозрение. – 1978. – № 5. – С. 91.
7. Видає "Радянська школа" // Радянська освіта. – 1978. – 9 грудня.

8. Свербілова Т. Наукова конференція в Ніжині / Т. Свербілова // Радянське літературознавство. – 1979. – № 8. – С. 92.

9. Жаркевич Н. М. Юбілею Н.В.Гоголя посвящается // Русский язык и литература в школах УССР. – 1979. – № 4. – С. 79.

10. Воропаев В. А. Конференция, посвященная 170-летию со дня рождения Н.В.Гоголя / В. А. Воропаев // Филологические науки. – 1980. – № 1. – С. 92–93.

11. Премії журналу "Соціалістична культура" за 1979 рік // Соціалістична культура. – 1980. – № 1. – С. 30. За ст. Друга професія–громадська (1979. – № 3).

12. Заєць І. Увічнити в покоління / І. Заєць // Радянська освіта. – 1981. – 29 липня. – С. 4. Про кн. : Земний уклін. – К. : Веселка, 1979. – 214 с.

13. Бобир О. Фадеев і Україна / О. Бобир // Під прапором Леніна. – 1981. – 17 листопада. Про кн. : Олександр Фадеев і Україна. – К. : Знання, 1980. – 48 с.

14. Ершов А. Л. Русская советская поэзия 1941–1945 / А. Л. Ершов // Русская литература. – 1982. – № 1. – С. 246–248. Про кн. : Стихотворная сатира и юмор пери ода Великой Отечественной войны. – К. : Вища школа, 1977. – 160 с.

15. Фесюн О. Знайомтесь: видано в Ніжині / О. Фесюн // Під прапором Леніна – 1983. – 1 червня.

16. Егорова Л. Полпред дружбы народов / Л. Егорова // Дон. – 1983. – № 6. – С. 131.

17. Павловский А. И. Поэзия периода Великой Отечественной войны (1941–1945) / А. И. Павловский // История русской советской поэзии. 1941–1980. – М. : Наука, 1984. – С. 17, 18, 21. Про кн. : Стихотворная сатира и юмор пери ода Великой Отечественной войны. – К. : Вища школа, 1977. – 160 с.

18. Холодова Г. М. Гоголь и современность: творческое наследие писателя в движении эпох / Г. М. Холодова. – К., 1983 // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1984. – № 4. – С. 87–88. Про кн. : Гоголь и современность. – К. : Вища школа, 1983. – 152 с.

19. Гранатович Л. Гоголь і література братніх народів / Л. Гранатович // Під прапором Леніна. – 1985. – 25 січня.

20. Баскаков В. Н. Гоголевская библиография: традиции, современное состояние, перспективы / В. Н. Баскаков // Советская библиография. – 1986. – № 1. – С. 82–83. Про кн. : Гоголь и література народов СССР. – Нежин : НГПИ, 1984. – 148 с.

21. Пахарева К. Узы дружбы: Самойленко Г. В. А.А.Фадеев и литературы народов СССР / К. Пахарева. – К. : Вища школа 1985 // Радуга. – 1986. – № 6. – С. 163–165.

22. Александрова Л. Самойленко Г.В. А.А.Фадеев и литература народов СССР / Л. Александрова // Радянське літературознавство. – 1986. – № 11. – С. 68–69.

23. Логвин Л. П. Самойленко Г.В. А.А. Фадеев и литературы народов СССР / Л. П. Логвин. // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1985. – № 12. – С. 73.

24. Гулак А. Н. Г.В.Самойленко : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 14 с.

25. Зільберман Е. На пам'ять, на добро: Репортаж з музею історії філологічного факультету / Е. Зільберман // Під прапором Леніна. – 1991. – 3 січня.

26. Зільберман Е. Музей словесності / Е. Зільберман // Чернігівський вісник. – 1991. – 3 січня.

27. Їх імена на обласній дошці пошани // Під прапором Леніна. – 1991. – 3 липня.

28. Зацікавились за рубежем // Під прапором Леніна. – 1991. – 6 липня.

29. Конференція у Ніжині // Деснянська правда. – 1991. – 17 жовтня ; Під прапором Леніна. – 1991. – 16 жовтня.

30. Каганов Ю. Посібники для студентів / Ю. Каганов // Ніжинський вісник. – 1992. – 25 березня.

31. Астаф'єв А. З ініціативи декана / А. Астаф'єв // Альма матер. – 1993. – № 1, січень. ; Гарт. – 1993. – 12 березня. – С. 5.

32. Зільберман Е. Науковці та викладачі – ювілею / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1993. – 9 лютого.

33. Зільберман Е. З історії вищої філологічної школи // Ніжинський вісник. – 1993. – 13 травня.

34. Гулак А. Н. Самойленко Г.В. : биобиблиографический указатель. Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы" / А. Н. Гулак. – Нежин : Нежин. пед. ин-т, 1993. – 19 с.

35. Самойленко Г. В. // Кто есть кто в русском литературоведении : справочник. – М., 1993.

Ч. 3. – М. : ИНИОН АН, 1993.

36. Зільберман Е. Дарунок бібліографам / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1993. – 15 квітня.

37. Зільберман Е. З історії вищої філологічної школи / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1993. – 13 травня. – № 54. – С. 2.

38. Зільберман Е. В добру путь, книжко / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1994. – 21 травня. Про кн. : Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. – Ніжин : НДПІ, 1993. – 336 с.

39. Зільберман Е. Ювіляр ювілейного / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1995. – 27 квітня. – С. 2.

40. Зільберман Е. Щедрих Вам ужинків, професоре / Е. Зільберман // Деснянська правда. – 1995. – 27 квітня.

41. Зільберман Е. Ніжин театральний / Е. Зільберман // Деснянська правда. – 1995. – 15 липня. Про кн. : Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина. – Ніжин, 1994. – 56 с.

42. Зільберман Е. Ніжин літературний / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1995. – 13 вересня. – С. 3. Про кн. : Нариси культури Ніжина. Література. – Ніжин, 1995. – 100 с.

43. Зільберман Е. Відлуння живого слова / Е. Зільберман // Гарт. – 1995. – 22 грудня. Про кн. : Ніжинська вища школа. – Ніжин, 1995. – 158 с.

44. Каганов Ю. Наш бідний, багатий театр / Ю. Каганов // Ніжинський вісник. – 1996. – 24 лютого. – С. 2 ; // Деснянська правда. – 1996. – 4 липня. Про кн. : Театральне та музичне життя в Ніжині у XVII–XX ст. – Ніжин, 1995. – 156 с.

45. Зільберман Е. Книга, мов доля людська / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1996. – 31 липня. – С. 4.

46. Зільберман Е. З ніжністю до Ніжина / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1996. – 21 вересня.

47. Зільберман Е. Нові надбання галереї інституту / Е. Зільберман // Ніжинський вісник. – 1996. – 12 жовтня.

48. Петрик З. Книги наших земляків – дарунок бібліотеці / З. Петрик // Ніжинський вісник. – 1996. – 21 грудня.

49. Дошка пошани // Вісті. – 1997. – 15 серпня.

50. Каганов Ю. Маємо свято / Ю. Каганов // Ніжинський вісник. – 1998. – 23 грудня.

51. Зільберман Е. Весь Ніжин у п'ятьох томах / Е. Зільберман // Демократична Україна. – 1999. – 2 лютого. – С. 3. Про кн. : Нариси культури Ніжина : у 5 ч. – Ніжин, 1995–1998.

52. Костенко І. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / І. Костенко // Вісті. – 1999. – 26 листопада. – С. 5.

53. Нові лауреати премії ім. М.Коцюбинського // Чернігівський вісник. – 1999. – 16 вересня.

54. Рудак І. Щемливе освідчення в любові / І. Рудак // Вісті. – 2000. – 26 травня. – С. 4.

55. Костенко І. Ніжине мій... / І. Костенко // Ніжинський вісник. – 2002. – 5 вересня. – С. 3 ; Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 132–134.

56. Тугай А. М. Київський центр вищих навчальних закладів / А. М. Тугай, Т. В. Девтерова, І. В. Девтеров. – К., 2002. – С. 264. – 265.

57. Наши юбіляри: Г.В.Самойленко // Русистика. – 2004.

Вып. 4. – 2004. – С. 85.

58. Мірошниченко Л. Серед новинок є найкращі: про книгу "Літературне життя Чернігівщини в XVII–XX ст." // Укр. мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 1. – С. 159–160.

59. Ющенко О. Літературне життя Чернігівщини / О. Ющенко // Гарт. – 2005. – 20 січня. – № 4. – С. 8 ; Літературна Україна. – 2005. – 27 січня. – С. 6.

60. Почесний ювіляр // Вісті. – 2005. – 29 квітня. – С. 6.

61. Привітання з ювілеєм // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.

Вип. 30. – 2005. – С. 3–6.

62. Забарний О. Слово про вчителя. До 70-річчя Григорія Самойленка / О. Забарний // Літературний Чернігів. – 2005. – № 1(29). – С. 167–170.

63. Високі відзнаки: Про присвоєння Самойленку Г.В. почесного звання "Заслужений діяч науки і техніки України" // Деснянська правда. – 2006. – 1 липня ; Вісті. – 2006. – 28 липня.

64. Пінчук Т. Д. У всьому перший / Т. Д. Пінчук // Т. Д. Пінчук. Зірки залишають слід. Кн. 2. – Ніжин, 2006. – С. 69–77.

65. Святе Письмо – українською: Інформація Книж. палат // Вісник книжкової палати. – 2007. – № 3. – С. 52.

66. Лушник Л. С. Из истории изучения культуры Полесского края / Л. С. Лушник // Актуальные проблемы науки и образования. Труды и материалы XI Международной научно-методической конференции. – Брянск, 2008.

Т. 1. – 2008. – С. 179–184.

67. Бережняк В. М. Гоголезнавець – професор Г.В.Самойленко / В. М. Бережняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009.

Вип. 53. Гоголь і український культурний контекст. – Ніжин, 2009. С.134–148.

68. Петрик З. У зеніті успіхів і ... планів / З. Петрик // Ніжинський вісник. – 2010. – 1 травня. – № 7. – С. 1.

УДК 821.161.109(Пушкин А.С.)

Н.Н.Арват

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДОМИНАНТА РОМАНА А.С.ПУШКИНА "ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН"

Семантична домінанта художнього тексту, його головна категорія – це категорія "душа". У статті розглядається суть душі головних героїв роману.

Ключові слова: душа, російська душа.

Семантическая доминанта художественного текста, или его основная категория, – это категория "душа". В статье рассматривается сущность души главных героев романа.

Ключевые слова: душа, русская душа.

Semantic dominant of the article or it's main category is the soul. Soul essence of the main heroes is considered in the article.

Key words: soul, russian soul.

Изучению языка произведений А.С.Пушкина, в том числе романа в стихах "Евгений Онегин", посвящена большая литература. Произведения А.С.Пушкина изучались в различных аспектах, но вопрос, поднятый в предлагаемой статье и в предлагаемом освещении, допускает дополнительного рассмотрения.

Мы обращаемся к описанию функций широко употребительного слова "душа" в названном романе и его роли в раскрытии сущности определенных персонажей.

Под семантической доминантой художественного произведения мы понимаем основную семантическую категорию, "работающую" в данном художественном тексте. Таковой в нашем случае является категория "душа", присущая каждому персонажу и раскрывающаяся по ходу развития действий, в событиях и частотная (в данном случае свыше 70 раз в тексте) [1].

Каждому герою этого произведения присуща своя душа, она как бы руководит его действиями, поступками, раскрывает характер человека, обосновывает его отношения с другими персонажами.

Основные значения слова душа следующие:

- 1) внутренний, психический мир человека, его переживания, настроения, чувства (*чужая душа – потемки*);
- 2) совокупность характерных свойств, черт, присущих личности, характер человека (*человек доброй души*);
- 3) "человек" – обычно при указании количества (*пришло 5 душ*);
- 4) в старину "крепостной крестьянин" (*Он был обладателем 50 душ*);
- 5) дружеское обращение типа: "*Душа моя, успокойся*";
- 6) в переносном значении "вдохновитель" (чего) (*он был душой курса*) [2].

На основе слова *душа* сформировалось немало устойчивых словосочетаний и выражений: чернильная душа; вытянуть (всю) душу; душа ушла в пятки; душа не принимает; за милую душу; жить душа в душу; влезть в душу; отпустить душу (на покаяние); тянуть душу (из кого); брать (хватать) за душу; душа не яблоко – ее не разделишь; чужая душа – потемки; живой души нет (т.е. никого); как бог на душу положит; хоть мошна пуста, да душа чиста; шуба овечья, да душа человечья; к чему душа лежит, к тому и руки прилагаются; чужую душу не знать; души не чаять (в ком); рад всей душой; в глубине всякой души есть своя змея [2] и др.

Само по себе слово *душа* связано с выражением психологического понятия "моральное, нравственное состояние человека". Главное в человеке – душа и сердце. Первое связано с морально-психологической стороной жизни человека, второе – с физическим существованием. В определенных контекстах они сближаются, например, в выражении "*понимаю душой и сердцем*" (т.е. полностью).

В романе "Евгений Онегин" слово *душа* частотно и контекстуально содержательно богато. Словом *душа* изначально и в большинстве случаев выражается оценка морально-психологического состояния человека, ввиду чего оно приобрело смысл общего именованного духовного качества человека, которое может быть как положительным, так и отрицательным. Возникло два полюса: *высокая душа – низкая душа* (душонка), *чистая душа – грязная душа* и т.д. Понять человека (его сущность) – значит постичь его душу. С понятием *душа* связан и образ автора, наблюдающего и оценивающего героев и их поступки. Одно из первых авторских суждений "Кто жил и мыслил, тот не может в душе не презирать людей" (с. 29) определяет его отношение к героям романа.

Остановимся на словосочетании "русская душа" [3]. А.С.Пушкин вкладывал в него национально-культурное содержание, подчеркивая морально-психологическую особенность русского человека. Он видел ее в трудолюбии, терпимости (у народа), в христианском восприятии

мира и жизни. Прежде всего эта "русская душа" проявляется в авторе, что отражено в различных аспектах.

В связи с широкой сочетаемостью с определителями и активным употреблением в практике общения в разговорной речи это словосочетание типа "какая душа" широко употребительно и в художественной литературе. В данном случае мы обращаемся к роману в стихах А.С.Пушкина "Евгений Онегин". Поскольку это произведение отражает жизнь дворянского сословия, соблюдающего речевой этикет, можно ожидать в нем широкое употребление лексемы *душа* во всем многообразии ее семантических оттенков в сочетаемости с определениями (типа добрая, родная, отзывчивая, мягкая, любящая и – низкая, подлая, лживая, черствая и др.) и глаголами (измучилась, устала, воспряла духом, очнулась, опомнилась и др.).

В романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин" лексема *душа* употребляется широко как в авторской речи, так и в речи персонажей (Онегина, Ленского, Татьяны и др.), характеризую их со стороны склонностей, привычек, оценок и др. Оно отмечается и в речи простых людей (няня обращается к Татьяне: "Не гневайся, душа моя" (с. 74).

Являясь компонентом речевого общения, слово *душа* выражает расположение к собеседнику, дружеское отношение. Особенно выразительно это в авторской речи о себе: "Как грустно мне твое явленье, весна, весна, пора любви! Какое томное волненье *в моей душе*, в моей крови!" (с. 141); "Или мне чуждо наслажденье, все, что радует, живит, ... наводит скуку и томленье на *душу мертвую* давно, и все ей кажется темно" (с. 141).

Отнесенность к человеку с помощью слова *душа* выражает также авторское сочувствие персонажу, доброжелательность: "Татьяна пред окном стояла, на стекла хладные дыша, задумавшись, *моя душа*, прелестным пальчиком писала на затуманенном стекле заветный вензель О да Е." (с. 75). "Хотел бы я тебе представить залог достойнее тебя, достойнее *души прекрасной*, святой исполненной мечты, поэзии живой и ясной, высоких дум и простоты" (с. 8); "Узрю ли русской Терпсихоры *душой* исполненный полет?" (с. 16). "В такой альбом, мои друзья, признаться, рад писать и я, уверен будучи *душою*, что всякий мой усердный вздор заслужит благосклонный взор" (с. 88); "И дрожь и злость меня берет, и шевелится эпиграмма во глубине *моей души*..., а мадригалы им пиши" (с. 89).

С понятием *душа* связана также и авторская позиция в различных ситуациях. Он как бы всюду присутствует, наблюдает за героями и выражает свое отношение к тому, что совершается. В одних ситуациях он поддерживает героя, в других – упрекает, в третьих – сожалеет о чьем-либо поступке, и все это он пропускает как бы через свою душу. – "Все, что ликует и блеснит, наводит скуку и томленье на *душу мертвую дав-*

но, и все ей кажется темно" (с. 141). Отметим авторское (отношение к себе) употребление слова *душа*: "Какое томное волнение в *моей душе*, в *моей крови*" (с. 141) "Другие, строгие заботы и в шуме света, и в тиши тревожат сон *моей души*" (с.138). "Довольно, с *ясною душою* пускаюсь ныне в новый путь от жизни прошлой отдохнуть" (с. 138); "Как грустно мне твое явление, весна, весна, пора любви! Какое томное волнение в *моей душе*, в *моей крови*" (с. 141); "И скоро ль бури след в *моей душе* совсем утихнет!" (с. 35); "Бывало милые предметы мне снились, и *душа моя* их образ тайный сохранила" (с. 34); "Нет, никогда порыв страстей так не терзал *души моей*" (с. 34); "... а ты, младое поколение, не дай остыть *душе* поэта, ... в мой угол чаще прилетай" (с. 139).

С понятием *душа* связан и образ автора, наблюдающего за героями, оценивающего их действия и выражающего свое отношение к героям и их поступкам. Одно из первых его суждений – "Кто жил и мыслил, тот не может в *душе* не презирать людей" (с. 29) – выражает его уже сложившееся отношение к героям романа.

Пояснители при слове *душа* выражают следующие понятия:

1) "человек обладающий названным качеством или находящийся в определенном состоянии – "Я прочел *души доверчивой* признание" (с. 80);

2) обозначающий принадлежность (ваша, моя...): "Скажите, *вашею душою* какое чувство овладеет, когда недвижим на земле он постепенно коченеет" (с. 134);

3) характеризующий человека. "Тут был Проласов, заслуживший известность *низостью души*" (с. 170); "И того ль вы искали *чистой, пламенной душой*, когда с такою простотой, с таким умом ко мне писали?" (с. 82); "Татьяна, *русская душою*, любила русскую зиму" (с. 100)

При выражении чувств, состояния часто употребляется форма творительного падежа – *душой*: – "Поминутно видеть вас, повсюду следовать за вами, внимать вам долго, понимать *душой* все ваше совершенство..." (с. 181); "... с *душою*, полной сожалений, и опершись на гранит, стоял задумчиво Евгений, как описал себя пиит" (с. 29).

Сочетание слова *душа* с атрибутивным компонентом, обозначающее человека с определенным признаком, употребляется применительно к большинству персонажей, уточняя психологическое или другое состояние героев в различных ситуациях.

Автор отмечает имеющиеся в современной литературе описания современного человека: "... два-три романа, в которых отразился век и современный человек изображен довольно верно с его *безнравственной душой, себялюбивой и сухой*" (с. 69).

Слово *душа* в сочетании с местоимением *вся* (*всей душой*) выражает "полностью": "Вы были правы предо мной, я благодарна *всей*

душой" (с. 188) (ответ Татьяны Онегину); "Бывало, милые предметы мне снились, и *душа моя* их образ тайный сохранила" (с. 34).

На основе лексемы *душа* сформировались устойчивые обороты речи с различными формами стержневого слова: *всей душой*, *за милую душу*, *во глубине души* и др.: Идет на мертвеца похожий, *нет ни одной души* в прихожей (с. 185); "*Я благодарна всей душой*", "*предан всей душой*" (с. 33); "И дрожь и злость меня берет, и шевелится эпиграмма *во глубине моей души*, а мадригалы им пиши" (с. 89).

Сквозь призму *души* представлены в романе герои и их поступки. Так, образ Онегина проявляется в его душе, что высвечивается в таких словах: "в душе холодной и ленивой", "с душою, полной сожалений", "роптание вечное души", "благодарная душа" и др. В его ответе на признание Татьяны проявилось внешне благородство, но его ответ был построен на безразличии и равнодушии к ней. Впоследствии, когда он увлекся Татьяной-княгиней, былое благородство исчезло, значит, оно и не было ему присуще.

Молодой и эмоциональный поэт Ленский представлен в романтическом свете с акцентом на его душу: "... с *душою* гордой, пылкой, незлобивой" (с. 38); "С *душою* прямо геттингенской" (с. 38); "Он верил, что *душа* родная соединиться с ним должна" (с. 39); "Ни шум веселий, ни науки *души* не изменили в нем, согретою девственным огнем" (с. 45); "Час от часу плененный более красами Ольги молодой Владимир сладостной неволе предался полною *душой*" (с. 86); "Он любил, как одна безумная *душа* поэта еще любить осуждена" (с. 86); "Его *душа* была согрета приветом друга, лаской дев" (с. 38).

После гибели Ленского на дуэли автор сочувственно отмечает: "А может быть и то, поэта обыкновенный ждал удел, прошли бы юношества лета, в нем *пыл души* бы охладел..." (с. 133). В целом Ленский представлен как *душа ожидающая*, подготовленная к его мечтам о счастье, но... этого не произошло.

В образе Татьяны представлено предчувствие любви, автор пишет: "Давно сердечное томленье теснило ей младую грудь, *душа* ждала кого-нибудь" (с. 57). В письме Онегину раскрылась ее душа, ожидающая любви и как будто нашедшая ее, что тронуло Онегина, который оценил ее порыв, но отреагировал поучительной беседой: "Я прочел *души доверчивой* признание..." (с. 80); "Того ль искали Вы *чистой, пламенной душой*, когда с такою простотой, с таким умом ко мне писали" (с. 82). Еще о Татьяне: "К ней как-то Вяземский подсел и *душу* ей занять сумел" (с. 161).

Широко употребительна форма "*в душе*", применимая к выражению различных чувств, в том числе противоположных (*в душе* уважать, ценить, любить – презирать, ненавидеть и т.д.).

В образе Татьяны представлено ожидание любви и скрытая любовь как наполняющее душу состояние. Встретясь с Онегиным через несколько лет, будучи замужем, она умела уже сдерживать свои чувства, для нее они отошли на второй план, на первое место выдвинулись долг и общественное мнение. В ее словах "Я вас люблю, но я другому отдана и буду век ему верна" выражена ее обязательность, обусловленная положением в обществе, которое она считает выше чувства. Наедине с собой, возможно, она даст волю своему чувству, и это выльется в горьких слезах, но законы общества для нее важнее. Следует пожалеть женщину, у которой на первом месте долг перед обществом (и мужем), а личное (глубоко тайное) – спрятано в душе. Онегин же продолжает свои "атаки": "Но мой Онегин вечер целый Татьяной занят был одной, не этой девочкой несмелой, влюбленной, бедной и простой, но равнодушною княгиней, но неприступною богиней роскошной, царственной Невы" (с. 177). Автор отмечает: "Как изменилася Татьяна! Как твердо в роль свою вошла! Как утеснительного сана приемы скоро приняла!" (с. 178). И автор это одобряет, для него (на наш взгляд) законы светского общества сильнее личных чувств. У читателей по этому факту возможны разные мнения, что зависит от того, кому что дороже. Вместе с тем, ни в первом выборе (любовь), ни во втором (общественный долг, ни в чем не виноватый муж) лично она счастлива не будет, ибо она будет постоянно помнить об утрате второго варианта (душевное состояние будет мучить ее). Татьяну стоит пожалеть, ибо, избрав "долг" в ущерб "чувству", сама будет переживать (тихо, тайно, глубоко). Но здесь уж никуда не денешься.

Всех своих героев автор характеризует в "свете души", в свете психологических особенностей (само слово "душа" используется около 70 раз).

Образ Онегина проявляется в его душе, которая высвечивается в таких словосочетаниях: "*в душе* холодной и ленивой", "*с душою* полной сожалений", "роптание вечное *души*", "благородная *душа*" и подобн. Его ответ Татьяне: "Я прочел души доверчивой признание" (с. 80), отдавая Татьяне должное в том, что она "с такою простотою, с таким умом" к нему писала, он считает необходимым прочесть ей нравоучение.

Образ Татьяны в целом проявляется через систему характеризующих словосочетаний: "Татьяна, русская *душою*", "тоска волнующей *души*", "чистой, пламенной *душой*", "обман *неопытной души*", "доверчивость *души невинной*", "волнение *младой души*", "*души доверчивой* признание", "*душу томную* живит", "читала *жадною душой*" и др. Встает образ неопытного, искреннего, чистосердечного человека, довольно симпатичного и располагающего к себе. Ее записку Онегин оценил как "*души доверчивой* признание" (с. 80). Но главное – "... *душа* ждала кого-нибудь". Но этот "кто-нибудь" оказался не тем, кого она ждала.

Образ Ольги прошел как косвенный персонаж, играющий, что выражено как "*резвая душа*".

Образ Ленского представлен в свете *души ожидающей* ("как одна безумная *душа* поэта еще любить осуждена"), "с *душою* прямо геттингенской", "с *душою* гордой, пылкой, незлобивой", вызывающей сочувствие, симпатию и сожаление. Автор отмечает: "*Его душа* была согрета приветом друга, лаской дев", "Час от часу плененный боле красами Ольги молодой, Владимир радостной неволе предался *пылкою душой*" (с. 86); "Он любил, как в наши лета уже не любят; как одна *безумная душа поэта* еще любить осуждена" (с. 45); "Он верил, что *душа родная* соединиться с ним должна"; "Под небом Шиллера и Гете, их поэтическим огнем *душа воспламенилась* в нем" (с. 40).

Приведенный материал показывает, что персонажам дается выразительная и разнообразная характеристика через понятие "душа".

Автор предполагает, что если бы Ленский остался жив, он мог бы во многом измениться ("*пыл души бы охладел*") (с. 135). Но поскольку он погиб, он так и запомнился в образе *романтической, мечтательной души*. Ленский представлен как *душа ожидающая*, подготовленная к той судьбе, которая соответствует его мечтам, но ... это не сбылось.

Отметим словосочетание "русская душа". А.С.Пушкин вкладывал в него национально-культурное содержание, подчеркивая морально-психологические черты русского человека вообще. Он видел ее в трудолюбии, терпимости (у народа), в христианском восприятии мира и жизни. Прежде всего эта "русская душа" проявляется в авторе, что отражено в тех аспектах, в которых представлены души героев.

В заключении автор обращается к читателю с прощальным словом, в котором отмечает, чего мог бы искать в романе читатель, и среди его предположений ("воспоминаний, отдохновения от трудов, живых картин иль острых слов, иль грамматических ошибок..., *для сердца, для души*, иль для журнальных ошибок" (с. 190), главное – для сердца, показанного через душу).

Литература

1. Пушкин А. С. Евгений Онегин / А. С. Пушкин / Пушкин А. С. Собр. соч.: в 10 т. – М. : Наука, 1964.

Т. 5. – 1964. Все цитаты даются по этому изданию с указанием страниц в тексте.

2. Словарь русского языка : в 4 т. – М. : Русский язык, 1985.

Т.1. – 1985. – С. 456–457.

3. Арват Н. Н. Концептосфера лексемы "душа" в русском языке / Н. Н. Арват // Русское слово в мировой культуре: материалы X Конгресса МАПРЯЛ. – СПб., 2003. – С. 94–97.

**Театральний прийом "Маски" та його функції
в повісті "Вечір напередодні Івана Купала" М.В.Гоголя**

У статті розглядаються кілька типів феномену театральності та функціонування прийому "маски" як одного з її основних проявів.

Ключові слова: театральність, маска, контраст, характер.

В статье рассматриваются несколько типов феномена театральности и функционирование приёма "маски" как одного из основных её проявлений.

Ключевые слова: театральность, маска, контраст, характер.

The article deals with some form of theatre phenomena and function of mask technique as one of its important manifestations.

Key words: theatricality, mask, contrast, character.

Присутність ефекту театральності в прозових творах першої половини XIX ст. була історично зумовлена культурно-історичними факторами. Ю.Лотман, визначаючи місце театру і театральності в сфері культури цього періоду, зазначає: "Театр втрутився у життя, активно перебудовуючи побутову поведінку людей... Мистецтво стає моделлю, яку життя наслідує" [7, с. 269]. Театр стає джерелом, до якого постійно зверталася майстри інших мистецтв, літератури. "... Літературні твори набували ознаки театральності, будувалися таким чином, що читач міг зримо уявити написане, слідкувати за подіями, що розгорталися на сторінках твору, так само, якби він слідкував за ними в театрі" [10, с. 59]. З огляду на це можна стверджувати, що театральність художньої прози Миколи Гоголя є одним із помітних проявів цього багаторівневого процесу.

У науковій літературі термін "театральність" визначається по-різному. Часто це слово використовується як оціночне означення, образний епітет. У найбільш загальному плані його вживають у тих випадках, коли хочуть підкреслити, що даний твір відрізняється виразністю, яка досягнута специфічними театральними засобами, або застосовують для визначення особливої яскравості та виразності сценічної форми вистави чи акторського виконання, що допомагає розкрити внутрішню суть та зміст твору. Театральність – це категорія, без якої не можна зрозуміти стильову природу творчості Миколи Гоголя. Те, що рання гоголівська проза тяжіє до "театралізації", досить відомий факт у

літературознавстві. Розгляд витоків цього явища зробили на початку ХХ ст. М.Петров у доповіді " Следы литературных влияний в произведениях Н.В.Гоголя" (К., 1901) та В.Перетц у роботі "Гоголь и малорусская литературная традиция" (СПб., 1902). Обидва дослідники проводять паралелі між творами М.Гоголя та українською літературною традицією, визначаючи вплив на творчість письменника і західно-європейського романтизму, і українського фольклору, і творів батька Василя Опанасовича, І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, В.Наріжного, Г.Квітки-Основ'яненка. М.Петров наголошує при цьому, що Гоголь прокладав тільки нові шляхи в літературі, і якщо наслідував деяким "літературним авторитетам", то тільки в запозиченні фабули, у яку він "вкладав свій власний зміст", або в переробці літературних фактів, що слугували "будівельним матеріалом в його художніх роботах" [6, с. 1]. Цю ж таки ідею підхоплює пізніше В.Данилов: "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" є народною малоросійською піснею, перекладеною в повість". Він узагальнює свої спостереження думкою, що в російській літературі "догоголівського періоду" не було тієї індивідуалізації героїв, яка б надавала зображуваним особам життя і рух. "Ми чуємо часто чийсь мову, але не бачимо, хто говорить" [3, с. 18–20]. Докладно проаналізував "юношеские повести Н.В.Гоголя" В.Розов, пов'язавши їх сюжет, композицію, персонажі з традиційними типами старого малоруського театру та вертепу (козак-запорожець, дяк, москаль, польський шляхтич, єврей, циган, чорт, зла баба, мужик-простак та ін.) [8]. У радянському літературознавстві деякі дослідники творчості М.В.Гоголя (Н.Крутикова, М.Радецька, В.Чапленко та ін.) звертали увагу на зв'язок його ранніх творів, особливо "Вечорів на хуторі біля Диканьки", з фольклором. М.Бахтін вказує на аналогії між сполученням елементів народно-святкового українського фольклору з елементами бурсацького гротескного реалізму у "Вечорах" та роману Франсуа Рабле [1, с. 487]. Сучасний літературознавець О.Ковальчук узагальнює ці спостереження: "У прозі Гоголя, яка корінням сягає фольклору, використовуючи традиції барокової культури, театральність не випадковий елемент, а первісна якість, особливість художнього мислення. І це стосується не окремих творів, а творчості у цілому" [4, с. 102].

У сучасному літературознавстві розглядається кілька типів феномену театральності, зокрема театральність саморозкриття людини та театральність її самозміни. "Театральність саморозкриття реалізується головним чином у патетичному слові та жести" [13, с. 66]. У формах цієї театральності природно описується народна обрядовість, театралізований побут, громадське життя, організоване за театральними законами. Схильність театру до зовнішньо ефектних, гіперболізованих жестів та інтонацій позначилася на творах Гоголя.

Прикладом цього типу театральності може слугувати сцена весілля у повісті "Вечір напередодні Івана Купала", яку Гоголь майже не змінив в останній редакції, де він докладно описує це обрядове дійство, жіночий та чоловічий святковий одяг до найменших деталей, традиційні весільні ігри. Увиразнюючи художнє зображення, Гоголь надає оповіді експресивного окрасу, збагачує її емоційними ремарками, тропами, "театралізуючи оповідь": "Тетка мого деда, бывало, расскажет – люли только!"; "девчата ... плавно, словно павы, и с шумом, что вихорь, скакали в горчице"; "парубки ... рассыпались перед ними мелким бесом и подпускали турысы"; "А как начнут дуреть да строить штуки ... ну, тогда хоть святых выноси"; "Шум, хохот, ералаш поднялся, как на ярмарке" [2] та ін. Недарма Гоголь порівнює весілля з ярмарочним дійством, яке мало свою специфічну обрядовість і розгорталося, певною мірою, також за театральними законами.

Театральність самозміни "пов'язана з тим, що людина перетворює себе і демонструє оточенню зовсім не те, чим вона є насправді. Це ігрова ексцентрика, блазнювання, клоунада, стихія обману (чи то веселі та безневинні містифікації, чи брехня, що має корисливу мету). Таку театральність супроводжує оперування маскою в прямому і переносному значенні слова" [13, с. 67]. Сам Гоголь констатує, що використання масок, блазнювання було традиційним під час весілля: "Чего не выдумают навеселе? Начнут, бывало, наряжаться в хари – боже ты мой, на человека не похожи!"; традиційними були і вертепні персонажі, в яких перевтілювалися: "один оденется жидом, а другой чортом, начнут сперва целоваться, а после ухватятся за чубы..." (I, с. 147). Але, як справжній новатор, Гоголь використовує маску і в переносному значенні, створюючи мовні маски, зокрема для зображення містичного образу Басаврюка. Ю.Тинянов, зазначаючи, що Гоголь мальовничо, "незвичайно бачив речі", вважав основним прийомом Гоголя у "змалюванні людей прийом маски. Маскою може слугувати насамперед одяг, костюм (важливе значення одягу у Гоголя під час опису зовнішності), маскою може слугувати і увиразнена зовнішність" [12, с. 202].

Театральний прийом "маски" в повісті має різне функціональне навантаження. Маска, яка часто використовувалася в карнавальних дійствах, комедії дель арте, своїм зовнішнім виглядом презентувала не індивідуальну, а типову, соціальну характеристику образу, наслідувала задану норму поведінки. "Маска ... презентує характер, а не сплетіння емоцій та життєвих переживань" [11, с. 208]. Маска Басаврюка – його риси обличчя, голос – допомагають читачеві ідентифікувати цей персонаж як негативний, віднести його до групи містичних, потойбічних сил: "Всякого проберет страх, когда нахмурит он, бывало, свои щетинистые брови и пустит исподлобья такой взгляд, что, кажется, унес бы ноги Бог

знаєт куд" (I, с. 140); "Басаврюк! у! какаџ образина! Волосы – щетина, очи – как у вола!" (I, с. 143). Далі відбуваєтьсџ градацџ прийому, метафори перетворюютьсџ на мовні маски. Задля особливого увиразнення створеним Гоголем образам був притаманний гіперболізм: Басаврюк розмовляє в невластивій звичайній людині манері – "заревел", "загремел", "грязнул", "проворчал он сквозь зубы", "проговорил Басаврюк, приправив таким словцом, что добрый человек и уши бы заткнул" (I, с. 140–145). Традиційно в народному театрі нечиста сила мала мінімум словесного тексту, її дії характеризувалися мімікою, жєстами, вигуками [9, с. 37]. Басаврюк майже не розмовляє, він діє. Гоголю достатньо створити мовну маску, щоб визначити її подальший рух.

Басаврюк з'являєтьсџ в селищі в людській подобі, тобто надягнувши "маску" людини: "В этом-то хуторе показывался часто человек, или лучше дьявол в человеческом образе" (I, с. 139). Ховаючи обличчџ, а в даному разі сутність, він утаємничує свою справжню мету появи в селі. Личина ("маска"), якџ за своєю суттєю належить до іншого, потойбічного світу, допомагає Басаврюку спостерігати за людьми, входить з ними в контакт, "полювати" за їхніми душами. Зміна маски дозволяє перебувати Басаврюку у матеріальному і потойбічному світі. Заманивши Петра в свої тенета, людська маска набула характеру зіграної, виконаної ролі, її функції вичерпано, тому в лісі, що символізує потойбічний світ, він втрачає людську подобу, демонструє своє справжнє обличчџ: "На пне показался сидящим Басаврюк, весь синий, как мертвец. Хотя бы пошевелился одним пальцем. Очи недвижно уставлены на что-то, видимое ему одному только; рот в половину разинут, и ни ответа" (I, с. 144). Стара відьма не приховує свого обличчџ, їй не потрібна людська маска, бо вона знаходиться у своєму природному середовищі, куди з матеріального світу потрапляють тільки обрані Басаврюком люди. І тому для Басаврюка, який також належить потойбічному світові, вона красуня, для Петра – жажлива потвора: "старуха с лицом сморщившимся, как печеное яблоко, вся согнутая в дугу; нос с подбородком словно щипцы, которыми щелкают орехи. "Славная красавица!", – подумал Петро, и мурашки пошли по спине его" (I, с. 145). "Маска" як спосіб образотворення дозволяє відмежовувати матеріальний і потойбічний світи. Вона однаково матеріальна і примарна: людська маска Басаврюка змінюєтьсџ на маску мерцџ; "маска" кішки перетворюєтьсџ на страшну маску відьми; Петро зникає, залишивши по собі купку попелу. За визначенням Ю.Тинянова, "примарним, насамперед, є рух масок, який і створює враження дії" [12, с. 203], завдяки чому відбуваєтьсџ розвиток сюжету.

Проглядає в повісті улюблений прийом Гоголя – мотив дзеркала. Безпосередньо цієї речі немає в повісті, але потворне обличчџ Басав-

рюка в лісі – віддзеркалення подальшої долі Петра, тієї "маски", яку він принесе з собою у світ живих, бо він здійснив містичний ритуал і сутність його повинна змінитися. Перетворення життя головних героїв відбувається за аналогією зміни (руху) масок. "Зміна масок – це буфонада, фарс, який неодмінно веде до трагедії – втрати особистістю самої себе, повної переорієнтації на прийнятий нею "театральний" образ" [5, с. 43]. Петро втрачає особистість, зміну його сутності Гоголь показує, вдягнувши на нього "маску" з потойбічного світу. Віддзеркалений в очах Петра нерухомий образ Басаврюка стає його образом, страшна людиноподібна "маска" – обличчям Петруся: "не прошло месяца, Петруся никто узнать не мог. ... Сидит на одном месте, и хоть бы слово с кем... Как будто прикованный, сидит посередине хаты, поставив себе в ноги мешки свои. Одичал; оброс волосами; стал страшен; ... Часто дико подымается с своего места, поводит руками, вперяет во что-то глаза свои, как будто хочет уловить его; губы шевелятся, будто хотят произнести какое-то давно забытое слово – и неподвижно останавливаются..." (I, с. 148). Зміни, які відбувалися з Петром, як в дзеркалі відбилися і на його дружині: "Но прежней Пидорки уже узнать нельзя было. Ни румянца, ни усмешки; изныла, исчахла, выплакались ясные очи" (I, с. 149).

Підводячи читача до розгортання конфлікту в повісті, Гоголь використовує прийом контрастних мовних масок: "... у бедного Петруся всего на всего была одна серая свитка, в которой было больше дыр, чем у иного жида в кармане золотых", а "к Коржу повадилась ходить какой-то лях, обшитый золотом, с усами, с саблею, с шпорами, с карманами, бренчавшими как звонок от мешечка... Ну, известно, зачем ходят к отцу, когда у него водится чернобровая дочка" (I, с. 141–142). Сила почуттів головних героїв та відчай Пидорки виразняються прийомом контрасту "весілля – похорони": "... и свадьбу готовят, только не будет музыки на нашей свадьбе; будут дьяки петь, вместо кобз и сопилек. Не пойду я танцевать с женихом своим; понесут меня. Темная, темная моя будет хата: из кленового дерева, и, вместо трубы, крест будет стоять на крыше!" (I, с. 142). Різко контрастують мовні маски Пидорки, змінюючись, вони маркують певні етапи її життя та рух часу в оповіді: на початку повісті "поленькие щеки козачки были свежи и ярки, как мак самого тонкого розового цвета..." (I, с. 140), наприкінці в неї "ни румянца, ни усмешки; изныла, исчахла, выплакались ясные очи" (I, с. 148), у фіналі вона перетворюється на "монахиню, всю высохшую, как скелет, и беспрестанно молящуюся" (I, с. 149). Цікаво, що Гоголь не дає опису зовнішності Петра, а пропонує читачеві самому уявити, оцінити цього персонажа, приміряючи на нього то маску заможного козака: "если бы одеть его в новый жупан, затянуть красным поясом, надеть на голову шапку из

черных смушек с щегольским синим верхом, привесить к боку турецкую саблю, дать в одну руку малахай, в другую люльку в красивой оправе, то заткнул бы он за пояс всех парубков тогдашних", то залишаючи його в масці бідного робітника: "... у бедного Петруся всего на всего была одна серая свитка, в которой было больше дыр, чем у иного жида в кармане злотых" (I, с. 140–141). Ці соціальноконтрастні мовні маски змінюються фінальною, що символізує втрачання людської подоби, загибель: "Одичал; оброс волосами; стал страшен" (I, с. 148). Здається, Гоголь свідомо узагальнює образ Петра, не конкретизуючи його зовнішності, ніби застерігає від зговору з нечистою силою будь-кого, бо від людини, що запродала душу, залишається лише купка попелу.

Маски можуть бути і нерухомими. Прийом скам'яніння персонажів часто уживаний у творах Гоголя. Скам'яніння Басаврюка в лісі змінює його ідентичність, демонструє його справжнє обличчя і суть. Не очікував старий Корж такої моторності від безрідного Петра. Подив і гнів позбавили його руху: "Одеревянел Корж, разинув рот и ухватясь рукою за двери. Проклятый поцелуй, казалось, оглушил его совершенно" (I, с. 142). Тричі вжито прийом скам'яніння при зображенні різних станів Петра. "Как будто окаменев, не сдвинувшись с места, слушал Петро, когда невинное дитя лепетало ему Пидоркины речи" (I, с. 143) – виражає його душевний стан, відчай, самотність і безпорадність. "Остолбенел Петро. Малость, отрезать ни за что, ни про что человеку голову, да еще и безвинному ребенку!" (I, с. 146) – свідчить про його гнів, адже він не чекав, що йому буде запропоновано пролити кров, щоб здобути багатство. Втретє скам'яніння Петруся символізує втрату життєвих сил, духовну і незабаром фізичну смерть унаслідок зговору з дияволом.

Відомо, що в першій книжці "Вечорів на хуторі поблизу Диканьки" Гоголь подав нову редакцію докорінно переробленої повісті "Вечір напередодні Івана Купала". Загалом, змінивши повість у другій редакції, Гоголь увів діалоги замість оповіді, насичені живою яскравістю фрази, чим досяг розмовної інтонації, лаконічності, динамічного розвитку сюжету, тобто вкупі з театральними прийомами надав повісті ознак театральності. Одним з основних таких прийомів є прийом мовної маски. Маска може бути нерухомою, а може проявлятися в жестах, в діях персонажів; може бути матеріальною або примарною; може проявлятися через прийоми контрасту та віддзеркалення. Зміна життя головних героїв відбувається за аналогією зміни (руху) масок або зміна маски дозволяє перебувати у матеріальному і потойбічному світі. В повісті маска використана у прямому та переносному значенні і несе різне функціональне навантаження:

- презентує типову соціальну характеристику образу;
- допомагає ідентифікувати персонажа;
- визначає рух персонажів, розвиток сюжету;

- маркує певні етапи життя персонажів та плин часу;
- дозволяє відмежовувати матеріальний і потойбічний світи;
- констатує процес самозміни людини;
- передає емоційний стан персонажів.

Загалом атмосфера творів Гоголя, діалоги, характери, сюжет – усе намальоване по-народному театральню, має фольклорне підґрунтя. Герої його творів – синтезовані, узагальнені образи, характерні риси яких маркувалися "мовними" масками. Цими художніми прийомами відзначені майже всі "українські" повісті Гоголя.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худож. литература, 1975. – 504 с.
2. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. : в 14 т. – М. ; Л., 1937–1952.
Т. 1. – С. 147–148. Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо том і сторінку в круглих дужках.
3. Данилов В. В. Влияние бытовой и литературной среды на "Вечера на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя / В. В. Данилов. – Одесса, 1909. – 22 с.
4. Ковальчук А. Театрализация как принцип построения мира художественного произведения (развитие гоголевских традиций в украинской лирико-химерической прозе) / А. Ковальчук // Наследие Н.В.Гоголя и современность / Тезисы докл. и сообщ. научно-практ. Гоголевской конф. (24–26 мая 1988 г.). – Нежин, 1988.
Ч. 1. –1988. – 106 с.
5. Ковальчук О. Г. Роман "химерный" чи "театралізований"? / О. Г. Ковальчук // Слово і час. – 1990. – № 7.
6. Петров Н. Следы литературных влияний в произведениях Н.В.Гоголя / Н. Петров. – К., 1901. – 15 с.
7. Лотман Ю. М. Театр и театральность в строе культуры начала XIX века / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избранные статьи. – Таллинн, 1992.
Т. 1. – 1995. – С. 269–286.
8. Розов В. А. Традиционные типы малорусского театра XVII–XVIII вв. и юношеские повести Н.В.Гоголя / В. А. Розов. – К., 1911. – 74 с.
9. Савушкина Н. И. Русский народный театр / Н. И. Савушкина. – М. : Наука, 1976. – 150 с.
10. Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII века. Польша, Украина, Россия / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1981. – 264 с.
11. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л. А. Софронова. – М. : РОССПЭН, 1996. – 327 с.
12. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. – М. : Наука, 1977. – 574 с.
13. Хализев В. Е. Драма как род литературы (поэтика, генезис, функционирование) / В. Е. Хализев. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 260 с.

Архетипическое основание повести Я.П. де Бальмена "Изгнанник"

У статті розглядаються прояви в повісті Я.П. де Бальмена "Вигнанець" архетипового начала. Проводиться теза про те, що підґрунтям для створення сюжету слугувала чарівна казка.

Ключові слова: архетипове підґрунтя, колективне безсідоме, чарівна казка, першообрази, акт творчості.

В статье рассматривается проявление в повести Я.П. де Бальмена "Изгнанник" архетипического начала. Проводится тезис о том, что стержнем для образования сюжета послужила волшебная сказка.

Ключевые слова: архетипическое основание, коллективное бессознательное, волшебная сказка, первообразы, акт творчества.

This article studies development of Y.P. de Balmen narrative "Exile" of archetypal origin. The thesis is made that the core of the plot was a fairy tale.

Key words: archetypal basement, collective unconsciousness, fairy tale, prototypes, acts of creation.

Художественная структура произведения выражает не только то, "что прошло сквозь сознание творца, а и подсознание, индивидуальное и внеиндивидуальное, его комплексы и архетипы" [1, с. 4]. В своей статье "Первичные образы в творчестве Гоголя" Д.Наливайко говорит о соотношении этих элементов, которое может быть разным у разных художников, так же как и в разных художественных направлениях и стилях. Учёный отмечает большую роль "первообразов" в творчестве писателей интровертного типа, которые "художественное развёртывание праобраза в литературе" одновременно "переводят" на язык современности, "но с сохранением ощущения загадочных глубин жизни и истории и возможности в них заглянуть" [1, с. 5].

Я.П. де Бальмен не принадлежит к тем писателям, в творчестве которых особенно ярко проявляется мифологическое, архетипическое основание. Тем интереснее проследить эти явления в одной из первых его повестей, в которой они обнаруживаются. Исследование их есть целью данной статьи.

В своей работе мы отталкиваемся от книги В.Я.Проппа "Исторические корни волшебной сказки" [2], а также некоторых положений теории К.Г.Юнга, изложенных в книге "Человек и его символы" [3].

При ближайшем рассмотрении художественной структуры повести Я. де Бальмена "Изгнанник" нельзя не заметить её схожести с основными составляющими волшебной сказки. Композиционно волшебная сказка строится на пространственном перемещении героя при отсутствии описания пути, о котором лишь упоминается. Основной формой завязки является "беда" (Пропп). Рассматриваемое произведение начинается с рассказа о несчастном событии в судьбе одного из героев, вследствие которого он попадает в "печальную страну" с "ужасными своими прелестями" [4, с. 24]. Речь идёт об исторических событиях 14 декабря 1825 года, захвативших судьбы всех героев повести, формально не причастных к "делу". Ложные обвинения (беда) приводят героев в Сибирь, где они вынуждены поселиться. Каторжная страна Сибирь с её первозданной природой у де Бальмена трансформируется в страну сказочную, некое тридцатое царство за горами, дремучими лесами, бурными потоками.

Центральный герой Фрейман, честный, благородный дворянин, безвинно осуждён и отправлен на поселение в Томскую губернию. За ним следует его верная жена и её юная сестра, 16-летняя Маша, а также маленький служитель десяти лет. Фрейману было предписано поселиться в деревне недалеко от губернского города. Но герой, совершенно немотивированно, просит разрешения поселиться в "пустыне", в глухом лесу, полном опасностей, окружённом болотами, где обитают "тысячи четвероногих", среди которых свирепые вепри и волки, несущие постоянную угрозу здоровью и жизни светских жителей, коими в прошлом являются члены этой семьи. Да и сам Фрейман совершенно не приспособлен жить в подобных условиях, хотя и выбирает их по воле автора. Ситуацию спасает персонаж, прототипом которого является сам Яков де Бальмен. Это молодой офицер Владимир. Он тайно влюблён в Машу и, будучи сиротой, благодарен за то, что дом Фреймана был для него открыт, и там он "почитал себя в кругу родных" [4, с. 32]. "Влекомый привязанностью", "никем не обвиняемый", он добровольно поселяется "в стране мрачной и печальной" [4, с. 32], становится верным слугою семейству, так как знает, "что изгнанник не будет в состоянии перенести всех трудов, коих будет требовать его положение" [4, с. 33]. Владимир проявляет удивительную сноровку, охотясь и ловя рыбу. Он обеспечивает семью, выполняет всю необходимую работу. Сладкое однообразие счастья Владимира сменяется муками сомнения и ревности с появлением князя Б..., который также, как и Фрейман, невинно сослан в Сибирь.

Система образов повести аналогична сказочной, за персонажами угадываются сказочные прообразы. Фрейман, которого де Бальмен называет стариком, – добрый царь тридцатого царства, любящий по-

журить молодёжь, а при случае и всплакнуть. Его жена и её младшая сестра, практически приёмная дочь Фреймана, у сестёр нет родителей. Юная Маша – прекрасная царевна, за которой отправляется Владимир в далёкое царство. Владимир – настоящий сказочный герой, он и только он достоин любви и руки царевны. Князь Б... – ложный герой, который с помощью светских чар, незаслуженно, не совершая никаких подвигов, получает сердце и руку прекрасной героини и благорасположение её родных, а фактически забирает всё то, что по праву принадлежит Владимиру.

Изображая борьбу за обладание сердцем Маши, автор использует сюжет охоты. Место, куда попадают герои повести, – настоящая страна изобилия, царство не людей, а животных, рай для охотника, где никогда не прекращается обилие дичи: "Вся лодка была завалена разного рода дичиной: лебеди, гуси, большие кулики, соболи, куницы, горностаи наполняли заднюю и среднюю часть челнока" [4, с. 27]. Всё здесь поражает воображение своим обилием, размерами и мощью: "золотистый огромный лещ", "необыкновенной величины щука с тройным рядом зубов", "огромной величины осётр", "огромные вепри", "свирепые волки".

Главный герой повести Владимир появляется перед нами как умелый охотник и рыбак, меткий стрелок, который всегда остаётся с самой лучшей добычей. Его лаконичный портрет обращает на себя внимание простой, на первый взгляд, деталью: орлиным пером на шапке. Подобный атрибут в сказке символизирует волшебное средство (амулет), которым становится некая часть животного – в данном случае перо орла, имеющее силу помогать её обладателю, так как магические свойства животного переходят на предмет. Герой, обладающий этим предметом, позиционируется с качествами животного-покровителя тотемного характера. Следует отметить, что ложный герой князь Б... изображён абсолютно неудачливым и неумелым охотником, он "не назначен природой быть жителем Сибири" [4, с. 24], его единственной добычей становится кулик, с которым он явно отождествляется: "кулик – дрянь". Таким образом, подчёркивается ничтожность соперника Владимира. Охота же самого героя – свирепые вепри и волк, которых он добывает с риском для жизни, при этом ещё и спасает всех героев от верной гибели. Это происходит не только благодаря личным качествам героя, а он один может заменить группу сказочных искусников: стрельца, зоркого, кормчего, пловца, но и благодаря ещё одному предмету, сила и значение которого подчёркивается автором, – ружью. Это предмет особой заботы Владимира. На ружьё он смотрит с улыбкой, о нём говорит: "... моё доброе ружьё редко мне изменяет" [4, с. 43]. И это на самом деле так. Ведь таких невероятных успехов на охоте в дикой

стране никем не обучаемый светский юноша мог достичь разве что с помощью волшебного предмета. Его соперник князь Б... вовсе не уверен в своём ружье.

Но "главное в охоте не орудие, а магическая сила уметь привлечь животное" [2, с. 193]. В повести есть любопытная сцена охоты на лису. Вначале на неё охотится князь Б..., ранит, а затем преследует и теряет из виду. В ходе преследования он попадает в совершенно неизвестную страну. И каково же его изумление, когда он видит свою жертву на первом от берега камне: "Как она могла попасть на этот камень, по крайней мере в двухстах шагов от берега, среди быстрины реки?.." [4, с. 26]. Этот вопрос так и остаётся без ответа. Пока князь размышлял над ним, раздался выстрел, "лисица лежала недвижимо на камне" [4, с. 26]. Она стала добычей неожиданно появившегося Владимира. В другой сцене, ночной рыбной ловли, герой привлекает осетра светом разложенного огня. Осётр, "казалось, наслаждался действием света на его глаза... наконец, он стал в параллельном положении к лодке и вперил свои очи в огонь" [4, с. 37]. Далее следует описание борьбы не на жизнь, а на смерть осетра и героя, заканчивающееся победой Владимира. В.Я. Пропп в книге "Исторические корни волшебной сказки" отмечает мотив борьбы с рыбой как первую ступень змееборства [2, с. 234]. В указанной сцене также присутствуют сказочные мотивы огня в рыбе, победы над поглотителем и его убиение. Неимоверные победы героя в борьбе с представителями дикой природы предполагают мысль о нём как посвященном.

Предбрачное испытание героя, выполнение им трудных задач, содержащих момент гибельной угрозы, должны показать не только личные качества, благодаря которым мужчина может претендовать на брак (с царевной), но и способность героя управлять природой: "... здесь испытывается та сила, которую мы условно называем магической и которая воплощена в помощнике" [2, с. 305]. Мотив предбрачного испытания в повести превращается в мотив поединка двух претендентов на руку и сердце девушки. Как часто происходит в сказке, победу одерживает ложный герой, который приписывает её себе незаслуженно, при помощи хитрости. Героиня повести предпочитает показную светскую любезность истинным мужским и человеческим качествам. Она, как и не всегда верная своим чувствам сказочная царевна, проявляет коварство – отдаёт свою руку князю Б... Владимир оставляет борьбу, он принимает выбор Маши.

Когда приходит сообщение о том, что изгнанники оправданы и могут вернуться в отечество, все немедленно собираются в путь. Владимир решает навсегда остаться в "пустыне" (Бальмен) – жизнь в свете потеряла для него всякий смысл. Он провожает дорогое ему семейство

на противоположный берег, а сам в бурю по реке пускается в обратный путь, но гибнет в бурных водах Оби. Его тело, выброшенное бурей на берег, находят рыбаки. Семья Фреймана также видит мёртвого Владимира, но не принимает участия в погребении, а просит рыбаков похоронить его тело. Такой поступок вызывает, по меньшей мере, недоумение, ведь Владимир верой и правдой служил этому семейству.

Последняя часть произведения названа автором "Продолжение повести "Изгнанник". Мы попадаем на светский блестящий бал (пир), где присутствуют Фрейман с женой, Маша и её жених князь Б... Молодые люди разочарованы друг в друге, и Маша тайно корит себя за гибель Владимира, вздыхает и плачет о нём. Но вот в самый разгар праздника внезапно появляется Владимир. Он рассказывает о своём чудесном воскрешении: рыбаки смогли возвратить его к жизни. Оправившись, Владимир решает вернуться в хижину (лесной дом), но находит лишь пепелище – во время грозы дом сгорел дотла. Тридцатое царство не принимает героя, здесь больше нет тех, за кем он приехал на край света. Владимир покидает Сибирь и возвращается в свой полк. По дороге он заезжает увидеться с семьёй Фреймана, некогда родными людьми. Все рады видеть его, но огорчены тем, как сложились обстоятельства.

Однако самое главное в истории воскрешения Владимира то, что он уже не такой, как прежде. При встрече с Машей он не выражает "... ни малейшего смущения, ни малейшего остатка прежнего волнения, когда он её видел, не показалось на его лице..." [4, с. 62]. Когда же Маша сама заговорила о прошедшем, он ответил: "... это было и, надеюсь, не возвратится. Обская вода имеет удивительное достоинство. Она излечивает все душевные недуги. Я – тому живой пример. Врагу своему самому злейшему не желаю я такой болезни, какую я страдал прежде, нежели побывал в этой целительной воде... О, я уверен, что всяк мне позавидует" [4, с. 62]. Таким образом, возникает ещё один сказочный мотив: исцеление "живой" и "мёртвой" водой.

Водоём (река) в волшебной сказке служит входом в царство мёртвых, "а смерть есть своего рода посвящением. Этим объясняется, что позднее, когда посвящение уже давно забыто, нисхождение в царство смерти, катабазис, есть условие героизации" [2, с. 263]. Герой через воду попадает в царство мёртвых. "Мёртвая" вода – благо для мертвецов. В указанной работе В.Я.Проппа читаем: "Можно предположить, что эта вода успокаивает умершего, то есть даёт ему окончательную смерть" [2, с. 198]. "Живая вода", "вода жизни" помогает мертвецам вернуться назад, к живым. Владимир, побывав в "целующих" (Пропп) водах Оби (мотив посещения царства мёртвых) и вернувшись, становится счастливым, он обретает волшебные свойства. О них мы

узнаём из его финального монолога: "Свобода лучше всех благ в мире, а нечувствительность – самое блаженное положение. Чтобы быть счастливым, должно, так сказать, закалить своё сердце. Я это испытал. Не знаю, из чего взята поговорка: "Несчастен, как камень". Поверьте мне, что камень – блаженнейшее создание в свете. Я говорю о самом твёрдом, таком, каково ныне сердце моё. Уверяю вас, что оно твёрже алмаза и что никакая сила не может его тронуть. Советую вам последовать моему примеру, и вы тогда увидите, что будете так же счастливы, как я" [4, с. 63]. Этими словами, этой позицией героя заканчивается повесть.

Интересен метафорический образ камня, используемый де Бальменом в этом монологе. Чаще всего этот образ означает нечувствительность, холодность. Но не только. В книге К.Г.Юнга "Человек и его символы" приводятся другие примеры символического значения камня: изображение божества или места поклонения ему, философский камень алхимиков, обозначение Христа в христианской духовной символике "камнем, который отвергли строители" и который стал "главою угла" (Лук. XX:17). В книге К.Г.Юнга находим положение о том, что "... хотя Человек не имеет ничего общего с камнем, глубочайший центр человеческой психики странным и особым образом похож на него (вероятно, потому, что Камень символизирует просто существование в максимальном удалении от эмоций, чувств, фантазий и неугомонного в своих поисках самосознания). В этом смысле камень передаёт, возможно, простейшее и одновременно глубочайшее ощущение – ощущение вечности, возникающее в момент, когда Человек чувствует себя бессмертным и неизменным" [3, с. 207]. Алхимики считали, что подобного ощущения присутствия Бога в собственной душе можно было достичь лишь после длительного страдания, которое помогает "избавиться от поверхностных психических наслоений, скрывающих символический камень" [3, с. 208]. Я.П. де Бальмен через подсознательную природу, "необъяснимым образом" уловил то, "что окружает нас в психическом и физическом мире" [3, с. 206] и отобразил в своей повести. Возможно, его собственные страдания (образ Владимира глубоко автобиографичен) позволили ему сравнить отстрадавшее сердце героя с алмазом, а состояние его обладателя назвать счастьем.

Подводя итог сказанному, можно утверждать, что волшебная сказка послужила автору стержнем для образования сюжета. Он использовал её композиционный строй, мотивы и образы. Вместе с тем новое время создаёт новый жанр, изменяет действующих лиц. Как отмечал В.Я.Пропп "... развитие идёт путём наслоений, путём замен, переосмысления и т.д., с другой же стороны – путём новообразований" [2, с. 354]. Мы предполагаем, что архетипические мотивы, образы и символы,

принцип построения произведения использовались Я.П. де Бальменом в большей степени подсознательно, нежели осознанно, через глубинные связи с коллективным бессознательным и проявились в повести через индивидуальную психику и акт творчества писателя.

Литература

1. Наливайко Д. Первинні образи в творчості Гоголя / Д. Наливайко // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1996. Вип. 1. – 1996.
2. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л., 1986.
3. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг. – М., 1997.
4. Бальмен Я. П. Повести / Я. П. Бальмен. – Х., 1988.

Політика "упоминок" Великого князівства Литовського східноєвропейським ордам у 1492–1506 рр.

У статті аналізується одна з головних складових литовсько-татарських відносин – "упоминки". Наводяться факти виплати данини татарським ордам протягом XV–XVI ст. з українських земель у складі Великого князівства Литовського, змін форм і розмірів самих виплат, що пояснюються змінами в геополітичній ситуації у східноєвропейському регіоні.

Ключові слова: данина, упоминки, Велике князівство Литовське, Кримське ханство, зовнішньополітичні відносини.

В статье анализируется одна из главных составляющих литовско-татарских взаимоотношений – "упоминки". Приводятся факты выплат дани татарским ордам в период XV–XVI вв. с украинских земель в составе Великого княжества Литовского, изменения форм и размеров самых выплат, что объясняется изменениями в геополитической ситуации в восточноевропейском регионе.

Ключевые слова: дань, упоминки, Великое княжество Литовское, Крымское ханство, внешнеполитические отношения.

One of main constituents of the Lithuanian-Tatar mutual relations is analysed in the article – "upominki". Mentioned facts payments of contribution to the Tatar hordes in the period of XV–XVI in. from Ukrainian earths in composition Great principality of Lithuanian, change of forms and sizes of payments, that is explained changes in a geopolitical situation in the east Europe region.

Key words: contribution, upominki, Great principality is the Lithuanian, Crimean khanate, foreign-policy relations.

Кінець XV – початок XVI ст. є багато в чому визначальним щодо еволюції форм залежності українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) від східноєвропейських татарських орд, зокрема Кримського ханства. Незважаючи на значні успіхи політики Вітовта на південних кордонах ВКЛ у справі позбавлення ординської зверхності наприкінці XIV ст., ознаки залежності продовжували існувати [26, с. 10]. Тому проблема є актуальною з причини відсутності спеціальних досліджень, присвячених литовсько-татарським відносинам у контексті виплат данини. Роботи з української медієвістики Б.Черкаса [25, с. 4],

С.Леп'явка [10, с. 26], В. Щербака [28, с. 12] якщо і торкаються даної теми, то лише описово, обмежуючись згадками або про існування "упоминків", або ж про якісь конкретні факти виплати їх татарам, чи взагалі обходять увагою кінець XV ст. в історії України.

Ф.М.Шабульдо в контексті питання кондомініуму на українських землях XIV ст. зазначив еволюцію форм "виходу" татарських орда з територій українських земель ВКЛ та Польщею. Хоча в ярликах кримських ханів замість поняття "виход" згадуються "упоминки", дослідник не виокремлює їх як специфічний вид відносин, а вважає зміненою формою данини, аргументуючи це масштабами грошових виплат в період Сигізмунда I Старого [26, с. 15].

Частково проблему співіснування ВКЛ із Кримом та Заволзькою ордою в контексті данницьких відносин розкриває російська історіографія. А.Хорошкевич аналізує політику виплат данини ВКЛ у XV ст. татарам як ознаку залежності та визнання зверхності і протиставляє її відмові Івана III сплачувати данину [24, с. 149]. В.Смірнов [22, с. 189] розглядає питання данини з українських земель у контексті російсько-кримських взаємин як необхідний атрибут міжнародних відносин, а Б.Флоря [23, с. 136] та В.Пашуто [17, с. 209] небезпідставно вважають по-дібні задобрювання виявом слабкості литовської держави у цілому та її дипломатії зокрема.

У дореволюційній історіографії варто виокремити дослідження М.Довнар-Запольського. Історик підтверджує існування грошової залежності на українських землях у складі ВКЛ у XIV–XV ст. (Поділля, Київщина), спираючись на грамоти князів та матеріали Литовської Метрики [8, с. 248]. Разом із цим він дещо тенденційно розкриває сутність політики "упоминок" на початку XVI ст. Характеризуючи її виключно як багаті подарунки татарським посольствам, ханові та його оточенню, дослідник визнає їх обтяжливістю для скарбниці, але нівелює інформацію про вимоги Менглі-Гірея сплатити данину 1499 р. та пропозицію Олександра 1500 р. стати данником Криму, яка свідчить про паралельне існування двох форм виплат [9, с. 18]. До проблеми Кримського ханства та Заволзької орди звертався М.Любавський. Він зупиняється на аналізі конкретних ухвал сейму щодо розміру та форми виплат на користь татар, не приділяючи проте уваги причинам цього явища [14, с. 346]. Польська історична наука розглядає питання "упоминок" також у загальноісторичному ключі. Найбільш ґрунтовно проблему розкриває К.Пуласкі в монографії "Стосунки з Менглі-Гіреем". Дослідник вважає факт значних витрат із державної скарбниці на подарунки та задобрювання ханів татарських орд невід'ємним атрибутом тогочасної зовнішньої політики, а ярлик 1507 р. взагалі характеризує як значне досягнення великокнязівської дипломатії [4, с. 182].

Завданням дослідження є реконструкція еволюції форм грошових і товарних виплат, що надходили з ВКЛ та українських земель у його

складі більшою мірою до Кримського ханства, меншою – Заволзькій та Ногайській ордам протягом XV – початку XVI ст., визначення причин зміни форм та розмірів данини, а також офіційного формулювання факту залежності.

Свідчення історичних джерел дозволяють стверджувати, що протягом XIV–XV ст. ВКЛ продовжувало сплачувати данину татарам із колишніх земель Русі. Ці джерела включають: на Поділлі – грамоти Олександра Коріатовича 1375 р. [5, с. 21], Федора Коріатовича 1392 р. [16, с. 226] та Свидригайла 1405 р. [8], а також грамоту, видану королем Владиславом Варненчиком 1442 р. про сплату татарам щорічної данини з Поділля в розмірі 200 гривень [16, с. 238], на Київщині – свідчення про виплату данини хану Сеїд-Ахмету, даруги якого перебували в Каневі, Черкасах, Путивлі та інших містах Київської землі [1, с. 280], у Турово-Пінському князівстві – грамоти 1470, 1492 та 1507 рр., у яких іде мова про збір з населення татарщини [5, с. 183–184]. Нарешті, від 1500 р. маємо документ, у якому великий князь литовський зобов'язується сплачувати татарам данину з Києва, Волині, Поділля та Путивля [12, с. 155, 162].

Як бачимо, популярна в історіографії теза про припинення виплат данини Вітовтом є відносною. В цьому переконув ярлик Тохтамиша великому князю Вітовту 1397 р. з умовою: *"Што mezi твое земли, волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте, а што будет вашое державы под нами, а мы за то не стоим вамь"*, інакше кажучи, словами хан вимагає сплачувати данину, яку ВКЛ давала у визначеному розмірі з усіх підконтрольних їй територій Русі. Ця данина називалася виходом і сплачувалася ще Ольгердом [3, с. 260]. Можна припустити, що коли Тохтамиш, розбитий Тимуром, шукав допомоги у ВКЛ, Вітовт уклав з ним угоду, за якою зобов'язався сплачувати не стільки данину, скільки щорічні подарунки в обмін на військову підтримку Литви. Дане припущення виглядало б не зовсім правдоподібним, якби привілея Менглі-Гірея 1476 р. не впливав факт сплати данини татарам з Київщини та навіть Поділля [3, с. 261].

Ряд історичних джерел вказує, що в 30-х рр. XV ст. ординська знать продовжувала вважати себе верховним сюзереном західноєвропейських держав.

Так, вимоги сплати данини Менглі-Гірей у посольстві Ази Халіля 1499 р. пов'язував з ясаками Сеїд-Ахмета, тобто даниною решткам орді цього царя, які після 1455 р. осіли на рубежах київських земель князя Семена. Халіль вказує конкретні території які *"изстарины къ Перекопской Орде тянули Киевъ въ головахъ почень; а опроче Киева по темъ городкомъ дараги были и ясаки съ техъ людей имали, Каневъ, да Нестобратъ, да Дашко, да Яро, да Чонамъ, да Болдавъ, да Кулжанъ, да Биринъ Чялбашъ, да Черкаской городокъ, да Путивль, да Липятинъ, те городки и зъ селы все царевы люди"* [20, с. 289].

Після того як великокнязівський стіл ВКЛ посів Казимир (1440), намітився спад напруги у відносинах з Ордою. З середини XV ст. активізувалася політика "упоминок" як результат багатовекторної політики ВКЛ. Казимир почав усіляко задобрювати Хаджі-Гірея, передбачаючи складну війну з Московським князівством. Якщо в 50-х рр. XV ст. "упоминки" носили характер символічних подарунків хану, його найближчому оточенню та кримським послам, які прибували з Перекопу до Вільна, то наприкінці 70-х рр. XV ст. відбулося збільшення розмірів "упоминок", на нашу думку, синхронно з активізацією дипломатії ВКЛ на Велику орду та генуезьку Кафу. Не повідомляючи кримського хана про нових союзників з відомих причин, Казимир відсилав з посольствами щораз більші дари, які мали переконати Крим у лояльності до нього ВКЛ.

Нова сторінка в еволюції політики "упоминок" починається з моменту закріплення на чолі Кримського ханства енергійного політика Менглі-Гірея. До 1480 р. виплати в Кримське ханство, як і за Хаджі-Гірея, носили характер подарунків, що можна пояснити як нестабільним становищем Менглі-Гірея, так і перебуванням у Києві важливого заручника – екс-хана і політичного суперника Менглі-Гірея, його старшого брата Нур-девлета. Проте наприкінці 1479 р. Нурдевет разом із братом Айдером переїжджає до Москви [21, с. 16]. Цим вдало скористався Іван III, надовго завоювавши прихильність Криму. Окрім того, що Іван III витратив значні кошти на утримання знатних заручників, то ще й надсилав до Менглі-Гірея багаті дари та пропонував союз проти хана Заволзької орди Ахмата і Казимира IV, що різко контрастувало з "упоминками" Казимира та його непослідовною зовнішньою політикою. Після відступу військ Заволзької орди з Угри та загибелі 1481 р. Ахмата, про що з радістю повідомляє Іван III навесні 1481 р. через посла Тимофія Скрябу, витрати на "упоминки" татарським ордам зростають [21, с. 25]. Як справедливо зауважив Л.Колянковський, ВКЛ платило двічі: багатими дарами та збитками від татарських набігів [2, с. 278]. Причина цього, найімовірніше, у стратегічних планах Менглі-Гірея. Позбувшись основного опонента на Кримське ханство, перекопський цар починає виношувати ідею відвоювання усіх земель, уступлених Мамаєм.

Таким чином, спустошливі набіги, які почалися з 1474 р., можна пояснити не лише виконанням союзницького договору Менглі-Гірея перед Іваном III, про що пише Б.Флоря, чи економічними проблемами середини Кримського ханства, на чому акцентує А.Хорошкевич [24, с. 152], а й планомірною політикою кримського царя з укріплення власних позицій у східноєвропейському регіоні.

Початок відносин Олександра з Кримським ханством відноситься до того ж часу, що й початок відносин із Ших-Ахматом та Казанню. Причина відносин теж ідентична: бажання зупинити набіги кримських

татар та укласти з ними союз проти Москви. Однак до полону Ших-Ахмата відносини з Кримом не вирізнялися конструктивністю.

У квітні 1498 р. Іван III сповіщає Менглі-Гірея про обмін посольств Олександра з Ших-Ахматом, стверджуючи, що союз готується не лише проти Москви, а й проти Криму [21, с. 250]. Восени 1500 р. на Волгу було відправлено посольство Халецького, який мав переконати Ших-Ахмата рішуче виступити проти Москви, попередньо уклавши також союз із лояльною Ших-Ахмату Ногайською ордою [12, с. 147].

Прагнучи нейтралізувати московсько-кримський союз, 23 листопада 1500 р. таємно був відправлений київський воевода Дмитро Путятич з метою нагадати Менглі-Гірею про давні традиції Тохтамиша і Ольгерда, Казимира та Хаджи-Гірея, коли предки Менглі-Гірея "вольними цари слали, и многий земли им ся кланивали" [12, с. 159]. Документ засвідчує, що литовська сторона погодилася на виплату щорічної данини (поголовщини) із селян-підданців ("людей") самого монарха, а також князів, панів і бояр трьох найбільших українських земель Великого князівства Литовського. В інструкції значиться зокрема: *"А его м(у)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь нашъ, про тебе, брата своего, хочет то вчинити со своих людеи, с князких и с паньских, и з боярьскихъ, земли Киевское и Волынское, и Подолское, с кажъдог(о) ч(е)л(о)века головы велить тебе тры деньги давати в каждыи год"*, [12, с. 155, 162].

Таким чином, розпад кримсько-литовського союзу мав свідчити про занепад Кримського ханства, а відновлення традицій данини мало, навпаки, піднести статус Менглі-Гірея. І хоча ця пропозиція не дійшла до адресата, М.Грушевський вважає її доленосною, адже дещо подібне було таки запропоноване ханові по погромі Ших-Ахмата [7, с. 4].

Результатом дипломатичних зусиль Олександра було те, що Ших-Ахмат виступив проти Івана III. Наприкінці літа 1501 р. Ахмат розташувався в Донських степах, але після того як війська Менглі-Гірея, відступили до Криму, посилаючись на виснаження, пішов маршем на Рильськ [21, с. 367–369]. Затяжна війна, небажання ані московських, ані кримських військ іти у відкрите протистояння, відсутність обіцяної підтримки з боку ВКЛ та масштабне випалювання степу в місцях кочівлі військ Ших-Ахмата зумовили розлад у таборі Заволзької орди і як наслідок перемогу Менглі-Гірея. 3 липня 1502 р. у грамоті Івану III кримський хан сповіщає, що розбив орду Ших-Ахмата, а всі його улуси собі взяв [21, с. 415].

Після розгрому Великої Орди кримсько-литовські відносини почали стрімко набирати обертів. Менглі-Гірей вступає у безпосередні контакти з Олександром та його намісниками. Хан уважав себе спадкоємцем традицій Золотої Орди [24, с. 156]. З 1503 р. прослідковується цілком нова лінія литовсько-кримських стосунків, побудована, головним чином, на вимогах Менглі-Гірея поставити в залежність українські землі у

складі ВКЛ, на перепоні чому постала міцна Московська держава з політикою збирання руських земель.

Можемо визначити основні фактори, що зумовили зміну зовнішньої політики Менглі-Гірея: прагнення поновити залежність територій, втрачених Мамаєм, посилення Московської держави підштовхнуло Крим до пошуку союзника та перебування в Литовському полоні Ших-Ахмата, яке забезпечувало легітимність правонаступництва Менглі-Гірея як Великої Орди.

Таким чином, позбавлений улусів Ших-Ахмат, який, не досягнув результату в Білгороді, де сподівався отримати протекцію турецького султана, був *"коварно лишен свободи воеводой Дмитром Путятичем и отпращен в заточение в Литву"*, і став розмінною монетою в кримсько-литовських стосунках [9, с. 8].

Ординська політика дорого коштувала литовській казні. 6 жовтня 1503 р. з Вільна було відправлене величезне посольство в Заволзьку орду. Це посольство мало застати Ших-Ахмата під час його військових дій проти Москви і таким чином відплатити ординцям за зроблену Московському князівству шкоду та активізувати їх подальші дії. Тому не дивно, що витрати стягнули 630 червлених та 415 коп литовських на одних лише послів, крім декількох сотень шуб, суконь та кубків надісланих у ролі подарунків [9, с. 4].

Окремою статтею витрат стало утримання в полоні Заволзького хана Ших-Ахмата. Так, коли хана перевезли з Києва до Вільно, то 1 березня 1504 р. йому надіслали 305 коп 18 грошів, в Вільно Пани-Рада дали йому ще 146 коп, а Олександр із Кракова надіслав *"навідати царського здоров'я съ приказом выдать подарками и деньгами на 179 копъ 27 грошей"* [9, с. 23].

У Скарбовій книзі Литовської Метрики записи щодо витрат Кримській орді розпочинаються з 14 листопада 1503 р., цього дня Пани-Рада відправили до Перекопу Івана Кішку. Але ці подарунки не дійшли до татар, бо посла було повернуто назад під Овручем [9, с. 23].

17 липня 1504 р. рада відправляла до Криму велике посольство на чолі з Дмитром Путятичем. Менглі-Гірею було надіслано: 5 шуб, 40 куніць, срібних ковшів, кубків тощо, на 24 рублі 18 золотників, до цього додали також сукні із різних європейських держав та ін. Подарунки були надіслані також трьом старшим царицям і двом молодшим, двом старшим царевичам та трьом молодшим, князям та карачам ординським і братам хана. Сам князь Дмитро отримав "на справу" 500 коп грошей та, крім того, "лишние дары", призначені для подарунків за його розсудом. Проте Путятич в орду не поїхав, оскільки хан не вислав вчасно заручником Бахтіара-мурзу. Матеріали Скарбової книги повідомляють, що "татарские речи" залишилися в Києві для впорядкування дрібних справ з татарами на майбутнє [13, с. 116].

Отримавши 2 січня 1506 р. від Менглі-Гірея пропозицію союзу проти Москви та маючи гарантії у вигляді полоненого Ших-Ахмата, в оточенні короля Олександра було прийнято рішення платити хану в обмін на розрив союзу з Москвою та мирні взаємовідносини. Сума "упоминків" змінювалася в договорах 1512, 1514, 1516 і 1517 рр., хоча й була затверджена як оплата за антимосковський союз, тобто певна субсидія політичного характеру, і зрештою була встановлена в 1521 р. у межах 15 тисяч золотих червінців з оплатою наполовину грішми, наполовину сукнами. Відмітимо, що затвердження нової форми виплат, незважаючи на щорічну данину до Криму, продовжувалися до 1512 р., супроводжуючись спустошливими набігами татар на ВКЛ.

За підрахунками Довнар-Запольського, витрати скарбниці ВКЛ на зовнішньополітичні зносини з Кримським ханством за період 1502–1508 рр. становили 12417 коп [9, с. 14]. Для порівняння, за підрахунками того ж Довнар-Запольського, річний бюджет ВКЛ на 1507 р. становив близько 10000 коп грошей, а в часи правління Олександра число було ще меншим. Тобто ординські витрати за перші роки правління Сигізмунда склали більше половини річного бюджету держави.

Таким чином, зміну форм та розмірів данини татарам ВКЛ із колишніх земель Русі можна поставити у пряму залежність від двох складових: офіційного політичного курсу ВКЛ та геополітичної ситуації у східноєвропейському регіоні, яку на кінець XV – початок XVI ст. визначали Московська держава, ВКЛ, Кримське ханство і Заволзька орда.

Питання політики "упоминок" з дипломатичної формальності на початок XVI ст. переростає в інструмент зовнішньої політики. Цей інструмент не замінив традиційну данину, а існував паралельно. Така ситуація призвела до відвертого використання, особливо з боку Криму коштів державного скарбу ВКЛ. Оформлення "упоминок" як чітко визначеної суми виплат з ВКЛ та Польщі було зумовлене, з одного боку, курсом Менглі-Гірея на відновлення залежності земель Русі, що перебували у складі ВКЛ, з іншого – призначення "упоминок" як плати за антимосковський союз свідчило про загрозу Московської держави як ВКЛ, так і Кримському ханству

Література

1. Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellonskich / L. Kolankowski // *Кварталник historyczny*. – 1936. – Rocznik 49, z. 3. – S. 279–300.
2. Kolankowski L., *Dzieje WKL za Jagiellonów* / L. Kolankowski. – Warszawa, 1930.
t.1: 1377–1499, Warszawa 1930.
3. Prochaska A. *Z Witoldowych dziejow*. I. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 r. / A. Prochaska // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 1912. T. XV, z. 3. – 1912. – S. 259–264.

4. Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469–1515) / K. Pulaski Krakow. – Warszawa, 1881.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848.
Т. I. – № 40. – 458 с.
6. Виноградов А. В. Русско-крымские отношения 50-е – вторая половина 70-х годов XVI века / А. В. Виноградов. – М., 2007.
Т. 1. – 198 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський, Львів-Київ, 1907 (перевид. : К., 1993).
Т. 4. – 456 с.
8. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901.
Т. 1. – 1901. – 701. с.
9. Довнар-Запольский М. Ф. Литовские упоминки татарским ордам. Литовский скарб и татарские орды в 1502–1509 гг. / М. В. Довнар-Запольский // Известия Таврической ученой комиссии, Симферополь, 1898 № 28. – 93 с.
10. Лепявко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення козацтва / С. Лепявко // Україна на порозі XXI століття. Актуальні питання історії : збірник наукових праць / ІНЕСД НАНУ, ІУАД НАНУ, ЧДПУ. – К. : ІНЕСД НАНУ, 1999. – С. 26–33.
11. Лепявко С. Проблема оборони українських земель від нападів татар в першій половині XVI ст. // Наукові записки : [збірник праць молодих вчених та аспірантів] / ІУАД НАН України. – Київ, 1999.
Т. 5. – 1999. – С. 12–24.
12. Литовська метрика книга 5 Lietuvos Metrika. Kniga 5 : 1427–1506 / Parengė Egidijus Banionis. – Vilnius, 1995. – 401 s.
13. Литовська метрика книга 8 Lietuvos Metrika. Kniga 8 : 1499–1514 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovicus, D. Antonavicus. – Vilnius, 1995. – 708 s.
14. Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 1910. – 568 с.
15. Любавский М. К. Литовско-Русский сейм. – М., 1901. – 682 с.
16. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – Киев, 1885. – С. 225–226.
17. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – М., 1959. – 344 с.
18. ПСРЛ. – Т. 26. : Вологодско-Пермская летопись. – М., 2006. – 432 с.
19. Русина О. В. Україна під татарами та Литвою / О. В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с.
20. Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882.
Т. 35. – 1882. – 746 с.
21. Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1884
Т. 41. – 1884. – 843 с.

22. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII столетия. – СПб., 1887. Рец. : Веселовский Н. И. / В. Д. Смирнов // ЖМНП. – 1988. – Январь. – С. 168–203.
23. Флоря Б. Н. Орда и государства Восточной Европы в середине XV в. Б. Н. Флоря // Славяне и их соседи : [сборник тезисов 17 конференции памяти В.Д.Королюка: Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее Новое время]. – М., 1998. – С. 136–138.
24. Хорошкевич А. Л. Русь и Крым от союза к противостоянию / А. Л. Хорошкевич. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 336 с.
25. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540) / Б. В. Черкас. – К., 2006. – 244 с.
26. Шабульдо Ф. Про ярлик Мамай на землі України-Руси (постановка і спроба розв'язання проблеми) / Ф. Шабульдо // Держави, суспільства, культури: Схід і Захід : [збірник на пошану Ярослава Пеленського] / Національна Академія наук України, Інститут європейських досліджень, Східноєвропейський дослідний інститут імені В. К. Липинського. – Нью-Йорк : Видавництво Росс, 2004. – С. 1025–1059.
27. Шабульдо Ф. М. Кондомініум на українських землях XIV ст. / Ф. М. Шабульдо. – К., 2008. – 24 с.
28. Шабульдо Ф. М. Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея на українські землі / Ф. М. Шабульдо // Український археографічний щорічник. – Київ, 2006. Вип. 10–11. – Київ. – 2006. – С. 133–148
29. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К., 2000. – 368 с.

УДК 94(477.4)

Г.О.Корольов

Декабристський рух в історії "довгого XIX століття"

Розглядається феномен декабристського руху в Україні у контексті становлення модерної нації. Крім того, висвітлюється вплив декабризму на розвиток національно-визвольного руху, а особливо його ідейних завдань.

Ключові слова: декабризм, національно-визвольний рух, українська ідея, самодержавство.

Рассматривается феномен декабристского движения в Украине в контексте становления современной нации. Кроме того, освещается влияние декабризма на развитие национально-освободительного движения, а особенно его идейных заданий.

Ключевые слова: декабризм, национально-освободительное движение, украинская идея, самодержавие.

The phenomenon of decembrist motion is examined in Ukraine in the context of becoming of modern nation. In addition, influence of dekabrizmu lights up on development of national liberation motion, and especially him ideological tasks.

Key words: dekabrizm, national liberation motion, Ukrainian idea, autocracy.

Історія декабризму як політичного та ідеологічного явища ХІХ ст. є дискусійною проблемою у вітчизняній історичній науці. Суспільно-історичний феномен декабристського руху як в Україні, так і Росії має комплекс суперечностей його існування. До них слід віднести: протистояння і взаємовплив різноманітних тогочасних ідеологічних концепцій, роль і місце проблеми етнічних територій і внутрішнього устрою, феномен модернізації соціально-економічного ладу і політичного устрою тощо. Складність теми засвідчується потребою застосування історіософського підходу з методологічним єднанням положень стадіально-модернізаційної і цивілізаційної концепцій.

Важливість цієї проблеми полягає в подальшому розвитку теоретичної і науково-практичної конструкції декабризму в Україні з метою в широкому плані зрозуміти, що в історичній перспективі він відкрив для вітчизняної історії ХІХ ст. Актуальність полягає в концептуальному погляді із зміщення аспектів дослідження з конкретно-історичного тла в площину ідей, уявлень, прихованих прагнень, соціальних мотивацій світогляду учасників декабристського руху, в моделюванні західноєвропейського контексту історії в імперську добу ХІХ – початку ХХ ст. Крім того, дослідження впливу декабристського руху на український історичний процес полягає у важливості розуміння сучасних перепитів державного будівництва, особливо шляхів розвитку територіальної організації.

Історіографія декабристського руху в Україні є досить ґрунтовною і всебічно дослідженою. Однак сьогодні потребують глибокого переосмислення і нової інтерпретації багато аспектів діяльності декабризму, особливо тих, що визначили перебіг і закономірності української історії. Серед історіографічного комплексу праць виділяються ті, що проливають світло на деякі сторони поставленої проблеми. Це дослідження визнаного фахівця з історії руху декабристів Д.Багалія [1], В.Базилевича [2], Ю.Охримовича [3], Г.Казьмирчука [4], Р.Конта [5], а також матеріали "Декабристських читань" [6], у яких висвітлюються актуальні питання з історії декабризму в Україні в контексті розвитку модерних підходів.

Початкова роль у перетворенні козацької ідентифікації як домінуючого аргумента українського визвольного руху на власне національну самоідентифікацію належить декабризму. Козацька ідентифікація звертала увагу лише на культурну (яка була народною, тобто раціонально

невизначеною) і соціальну (пріоритет надавався козацькій старшині як державотворчій еліті) її складові. Її політична невідповідність виявилася в тому, що православ'я стало власне російським чинником існування держави, тенденції розвитку освітньої політики визначалися згідно з інтересами самодержавства; різке протиставлення "старшина – народ" на основі авантюрно-козацької ментальності відірвало перших від істинних потреб народу, призвівши до вертикального розшарування, що проявилось у відмові від національних традицій заради матеріального добробуту та можливості впливати на політику імперської влади. Слід зазначити, що за такої історичної ситуації не слід було очікувати на появу ідеї, яка могла бути парадигмою національного розвитку, раціональною позитивною програмою дій. Національна самоідентифікація з'єднала всі компоненти, заклавши підґрунтя для появи такої ідеї, на сутності якої зупинимось нижче.

Декабризм як політичне і культурне явище склався під впливом взаємодоповнювальних факторів. Саме ним був зроблений великий внесок у процеси політичної перебудови імперії. З'явився новий, за мірками того часу, сенс у розумінні ідеології як засадничої системи політичного руху епохи капіталістичної трансформації. Відомо, що більшість національних міфів сформувалася у ХІХ ст. [7]. Національний міф є результатом символічного сприйняття подієвого перегібу історії, яке свідомо і несвідомо типологізує певну кількість і якість відповідних ситуацій, що відбулися в минулому [8]. У динаміці соціо-культурних процесів ХІХ ст. такі ситуації породжені, як правило, глобальними (Просвітництво, Велика французька буржуазна революція, масонство) або локальними (декабристський рух) процесами, що позбавляють однозначності колишню систему політичних цінностей.

З початку ХІХ ст. ідеологія російського типу почала творити міфологеми і пріоритети, до цього вона їх просто руйнувала, що у свою чергу давало впевненості владній верхівці (самодержавству) у стабільному і прогнозованому розвитку імперського суспільства. У цьому контексті ідеологія декабристського руху у своїй сутності не була зрозумілою народу, бо основні її сенси виходили за межі структур повсякденності основних верств населення, вона стала новою відповіддю на самодержавну ідеологію, яка не підлягала запереченню більшістю. До основних її принципів слід віднести: введення інституту служилого дворянства, руйнація традиційної ієрархії походження, вирішення земельного питання, складання раціональних систем ротацій влади, бажання подати уніфіковану структуру державного управління. Суспільно-політичним оформленням цих пунктів виступив загальноєвропейський контекст.

На початок ХІХ ст. в історичній дійсності ознак європейськості у політичній системі Росії не було. В повсякденному житті у стані російс-

ького дворянства існувала лише її соціальна пародія у формі "галломанії". До цих ознак міг призвести лише ретельний аналіз теоретичних і практичних основ суспільних інституцій, економічних і політичних проектів, що лежали в підґрунті історичного розвитку. Постановку і виклик задали масони. Декабристи виступили як їх наслідувачі й опоненти одночасно. Рівень протистояння і позиціонування між ними виявив неоднорідність і строкатість декабристського руху. Єднала їх лише проблема нереалізованості історичної місії Росії та прагнення співпраці із Західною Європою, тільки для перших в культурному, а для других – у політичному плані. Головні ідейно-політичні і організаційні напрямки декабризму пов'язані з іменами М.Муравйова, П.Пестеля, братів А. і П.Борисових.

М.Муравйов займався лише ідеєю найбільш оптимальної політичної системи для Росії. Він уважав, що трансформація імперського самодержавства має відбуватися у процесі становлення аристократичного правління за федеративного устрою. Саме крізь призму політичної модернізації декабрист звернувся до національного питання в межах імперії. На українських землях передбачалося утворення Української і Чорноморської держав з центрами в Харкові та Києві [9]. Потрібно зазначити, що вперше у середовищі російської еліти відбулося визнання України поза "малоросійським" контекстом – було означено наявність українських етнічних земель. Власне вирішення національного питання пов'язувалося зі зміною форми державного устрою.

Побудову держави без внутрішньої гармонізації її суспільної організації не мислив один із лідерів декабризму П.Пестель. Зрозуміло, що такий суспільний ідеал у його рецепції сформувався під впливом просвітницьких ідей. Політичний проект Пестеля характеризує діалектика могутніх соціальних змін у поєднанні з політичними перетвореннями. Головні сенси його ідеологічної платформи відображені у трактаті "Руська правда". Зміст праці Пестеля подає нове трактування держави як головного чинника "руської ідеї" та загальний погляд на принципи владної організації. "Руська ідея" мала державний характер, первинну роль у її генезисі відігравала держава. Українська ідея – суспільний (національний) смисл. Тим самим для українського визвольного руху була подана конструкція, яка відкривала можливості теоретичного оформлення державницької ідеології європейського гатунку. Хоча сам П.Пестель, напевно, з огляду лише на наявність українські землі розподіляв у межах свого бачення територіального устрою: частинами відносячи її до Вершинної, Чорноморської, Української областей, а також Донського і Аральського уділів [10]. Досить влучно з цього приводу висловився історик Д.Багалій: "Взагалі в нього (П.Пестеля – авт.) ми не бачимо майже нічого такого, що зв'язувало б його органічно спеціально

з тією територією і з тим населенням, де проводилася діяльність утвореного ним товариства. У цій одірваності від місцевого ґрунту полягає його слабкість" [11].

Брати Борисови пішли ще далі у своєму баченні розвитку російської політичної системи. Вони обґрунтували ідею слов'янської єдності через утворення загальнослов'янської республіки, полегшивши українській інтелектуальній думці процес вибору концепту національної ідентичності. Просто надавши його. Недаремно Я.Грицак висловив думку, що серед українських декабристів патріотизм і національне чуття виявилися у панславистській ідеології [12]. Діяльність "Товариства з'єднаних слов'ян" найбільш виразно проявила специфічні риси декабристського руху в Україні, які відрізняли його від руху в Росії.

На нашу думку, декабристи визначили, що не держава має творити ідеологію, а ідеологія як продукт інтелектуальних висновків у межах політико-соціальної взаємодії верств повинна творити державу. Розуміння феномену декабризму відтворює перші кроки в усвідомленні національної традиції державотворення у середовищі російської і української еліт. Важливим було те, що робилося це з позиції сучасної їм Європи.

Декабризм дає відповіді на генезу історіософської проєкції "Україна між Заходом і Росією". Тенденції історичного розвитку першої половини ХІХ ст. поклали початок новій, кардинально іншій, інтерпретації заданої схеми з виділенням двох формулювань – "Схід – Захід" та "Росія – Захід" – в об'єктивній історичній реальності. Перший – в ідеологічному і культурному сенсі на просторах імперії у своїй діяльності виявляли масонські ложі і декабристи. Вони робили ставку на ідеї рівності, свободи, братства, оформлюючи гуманістичний індивідуалізм, який був інтелектуальною відповіддю європейської думки на середньовічний ідеологічний принцип "божественного права" і секуляризацію світської думки, живлячи себе філософськими положеннями Просвітництва, надавши їм суспільний протест наддержавного і позанаціонального змісту. Визнавалася потреба лише в економічній ідентифікації, яка мала ґрунтуватися на індивідуалістичній етиці праці. Формувався стиль прагматичного і раціонального життя.

Другий концепт був світоглядним інструментом власне декабристського руху і опирався на романтичний націоналізм і політичні позиції масонства. Він виступив передумовою виникнення національних проєктів і держав і апелював до сакральних речей: землі, сім'ї, крові. Саме цей концепт відкривав шлях до самоідентифікації всього суспільства. Виникнення російської нації відбулося шляхом асиміляції кількох народів. Тут перше місце посідає економічна і правова ідентифікація як такі, що нівелюють етнічні та інші так звані нематеріальні відмінності. Існує й інший шлях, коли нація утворюється шляхом виокремлення

народу з більш широкого утворення. У цьому разі вирішального значення набувають консолідуючі чинники, які відокремлюють суб'єкт ідентифікації від решти світу, з одного боку, та посилюють його внутрішні соціальні зв'язки – з іншого. Таким чинниками можуть бути релігія, спільне етнічне походження, наявність зовнішнього ворога. Саме так виникла українська нація. Доктрина народного суверенітету в інтерпретації П.Пестеля була прийнятною лише для українських інтелектуалів наступних поколінь, відповідаючи положенням гуманістичного індивідуалізму про державні утворення з модифікацією форми правління.

В об'єктивній історичній реальності початку XIX ст., постаючи в межах нереалізованості історичної місії Росії, об'єктом порівняння для імперії став геополітичний виклик Заходу у формі доктрини латинства. З іншого боку, "межове" існування ставило Україну у стан постійних історичних викликів як із боку Заходу, так і з боку Росії. Сутність двох викликів істотно відрізнялася, що вимагало двох різних відповідей (схема А.Тойнбі). Східний євразійський виклик, основу якого складав симбіоз російського впливу і татарства, – більш силовий, орієнтований на екстенсивне освоєння простору і на тоталітарну владу, що не має противаг і в результаті є колективістським. Західний (латинство) – більш технологічний, урівноважений, заснований на противагах та інтенсивному розвитку. Саме у співвідношенні і протиставленні цих двох концептів, в основному, формувався і формується образ України в історичній ретроспективі у свідомості інтелектуальної і політичної еліт [13]. У цьому контексті постійне запізнення перетворювало європейські ідеї в Росії або на жалюгідну пародію, або на чинник, що посилював консервативно-архаїчні засади російської дійсності. Ідеї лібералізму в ідеологічному вимірі не вписувалися в російський цивілізаційний контекст [14]. В Україні під їх впливом проходив діаметрально протилежний процес націотворення. Росія сама готувала передумови української державності.

Декабризм інтелектуально оформив політичну складову "руської ідеї" у XIX ст., теоретично розкривши простір для продукування української елітою власної ідеологічної моделі – української ідеї.

Об'єднувальним положенням, що єднало два визвольні рухи, була демократизація суспільства, але не у вузькому, а широкому контексті. Демократизація поставала як діалектика вимог: ліквідація кріпосницької системи в соціально-економічній сфері, трансформація самодержавства як традиційного укладу.

Діяльність декабристів показала, що свідомість нації не готова до кардинальних змін, відокремлена побудова нової Росії і України не у політичному, а інтелектуальному плані з домінантом соціальної верхівки є закономірно недостатньою. Потрібне вироблення на рівні об'єктивної реальності адекватної ідеологічної моделі в тих умовах, що їх задає Європа.

Отже, можна вести мову про українську особливість російського декабризму. В Росії інтелектуальні висновки лідерів руху отримали продовження в дискусії західників і слов'янофілів 30–40-х рр. XIX ст. Слов'янофільство за державної підтримки стало комплексом ідеологічних мотивацій зовнішньополітичної доктрини Росії у XIX ст. і серед еліти переросло у форму імперського націоналізму і шовінізму. Західництво було відкинуто імперським урядом, тому й отримало розвиток, розділившись на лібералів (лінія Грановського) і соціалістів (лінія Герцена) [15]. Відповіддю на декабризм стала "теорія офіційної народності", яка сприяла прискореному вичленуванню української культурної ідентичності із загальноруського потоку [16]. В Україні почалося формування національного проекту та ідеології. Початок процесу дало Кирило-Мефодіївське братство, тому в "Книзі буття українського народу" декабристів оголошено прямими попередниками братчиків, а повстання у грудні 1825 р. набуває ознак прояву волі Бога, яка пророкує месіанський шлях України до визволення всіх слов'янських народів з неволі [17].

Декабристський рух створив позитивний інтелектуальний ґрунт для генези потужного українського руху. Двома основним положеннями, які взяв український рух на озброєння, були нове розуміння ідеології та орієнтація на європейські ідеї, що проявилось в подальшій розробці української ідеї на засадах зіставлення козацької та слов'янської ідеї. Розвиток декабристського руху ідейно залучив Україну до західноєвропейського контексту світового історичного процесу в XIX ст., футурологічно визначивши тенденції розвитку вітчизняної історії на все XIX ст.

Література

1. Багалій Д. Декабристи на Україні / Д. Багалій. – ДВУ. – 1926. – 56 с.
2. Базилевич В. Декабристи на Київщині 1825–1925 / В. Базилевич. – ДВУ, 1926. – 64 с.
3. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. / Ю. Охримович. – К., 1918.
Ч. 1 : Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. – К., 1918. – 146 с.
4. Казьмирчук Г. Д. Українське декабристознавство / Г. Д. Казьмирчук. – К., 2002. – 282 с. ; його ж. Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку // Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. – Т. 3. – К., 2003. – С. 185–204.
5. Конта Р. М. Історіографія державотворчої ідеї в масонських ложах в Україні в першій чверті XIX ст. / Р. М. Конта. – К., 2003. – 19 с.
6. Декабристські читання : [тези Міжнародної науково-теоретичної конференції / відп. редактор Г. Д. Казьмирчук]. – К., 2004.
Вип. IX. – 2004. – 69 с.

7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 2000. – С. 30.
8. Реєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – початок XX ст. / О. П. Реєнт. – К., 2003. – С. 75.
9. Пестель П. И. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению / П. И. Пестель. – СПб. : Культура, 1906. – С. 24–33.
10. Багалій Д. Вказ. праця. – С. 27.
11. Грицак Я. Вказ. праця. – С. 32.
12. Касьянов Г. Україна между Россией и Европой: превратности выбора / Г. Касьянов // Новая и новейшая история. – 2005. – № 3. – С. 77.
13. Там же.
14. Орлова Т. Декабризм и модернизация России / Орлова Т. // Декабристські читання : [тези Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. Г. Казьмирчук]. – Вип. IX. – К., 2004. – С. 16.
15. Немчинов І. Зміна Віх або генеза більшовизму / І. Немчинов // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 20.
16. Грицак Я. Вказ. праця. – С. 36.
17. Луняк Є. Деякі аспекти впливу декабризму на формування ідей кирило-мефодіївців / Є. Луняк // Декабристські читання : [тези Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. Г. Казьмирчук]. – К., 2004. Вип. IX. – 2004. – С. 27.

УДК 94(477)"18/19"

С.М.Коломієць

До питання історії виникнення Партії соціалістів-революціонерів (середина 90-х – серпень 1900 рр.)

У статті здійснено спробу показати особливості формування есерівських осередків на Лівобережжі України та визначити вплив організацій Києва, Харкова, Полтави, Чернігова на процес об'єднання неонародників у єдину партію. Автор вважає, що саме Південна партія соціалістів-революціонерів стала тією структурою, з якої слід починати історію загальноросійської есерівської політичної організації, а відправною точкою цього процесу став серпень 1900 р. Ключові слова: есери, Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), неонародники, соціалізм, революційний рух, організація, терор, Полтавська губернія, Харківська губернія, Чернігівська губернія, Лівобережжя.

В статье сделано попытку показать особенности формирования эсеровских очагов Левобережной Украины и определить влияние организаций Киева, Харькова, Полтавы, Чернигова на процесс объединения неонародников в единую партию. Автор считает, что именно

Южная партия социалистов-революционеров была той структурой, с какой следует начинать историю общероссийской эсеровской политической организации, а отправной точкой этого процесса стал август 1900 г.

Ключевые слова: эсеры, Партия социалистов-революционеров (ПСР), неонародники, социализм, революционное движение, организация, террор, Полтавская губерния, Харьковская губерния, Черниговская губерния, Левобережье.

In the following article the attempt to show the peculiarities of the formation of S.R. centers on the left Bank of Ukraine and to define the influence of organizations Kyiv, Kharkiv, Poltava, Chernigiv and the process of the union neonarodniks in the united party was realized. The author considers it was the South party of socialists-revolutionists that became the structure from which it is to begin the history of total Russian S.R. political organizations and correspondingly August, 1900 became its point.

Key words: S.R.s, the Socialist Revolutionary Party, neonarodniks, socialism, revolution movement, organization, terror, province of Poltava, province of Kharkiv, province of Chernigiv, Livoberezhya.

Стратегія й тактика революційного народництва зазнали краху, але їх ідеї не могли безслідно відійти в архів історії. Адже на порозі вже було ХХ століття, а проблеми, що виявились одразу після реформ і стали поштовхом до боротьби за соціальну справедливість, так і не були вирішені. Ці та ряд інших обставин, наприклад, жорсткий політичний режим, відсутність елементарних прав і свобод у більшості населення країни, не вирішеність аграрного питання тощо, й стали передумовою для появи в політичному житті Російської імперії Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Особливе місце у планах означеної партії одразу ж посіли губернії українського Лівобережжя, а саме Полтавська, Харківська та Чернігівська. Але ще до появи цілісної загальноросійської партії есерів у означених регіонах уже діяли неонародницькі гуртки і групи, які справили значний вплив на формування ПСР.

Історіографія проблеми появи партії есерів, формування її місцевих осередків має тривалу традицію. Ці питання ставили перед собою як перші дослідники ПСР, фактично сучасники існування партії (С.Н.Слетов, А.І.Спиридович, В.Мещеряков та ін.) [1], так і науковці нашого часу (О.В.Серов, М.И.Леонов та ін.) [2]. Однак питання, з якого часу починати історію ПСР ще потребує уточнень, а особливості утворення лівобережних груп есерів та їх вплив на загальнопартійні організаційні процеси взагалі детально не розглядаються.

Джерельна база роботи складається з ряду опублікованих програмних документів партії есерів [3] та фондів Центрального державного архіву України в м.Київ, зокрема №306 помічника начальника Харківського

губернського жандармського управління (ГЖУ) в м.Харків, №320 Полтавського ГЖУ, №321 розшукового пункту при Полтавському ГЖУ.

Метою нашого дослідження є виявлення процесу формування місцевих партійних організацій есерів *Лівобережжя* України (під поняттям *Лівобережжя* розуміється Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії) та їхня участь у створенні загальноросійської партії соціалістів-революціонерів.

Для досягнення мети визначено ряд завдань: окреслити основні фактори, що впливали на появу соціал-революційних груп у середині 90-х рр. XIX ст.; охарактеризувати процес формування есерівських осередків Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини; визначити роль і значення лівобережних організацій есерів під час створення єдиної партійної структури ПСР.

Хронологічні межі роботи – середина 90-х рр. – XIX серпень 1900 р. зумовлені специфікою означеної проблеми. Початкова дата визначається першими згадками появи революційних організацій, які у назвах почали називати себе соціалістами-революціонерами, що свідчило про якісні зміни у неонародницькому русі, вихід його на новий рівень. У цей самий час соціал-революційні організації з'являються на Лівобережжі. Кінцева дата показує, що пошуки ідейної та організаційної єдності у есерівському середовищі знайшли свою практичну реалізацію у створенні політичної організації загальноросійського масштабу (Південна партія соціалістів-революціонерів) та виданні "Маніфесту". Саме Південна ПСР з цього часу стане в центрі об'єднавчих процесів есерів.

Після арештів активних діячів "Народної волі" революційний рух поступово пішов на спад і виявляв себе лише в іпостасі нечисленних, розрізнених, глибоко законспірованих та замкнених гуртків. Але вже в кінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. виявляються тенденції народницьких організацій до подолання ідеологічної й організаційної кризи, здійснюються спроби об'єднання.

Починаючи з середини 90-х більшість неонародницьких груп беруть назву "соціалісти-революціонери" [4], що демонструвало спорідненість із народниками і їх послідовниками ("землеволюці", "народовольці" тощо свого часу теж називали себе соціалістами-революціонерами) і, крім того, оновлення ідеологічної платформи (це відбувалось в умовах протистояння з домінуючим на той час у революційних колах Росії вченням – марксизмом – та шляхом відмежування від пережитків минулого: теорії "малих справ", захоплення індивідуальним терором, ідей змови та ін.).

Самоназва "соціалісти-революціонери" відбивала основні ідеали й тактику нового політичного руху: головна мета – побудова суспільства на засадах соціалізму, спираючись на підтримку трудового народу, через революційну діяльність. На противагу соціал-демократичним

принципам есери висунули: оригінальне розуміння історичного процесу, в якому, крім визнання економічних чинників як рушіїв прогресу, почесне місце відводилося критично мислячій особистості; ідею про "можливість для Росії переходу до соціалізму, не випиваючи до дна чашу капіталістичного розвитку"; підхід, що носієм соціального перевороту має бути трудовий клас, який однаково включає в себе пролетаріат, трудове селянство [5] і трудову інтелігенцію [6]. В цей час формулюються основні складові вирішення ключового питання на шляху досягнення поставленої есерами мети – розв'язання аграрного питання на основі ідеї соціалізації землі [7]; визначається місце терористичної боротьби в тактичних планах як один із важливих елементів початкового етапу революційного руху [8].

У кінці XIX ст. у Російській імперії існувала вже ціла мережа комітетів, організацій, груп та гуртків соціалістів-революціонерів, які були, в основному, дрібними, розпорошеними, носили інтелігентський глибоко законспірований характер, діяли відірвано від мас і один від одного.

Якщо звернутися до даних С.Слетова (відомого партійного діяча, члена ЦК ПСР, одного з перших, хто написав історію даної партії на широкому фактичному матеріалі й відомості якого є не лише одним із небагатьох джерел початкового періоду існування есерівських організацій, а й мають високий рівень достовірності), то стає відомо, що есерівські групи в 90-х роках існували вже в багатьох містах на Заході імперії: в Одесі, Курську, Тамбові, Володимирі, В'ятці, Нижньому Новгороді та Пермській губернії [9], а також у Пензі, Воронежі, Саратові, В'ятці, Курську, Петрограді, Москві, Одесі, Катеринославі, Києві та інших містах [10].

З'являються есерівські організації й на Лівобережжі України. Оскільки осередки Партії соціалістів-революціонерів спочатку були конспіративними замкненими групами переважно інтелігентського складу, то й перші їх угруповання виникали переважно в містах. У цьому відношенні Полтавщина, Харківщина та Чернігівщина не були винятком. Тут центрами поширення соціал-революційних ідеалів стали, в першу чергу, губернські міста.

Так, перші згадки про діяльність організації соціалістів-революціонерів в Харкові та Полтаві відносяться до середини 90-х рр. XIX ст. Відомо, що до створення в Харкові міцної організації есерів доклав рук І.А.Дьяков (відомий лідер київських есерів), який приїхав сюди восени 1898 р. [11]. Саме він активно виступав за об'єднання есерівських груп.

Що ж до Полтавщини, то її включила до своєї сфери впливу Київська група соціалістів-революціонерів на чолі з інженером Олексієм Петровичем Йосифовим. Вже у квітні 1899 р. у Полтаві і Кременчуці з'явилися прокламації до робітників у зв'язку з Першим травня [12]. В поле зору Полтавського ГЖУ есери потрапили 1900 р.; відзначаючи

впливовість організації, жандарми кладуть відповідальність за аграрні рухи на Полтавщині і Харківщині в 1902 р. на есерів [13]. У м.Кременчук Полтавської губернії, вже в 1900 р. існувало добре обладнане угруповання з технічним відділом [14].

У Чернігові один із перших неонародницьких гуртків виник улітку 1898 р. Він був започаткований євреєм-ремісником М.Биховським, який повернувся із заслання. Шефство над молодим Биховським узяв висланий із Петербурга В.Вознесенський. Чернігівська група проіснувала недовго і вже восени була розгромлена. Але на цьому все не закінчилось, адже після кожного розгрому (а їх було достатньо) есерам вдавалося налагодити роботу в цьому місті [15]. Достовірно відомо, що вже в 1901 р. у Чернігові діяла група есерів, яку у вересні було теж арештовано жандармами [16].

На території Лівобережної України серед селянства набуває поширення, утворене за ініціативи соціалістів-революціонерів у 1898 р. у Тамбовській губернії "Братство для захисту народних прав" [17], основною метою якого було досягнення єднання селян з метою боротьби з владою, за допомогою страйків і загальної освіти досягти народного земського собору [18]. Хоча проголошувались автономність і самостійність від есерів, все ж братство перебувало під впливом останніх.

Незважаючи на погроми і арешти поліції, есери міцно трималися на Лівобережжі і їм постійно вдавалося відновити роботу. І так було в більшості міст, де приживалися соціал-революційні ідеї. Ефективна діяльність політичної поліції в кінцевому результаті не могла подолати розгортання революційного руху. В майбутньому організаціям Харкова, Чернігова та Полтави разом з деякими іншими угрупованнями есерів вдасться реалізувати нагальну проблему тодішнього неонародницького руху: створення єдиної партії.

Численні, розрізнені, відірвані один від одного неонародницькі організації та гуртки, звичайно, нічого серйозного не могли протиставити державній системі, проти якої вони боролися. Це давало імпульси до об'єднання.

Певну роль в інтеграційних процесах у середовищі есерівських угруповань відіграла активна агітаційно-революційна робота корифеїв народницького руху К.К.Брешко-Брешковської, Войнаральського, В.Балмашева, Чернявської, Іван-Охлонина та ін., а також деяких відносно молодих активістів, таких як Г.А.Гершуні, котрі їздили країною і пропагували ідеї есерівського соціалізму серед учнівської молоді, робітників, селян, обґрунтовували необхідність об'єднання всіх соціалістів-революціонерів у єдину партію [19].

На кінець XIX ст. у середовищі неонародників виділяються найпотужніші групи: 1) "Група старих народовольців" (закордонна організація,

яка з січня 1893 до 1897 рр. видала сім випусків "Материалов по истории социально-революционного движения в России"); 2) "Группа молодых народовольцев" (виникла в Росії, з 1892 р. видала кілька брошур, листівок, листів і чотири номери газети "Летучий Листок"); 3) "Закордонний союз соціалістів-революціонерів" (постачав літературу в Росію, з 1894 до 1899 рр. видав 11 номерів газети "Русский рабочий" і брошуру Григоровича "Социализм и борьба за политическую свободу"); 4) "Північний союз соціалістів-революціонерів" (видав у Росії перший і другий номери "Революционной России"); 5) "Південна партія соціалістів-революціонерів"; 6) "Аграрно-соціалістична ліга" (закордонна організація, заснована в 1900 р., видала багато популярної літератури); 7) "Робітнича партія політичного визволення Росії" (з 1895 р. – організація на Заході Росії, в 1900 р. видала брошуру "Свобода"); 8) окрему групу становило так зване легальне народництво, представлене діячами, що об'єднувалися навколо періодичних видань, наприклад, журналів "Русское Богатство", "Новое Слово", газети "Русские Ведомости" та ін. [20].

Особливу роль у об'єднанні есерівських організацій відіграла Південна партія соціалістів-революціонерів, яка виникла в результаті об'єднання Київської, Полтавської, Харківської, Воронежської, Петербурзької, Саратовської, Чернігівської та Катеринославської груп 1897–1900 рр. і стала першим повноцінним політичним утворенням есерів. Слід відмітити особливу активність Київської групи (на той час у неї входили І.А.Дьяков, І.І.Красовський, В.В.Виноградов, В.В.Петров та ін.), яка й взяла на себе роль організатора переговорів щодо створення єдиної есерівської партії [21].

Перші об'єднавчі з'їзди (на яких більшість склали організації, що діяли на території України) есери провели з 1897 до 1900 рр. Перший такий з'їзд відбувся у Воронежі у серпні 1897 р., на нього прибули делегати з Києва, Харкова, Полтави, Петербурга та Воронежа, тоді було вирішено об'єднати есерівські групи в єдину організацію "Партія соціалістів-революціонерів"; другий – у листопаді 1897 р. у Полтаві, на якому було утверджено проект програми (під час друку весь тираж було конфісковано, а автора проекту А.О.Сицяно арештовано) [22]; третій – у серпні 1898 р. у Києві, на нього з'явилися представники Київської, Воронежської, Саратовської, Чернігівської та Катеринославської організацій, але внаслідок арештів об'єднатися не вдалося; четвертий – у серпні 1900 р. у Харкові, де юридично було проголошено про створення нової партії [23]. Результатом було утворення Партії соціалістів-революціонерів, яку в подальшому почали називати "Південною", в першу чергу через те, що представлена була, в основному, південними регіонами, хоча сюди входили й групи з Петербурга та Воронежа, та опублікування у Харківській типографії есерів "Маніфесту", що претендував на

роль програми партії, почалося будівництво організаційної структури [24], після чого процес згуртування неонародницьких сил навколо даної організації пришвидшився. Тепер здебільшого пасивне до цього закордоння, що теж претендувало на роль лідера, активізується, але перехопити ініціативу йому вже не судилося.

До цього часу в літературі одним із проблемних є питання щодо того, чи доцільно вважати дану організацію політичною партією [25]. Така постановка питання не позбавлена сенсу, зважаючи на сучасні підходи до визначення поняття "політична партія" [26]. Ми не можемо погодитися з позицією, що ПСР з'являється на політичній арені у 1901 чи 1902 рр. [27], тим паче у 1905 р. (під час першого офіційного з'їзду, де було прийнято статут і програму партії). В цьому питанні ми більше погоджуємось із С.Слетовим, який визначає Південну ПСР "першопочатковою ПСР" [28], та О.В.Серовим, який починає історію ПСР із часів першого з'їзду Південної ПСР у Воронежі (1897) [29]. Але, на нашу думку, ключовим став лише четвертий з'їзд у Харкові (1900), на якому відбулось об'єднання і прийнято, а згодом і опубліковано перший програмний документ нового об'єднання "Маніфест", котрий і проголосив публічно появу ПСР. Саме навколо цього політичного утворення згодом згуртуються й інші есерівські організації.

З точки зору сучасної методології, Південну ПСР можна визначити як політичну партію початку ХХ ст. Вона відповідає всім характеристикам партії, які визначають дослідники політичної історії [30]: наявність організованої групи однодумців, згуртованих ідеологічно і юридично (мають основоположні документи – програму чи програмну заяву), стала організація, яка представляє інтереси певної частини суспільства, визначає їх як мету і намагається її реалізувати шляхом: виявлення, формування та обґрунтування інтересів великих соціальних груп, визначення цілей і завдань, принципів і засобів їх досягнення; формування громадської думки, впливу на неї з метою залучення на свій бік якомога більшої кількості прихильників; боротьби за державну владу на всіх рівнях, за можливість впливати на неї; політичного виховання частини або всього суспільства.

У виробленому під час четвертого з'їзду "Маніфесті" партії окреслено оригінальне, властиве лише есерам бачення майбутнього своєї країни, її суспільного ладу, побудованого на засадах соціалізму, а також шляхи досягнення політичних ідеалів, серед яких есери визнавали будь-які дії, що дискредитують чи шкодять існуючій політичній системі (від революційних форм – страйків, демонстрацій, акції протесту до політичної агітації – диспути, збори, розповсюдження революційної літератури та ін.; дискусійне питання про терор, проти якого виступала більшість південних груп, у маніфесті замовчувалось, є думка, що

особа, котра передавала текст маніфесту, просто викреслила місце про терор, яке їй не подобалося [31]), визначалася соціальна база партії: промисловий пролетаріат, ремісники, "кустари", інші категорії міських робітників, сільський пролетаріат, малоземельне селянство, учнівська молодь, "інтелігентський пролетаріат", визнавалася корисною підтримка буржуазії, яка співчуває, великі надії покладалися на розвиток ситуації на селі, через що есери пропонують свій варіант вирішення аграрного питання, хоча на початковому етапі це й не ставилося головним завданням [32]. Есери чи не першими серед загальноросійських політичних партій висунули у програмному документі у "Маніфесті" гасло про право націй на самовизначення, що у свою чергу давало ряд політичних переваг в умовах держави з невирішеними національними проблемами [33].

Відсутність питання про терор призвела до того, що соціал-демократія, побачивши незначні відмінності в програмних установках, навіть пропонувала об'єднатися з РСДРП [34]. У той самий час есери у "Маніфесті" визначили принципову межу своїм ставленням до селянства та "інтелігентського пролетаріату", вони критикували суспільну класифікацію Маркса, за те, що в ній представники праці можуть опинитись у ворожих таборах, і висували ідею поділу суспільства на два табори: працює, і ті, хто живе за рахунок чужої праці [35].

Слабким місцем новоутвореної партії була організаційна структура. Хоча перший крок уже було зроблено. Так, після видання "Маніфесту" деякі групи, що входили в партію, наприклад Київська та Харківська, почали називати себе "комітетами" [36]. Все ж не існувало єдиного центру, була відсутня чітка ієрархія між організаціями, не визначено критерії членства в партії. Це пояснюється, в першу чергу, відсутністю статуту, підпільним існуванням, слабкістю організацій, а також тим, що не всі ще ідейні сили неонародництва були об'єднані.

Свій відбиток накладали умови діяльності тодішніх революційних політичних партій, серед яких партія есерів не була винятком, що зумовлювало: появу партій динамічно за дуже короткий час; партії "проростали" не "знизу", а насаджувались інтелігенцією "зверху". Розроблена нею різновекторна ідеологія і проблематика партії носили зазвичай абстрактно-теоретичний характер і були порівняно слабо синхронізовані як із суспільними потребами, так і з інтересами різних класів, соціальних страт і професійних груп. відірваність парторганізацій одна від одної, відсутність контакту з масами, переважно інтелігентський склад учасників. Інтелігентський характер політичних партій зумовлював високий рівень конфліктності між ними. Інтелігенція виходила з боку сконструйованого нею абстрактного ідеалу, слабо співвідносячи його з реальними можливостями країни і її населення. Герметичність свідомості інтелігенції обумовила й герметичність партійних структур, що ве-

ли між собою боротьбу на знищення. Кожна партія претендувала на монополію лише свого варіанту національного розвитку, вважала істинною лише свою позицію. Внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних обставин партії були порівняно слабо пов'язані не лише з відповідними класами, але й з виборцями взагалі, які зазвичай у більшості своїй були суспільно інфантильними і політично інертними. По суті, політичним партіям так і не вдалося налагодити ні прямого, ні тим паче зворотного зв'язку з електоратом. Відсутність в імперії стійкого громадянського суспільства і правової держави ставила діяльність партій поза суспільним контролем. Усе це стимулювало появу і закріплення в них намагання до послаблення інакомислення як в оточуючому, так і у власному середовищі, до монопольного становища на політичній арені і до узурпації у своїх руках усієї повноти влади. Кількасотлітній авторитарний режим перманентно проводив у суспільстві авторитарну ідеологію і авторитарні методи вирішення нагальних питань. Цього не могли уникнути і політичні партії, які теж надавали перевагу діям авторитарними методами, насаджуючи у суспільній свідомості той чи інший варіант модернізації Росії [37].

Саме тому розбудова організаційних структур, зміцнення та збільшення її кадрового складу, розширення територіальної та соціальної географії діяльності в подальшому буде продовжуватись есерами. Хоча на даному етапі партії і не вдалося якось значно проявити себе, варто зазначити, що поява Південної ПСР означала перший реальний крок у розбудові ПСР, і визначальним в цьому процесі, на нашу думку, є серпневий (1900) з'їзд у Харкові, після якого партія заявила про себе як нову політичну силу і як організаційний центр для есерівських груп та угруповань.

Слід відзначити особливу активність у процесі створення єдиної партії організацій, що діяли на території України, зокрема Лівобережжя. Так, роль основного центру тяжіння випала київським есерам на чолі з І.А.Дьяковим, у той же час організації Харкова, Полтави та Чернігова робили свій внесок у формі участі в установчих з'їздах та іноді і в їх підготовці (два з чотирьох проходили в Харкові та Полтаві). Досить потужна Харківська організація, налагодивши типографію, навіть узяла на себе опублікування "Маніфесту" нової партії.

Література

1. Слетов С. Н. К истории возникновения Партии социалистов-революционеров / С. Н. Слетов // Партия социалистов-революционеров. – Пг., 1917. – 112 с. ; Спиридович А. И. Революционное движение в России. – Вып. 2. : Партия социалистов-революционеров и ее предшественники / А. И. Спиридович. – Петроград, 1916. – 579 с. ; Мещеряков В. Партия социалистов-революционеров / В. Мещеряков. – Ч. I : С начала девяностых годов до революции 1905 года. – М., 1922. – 130 с.

2. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов / Ю. И. Кирьянов (отв. ред.). – М. : Российская политическая энциклопедия (далі – РОССПЭН), 1997. – 512 с. ; Серов О. В. О так называемой Южной партии социалистов-революционеров / О. В. Серов // Отечественная история. – 2001. – № 1. – С. 46–59.

3. Памятная книжка социалиста-революционера. – Вып. 1. – 1911. – 81 с. ; Партия социалистов-революционеров: документы и материалы. 1900–1925 : В 3 т. / Российский независимый Ин-т социальных и национальных проблем ; Центр политической и экономической истории России ; В. В. Шелохаев (отв. ред.), Н. Д. Ерофеев (сост., авт. предисл., введ. и коммент.). – М. : РОССПЭН, 1996. ряд документів вміщено у Спиридович А.И. Революционное движение ... / А. И. Спиридович. – 1900–1907 гг. – С. 499–579.

Т. 1 : 1900–1907 гг. – 686 с.;

4. Слетов С. Н. К истории возникновения ... / С. Н. Слетов. – С. 41–42 ; Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 47.

5. Памятная книжка ... – С. I–II.

6. Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы ...

Т. 1. – 1996. – С. 22–25, 45.

7. ЦДІАК України, ф. 306, оп. 1, спр. 7, арк. 3 ; Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы ... – Т. 1. – С. 45–46.

8. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 61–67 ; Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы ... – Т. 1. – С. 25, 38.

9. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 50.

10. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 62–65.

11. Серов О. В. О так называемой ... / О. В. Серов. – С. 52.

12. Там само. – С. 52.

13. ЦДІАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 419, арк. 17.

14. ЦДІАК України, ф. 321, оп. 1, спр. 122, арк. 25.

15. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 41, 48, 50 ; Серов О. В. Вказ. праця / О. В. Серов. – С. 54.

16. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 76.

17. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 86.

18. ЦДІАК України, ф. 306, оп. 1, спр. 7, арк. 3 ; Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы ... – Т. 1. – С. 45–46.

19. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 63–66.

20. Мещеряков В. Партия социалистов ... / В. Мещеряков. – С. 8–10.

21. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 48–49.

22. Там само. – С. 76–78.

23. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 70, 72, 77.

24. Там само. – С. 79.

25. Серов О. В. Вказ. праця / О. В. Серов. – С. 46–59 ; Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров ... / М. И. Леонов. – 512 с.

26. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ–на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К. : Знання, 2001. – С. 30–32 ; Леонов М. І. Численность и состав партии эсеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. – М., 1987. – С. 117–118.
27. Леонов М. І. Партия социалистов-революционеров ... / М. И. Леонов. – 512 с. ; Политические партии России: история и современность. – М. : Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2000. – 631 с.
28. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – 112 с.
29. Серов О. В. Вказ. праця / О. В. Серов. – С. 46–59.
30. Тут наводимо основні ознаки політичних партій узагальнених за: Павко А. І. Політичні партії та організації ... – 112 с.
31. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 85.
32. Манифест Партии социалистов-революционеров / Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. – Пг., 1918. – С. 562–571.
33. Серов О. В. Вказ. праця / О. В. Серов. – С. 58.
34. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 78.
35. Слетов С. Н. Вказ. праця / С. Н. Слетов. – С. 86.
36. Спиридович А. И. Вказ. праця / А. И. Спиридович. – С. 79.
37. Шелохаев В. В. Многопартийность в России: особенности формирования / В. В. Шелохаев // С. А. Байбаков, О. С. Березкина, А. В. Гусев (ред.). Политические партии России. Страницы истории / А. В. Гусев (ред.). – М. : Издательство МГУ, 2000. – 350 с. – С. 32–33.

Інноваційні процеси у промисловій політиці Російської імперії на межі XIX–XX ст.: проблеми та перспективи

Стаття присвячена актуальним питанням економічної історії XIX – поч. XX ст. Розглядаються нові аспекти промислової політики російського уряду, спрямовані на прискорення індустріалізації в державі. Зокрема, це поява різних торгово-промислових організацій, відкриття виставок, налагодження видавничої справи.

Ключові слова: промислова політика, індустріалізація, інноваційні процеси, модернізація, торгово-промислові організації.

Статья посвящена актуальным вопросам экономической истории XIX–XX вв. Рассматриваются новые аспекты промышленной политики российской власти, которые были направлены на ускорение индустриализации в стране. Например, это появления разных торгово-промышленных организаций, открытие выставок, издательское дело.

Ключевые слова: промышленная политика, индустриализация, торгово-промышленные организации.

The article is dedicated to the topical questions of the economic history of the late XIX and early XX century. New aspects of the industrial policy of the Russian government aimed at acceleration of industrialization in the country are considered. In particular it is appearance of various commercial and industrial organizations, opening of exhibitions, development of publishing.

Key words: industrial policy, industrialization, innovative processes, commercial and industrial organizations

На поч. XX ст. у цілому курс економічної політики царського уряду не зазнав кардинальних змін, однак самодержавству необхідно було враховувати нові обставини. Очевидно, що протягом останніх п'ятдесяти років XIX ст. російська промисловість переживала кризи і депресії, які змінювалися короткими періодами піднесення виробництва. Такі самі коливання спостерігалися і в економіці західноєвропейських країн [1, с. 8–9]. Це спростовує висновки окремих дослідників про винятковість коливань у російській промисловості і їх пряму залежність лише від урожаю хліба [2].

Усі світові промислові кризи були пов'язані з особливостями економічного життя держави. Основними причинами їх можна вважати: посилення зовнішньої конкуренції і встановлення залежності від іноземного ринку; нестабільна фінансова ситуація; зростання податків; часті неврожаї та епідемії. "Будь-яка ситуація, що збільшує або зменшує виробництво або тільки порушує звичний порядок товарообміну" [3, с. 61],

могла призвести до депресії в певній галузі промисловості. При цьому періоди підйомів і падінь у фабрично-заводському виробництві були проявами різної сили коливань, які спостерігалися в усіх галузях, зокрема в сільському господарстві та торгівлі. Аналогічним чином як стимул діяли на промисловість і економічне життя в цілому позитивні зрушення у цих сферах. Такими факторами виступали, наприклад, високі врожаї; встановлення сприятливої цінової кон'юнктури на ринку збуту продукції; налагоджена система кредитування.

Особливо затяжними і гострими були кризи, які починалися після періоду високих цін і прибутків, підвищеної діяльності, що призводило до перевиробництва. Вони супроводжувалися торговельними спекуляціями, скороченням експорту, зменшення доходів посилювало конкуренцію між виробниками. Закриті заводи й фабрики, призупинені доменні печі – ось характерні ознаки промислової депресії. Поштовх до економічного підйому давали як сама промисловість, так і інші галузі господарства. Зокрема, удосконалення техніки та застосування нових технологій, інтенсивне використання наявних ресурсів дозволяли розширити виробнику сфери своєї діяльності. Це сприяло оживленню всієї промисловості. Починався період великих прибутків і зростаючого попиту, а також посиленої капіталізації.

Швидко реагував промисловий сектор на зміну геополітичної ситуації. Так, під час військових дій зростала потреба в коштах на утримання армії. Це призводило до збільшення випуску паперових грошей і падіння курсу на золото. За таких умов ставало не вигідно купувати іноземні товари, а це підвищувало попит на вітчизняну продукцію. "Оживлення промисловості й комерції за період війни є очевидним. Спостерігається посилення фабричної діяльності, збільшення грошових оборотів на ярмарках" [4, с. 331]. Зворотною стороною цього процесу були великі матеріальні та людські витрати, які перешкоджали ефективному і планомірному розвитку всіх галузей промисловості.

До зовнішніх причин, які зумовлювали падіння і підйоми в промисловості, додавалися внутрішні фактори. Суперечлива і непослідовна політика царського уряду неоднозначно позначалася на промисловості Російської імперії, особливо наприкінці XIX ст. У 90-х рр. спостерігалось швидке зростання фабрично-заводського виробництва. Товарні перевезення з 1893 до 1899 рр. зросли на 60%. Надмірне опікування урядом важкої промисловості створило для неї повну монополію на російському ринку, а швидке будівництво залізниць дозволяло вигідно збувати продукцію, збільшувати прибутки. Уряд практикував видачу субсидій як великим підприємствам, так і тим, які ще не існували так ще і неіснуючим. Це призводило до значних фінансових афер на ринку, які зупинити було важко.

Однак оживлення російської промисловості, особливо металургійної, кам'яновугільної, нафтової галузей, не могло тривати довго. Для підтримки високих темпів фабрично-заводського виробництва необхідно було розширювати рельсову мережу, відкривати нові ринки збуту продукції, фінансувати застосування нових технічних оснащень і технологій. А це потребувало постійних надходжень до державного бюджету. Переломний момент припав на кінець XIX ст. Криза надвиробництва 1899–1903 рр. збігалася зі світовою грошовою, яка призвела до скорочення, а на деякий час і припинення надходжень іноземних інвестицій. Підприємці вбачали причини занепаду промисловості не тільки в призупиненні фінансових потоків із-за кордону, а головним чином у відсутності розвинутого вітчизняного внутрішнього ринку в Росії, у невідповідності між зростанням виробництва і купівельною спроможністю населення [5, с. 133].

Масштабні зміни пореформеного періоду породжували серйозні проблеми та протиріччя. Вже на кінець XIX ст. визначилася галузева структура російської промисловості. Характерно, що вирішальну роль почали відігравати великі механізовані підприємства. Завдяки підтримці уряду лідирували галузі з виготовлення засобів виробництва, що на 40% було більше, ніж у країнах Західної Європи. Це прискорило процес індустріалізації в Російській імперії.

Такі економічні перетворення потребували колосальних інвестицій. Уряду в цьому плані вдалося досягти значних результатів. Паралельно держава ініціювала створення нових структур, характерних для країн із розвинутою економікою: кредитно-банківської системи, акціонерних товариств, торгових домів. Одночасно з формуванням сучасних ринкових інституцій продовжували діяти традиційні форми господарювання, що породжувало серйозні економічні й соціальні протиріччя.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. вимагали змін усього державного устрою Російської імперії, пристосування його відповідно до нових капіталістичних умов розвитку. З цією метою було розширено права місцевої влади, встановлено виборність другорядних органів адміністративно-господарчого управління та основи буржуазного судоустрою і судовиробництва. Уряд розумів необхідність налагодження ефективної роботи економіки, враховуючи при цьому інтереси, в першу чергу, буржуазії.

У кінці XIX – на поч. XX ст. у Росії виникають різноманітні торгово-промислові організації. Ця практика для країни не була новою, оскільки ще за часів Катерини II діяли спочатку мануфактур-колегія, потім "комісія про комерцію", в роботі якої брали участь представники різних галузей. У подальшому діяльність цього важливого органу неодноразово припинялася, оскільки уряд побоювався втратити контроль над виробництвом.

Незважаючи на істотні зрушення в усіх сферах, держава і в XIX ст. залишалася абсолютною монархією. В Росії продовжували функціонувати дореформені вищі, центральні й навіть місцеві заклади, особливо органи адміністрації і поліції. В дореформенний період питаннями розвитку промисловості й торгівлі опікувалися створені при Міністерстві фінансів Комерційна і Мануфактурна ради. Вони збирали по всіх губерніях інформацію про стан розвитку торговельної й фабричної справ, про потреби підприємців із метою усунення будь-яких перешкод. Однак на практиці не вдалося досягти дієвого співробітництва між місцевими комітетами і центральними органами влади.

У 1872 р. було затверджено положення про діяльність дорадчих органів, які повинні були сприяти уряду в розробці програм для налагодження ефективного розвитку торгівлі й промисловості по всій імперії. На кінець XIX ст. через посилення індустріалізації постала проблема створення центральної організації, яка б комплексно розглядала економічні питання [6, с. 13]. У 1900 р. почав працювати Департамент промисловості, торгівлі й науки, діяльність якого була спрямована на захист інтересів російської буржуазії. Завдяки роботі цього органу на зібраннях Державної ради розглядалося і затверджувалося багато нових законопроектів щодо функціонування банківських структур, акціонерних товариств і торгово-промислових підприємств [7, с. 18].

На поч. XX ст. особливо відчутною для підприємців стала потреба в утворенні незалежних організацій, які б займалися важливими для суспільства проблемами: розвитком виробничих сил та підвищенням продуктивності праці. Ділові кола Росії представляли свої нові програми на засіданнях з'їздів. Спочатку вони збиралися час від часу, але згодом стали періодичними як місцевого, так і всеросійського рівнів, що об'єднували представників різних галузей. Їх діяльність була результативною, оскільки на зібраннях не тільки розглядалися актуальні проблеми, але й ставилися питання про захист інтересів виробника. У 1906 р. пройшов перший з'їзд представників промисловості й торгівлі, на якому була обрана постійна рада, яку очолив В.Тімірязєв, і затверджена програма. До складу ради входили також відомі підприємці: Авдаков, Нобель, Ясюкович, Бобринський. У засіданнях брали участь багато біржових комітетів (Московський, Київський, Одеський, Бакинський); комітети торгівлі й промисловості; майже всі петербурзькі банки; страхові товариства; металургійні, механічні й кам'яновугільні підприємства, а також мануфактури.

Під час Першої світової війни загальні організації російської буржуазії підготували доповідну записку про створення спільної програми щодо ліквідації негативних наслідків для економіки країни. Це свідчило про новий етап у відносинах між урядом і підприємцями, які вже не бажали виконувати пасивну роль у суспільстві.

Модернізація фабрично-заводського виробництва призвела до тісного співробітництва між владою, підприємцями і науковцями. Хоча ця практика не набула постійного і цілеспрямованого характеру, однак змусила уряд змінити своє ставлення і враховувати інтереси промислової буржуазії. Результатом такої співпраці була поява багатьох суспільних організацій, покликаних сприяти розвитку промисловості й торгівлі. Заклади такого типу існували в Росії з др. пол. XIX ст., за винятком Імператорського Вільно-Економічного товариства, яке утворилося у 1765 р. [8, с. 64]. Воно намагалося покращити стан сільського господарства і тих галузей виробництва, які були тісно пов'язані з ним.

У пореформений період результативною була діяльність різноманітних товариств, які намагалися поширювати серед буржуазії технічні й комерційні знання. Ініціаторами цього виступали окремі урядовці. Так, Вітте намагався створити у країні декілька політехнічних інститутів з метою залучення науковців до розробки економічних програм. Таким чином російський міністр хотів не тільки забезпечити промисловість власними кваліфікованими кадрами, але й сприяти підвищенню рівня організації в країні фабрично-заводського виробництва. Цей проект не мав підтримки в Миколи II, який надавав перевагу військовим закладам. Однак на кінець XIX ст. багато вищих шкіл було реорганізовано завдяки підтримці відомих учених, які усвідомлювали, що в період жорсткої конкуренції без професійних знань не обійтися. Близько 38,9% випускників лише одного Імператорського технічного училища стали директорами заводів і фабрик по всій Росії, тобто практичними робітниками [9, с. 24–26].

Активно діяли в напрямку поширення наукових знань із різних галузей виробництва численні організації: Товариство зі сприяння торгівлі й промисловості, Товариство поширення комерційної освіти в Москві та в Санкт-Петербурзі, Товариство зі сприяння покращенню розвитку мануфактурної промисловості й застосуванню до неї наукових відкриттів і удосконалень, Товариство архітекторів, Товариство громадських інженерів, Московське політехнічне, Імператорське товариство риболовлі. Їхні статuti передбачали обговорення важливих проблем, пов'язаних з виробництвом; сприяння утворенню нових і корисних для країни підприємств, а також представлення інтересів промисловців в уряді. Для реалізації своїх завдань вони відкривали комерційні учбові заклади, курси, торгові школи, організували читання лекцій з актуальних технічних й економічних проблем. Хоча більшість таких товариств мали наукові цілі, все ж таки вони відігравали важливу практичну роль, надаючи цінні рекомендації як уряду, так і окремим підприємцям.

В умовах індустріалізації зростає роль періодичних видань, на сторінках яких економісти, науковці жваво обговорювали нагальні питання підвищення продуктивності праці, покращення виробництва. В міжна-

родних торговельних відносинах саме газети виступали посередниками між продавцем і покупцем. Підприємці часто були засновниками солідних видань, навіть великих сучасних типографій. Рекламні оголошення дозволяли промисловцям дізнаватися про нові товари, їх ціну, в той же час вигідно продавати свою продукцію. Невдовзі у зв'язку з необхідністю економії часу і коштів почали з'являтися посередники. Цю функцію виконували спеціальні контори оголошень.

Піонером у цій справі виступив Людвіг Метцл, який відкрив у Москві в 1878 р. "Центральну контору об'яв", девіз якої був таким: "Оголошення є двигуном торгівлі" [10, с. 76]. Йому вдалося знайти численні провінційні видання, заключити з ними договори і розміщувати на їх сторінках багато вітчизняних й іноземних оголошень. Це допомагало підприємцям рекламувати свій товар по всіх губерніях Російської імперії. Згодом "Центральна контора оголошень Л. і Е.Метцл і Ко." стала найбільшою в даній галузі не тільки у своїй країні, а й у світі. Її відділення знаходились у Варшаві, Берліні, Бостоні, Парижі.

На кін. XIX ст. під впливом великих економічних змін російський уряд активно сприяв участі країни у різноманітних виставках, усіляко намагався заохочувати вітчизняних підприємців до нових винаходів, застосувань сучасних технологій виробництва. За активну діяльність промисловці отримували почесне звання комерції – радник.

Перша мануфактурна виставка відбулася в Санкт-Петербурзі в 1829 р., через два роки вона пройшла в Москві. А в 1848 р. було прийнято наказ про проведення кожних чотири роки всеросійських виставок у Москві, Санкт-Петербурзі й Варшаві [11, с. 69]. Вони не мали великого значення, оскільки представляли лише фабрично-заводську продукцію. Невідповідність індустріальному розвитку країни змусила владу посилити вимоги до їх організації і проведення. Цьому сприяла і участь Росії у міжнародних виставках 1874, 1876, 1878 рр.

Знаковою подією в історії російського підприємництва була виставка 1882 р., яка продемонструвала значні досягнення вітчизняного виробника в багатьох сферах. Її підготовка тривала досить довго, оскільки планувалося провести її ще в 1874 р. Через ряд об'єктивних причин вона була відстрочена майже на десятиліття. За цей час держава вже отримала великий досвід у проведенні заходів такого рівня, успішно представляючи свою продукцію в Європі та Америці. Московська виставка представила повну картину сучасного стану економіки Росії майже за чверть століття, охопивши різні сфери національного життя [12, с. 72].

Масштабнішою в регіональному плані стала Всеросійська промислово-художня виставка в Нижньому Новгороді, яка була проведена в 1896 р. Її мета полягала в тому, щоб з'ясувати, які галузі виробництва потребують із боку влади заохочення і підтримки. Організатори

представили нові відділи: лісоводства і лісової технології, мисливських, звіриних і рибних промислів, що викликали значний інтерес серед іноземців. Вона остаточно підтвердила позицію уряду щодо форми та змісту аналогічних демонстрацій. Було вирішено, що подальші виставки будуть представляти різнопланову продукцію з усіх губерній імперії.

Інноваційні процеси в Російській імперії середини XIX – поч. XX ст. зумовили еволюцію всього суспільства. Найбільше це стосувалося нової верстви населення, яка швидко зростала, – промисловців. Швидка індустріалізація країни потребувала ділового підходу до вирішення нагальних питань економічного розвитку країни. З розумінням важливості таких проблем окремі представники уряду залучали до розробки нових програм учених-експертів. Так, у Міністра фінансів Вітте були Менделєєв, економіст-фінансист Кауфман. Їх науковий авторитет дозволяв не лише проводити важливі для країни реформи, але й впливати на політичну ситуацію. Відомий у Росії хімік багато праць присвятив саме розвитку вітчизняної промисловості. Він звертався неодноразово з листами до царя Миколи II, вказуючи на необхідність розробки нової тарифної системи, що буде корисною для всього господарства [13]. Учений розумів потребу у створенні вигідних умов для надходження іноземних інвестицій у російську економіку, підкреслюючи значення індустріалізації для розвитку й аграрного сектору.

За короткий проміжок часу вітчизняний підприємець пройшов досить швидко еволюцію. Завдяки широкому спектру реформ 60-х рр. XIX ст. багато дрібних виробників стали впливовими власниками підприємств та банкірських домів, директорами акціонерних компаній. Вони налагодили міжнародні зв'язки, а також співробітництво з діловим світом не тільки Росії, але й західних країн. Традиційний патронаж і контроль із боку влади дозволив буржуазії певною мірою накопичити значний капітал. Цьому сприяла державна політика винних відкупів, залізничного будівництва, особливо стратегічного призначення, урядові замовлення продукції, зокрема для потреб армії і флоту. Безперечно, це в першу чергу стосувалося представників ділового світу Москви і Петербурга.

Економічний підйом і розвиток науково-технічного процесу призвели до кардинальних змін. Починаючи з сер. XIX ст. традиційні галузі промисловості поступалися місцем важкій індустрії, яка потребувала новітніх технологій. Відбувається повне переоснащення фабрично-заводського виробництва. Стає очевидною необхідність залучення в промисловість підготовлених спеціалістів, у першу чергу інженерів. Технічна інтелігенція поступово витісняє підприємців дореформеного типу, які керувалися переважно діловими зв'язками. Таким чином, змінюється і культурно-психологічний портрет буржуа. Елітні прошарки були тісно пов'язані з акціонерними кампаніями, банківськими установами. Крім

того, послугами вітчизняних технічних спеціалістів користувалися вже іноземні фірми. Проте кардинально змінити традиційне ставлення російської інтелігенції до купців і підприємців не вдалося. В університетах вважалося ще не достойним поєднувати викладацьку діяльність із заняттям бізнесом. Відомий професор Московського університету Озеров пропонував уряду через пресу пропагувати інтерес до підприємницької діяльності, ліквідувати перешкоди на шляху створення акціонерних товариств [14, с. 56].

Однак швидкому й ефективному процесу європеїзації буржуазної культури в Російській імперії перешкоджали обмеження і надмірна регламентація підприємницької свободи з боку влади. Після 60-х рр. XIX ст. втручання в економічне життя країни збільшилося, а проголошений Олександром III курс на форсований розвиток національної промисловості посилив вплив уряду на виробництво. Професор Петроградського політехнічного інституту М.В.Бернацький писав у своїй статті: "Не можна, звичайно, заперечувати, що по мірі об'єднання фінансового капіталу з європейським господарським життям все більше проявляються тенденції до розширення економічних функцій уряду... Нам же в Росії ще потрібно "побудувати капіталізм" широкого масштабу і "культурного характеру" [15, с. 48]. Вчений виступав за планомірну і раціональну політику держави в цьому питанні.

Майже до 1917 р. уряд жорстко контролював процес утворення акціонерних товариств, ще не було створено торгово-промислової палати. Очевидною залишалася тенденція обмеження приватної ініціативи. На поч. XX ст. спостерігалось підвищення ділової активності підприємців, які традиційно вимагали дворянських титулів і привілеїв.

Російська підприємницька еліта виступала за ліквідацію пережитків кріпацтва як у сільському господарстві, так і в промисловості. Прогресивна частина буржуазії бачила необхідність реформувати банківську систему, забезпечити кредитами і субсидіями виробників, закласти основи поміркованого протекціонізму. Саме ці першочергові заходи, на їхню думку, забезпечать будівництво в державі "культурного капіталізму". Однак асиметричний розвиток економіки імперії, різні національні та політичні інтереси, різна релігійна культура не сприяли єдності підприємців. Це позначилося на їх поведінці в період революцій 1905–1907 рр., а також на відносинах із самодержавством.

Промислова політика царського уряду др. пол. XIX – поч. XX ст. залежала від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Процес міжнародної експансії капіталізму і перетворення його на всеохоплюючу систему не міг обійти імперію, яка мала для цього всі передумови. На цій основі посилюються торговельні й фінансові зв'язки держав, формується світовий ринок. Росія після реформ 60-х рр. XIX ст. залишалася аграрною країною, в якій існувало багато дрібних селянських і ремісничих об'єк-

тів, мануфактурних підприємств, фабрик і заводів. Швидкий розвиток промисловості супроводжувався активізацією діяльності акціонерних компаній та банківських структур. Царська влада розуміла потребу у створенні вигідних умов для вітчизняного фабрично-заводського виробництва, хоча всі протекціоністські заходи спрямовувалися, в першу чергу, на захист інтересів самодержавства. Незавершеність реформи 1861 р. призвела до створення в країні малорухомої внутрішньої системи. Збереження кріпосних відносин суперечило потребам економічного розвитку. Тому уряд для забезпечення політичних і стратегічних інтересів імперії спочатку пішов на форсування розвитку окремих галузей промисловості, а з 80-х рр. – на стимулювання виробництва в цілому.

Варто враховувати, що торгово-промислова політика царизму формувалася під впливом різних поглядів, відомств, хоча головним її провідником було Міністерство фінансів. Це багато в чому пояснює її архаїчність. Однак, прагнучи досягти швидкого і позитивного економічного результату, влада сприяла розвитку промислової буржуазії та появи численних підприємницьких організацій. Їх вимоги й рекомендації були необхідні для вироблення ефективних заходів, що дозволили б прискорити індустріалізацію в Росії.

Література

1. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад члена И.В.Э. Общества М.И.Туган-Барановского и прения по этому докладу в заседании III Отделения Общества 17-го января и 7-го и 21-го февраля 1898 года. – СПб. : Издание Императорского Вольного Экономического Общества, 1898. – С. 8–9.

2. Лескюр Жан. Общие и периодические промышленные кризисы / Жан Лескюр. – СПб. : Типограф., – тов-во "Общественная польза", 1908. – 558 с. ; Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб. : Типо-Литография "Энергия", 1905. – 202 с. ; Левкоев Ф. С. Промышленно-торговые кризисы / Ф. С. Левкоев. – СПб. : Изд. журнала "Коммерческий деятель", – 1911. – 35 с.

3. Бунятян М. А. Экономические кризисы. Опыт морфологии и теории периодичности экономических кризисов и теории конъюнктуры / М. А. Бунятян. – М. : Мысль. – С. 61.

4. Безобразов В. Свеклосахарный и каменноугольный промышленные кризисы / В. Безобразов // Наблюдатель. – № 3. – С. 331.

5. Пионтковский С. Очерки истории России в XIX–XX веках. – М. : Пролетарий, 1928. – С. 133.

6. Нисселович Л. И. Торгово-промышленные учреждения в России. Исторический очерк. – СПб., 1887. – 44 с. ; Нисселович Л. И. О торгово-промышленных представительных учреждениях. Доклад Нисселовича Л. И. – СПб. : Издательство общества для содействия русской промышленности и торговли, 1882. – 13 с.

7. Там само. – С. 18.

8. История торговли и промышленности в России [под ред. П. Х. Спасского]. – СПб., 1911.
Т. 1. – Вып. 3. – 1911. – С. 64.
9. Берснева И. В. Российское инженерное предпринимательство конца XIX – начала XX века (к истории проблемы) / И. В. Берснева // Архив. – 2002. – № 20. – С. 24–26.
10. История торговли и промышленности в России [под ред. П. Х. Спасского]. – СПб., 1911.
Т. 1. – 1911. – Вып. 3. – С. 76.
11. Там само. – С. 69.
12. Там само. – С. 72.
13. Менделеев Д. И. Основы фабрично-заводской промышленности. – СПб. : Издательство Д. Менделеева, 1897. – Вып. 1. – 196 с. ; Менделеев Д. И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности в России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д. И. Менделеев. – СПб., 1892.
14. Озеров И. Х. Атлас диаграмм по экономическим вопросам. Вып. 6. / И. Х. Озеров. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 56 с.
Вып. 6 : Наши задержанные потребности, 1999. – 56 с.
15. Там само. – С. 48.

УДК 37(09)(477.51)“1917”

В.О.Прудько

Українізація шкіл Чернігівщини у 1917 р. : від спроб до перших результатів

*У статті розглядається процес запровадження української мови викладання в навчальних закладах Чернігівщини у 1917 р. Проаналізовано шляхи та перші результати у справі створення народної школи.
Ключові слова: Українська революція, українізація, народна школа.*

*В статье рассматривается процесс внедрения украинского языка преподавания в учебных заведениях Черниговщины в 1917 г. Проанализировано его пути и первые результаты в деле образования народной школы.
Ключевые слова: Украинская революция, украинизация, народная школа.*

*The present paper studies the process of introduction of teaching in the Ukrainian language in educational establishments of Chernihiv Region in 1917. The ways of realization and essential results of funding the people's schools are being analysed in the present study.
Key words: Ukrainian revolution, ukrainization, folk school.*

Вивчення історії Української революції на регіональному рівні є досить актуальним у наш час. Саме регіональний підхід до розгляду конкретних процесів, якими супроводжувалися буремні революційні роки, дає можливість визначити географію поширення українського руху, його вплив на громадськість та прояви її ставлення до нього.

Проблема впровадження української мови викладання в школах тривалий час розроблялася в колах земців Чернігівської губернії. Значний внесок у цю справу належить І.Л.Шрагу, до постаті якого прикута увага сучасних дослідників Т.М.Демченко та В.І.Оніщенко, які у своїй статті "Земські діячі Чернігівщини у боротьбі за впровадження української мови в початковій школі" подають досить ґрунтовне висвітлення історії розробки, змісту та обставин проходження в земських інстанціях доповідної записки І.Л.Шрага, яка була безпосередньо пов'язана з впровадженням української мови у початкових школах. Слід відзначити, що дана розвідка охоплює період з др. пол. 1890-х р. до 1905 р. і тому є підґрунтям для дослідження шляхів українізації в період революції 1917–1920 рр. Не одноразово проблему національно-культурного відродження, що прийшло з революційними подіями 1917 р. підіймає у своїх працях О.В.Ростовська, визначаючи місце та роль у них викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту князя О.Безбородька. Особливе місце при вивченні подій пов'язаних з українізацією навчальних закладів на Чернігівщині, посідають дослідження А.М.Боровика, зокрема його монографія "Українізація загально-освітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.)", у якій дослідник значну увагу приділив і висвітленню роботи перших українознавчих курсів для учителів Чернігівщини. В інших роботах питання українізації шкіл Чернігівщини розкривається побічно, в контексті висвітлення історії Чернігівщини та України в цілому.

До завдань, що стоять перед автором даної розвідки належать: встановлення особливостей запровадження українізації початкової школи на Чернігівщині в 1917 р. від обговорення на губернських українських з'їздах до спроб практичної реалізації на місцях та з'ясування позиції Української Центральної Ради (далі – УЦР) та Генерального Секретаріату (далі – Г.С.) щодо цих заходів.

У перші ж тижні після падіння самодержавства активізувалася діяльність українських організацій у губернських центрах, не оминули ці процеси і Чернігів. З невеликим запізненням, лише 18 березня відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців, але вже на цих перших зборах була продемонстрована готовність розгорнути широку і різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку. Така готовність була продемонстрована учасниками зборів,

що мали слово. Так, Стадник заявив про потребу українізації шкіл – нижчих, середніх і вищих, Базилевич окреслив потребу у відкритті Чернігівським губернським земством українських шкіл на Чернігівщині [1].

Логічне продовження ідея українізації школи знайшла в резолюції Чернігівського губернського учительського з'їзду, що відбувся 9 травня. З даного питання, зокрема, було прийнято такі рішення: 1) вважаючи потребу українізації школи вчасною з погляду педагогічного і національного, з'їзд висловився за здійснення цієї потреби із забезпеченням прав меншин; 2) з наступного навчального року в школах, де більшість учнів українці, почати з першої групи навчання українською мовою; 3) для розвитку у дітей національної свідомості за змогою впроваджувати вивчення української мови та українознавства у старших групах, поповнювати шкільні книгарні українськими книжками; 4) в майбутньому поступово переходити до викладання українською мовою з обов'язковим вивченням російської мови; 5) там, де українців меншість, треба їм забезпечити вивчення рідної мови, історії, географії, літератури; 6) у вищих, початкових і середніх школах заводиться українознавство як обов'язковий предмет; 7) з початком навчального року впроваджується вивчення української мови у всіх класах гімназій для бажаючих; 8) необхідно улаштувати у повітах літні курси з українознавства для вчителів; 9) у спеціальних педагогічних школах та класах увести вивчення української мови та українознавства [2].

Як бачимо, з перших днів обговорення процесу запровадження української мови викладання в навчальних закладах Чернігівщини відбувається його трансформація від простих гасел до більш конкретизованих пропозицій. Слід зауважити, що й надалі будуть вноситися корективи та зауваження, обґрунтовані на основі першого досвіду в реалізації цього непростого завдання.

Таким чином, справа українізації шкіл поступово доходила до повітового рівня, на якому першим завданням постала організація літніх курсів для вчителів, які, власне кажучи, й мали втілити в життя численні резолюції та побажання.

У 20-х числах травня 1917 р. на засіданні Ніжинського надзвичайного Повітового земського зібрання було обговорено постанову вчительського з'їзду про організацію курсів української мови та педагогіки для вчителів. М.В.Висоцький уніс пропозицію просити Повітову управу взятися за організацію цього заходу. Задля прискорення організаційної роботи обрано комісію з представників Земства, а також окремою постановою зібрання дано дозвіл Повітовій управі на отримання кредиту в розмірі 3 тисяч карбованців для витрат на організацію курсів [3]. Так, за справу організації українських курсів у Ніжинському повіті взялась Повітова земська управа. Слід зауважити, що під час обго-

ворення питань, пов'язаних з організацією курсів, розгорілася суперечка, що свідчить про наявність у Ніжині противників даного задуму [4]. Лекторами на курсах "Українське товариство розповсюдження шкільної освіти" були фахівці, які мали прочитати чотири навчальні дисципліни: 1) "Історія та методика мови" (Кривоший); 2) "Історія України та географія" (Данкевич); 3) "Арифметика" (Хомчук); 4) "Історія писемності" (Сушицький). Курси планувалося провести з 25 червня до 20 липня. Слід зазначити, що дані заняття були розраховані, перш за все, на вчителів м.Ніжин та Ніжинського повіту, проте було обговорено й можливість вільного відвідування занять представниками інших повітів Чернігівської губернії. За приблизними підрахунками, кількість курсистів мала складати близько 175 чоловік. Користуючись нагодою, Чернігівське Губернське Земство доручило директору Глухівського педагогічного інституту п. Ягодовському організувати в Ніжині з 15 липня лекції з суспільно-політичних тем для вчителів Ніжинського, Конотопського та Борзнянського повітів. Це доручення підтверджує те, що курси з підготовки народних учителів викладання українською мовою були розраховані не тільки на педагогів Ніжинського повіту, а й на вільних відвідувачів з інших повітів губернії [5].

27 червня у приміщенні гімназії А.Ф.Крестинської відбулось урочисте відкриття курсів з вивчення української мови для вчителів початкових шкіл. Після молитви, прочитаної протоієреєм Вербицьким, організаторів та учасників цього заходу привітали голова Земської Управи С.Ф.Синдаровський, представник від української організації м. Ніжин С.Н.Львовичкін та інші бажуючі. Заняття на курсах було вирішено проводити у дві зміни [6].

Що ж дали українські курси для народних учителів? Відповідь на це запитання спробували дати учасники та очевидці тих подій: М.І.Шепелева – вчителька, слухач курсів, П.В.Тихомиров – професор Історико-філологічного інституту ім. князя Безбородька та В.А.Заболотський – один із редакторів "Известий Нежинского общественного комитета".

Перш за все слід відзначити той факт, що значна частина слухачів не покращила знання з предметів українознавчого циклу. Та це й не дивно, бо за такий короткий час – 3 та 6 тижнів – неможливо було провести належну перепідготовку вчителів для викладання українською мовою. Значна частина вчителів до цього вже частково користувалася українською мовою викладання в нижчих школах, і те, що вони почули на курсах, не стало для них якимось відкриттям. До того ж рівень підготовки самих лекторів теж не був найкращим. Про це яскраво свідчить те, що під час проведення відкритих уроків у них виникали ускладнення під час пояснення учням нової української термінології, що часто призводило до використання російськомовних термінів, які

вживалися раніше [7]. До того ж ніжинські лектори вели себе досить самовпевнено й нахабно, незважаючи на те, що перед ними були зібрані заслужені вчителі з багатолітнім досвідом роботи, які навіть з більшим правом могли називатися українцями, аніж їхні юні наставники.

Загальновизнаним стало твердження про те, що проведення українізації та створення народної школи – це справа потрібна і в той же час дуже серйозна, яка вимагає відповідної підготовки та відповідальності під час впровадження в життя. За таку справу, як українізація, не можна братися абияк перш за все тому, що цим можна відштовхнути своїх же гідних працівників. Лектори обов'язково мають бути талановитими, мають вміти запалити ентузіазм у серцях слухачів, інакше такі курси краще взагалі було б не влаштовувати. Сама ідея українізації школи визнана завчасною, а спосіб, яким її намагалися здійснити, не тільки невдалим, але й таким, що компрометує ідею, якій служили. На думку В.А.Заболотського, "не можна українізувати лише початкову школу, не маючи засобів та сил провести подібні перетворення по всім ступеням, закінчуючи університетом, а судячи з того, що давалося на курсах, ні мовою, ні запасом книг українська школа ще в найближчі роки володіти не буде такою мірою, щоб витримати конкуренцію з боку російськомовних шкіл" [8].

Так, однією з найважчих перешкод, що стала на заваді успішному проведенню занять із курсистами, стала недостатня кількість методичних матеріалів та посібників українською мовою, які були необхідні для роботи з упровадження нововведень на практиці. Проблема забезпечення навчальних закладів україномовними підручниками залишалась актуальною протягом тривалого часу, що підтверджує позицію, висловлену В.А.Заболотським. Вирішення ж її вимагало значного фінансування, а тому перекладалося частково на батьків учнів, які мали купувати книги за власні кошти.

Таким чином, перші курси з утілення на практиці гасел українізації навчальних закладів зіштовхнулися з низкою проблем. Проте слід зауважити, що заняття, термін яких становив 6 тижнів, принесли певні позитивні результати, до того ж в інших містах губернії пройшли більш успішно, ніж у Ніжині [9].

Важливим питанням, що стосується організації національної школи на Чернігівщині, є позиція УЦР та Г.С., встановлена відносно перших кроків у здійсненні цього процесу. Так, у першій відозві до українського народу від 1 березня 1917 р. говориться про надання українцям широких прав, а серед них і права на заведення рідної мови по всіх школах, від нижчих до вищих [10]. Цим документом стверджується зацікавленість урядовців у сприянні запровадженню української мови викладання. Ця ж лінія урядової підтримки була продовжена й на педагогічному з'їзді,

що відбувся на початку травня. Так, зокрема, до його програми були включені доповіді про особливості впровадження української мови в нову – національну систему освіти на всіх її рівнях. Аналізуючи ж циркулярне звернення секретарства справ освітніх Г.С. від 11.10.1917 р. №1316 про запровадження української мови викладання та предметів українознавства, надіслане директорам середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України, в даному разі адресоване директору Ічнянського вищого училища (Борзнянський повіт), виявляється непоінформованість щодо стану підготовки до запровадження української мови в навчальних закладах. Так, у ньому відсутні будь-які посилання на залучення до виконання даної постанови вчителів, які пройшли літні курси і були певною мірою готові до виконання цього завдання [11]. Проте вже в аналогічному зверненні цього ж секретарства Г.С. від 16.11.1917 р. за №1316, адресованого Ніжинській 4 класній школі, подано розгорнутий план заходів, якими має супроводжуватися процес створення національної школи. Відповідно до цього плану в кожній школі рекомендовано ввести українську мову та українознавство, організувати гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії тощо, влаштовувати театральні вистави за творами кращих українських письменників. Особливе місце відводилося добре влаштованій організації учнів – різним союзам, спілкам, що мали провадитися на основі національного єднання. Так, на думку урядовців, організація "Юнацька спілка" в середніх школах України зможе цілком перевиховати дітей і з'єднати їх в одну міцну сім'ю, сильну своїм національним духом [12].

Такі постанови уряду підтверджують його координаційну роль у питаннях оновлення навчального процесу, що проявлялось у запровадженні предметів з українознавства, української мови викладання та інших заходів, спрямованих на пробудження національної самосвідомості серед широких мас населення. До того ж усі перелічені заходи перегукуються з тими, що обговорювалися на губернському рівні, а це доводить їх співпрацю та взаємопідтримку.

Даючи загальну оцінку 1917–1918 н.р., що, власне кажучи, демонструє результат перших спроб запровадити українську мову викладання, губерніяльний комісар з народної освіти Г.Стадник у своєму зверненні до педагогічних рад вищих початкових шкіл Чернігівської губернії від 1 червня 1918 р. №2436 заявив: "Минулий академічний рік, на превеликий жаль, пройшов за ненормальних умов, які не дали змоги націоналізувати школу до певної міри, але вже з осені ми мусимо систематично і планомірно творити національну школу" [13]. Така заява демонструє чітку позицію губернської влади щодо україні-

зації шкіл, виявляє важливе значення цього процесу для подальшого розвитку національної освіти.

Незважаючи на ряд труднощів, які супроводжували весь 1917/18 н.р. (брак фінансування на навчально-методичну літературу, виплату заробітної плати вчителям та ін.), упровадження рідної мови викладання створило умови широкого прояву активізації серед населення, особливо сільського, яке перш за все виявилось у потребі відкриття нових навчальних закладів та додаткових комплектів тих, які вже існують, відбулося зростання кількості учнів у школах губернії, що є беззаперечним позитивом в освітній справі.

Література

1. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року : [док. і матеріали / упорядн. : В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 1024 с. – С. 62.
2. Там само. – С. 289.
3. Черниговская Земская Газета. – 1917. – 30 травня. – № 4.
4. Боровик А. М. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2003. – С. 153.
5. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 14 червня. – №35.
6. Там само. – 1917. – 30 червня. – № 49.
7. Там само. – 1917. – 25 липня. – № 69.
8. Там само. – 1917. – 28 липня. – № 72.
9. Там само. – 1917. – 25 липня. – № 69.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / НАН України, Інститут історії України та ін. – К. : Наук. думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 589 с. – С. 38.
11. Відділ Чернігівського обласного державного архіву в місті Ніжині (далі–ВДАЧО), ф.1410, оп. 1, спр. 16, арк. 58.
12. ВДАЧО, ф.1239, оп. 1, спр. 24, арк. 149.
13. ВДАЧО, ф.1239, оп. 1, спр. 24, арк. 109.

Участие женщин в стихийных освободительных движениях периода Гражданской войны (1917–1922 гг.)

У статті аналізується участь жінок у стихійних визвольних рухах у роки Громадянської війни на території колишнього СРСР на основі архівного та історіографічного матеріалу. Автор вказує на роль жінок у бойових загонах та окремих заколотах, а також на ставлення та реакцію партійного керівництва до подібних проявів.

Ключові слова: Громадянська війна, Червона армія, жінки, жіночі батальйони смерті, махновський рух, заколот, бойові загони.

В статье анализируется участие женщин в стихийных освободительных движениях в годы Гражданской войны на территории бывшего СССР на основе архивного и историографического материала. Автор указывает на роль женщин в боевых отрядах и отдельных мятежах, а также отношение и реакцию партийного руководства на подобные проявления.

Ключевые слова: Гражданская война, Красная армия, женщины, женские батальоны смерти, махновское движение, мятеж, боевые отряды.

The article analyze women's participation in spontaneous liberal movements in Civil War on territory of ex-USSR on the bases of archive and historiographic materials. Author specifies role of women in militant groups and separate mutinies, and also relation and reaction of Bolsheviks party's leaders on such development.

Key words: Civil War, Red Army, women, Women's death squads, Makhnovist movement, mutiny, militant groups

Время Гражданской войны на территории бывшего Советского Союза весьма неоднозначно! Зачастую противостояние было характерно и для женщин тоже. Это в свою очередь проявлялось в различных аспектах. Женщины были как в рядах Красной Армии, так и на противоположной стороне, боролись с советской властью.

Первыми организованными отрядами и прообразом дальнейших организованных соединений времен Гражданской войны были женские батальоны смерти (женские роты смерти). Это добровольческое воинское формирование, созданное в 1917 году в России во время Первой мировой войны. В условиях роста антивоенных настроений среди солдатских масс Временное правительство поддерживало идею реакционного командования в различных частях на фронте и в тылу. В основном в него вошли представительницы буржуазии, интеллигенции

и выходцы из семей офицеров. На них возлагалась задача "устыдить солдат", требовавших окончания империалистической войны, заставить их воевать "до победного конца" [10, с. 176–182].

Батальоны отличались строгой дисциплиной. Однако подобные отряды приветствовались, как уже говорилось выше, контрреволюционными сторонами. А.И.Деникин¹ говорил о "храбрости, мужестве и спокойствии, поднимая дух солдат" со стороны женщин-участниц батальонов [4, с. 139].

Женские батальоны организовывали Комиссия по женской трудовой повинности при Главном управлении Генштаба, Военный комитет женского военного союза, Всероссийский военный женский союз помощи Родине. Участие в создании женских военных организаций и женский батальонов принимал также Всероссийский ЦК по организации добровольческой революционной армии².

18 июня 1917 года в Самаре была направлена телеграмма из Казани, в которой говорилось о создании женского батальона смерти в регионе явочным порядком. Данный вопрос был заслушан на заседании Самарской городской думы. Многие из заседателей (гласные П.П.Подбельский, Рабинович, П.П.Смирнов и др.) были категорически против создания подобного батальона, опасаясь "падения нравов в воинских частях" [3, л. 5]. Однако принимаемая резолюция по данному вопросу постановила приступить к созданию батальона смерти, признав это "высокопатриотичным", и открыть при Городском управлении подписку на "прием пожертвований в пользу таких добровольцев" [3, л. 5]. Но создание батальона в Самаре не было закончено. Октябрьские события и Гражданская война положили конец данному положению.

В свою очередь небезынтересно, что при привлечении женщин в ряды Красной армии складывалась ситуация, абсолютно противоположная ожиданиям. Женщины в условиях равноправия не только становились военнослужащими, но и принимали на себя весь уровень ответственности за какие-либо действия в войсковых частях. В условиях поражения Красной армии на участке Южного фронта в этот период возник вопрос об усилении дисциплинарных мер среди

¹Деникин Антон Иванович (1872–1947), один из главных руководителей российской контрреволюции, генерал-лейтенант. Участник контрреволюционного мятежа Корнилова. С 8 января 1919 года – Главнокомандующий Вооруженных Сил Юга России. После разгрома белогвардейцев с остатками армии эвакуировался в Крым. Белоземгрант.

² Позднее остатки женских воинских частей использовались для борьбы с советской властью, участвовали в кубанском корниловском походе и в боях в составе деникинских войск (см.: Деникин А. И. Очерки русской смуты : в 5 т. – Т. 1. – Минск, 1995).

военнослужащих. В ноябре 1918 года Главное командование Красной армии было вынуждено признать, что на Южном фронте имеют место "беспорядки и хронические мятежи" [6, л. 97].

Необходимо подчеркнуть, что при малейшем досмотре все подзрения в первую очередь падали на женщин [7, л. 48, 48 об.]. Давалось подробное описание внешнего вида, одежды [7, л. 61]. Ярким примером служит такой случай: "...неизвестная женщина, на вид лет около 28, среднего роста, немного хромала на левую ногу, в светло-коричневого цвета костюме, [...] крупной шляпе, черных туфлях, белых чулках, с зонтиком и кожаным ридикулем в руках..." [7, л. 61]. При этом наблюдатель Редо в данном случае (который обязан был находиться на своем посту) начинал выслеживать ее, определяя не только ее маршрут, но и точное местопребывание в течение своей смены [7, л. 60, 61 об.], о чем впоследствии докладывалось в письменной форме начальнику регистрационного отдела [7, л. 60, 61 об.]. На основе подобных изысканий наблюдателей женщины становились одним из наиболее подозрительных объектов. Дискриминация в этот период становится наиболее актуальной. Мужской шовинизм заставлял наблюдателей следить за женщинами даже тогда, когда это было уже практически невозможно и не нужно.

Также в годы Гражданской войны существовали боевые отряды, возглавляемые женщинами. Один из них действовал на Украине. Его возглавляла Мария Никифорова. По своим убеждениям она являлась анархисткой. В 1917 году Никифорова создала террористическую организацию, которая принимала активное участие в махновском движении. Также она известна и по разбойным нападениям на мирных жителей. М.Никифорова была арестована за ограбление Елисаветграда [5, с. 83], была оправдана руководством повстанческой армии. Т.А.Варнек, сестра милосердия, вспоминала: "На вокзале грязь и беспорядок страшные! Везде разбитые ящики, бумаги, обломки. Вид у всех растерянный! Оказалось, что накануне сделала налет на станцию Маруся Никифорова со своей шайкой. Разграбили, что могли!" [2, с. 46].

28 января 1918 года отряд М.Никифоровой прибыл в Елисаветград (Кировоград) устанавливать власть Советов. Анархисты вместе с отрядом большевиков разогнали местный гарнизон Центральной Рады, арестовали представителей украинской власти. Местного военного начальника, полковника Владимирова, Маруся сама застрелила за отказ выдать анархистам ключи от военных складов. Жители уездного Елисаветграда надолго запомнили "дружинников" Маруси, которые несколько дней терроризировали город, грабя и убивая "буржуев".

В Елисаветграде Маруся вошла в конфликт с местным советом и при поддержке своего друга, матроса-большевика Полупанова, приказа-

ла расстрелять совет из пушек. Это был первый в истории разгон законодательного органа подобным образом. Позже такая методика борьбы с парламентаризмом станет надежным и испытанным средством.

В Екатеринославе (Днепропетровске), на который совершила набег Маруся, были разгромлены магазины и лавки. Сама она грабила преимущественно кондитерские и магазины женского белья [1].

Осенью 1919 года в Симферополе М.Никифорова была повешена белыми.

Однако были и противоположные действия женщин. Они очень активно участвовали в подавлении одного из локальных мятежей против советской власти на территории Юга России. По данным агентурной разведки 8-й армии, восставших было около 35 тысяч. В самом мятеже также участвовали женщины (преимущественно на тыловых участках) [8, л. 42]. В подавлении мятежа участвовали Казанский полк в составе 700 человек при 2 орудиях и 2 пулеметах и отряд Красной армии в районе Матюжинской в составе 500 штыков и 300 сабель, большую часть которых составляли женщины и подростки [8, л. 42 об.].

Вспыхнувший мятеж в 8-й армии в 1919 году ликвидировался в массовом порядке. Были проявлены жестокие меры: "арестованы жена бывшего комбрига Чернышова, жена инструктора Калабина... Устанавливаются адреса семей скрывшихся руководителей мятежа для их ареста" [9, л. 70]. Дальнейшая судьба арестованных осталась неизвестной. Громкие слова В.И.Ленина об освобождении женщин воплощались в жизнь абсолютно в противоположном ключе. По сути, слово расхлоснулось с делом.

Немало женщин столкнулись при подавлении мятежей в фронтовой полосе в армиях. Они были как со стороны восставших, так и со стороны карателей. Женщины подвергались репрессивным мерам (хотя репрессии в период Гражданской войны были во всех сферах общественной жизни страны): многих арестовали и как непосредственных участниц мятежей, и как "пособниц" мужей-мятежников.

С усложнением обстановки для правящего большевистского режима позиция В.И.Ленина по вопросу разработки концепции морального духа войск в той части, где она тесно сопрягается с воинской дисциплиной и правопорядком, свелась к простой формуле: при наведении порядка самое эффективное средство – расстрел. Столь жестокая позиция Ленина в силу его авторитета в большевистской партии¹

¹ *Авторитет В.И.Ленина как вождя, несмотря на жестокую внутривластную борьбу, которая имела место в РКП(б) в годы Гражданской войны, признавался основными руководителями партии и декларировался публично. Так, Г.Зиновьев, выступая в Петроградском совете, вскоре после покушения на Ленина, заявил: "Октябрьская революция – поскольку и в революции не*

оказала существенное влияние на взгляды других большевистских. Электронный ресурс вышеизложенной проблемы. Наиболее рельефно это проявляется, как показывает анализ, в трудах Троцкого, государственного и политического деятеля, внесшего весомый вклад в создание и укрепление Красной армии. Троцкий в качестве председателя РВСР исходил из того, что здесь должно доминировать решительное применение репрессий, а точнее смертной казни, которая призвана обострить у бойцов чувство страха за свою жизнь и, соответственно, повысить их осознанное отношение к выполнению воинского долга.

Сердцевиной такой позиции можно считать следующее высказывание председателя РВСР: "Нельзя строить армию без репрессий. Нельзя вести массы людей на смерть, не имея в арсенале командования смертной казни. До тех пор, пока гордые своей техникой, злые бесхвостые обезьяны, именуемые людьми, будут строить армии и воевать, командование будет ставить солдат между возможной смертью впереди и неизбежной смертью позади" [11, с. 401].

Таким образом, женщины были вовлечены в военную жизнь в стране. Ломка приоритетов и психики поставили в один ряд всех. Хранительница очага стала его разрушителем!

Литература

1. Бондаренко К. Террористка Маруся Никифорова [Электронный ресурс] / К. Бондаренко. – Режим доступа: http://profil-ua.com/index.phtml?action=view&art_id=507.
2. Варнек Т. А. Воспоминания сестры милосердия (1912–1922) / Т. А. Варнек // Добровольцы : [сборник воспоминаний]. – М., 2001.
3. Государственный архив Самарской области, ф. 153, оп. 41, д. 69.
4. Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин : в 5 т. – Минск, 1995.
Т. 1. – 1995.
5. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – М., 1998.
6. Российский государственный военный архив (далее – РГВА), ф. 1, оп. 2, д. 206.
7. РГВА, ф. 3, оп. 1, д. 129.
8. РГВА, ф. 4, оп. 1, д. 11.
9. РГВА, ф. 33987, оп. 1, д. 93.
10. Сенин А. С. Женские батальоны и военные команды в 1917 году / А. С. Сенин // Вопросы истории. – 1987. – № 10.
11. Троцкий Л. Моя жизнь / Л. Троцкий. – М., 2001.

только можно, но и должно говорить о роли личности – Октябрьская революция и роль в ней нашей партии есть на девять десятых дело рук тов. Ленина. Если кто-либо мог заставить колеблющихся встать в ряды и шеремену – это был тов. Ленин" (Зиновьев Г. Ленин / Г. Зиновьев Харьков, 1920).

**Історія повсякденності української наукової інтелігенції
(за матеріалами фонду Миколи Прокоповича Василенка
в ЦДАМЛМУ)**

У статті на прикладі родини академіка ВУАН Миколи Василенка на основі архівних матеріалів розглядаються матеріальне становище та, зокрема, побутові умови наукової інтелігенції 1920 – першої половини 1930-х рр.

Ключові слова: історія повсякденності, наукова інтелігенція, "квартирне питання", житлові умови.

В статье на примере семьи академика ВУАН Николая Василенка на основе архивных материалов рассматриваются материальное положение и, в частности, бытовые условия научной интеллигенции 1920 – первой половины 1930-х годов.

Ключевые слова: история повседневности, научная интеллигенция, "квартирный вопрос", жилищные условия.

In the article on the example of family of academician of Allukrainian academy of sciences Mykoly Vasylenka on the basis of the archived materials material position and, in particular, domestic terms of scientific intelligentsia is examined 1920 – the first half of 1930th.

Key words: history of daily occurrence, scientific intelligentsia, "housing question", housing terms.

Історія повсякденності українського суспільства 1920–1930-х рр., зокрема інтелігенції, є частиною відображення однієї з найголовніших сфер життя суспільства – соціально-економічної. Питання історії повсякденності, яка отримала в історичній науці різні назви та інтерпретації – "соціальна історія", "нова історична наука", "усна історія" тощо, стали важливою частиною історичних досліджень в Україні з 1990-х рр. У 1995 р. професор В.Г.Сарбей виступив із програмною доповіддю на конференції у Харкові "За народознавчу історію України!", де обґрунтував необхідність поширення людиноцентризму в сучасних історичних дослідженнях [1].

Варто зауважити, що цей новий напрям у методології дослідження історії пов'язують із французькою історичною школою "Анналіст" – Ф.Броделем, М.Блоком, Л.Февром. Вони не лише реконструювали історичні процеси на основі державних документів, а й намагалися відобразити матеріальний бік існування усіх соціальних верств.

Історія повсякденності українського суспільства є актуальною не лише у науковому контексті, а й у зв'язку з необхідністю реконструювати історію об'єктивно і всебічно, а не лише її політичну складову, вказати на психологічний бік щоденного життя людей. Відомий історик Олександр Удод вважає, що "історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому крізь призму особистісного сприйняття умов життя" [2].

Він вважає, що історія повсякденності має дві основні особливості: по-перше, це великий інтерес до "суб'єктивної сторони історії"; по-друге, це ставлення до об'єктів дослідження як до співавторів, до діалогу дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, а й діалогу з документами [2].

І хоча історики повсякденності базовими джерелами вважають інтерв'ю, записи усних розповідей, вважаємо що аналогічне значення мають спогади, записані самими учасниками подій. Особливо, на нашу думку, коли вони писалися без особливого сподівання опублікувати їх в умовах радянської дійсності, тобто "спогади для себе". Адже існувала кричуща невідповідність між думками людей і офіційними можливостями їх висловити. Можна стверджувати, що це виявлялось у 1920–1930-х рр. у середовищі інтелігенції. Адже більша частина її формувалась з іншими політичними, моральними, соціальними та духовними установами, ніж ті, що нав'язувалися радянською владою.

Метою даної статті є дослідити повсякденне життя української наукової інтелігенції 1920–1930-х рр. на прикладі двох непересічних постатей того часу: академіка Миколи Прокоповича Василенка і його дружини Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко.

Обставини побуту Наталії Полонської до шлюбу з Миколою Василенком висвітлювались у публікаціях І.В.Верби, зокрема у монографії, яка охоплює життя і наукову творчість відомої дослідниці [3].

Особовий фонд академіка М.П.Василенка – відомого українського історика права – у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України містить цінні джерела з історії української науки, зокрема академічного середовища 1920–1930-х рр. Особливу цінність становить справа 47 опису 1 під назвою "Микола Прокопович Василенко (біографічний нарис)". Це нарис-спогад, написаний відомим українським істориком Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко. Нарис надрукований на друкарській машинці з одного боку аркушів нестандартного розміру (лінованих і нелінованих). Інколи на раніше використаному папері. Праця досить об'ємна – 206 аркушів. Автор повідомляє, що цей нарис написаний нею на основі особистих спогадів, документів, що зберігались в родинному архіві: заяв, звернень до

установ, листів, записок та короткого щоденника, який вона вела у час перебування Миколи Прокоповича у Лук'янівській в'язниці (Допрі – за тогочасною лексикою). Нарис поділений на кілька частин: "У Допрі", "Суд" тощо. Вказано час написання її частин і дата закінчення спогадів – 3 листопада 1935 року, невдовзі після смерті академіка М.П.Василенка 3 жовтня. Варто зауважити, що Микола Прокопович помер від раку печінки, як це вказано у свідоцтві про його смерть [4, арк. 3]. Мова документа – переважно російська, хоча зустрічаються і незначні вставки українською мовою. Нумерація аркушів не завжди відповідає змісту і послідовності подій.

Перша їх зустріч відбулася, коли Наталії Меншовій (дівоче прізвище ученої) було 13 років. Це трапилось 15 травня 1897 р. на екзамені з історії та географії при вступі до 5 класу Фундуклеївської гімназії в Києві. Вона згадує, яке яскраве враження справив на неї молодий і красивий викладач: "При ближчій зустрічі він вразив мене своєю красою, зачарував простотою, ласкою добрих сірих очей. Я повернулась додому зачарована і ні про кого не говорила, окрім Мик. Прок.". Він став для неї першою "дитячою любов'ю" [5, арк. 2–3].

Нарис просто пересипаний деталями повсякденного життя. Так, згадуючи про наступну зустріч з Миколою Василенком у травні 1904 р., вона говорить про те, що він був змушений здавати одну з кімнат для квартирантки Зіни Стахової. У 1909 р. вони знову зустрілись у Києві на першій науковій доповіді Наталії Дмитрівни. Але перші роки революції їх знову роз'єднали. Наталія Дмитрівна переживала ті часи складно – вона майже одночасно втратила батька, матір та розлучилась з чоловіком. Микола Прокопович, як відомо, обіймав високі політичні посади.

Та 1919 р. їх стосунки знову відновились. І допомогли цьому звичайні побутові обставини. Наталія Полонська переїхала з помешкання своїх батьків на Московській, 30 на нову квартиру – на Тарасівську 12 [3, с. 90], у помешкання колишнього професора богослов'я Київського університету П.Я.Светлова. Там вона зайняла три невеликі кімнати. А Микола Прокопович мешкав, як і раніше, на Тарасівській, 20. Вони часто бачилися, відвідували один одного.

Особливо важливою була підтримка Миколи Василенка під час хвороб Наталії Полонської. Зокрема, в липні 1920 р. вона захворіла на черевний тиф. Саме М.Василенко допоміг влаштуватись їй в університетську клініку. Три з половиною місяці (з 20 липня до 10 листопада) Наталія Дмитрівна боролася з хворобою та її ускладненнями. З того часу вони зблизилися. Літо 1922 р. Микола Прокопович провів у Святошино у санаторії для наукових працівників, куди запрошував і Наталію Дмитрівну. Але їй не вдалося потрапити до цього санаторію, оскільки у неї "не вистачило засобів на переїзд (по трамваю)"! [5, арк. 10].

У 1922 р. вони вже планували поєднати "уламки двох життєвих кораблів; може бути, із цих уламків нам вдасться ще побудувати міцне цільне судно, яке привезе нас до щастя". Та вони намагалися, щоб чутки про їх плани не поширилися Києвом. Основні їх аргументи: вік (нареченому було 57 років, а нареченій – 39) і помітне суспільне становище. Ось чому новина про одруження Миколи Василенка викликала у ВУАН ефект бомби, що вибухнула [5, арк. 11].

Наталія Полонська-Василенко згадує комічний епізод їх побуту у часи одруження. Микола Василенко не мав документа про народження, тому вів листування про надання копії свідоцтва (метрики) з Чернігівського архіву. Не дочекавшись документа, 28 квітня 1922 р. вони пішли в ЗАГС, як висловилося Н.Д.Полонська-Василенко "на ура". У той день, поспішаючи на церимонію одруження, Микола Прокопович придбав букет фіалок і на вулиці зустрів їх спільну знайому К.Букреєву, яка побачила у академіка згорток з чоботами під пахвою. Жартома вона запитала: "Невже пан хоче одружитись?" "Дуже хоче", – була відповідь.

Ось як відбувалась у ті часи у Києві реєстрація шлюбу: "Приходимо. Він (ЗАГС – О.Б.) тоді знаходився в будинку міліції в кінці Жиланської вулиці, на "смітнику", як сміялись ми. Бруд там був неймовірний. Маленька брудна кімната, де не тільки сісти, а навіть притулитись, маса якихось жінок з немовлятами, що кричать, лайка, крики, вся обстановка не мала нічого спільного з тією, яка була введена в Заксах в 1933–1934 рр.". Допоміг укласти шлюб без документа про народження студент – працівник ЗАГСу, який добре знав "молодят".

Частина знайомих і друзів Миколи Василенка і Наталії Полонської дорікали їм за приховування факту їх одруження. К.Мельник-Антонович не схвалювала вибір Миколи Прокоповича: "Якщо вже знадобилось йому одружуватись – краще одружився на Лесі Требінській. А не на цій кацапці" [5, арк. 14].

Який же побут чекав "молодят"? У квартирі Миколи Василенка на Тарасівській, 20 жив його брат Костянтин та сестра Катерина з донькою Ольгою (студенткою Інституту народної освіти) і щодня харчувався племінник Віктор, який жив у сусідньому будинку. У помешканні академіка було тісно, галасно, але затишно. Варто зазначити, що Микола Прокопович постійно здавав дві кімнати свого помешкання із п'яти. У час їх одруження у цих кімнатах проживав професор В.К.Роше. Інші три кімнати були зайняті. Тому чоловік і дружина проживали два тижні, до 18 травня, окремо, поки Катерина Прокопівна і Оля не переїхали [5, арк. 15].

З того часу Наталія Дмитрівна почала входити до кола родини та друзів Миколи Прокоповича: "... В Нат[алії] Дм[итрівні] я дійсно знайшов друга, близького мені душею і розумовими інтересами" [5, арк. 18]. Зго-

дом дві кімнати звільнив професор Роше. Кухню у напівпідвальному приміщенні тепер займала родина колишньої служниці М.С.Великохатко (їх відносини припинились у 1919 р.) чоловіком – кондуктором трамваю. Тому академік мав виділити одну кімнату для власної кухні. Облаштування помешкання ускладнювалося тим, що Наталія Дмитрівна перенесла туди власну бібліотеку та меблі (з карельської берези).

Того року подружжю був потрібен літній відпочинок, враховуючи те, що Наталія Дмитрівна, як згадувалося раніше, тривалий час хворіла, та й Микола Прокопович перехворів грипом з ускладненнями. Саме тоді Секція наукових працівників організувала (переважно за кошти американської допомогової організації АРА) Будинок відпочинку в Преображенському монастирі в Голосієво. Сам Будинок відпочинку був невеликий – близько 40 місць. Монастирські келії були перетворені на кімнати відпочивальників, трапезна – на їдальню. Ченці були переселені у невеликі будиночки. За перебування у Будинку відпочинку науковці не платили. Харчування було переважно з продуктів АРА – "просто і сито". Ось як згадує Наталія Дмитрівна дорогу на відпочинок 6 липня 1923 р.: "Їхали ми на візнику, насолоджуючись чудовим літнім вечором. Ще доцвітали липи, і густий ліс біля Голосієва був повний чудовим ароматом. Ми зійшли з візника і піднялись пішки на круту гору від голосіївського ставу до Преображення...". І далі вона описує їх помешкання у Будинку відпочинку: "Нам відвели кімнату на другому поверсі, з вікнами на захід, під самим вікном росло високе дерево. Убого вбрана "по-монастирськи" з ліжками з солом'яними матрацами і солом'яними подушками, нічним столиком і табуретом. Кімната справила на мене важке враження. Не було елементарного затишку" [5, арк. 21].

На відпочинку у Миколи Прокоповича сталося "повзуче" запалення легенів. І тільки наявність серед відпочиваючих професорів-лікарів дала можливість лікуватись, оскільки у Будинку відпочинку не було лікувальної бази. Там же відбулася спроба арешту М.П.Василенка співробітниками ДПУ. Значну частину нарисув становлять спогади Наталії Дмитрівни про перебування Миколи Прокоповича в ув'язненні. Але ця частина біографії сім'ї вчених виходить за межі цього дослідження.

Перебування у в'язниці ДПУ і Допрі (Лук'янівській в'язниці) у вересні-жовтні 1923 р. включало і перебування у в'язничній лікарні. За словами Наталії Полонської-Василенко, ця "тяжка трагедія – процес Центру Дій" – призвела до нервової хвороби академіка та звела його в могилу [5, арк. 1а].

Після винесення вироку і ув'язнення почалася боротьба за квартиру Миколи Прокоповича на Тарасівській, 20. У квартирі на вулицю виходило 3 кімнати, які займали Василенки, – кабінет Миколи Прокоповича, кабінет Наталії Дмитрівни та їдальня. Кімнати, що виходили у двір,

здавалися. Серед квартирантів були О.Ф.Саліковський, О.К.Дорошкевич з дружиною та багато курсисток. З часу одруження одна з цих кімнат була перетворена на кухню, інша – на спальню. З лютого 1924 р., після арешту Миколи Прокоповича, в одній з кімнат оселилася племінниця Миколи Василенка Олейникова (студентка Київського політехнічного інституту) та ще дві кімнати зайняли студенти та знайомі Василенків. Таким чином, за Наталією Дмитрівною залишилося дві кімнати [5, арк. 118–119]. Цим Василенки намагались забезпечити себе від "ущільнення" їх квартири. Але оформити відповідні документи у власниці будинку А.Маньковської вони не встигли (в часи непу вона вважалась орендаром), і тому влада могла використати вселення як іще одну форму тиску на опального академіка.

Але варто відзначити соціальний підтекст подальших подій. Коли мешканці будинку почули про нових квартирантів Василенків, то родина М.С.Великохатько, що мешкала у підвальному приміщенні, заявила про права на кімнати, обіцяючи виселитися з кімнати відразу після звільнення Миколи Прокоповича. Але Наталія Дмитрівна відмовила, оскільки всі кімнати були вже заселені. Згодом почалися події, схожі на описані Михайлом Булгаковим у відомому "Собачому серці". До Наталії Дмитрівни з'явився член домової контрольною комісії (!) В.Людмерський, який служив у ДПУ. Він наполягав на підселенні когось із мешканців підвалу – Великохатьків чи Клопфера ("старого німця-будочника" – як його називає Наталія Дмитрівна). Потім приходили також інші члени домової контрольною комісії з тими самими вимогами. А зрештою і вся комісія. Копія тексту акту огляду помешкання Клопферів та Василенків без підпису, очевидно, вручена, випадково збереглась в іншій справі фонду на зворотному боці аркуша [6, арк. 462 зв.].

За цим актом за дорученням заводського комітету пекарні член комісії охорони праці Бреус 11 квітня 1924 р. оглянув квартиру Клопфера "у підвалі вологому і напівтемному, у якому тече вода із стін і обвалилась стеля, плита у підвалі зруйнована і абсолютно для опалення непридатна". У цій кімнаті площею 4 квадратних сажні проживали Клопфер, його дружина, донька і онука. Одночасно в акті вказувалося, що в квартирі Василенків є дві ізольовані кімнати, ніким не заселені (пам'ятаємо, що їх уже займали квартиранти). Далі порушувалося клопотання перед комісією з покращення побуту робітників переселити сім'ю Клопферів у ці дві кімнати. Під час огляду був присутній член домової контрольною комісії В.Людмерський. Не допомагло і посвідчення, видане підвідділом нерухомого майна Київського комунвідділу у березні 1924 р. про те, що Наталія Дмитрівна як науковий працівник має право на окрему додаткову кімнату (кабінет) для роботи [7, арк. 1].

Під натиском комісії Наталія Дмитрівна віддала кімнату Великохатькам. Відразу після цього 17 квітня прийшла дружина Клопфера з

вимогою віддати їм дві кімнати, на що вона мала ордер, і протестувала проти заселення Великохатків [5, арк. 121–122]. Після відмови Н.Полонської-Василенко сім'я Клопферів подала на них до суду через комісію з покращення побуту робітників. Справа тягнулася з травня до жовтня, змінювались адвокати Наталії Дмитрівни в суді, оскільки незручно було захищати дружину засудженого у політичній справі. Одночасно їй доводилося боротись за звільнення академіка, носити йому передачі до в'язниці.

На першому ж судовому засіданні з'ясувалося, що вже 16 квітня Клопфер мав ордер на заселення кімнат. Упередженість суду проглядала у тому, що він прийняв до розгляду заяву домової контрольної комісії, у якій стверджувалося, що Наталія Дмитрівна добровільно відмовилася надати кімнати і "причому Василенко дома не виявилось" [5, арк. 123]. За вселення без ордера до суду було залучено як співвідповідача і Великохатко.

На нашу думку, ці події можна розглядати з двох по-різному. З одного боку, радянська система використовувала "уцільнення" та загальом "квартирне питання" як спосіб тиску на політично неблагодійних. З іншого, проглядає соціальне протистояння різних соціальних груп, яке має своє коріння ще у дореволюційних часах (пани і прислуга).

У вересні 1924 р. матеріальне становище Наталії Дмитрівни ускладнилось, оскільки в липні було закрито Археологічний інститут, де вона мала невеликий заробіток, з вересня її звільнили з посади завідувача школи (основний її заробіток, хоча вона раніше і сама намагалася звільнитися). Їй було заборонено викладати як дружині "політичного злочинця". Але одночасно їй вдалося отримати посаду як нештатного постійного співробітника ВУАН – вона отримувала зарплатню за писання карток для словника з археології і мистецтва. Ці обставини Наталія Дмитрівна сприймала мужньо: "Всі ці катастрофи мало зворушували мене на тлі головної, і я переживала їх головним чином під кутом зору зменшення засобів до життя" [5, арк. 66, 164].

У той самий час 29 жовтня закінчився суд із квартирної питання. Студент Піневич був виселений, а їдальня віддана Клопферам [5, арк. 177–178]. На той час Великохатки були виселені за рішенням домової контрольної комісії. Та Наталія Дмитрівна подала касаційну скаргу, і касаційне відділення губсуду відмінило вказане рішення. Київсуд повторно розглянув справу, і комісії з покращення побуту робітників було відмовлено. Але виселення Клопферів затягнулося до липня 1926 р., незважаючи на клопотання ВУАН.

Тому з поверненням Миколи Василенка з ув'язнення їх побутові умови погіршилися. З січня 1925 р. Наталія Дмитрівна отримала посаду в Центральному історичному архіві, але не наукового співробітника, а

реєстратора. Також вона була призначена співробітником ВУАН з окремих доручень, що посаду при розширенні штатів академії зміг провести через Харків Агатангел Кримський.

Цікаве свідчення Н.Полонської-Василенко часу виходу з ув'язнення М.Василенка (виведеного зі штату ВУАН): "Мик[ола] Проко[пович] ще не отримував нічого, але при дешевизні тогочасного життя, мого заробітку вистачало на всіх нас" [5, арк. 190]. Але це свідчення, напевне, викликане відчуттям радості від повернення з ув'язнення чоловіка. Адже у січні 1925 р. Наталія Дмитрівна змушена була позичати гроші на залізничні квитки у Харків, для того щоб клопотатися за відміну висилки Миколи Прокоповича в Оренбург.

Одночасно колеги Миколи Прокоповича намагалися допомогти матеріально. Академік М.Кащенко пропонував "субсидіювати" його до отримання жалування, М.Грушевський запропонував значну на ті часи суму за статті, які б М.Василенко міг опублікувати у журналі "Україна". У штат М.П.Василенка повернули лише у червні 1925 р. Але до того керівництво ВУАН вирішило допомогти наступним чином: номінальним головою III Соціально-економічного відділу був академік О.С.Гіляров, але платню віддавав М.П.Василенку, який фактично і здійснював функції керівника. Але з весни О.С.Гіляров відмовився від головування, оскільки претендував на отримання субсидії, яку видавали академікам, які отримували платню менше певної суми. Про вирівнювання зарплати професури йшлося 27 червня 1924 р. на засіданні ЦК КП(б)У у Харкові, коли було дано відповідне доручення Наркомосу та Укрбюро ВЦРПС [8, с. 42].

Академік К.Г.Воблий, який обійняв посаду місце голови відділу, також передавав гроші М.П.Василенку. З осені 1925 р. Микола Прокопович був поновлений на посаді голови відділу (восени 1929 р. відділ очолив "партійний" академік О.Г.Шліхтер). А у той час Василенки вже змушені були обмежувати себе у витратах щоб придбати шубу Миколі Прокоповичу, оскільки його була зіпсована в дизенфекційній камері у Допрі.

Ще одним сюжетом, пов'язаним з повсякденним життям родини Василенків, є їхнє намагання покращити житлові умови. Вони намагалися збудувати кооперативну квартиру. У 1924 р. відбулись установчі збори житлового кооперативу ВУАН (їх було утворено два через велику кількість бажуючих). Перший будинок на вул. Пушкінській, 5 був зданий у 1927 р. Інший – на Лютеранській – будувався тривалий час, члени кооперативу змушені були щороку вносити додатково кошти, фактично такі самі ж, як і перший внесок. Частина помешкань будинку згодом передали партійним та полярним до режиму науковцям [9, ч. 2, 86–87].

Після смерті академіка М.Василенка Н.Полонська-Василенко мала намір вийти з кооперативу. Збереглася копія її заяви від 15 листопада 1935 р. до правління ЖБК "Науковий робітник" із проханням повернути паєвий внесок покійного чоловіка. Ця заява використана для друку нарису про М.П.Василенка і, можливо, не була передана до правління [5, арк. 15 зв.]. Це засвідчують документи про участь Наталії Дмитрівни у ЖБК АН УРСР у другій половині 1937 р. (на 1 грудня 1937 р. на її пайовому рахунку було 5360 рублів) [7, арк. 12–15]. Але саме у кінці 1937 р. кооператив припинив своє існування.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Побутові умови наукової інтелігенції, в тому числі і її вищих академічних прошарків (Микола Василенко був академіком), були далекими від належних, які б сприяли науковій праці. Відпочинок науковців, особливо у 1920-х роках, був досить невибагливим. Одним із найбільш важливих питань для наукової інтелігенції залишалося квартирне питання, зокрема "ущільнення", які значно погіршували побутові умови.

Література

1. Сарбей В. Г. За народознавчу історію України! / В. Г. Сарбей
2. Удод Олександр. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людиназнавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>
3. Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) : [монографія] / І. В. Верба ; / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2008. – 324 с. ; іл.
4. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 542, оп. 1, спр. 37, – арк. 3.
5. ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, спр. 47.
6. ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, спр. 44.
7. ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, спр. 276.
8. Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали / [упоряд. В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папаніна та ін. ; відп. ред. О. С. Онищенко]. – К. : НБУВ, 1998. – 764 с.
9. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – Київ : Наукова думка, 1993. Ч. 1–2. – 1993. – 416 с.

**До питання становлення та розвитку заочної освіти
в Україні в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст.**

У статті розкрито історію створення, існування, структуру та діяльність заочних навчальних закладів як однієї з ланок системи освіти дорослих. Також розглянуто заходи уряду та НКО УСРР зі створення та розгортання мережі навчальних закладів без відриву від виробництва.

Ключові слова: Народний Комісаріат освіти України, заочні курси, заочний вуз, освіта дорослих, заочна форма освіти.

В статье раскрыты история создания, существования, структура и деятельность заочных учебных заведений как одного из звеньев системы образования взрослых. Также рассмотрены мероприятия правительства и НКО Украины по созданию и развертыванию сети учебных заведений без отрыва от производства.

Ключевые слова: Народный Комиссариат образования Украины, заочные курсы, заочный вуз, образование взрослых, заочная форма образования.

The paper deals with the history of establishing, existence, structure, and activities of correspondence educational institutions as one of the components of adults education system. It also focuses on activities of the government of the Ukrainian Socialist Soviet Republic aimed at the creation and distribution of the network of educational institutions for employed people.

Key words: Government of the Ukrainian Socialist Soviet Republic correspondence education in Ukraine, correspondence educational institutions, adults education system..

Постановка проблеми. Народна освіта була, є і буде одним з основних елементів створення і репродукування культурних та ідеологічних цінностей суспільства, а також формування громадської думки. Тому в умовах радикальної трансформації політичної, економічної та культурної сфер суспільства значення народної освіти значно зростає. На сучасному етапі, коли гостро постала проблема перекваліфікації та отримання додаткових спеціальностей, питання використання історичного досвіду надання освіти через установи заочного та дистанційного навчання є досить актуальним.

Аналіз актуальних досліджень. Вітчизняна історична наука завжди приділяла досить багато уваги проблемам народної освіти в Україні. Серед дослідників історії освіти можна зазначити таких авторів, як

В.М.Довгопол, М.А.Коновалов, В.Є.Лобурць, Л.М.Костюкевич, Д.І.Павлов, Г.П.Захаревич, М.Ф.Пузанов, Г.І.Терещенко, М.А.Бистров, В.Я.Білоцерківський, Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко, Л.І.Ткачова, В.І.Мірошниченко, М.І.Мірошниченко та інших.

Широко представлена в науці і проблематика історії народної освіти періоду 20-х – початку 30-х рр. [3; 4; 11; 12], оскільки саме в цей період було закладено ті концептуальні й організаційні засади, на підставі яких значною мірою і в подальший період розвивалася радянська освіта. Однак проблемі заочної освіти достатня увага науковцями не приділялася, тому основними джерелами вивчення даної проблеми є архівні матеріали та урядова документація [7–10; 13–20].

Мета статті. Висвітлити історію створення, структуру та діяльність заочних навчальних закладів як однієї з ланок системи освіти дорослих без відриву від виробництва.

Виклад основного матеріалу. Значне зростання промисловості вимагало великої кількості кваліфікованих кадрів: робітників, майстрів, техніків, інженерів. Мережа навчальних закладів, що існувала, не могла задовольнити велику потребу різних галузей виробництва в кадрах усіх ґатунків. Однак збільшення пропускнуєї спроможності їх можливе було лише шляхом капітального будівництва, що вимагало великих витрат на побудову приміщень та устаткування й певного терміну для здійснення цього. Крім того, збільшення контингенту прийому до мережі навчальних закладів потребувало відриву від роботи на виробництві значної кількості робітників, а це більше збільшувало дефіцит у кадрах. Усе це вимагало таких методів підготовки кваліфікованих працівників, які б забезпечували можливість швидко, без великих капітальних вкладень і без відриву від роботи у виробництві покрити гострий дефіцит у кадрах. Одним із таких методів було заочне навчання, за допомогою якого можна швидко розгорнути підготовку численних промислових фахівців. Здійснення навчання в безпосередньому зв'язку з виробництвом під керівництвом осіб, що теж працюють у виробництві, давало можливість також значно поліпшити якість підготовки. Поруч із великими перевагами заочного навчання виникли і труднощі щодо організації як самостійної роботи учня, так і керівництва його навчанням.

Питання освітньої політики і, зокрема, розвитку самоосвіти робітників та освіти без відриву від виробництва, підвищення кваліфікації, залучення до навчання жінок, піднімалися та вирішувалися на найвищому державному рівні [19; 20].

Починаючи з 1926 р., на засіданнях ЦК КП(б)У стосовно робітничої освіти та підготовки кваліфікованих кадрів приймалися рішення про організацію заочних курсів та підготовку фахівців через "самоосвіту, на ходу" [14, арк. 30]. Заочна форма освіти в УСРР уперше з'явилася в

1927 р. при організації курсів з підвищення кваліфікації, перекваліфікації робітників та підготовки керівного апарату промислових підприємств.

Протягом 1929–1930-х рр. на засіданнях Секретаріату ЦК КП(б)У з проблем кадрової політики розглядалися питання створення в "авральному порядку" заочних короткотермінових та постійних курсів, приймалися рішення щодо перегляду навчальних планів, мобілізації "двохтисячників", "шеститисячників" на навчання, залучення жінок [16, арк. 19–25]. У результаті, були складені списки – "розверстки парттисячників" за районами, областями та вертикалями. Передбачалося направити на навчання та підвищення кваліфікації в заочну Промакадемію 200 чоловік, за індустріальною вертикаллю – 600 чоловік, за транспортною – 3000 чоловік, командувати до заочних навчальних закладів Москви, Ленінграда та на Урал 2000 чоловік [15, арк. 78–82]. Згідно з рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У в 1930 р. пройшла реорганізація постійно діючих Українських заочних адміністративно-господарських курсів у заочну Промакадемію. Тоді ж було створено спеціальну комісію ЦК КП(б)У для інспектування викладацького складу та створення списків слухачів – студентів заочного навчального закладу [15, арк. 4–8].

У 1929 р. при ЦК КП(б)У була створена постійно діюча Комісія з питань заочної освіти. З матеріалів цієї Комісії, наданих до НКО з "Дослідження стану інженерно-технічних та професійно-робітничих кадрів на коксохімічному об'єднанні "Коксобензол" та інших підприємствах хімічної промисловості", стала відома кількість робітників цієї галузі, що отримували професійну освіту через заочне навчання. Протягом 1929–1930 рр. були організовані заочні курси майстрів терміном навчання один рік та з кількістю слухачів 44 чоловіки, заочні курси раціоналізаторів – терміном на дев'ять місяців з 25 слухачами, курси червоних директорів та помічників директора з праці – однорічні, відповідно на 25 та 21 слухача. Загалом на навчання без відриву від виробництва було направлено 237 робітників об'єднання. Крім того, на період 1930–1931 рр. планувалося направити 1344 працівники [17, арк. 1–12].

Практика створення заочних курсів використовувалася майже на всіх підприємствах. Однак вона мала значні вади. З матеріалів роботи цієї ж Комісії відомі недоліки в існуванні заочних курсів. Створювалися вони іноді без урахування потреб виробництва. Часто була відсутня необхідна кількість викладачів та методичне забезпечення. Через Зайнятість слухачів курсів на виробництві було слабке відвідування занять, а звідси і незадовільна успішність [18, арк. 5–35].

Як ланка в системі освіти заочна освіта отримала своє юридичне і остаточне оформлення зі створенням першого заочного вищого нав-

чального закладу [9, с. 20–22]. У 1927 р. Дніпропетровський інститут народної освіти вперше в Україні організував заочний відділ, на який було прийнято 1470 слухачів. А у лютому 1928 р. у Харкові було засновано спеціальний заочний педагогічний інститут. Уже в перший рік існування на перший курс було зараховано 14067 студентів [12, с. 165].

У вересні 1928 р. Харківський заочний педагогічний інститут було перейменовано на Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО). У квітні 1930 р. відповідно до рішення засідання Секретаріату ЦК КП(б)У при всіх вищих технічних учбових закладах повинні були діяти відділення заочної освіти [15, арк. 61].

Під час створення програм заочних навчальних закладів залучені до цієї роботи викладачі повинні були орієнтуватися на програми стаціонарних вищих навчальних закладів, але з урахуванням особливостей заочного навчання. Курс навчання становив чотири роки. Але терміни навчання для окремих груп студентів іноді змінювалися (скорочувалися). Це залежало від інтенсивності й успішності їхньої праці. Багато уваги було приділено розробці питання методики навчання. Як відомо, в перші роки радянської влади в педагогічній практиці некритично використовувались такі зарубіжні форми навчання і виховання, як дальтон-план, бригадно-лабораторний метод навчання, педологія тощо [11, с. 119].

Навчальний рік поділявся на три триместри, бюджетний рік – на чотири квартали. Заочний педагогічний інститут складався з двох факультетів: основного й спеціального. Основний факультет мав завдання підвищувати кваліфікацію: а) вчителів I концентру; б) вихователів дошкільних установ та робітників закритих інтернатних установ соцвиху; в) піонерпрацівників тощо. Відповідно до цього завдання основний факультет у заочному інституті ділився на цикли (або відділи): а) вчителів першого концентру; б) виховних дошкільних установ; в) робітників закритих інтернатних установ соціального виховання; г) заочні короткотермінові курси піонерських працівників [14, арк. 92–96].

Другий факультет (спеціальний) мав завдання підвищувати кваліфікацію викладачів II концентру трудової школи та поділявся на три основні цикли: соціально-економічний з двома секціями (мови й літератури) й соціально-економічних дисциплін (фізико-математичний і природознавчий) [14, арк. 97].

Через те що знання зарахованих на заочні відділення були дуже неоднаковими, навчальна робота на першому курсі пережила певну відповідну диференціацію на групи: молодшу, середню і старшу. Основним критерієм для поділу на групи була успішність студентів з математики. Шляхом тестування та контрольних робіт з дисциплін першого триместру з'ясовувалася "потреба розбивки на групи", після

чого студентам надсилався вже більш диференційований навчальний матеріал [12, с. 173–174].

Навчання проводилось з урахуванням того, що значна частина учнів, слухачів, курсантів і студентів навчалася без відриву від виробництва, у позаробочий час. Тому змінне навчання і гнучкий графік часу занять можна розглядати для даного періоду як специфічну форму навчання. У подальшому активно створювалися дистанційні (заочні) курси, вищі технічні навчальні заклади (ВТУЗ), а також заводи-технікуми і радгоспи-технікуми, де навчання дорослого населення проводилося в умовах безпосереднього виробництва [17, арк. 41–50].

Структура заочного вузу відрізнялася від структури стаціонарних вузів і адміністративно-технічною, і навчальною лінією. При заочних відділеннях існувала окрема видавнича частина, яка займалася розробкою, створенням та розповсюдженням для внутрішнього вжитку навчально-методичної літератури [13, арк. 102–104].

Керувало заочним вузом правління, до складу якого входили: ректор (він же голова правління й головний редактор), проректор (він же голова методичної комісії), завідувач видавничої частини, декани факультетів, представники зацікавлених управлінь, НКО УСРР та по одному представникові від Професійної спілки робітничої освіти (Робос), від Харківського інституту народної освіти, від Харківської окружної інспектури народної освіти та окружні філії спілки (Робос). Правління керувало роботою всіх відділів та частин заочного вузу. В ньому діяв окремий кореспондентський підвідділ, на якому лежала відповідальність за темпи, своєчасність листування із студентами, облік праці та ведення особових справ 11 тисяч студентів-заочників. Кореспондентський підвідділ мав одного кореспондента на 100–150 студентів і передплатників, працював під керівництвом старшого кореспондента, що був підпорядкований безпосередньо ректорові [7, с. 10–13].

У 1930–1931 господарському році НКО УСРР видав Постанову "Про заочне навчання", в якій зазначалася важливість такої форми освіти для підвищення загальноосвітнього й професійного рівня трудящих та підготовки кадрів у всіх галузях господарства та виробництва [1, с. 141–143]. Особи, що закінчили їх, мали всі права і пільги нарівні зі стаціонарними навчальними закладами, що існували на державному бюджеті [4, с. 3–9].

З метою подальшого поліпшення заочного навчання на початку 1930-х рр. за ухвалою РНК УСРР при вузах було створено спеціальні постійно діючі сектори заочного навчання. Їх головним завданням було організувати всю роботу студентів-заочників і відповідати за виконання ними навчальних планів і програм [6, с. 720–722].

Увесь довоєнний період характеризується неухильним розвитком заочної освіти. Прикладом є те, що понад 70 тисяч учителів республіки з 1927 р. до кінця 1930-х років тримали педагогічну освіту заочно [3, с. 43–44].

Маючи тривалий досвід курсової заочної роботи та досвід роботи заочного педагогічного вузу, РНК УСРР у 1931 р. приймає Постанову про заочне навчання [8, с. 2].

Дальшому удосконаленню діяльності заочних навчальних закладів великою мірою сприяла Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про роботу вищих навчальних закладів та про керівництво вищою школою", прийнята у червні 1936 р. Особливу увагу у постанові зверталось на організацію навчального процесу: встановлювалися чіткі строки початку і закінчення навчального року, забезпечувався час на самостійну роботу студентів, вводилася система заліків та іспитів [5].

Основні засади, на яких була побудована система заочного навчання, були такими:

1. Заочне навчання подібне до стаціонарної мережі профтехнічної освіти і було побудовано за галузями промисловості. Безпосередня відповідальність і керівництво заочним навчанням з кожної галузі промисловості покладалися на відповідні об'єднання.

2. Основною базою заочного навчання було підприємство, що одночасно було і базою комплектування, і базою для самої навчальної роботи (виробниче навчання, консультації, практичні, лабораторні заняття).

3. У керівництві заочним навчанням були три основні ланки, між якими були розподілені окремі елементи навчального процесу: Центральний заочний вищий технічний учбовий заклад (ВТУЗ), периферійний ВТУЗ і опорний пункт на виробництві.

4. Було перебудовано самі форми і зміст навчального процесу, що складалися з різноманітних елементів стаціонарного і заочного навчання, що забезпечувало більш якісну підготовку кадрів заочним шляхом [10, с. 720].

Таким чином, на основі аналізу архівних матеріалів та наукової літератури можна зробити висновок, що в 1920–1930-х р. у складних економічних умовах в УСРР відбувалося реформування професійної школи та створення заочної форми освіти. У цей час розвиваються різні типи вузів, удосконалюються форми й методи навчально-виховного процесу, формуються постійні штати професорсько-викладацького складу, відбувається процес пошуків, теоретичних розробок і практичного втілення форм навчального процесу в освітній системі України.

Висновки. Заочне навчання було найбільш економічною формою підготовки кадрів. Вартість навчання одного заочника становила не

більше однієї третини вартості підготовки такого самого фахівця в стаціонарних навчальних закладах [7, с. 13].

Заочне навчання, порівняно з іншими формами підготовки, мало очевидні переваги. Однією з основних переваг було те, що залучалися до навчання величезні маси робітників, які поєднували своє навчання з безпосередньою роботою на виробництві [10, с. 6].

Перспективи подальшого дослідження. Особлива увага, що приділяється вивченню історії освіти, дає можливість науковцям дослідити всі ланки та складові частини освітньої системи. А висвітлення цього питання періоду 20-х рр. ХХ ст. ще й уможлиблює використання історичного досвіду.

Література

1. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР / НКО УСРР. – Харків : Вид-во НКО УСРР, 1931. – № 22–23.
2. Заочний комуністичний університет: Курс перший–другий / НКО УСРР. – Харків : Держ. вид-во України, 1926. – 95 с.
3. Заочное университетское образование. – М. : Педагогика, 1967. – 72 с.
4. Мазин Б. С. Виробниче навчання на заводах " Сталі" / Б. С. Мазин // Шлях освіти. – 1932. – № 32. – С. 23–24.
5. Народное образование в СССР // Сб. док. и материалов. 1917–1973 гг. – М. : Педагогика, 1974. – 558 с.
6. Про утворення секторів заочного навчання / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 61–62. – С. 720–724.
7. Постанова НКО т.Скрипника. Про діяльність заочного педвузу / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1928. – № 20. – С. 10–13.
8. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 12 лютого 1931 р. / НКО УСРР // Бюлетень НКО. – 1931. – № 27. – С. 1–2.
9. Про організацію заочного педвузу / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1928. – № 16. – С. 20–22.
10. Про утворення секторів заочного навчання / НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – № 61–62. – С. 720–724.
11. Ряппо Я. П. Развитие, роль и место образования рабочих в системе просвещения: Доклад на 1-м Всеукраинском съезде по рабочему образованию / Я. П. Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 1. – С. 119–125.
12. Ярославленко Є. Заочний педвуз на Україні / Є. Ярославленко // Шлях освіти. – 1928 р. – № 10. – С. 165–179.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2491, арк. 45–107. Операційний план НКО УСРР на 1927–1928 р.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 20, спр. 2702, арк. 1–117. Переписка НКО УСРР и ЦК КП(б)У о состоянии народного образования.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3390, арк. 19–60. Матеріали засідань Секретаріату ЦК КП(б)У з питань підвищення кваліфікації керівного складу промисловості (квітень 1930).

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3314, арк. 16–66. Проекти постанов ЦК КП(б)У в справі висуванців.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3279, арк. 1–21 звор. Матеріали комісії ЦК КП(б)У з питань робітничої освіти та самоосвіти. Циркулярні листи.

18. Центральний державний архів громадських об'єднань України // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 4237, арк. 5–35. Доповідні записки в ЦК КП(б)У про "Стан підготовки та перепідготовки інженерно-технічних кадрів для хімічної промисловості".

19. X съезд РКП(б) 08–16.03.1921. Стен. отчет / РКП(б). – М. : Госполитиздат, 1963. – 915 с.

20. XII съезд РКП(б) 17–25.04.1923. Стен. отчет / РКП(б). – М. : Политиздат, 1968. – 904 с.

УДК 344.61/63(477)"451*10":930"711""712"

Т.О.Лахач

Історіографічні аспекти проблеми державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у Радянській Україні 1920–1930-х рр.: минуле і сучасність

Автор порушує питання про існування негативних тенденцій у сучасному українському суспільстві. Причини цього шукає не в останніх роках розвитку країни й новітній ідеології суспільства, а в площині 1920-х рр.

Ключові слова: держава, особистість, сім'я, шлюб.

Автор поднимает вопрос о существовании негативных тенденций в современном украинском обществе. Причины этого он ищет не в последних годах развития страны, а в плоскости 1920-х годов.

Ключевые слова: брак, государство, личность, семья.

The author of the given article raises a question about the origin of negative tendencies. The author claims that the reason of these did not appear in the recent years of the country development, as it said by some scholars but at the period of 1920's.

Words key: marriage, family, nation, person.

Україна у світовому суспільно-політичному просторі сприймається неоднозначно. Негативний досвід радянської доби, який дається взнаки й сьогодні, зумовлює ряд негативних тенденцій. В умовах розпаду старих ідеологічних, економічних та політичних відносин особливе місце посідає соціальна політика держави, що бере коріння з історичних подій минулого. Серед проблем, які існують у суспільстві, поєднують сучасне й минуле та впливають на формування етнокультурної свідомості нації, є регулювання шлюбно-сімейних відносин.

Дослідження еволюції державно-сімейних відносин у радянській Україні 1920–1930-х рр. становить значну цінність для об'єктивного відтворення минулого, рефлексує до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири в розв'язанні шлюбно-сімейних проблем сьогодення.

Метою дослідження є аналіз стану історіографічної розробки теми "Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920–1930-х рр."

Сучасні українські дослідники в розвитку історіографії окреслюють різні етапи історичної науки [1]. Проте у зв'язку зі змінами динаміки державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні періодизацію авторкою поділено на такі хронологічні періоди:

1) література 1920-х рр. (у цей час соціально-економічна дійсність ставила більшовиків перед фактом неможливості повного перетворення шлюбу і сім'ї та передачі їх господарських і виховних функцій державі. Проте ступінь регламентації не зменшувався, а лише переходив у іншу стадію розвитку: прямий вплив змінювався на опосередкований);

2) публікації 1930-х рр. (це пік обмежень, які застосовувала держава відносно всіх сфер життя загалом і шлюбно-сімейних відносин зокрема. Здійснюючи сімейну політику, радянська влада створювала необхідні важелі соціального управління під час таких процесів, як розкуркулення, голодомор, масові репресії тощо. Але в офіційних документах подібні явища замовчувалися);

3) матеріали 1940-х – пер. пол. 1980-х рр. (даний період у суспільному житті українців позначився загальною державною шаблононістю. Розвиток нових регламентаційних шаблонів відбувався відтепер у межах поступової лібералізації суспільства. Проте особливістю даного періоду є поява історичних розвідок, особливо етнографічних, хоча вони не відповідали рівню історичних подій радянської доби);

4) сучасні праці дослідників – др. пол. 1980-х – 2009 рр. (стрімко розвиваються нові типи відносин інституту сім'ї і держави, формуються демократичні підходи до спільного взаємоіснування, а процес регламентації шлюбу та сім'ї зазнає правового регулювання. Водночас тенденційні зміни відбуваються й у дослідженні нашої проблеми. З-під

завіси не доступних раніше архівних документів з'являються маловідомі факти, що стимулюють і полегшують умови дослідження таких та подібних тем).

Так, перший період наукової розробки окреслений хронологічними рамками 1920-х рр. На перше місце в історіографії проблеми виходять історико-партійні дослідження марксистського спрямування, де відповідні теоретичні погляди стають основою для методології партійно-класового трактату "Святе сімейство, або Критика критичної критики проти Бруно Бауера і компанії", у якому велике місце займала критика класиками сутності буржуазних сімейних стосунків та нерівноправності жінок [2, с. 406–429]. Ф.Енгельс у "Походженні сім'ї, приватної власності і держави" подав нове бачення проблем держави, суспільства і сім'ї, де остання при комунізмі мала існувати як господарська одиниця, оскільки приватне домашнє господарство поступово повинно перерости в суспільну галузь праці [3]. У роботах В.Леніна "Держава і революція", "Розвиток капіталізму в Росії" порушувалося питання про створення нового суспільства за рахунок зміни в міжособистісних стосунках у суспільстві та сім'ї і формування докорінно нової особистості [4, с. 542–552].

Історіографія проблеми формувалася під впливом наукових статей, листів та промов К.Маркса, Ф.Енгельса і В.Леніна. Завдяки цим матеріалам ми дізнаємося про критичне ставлення марксистів до чинних законів щодо шлюбу та розлучення, становища жінки у сім'ї, в суспільстві в дореволюційний період, про заплановані зміни в період соціалістичної розбудови країни [5].

Особливість публікацій, які з'явилися впродовж першого періоду історіографії, полягала в тому, що вони були переповнені пропагандою обов'язкової руйнації сім'ї, покликаної зреалізувати мету – якнайшвидше передати господарські та виховні функції сім'ї державі. Основою стала агітація за звільнення жінок від впливу сім'ї, домашнього господарства, залучення жіноцтва до суспільної праці, поширення державного контролю над вихованням підростаючого покоління тощо. Офіційні теоретики, політики і суспільні діячі того часу В.Ленін, М.Бухарін, Є.Преображенський, О.Коллонтай, І.Арманд, Н.Крупська та ін. виступили реформаторами радянського суспільства.

Отже, класики марксизму заклали концептуальні засади програми соціалістичних перетворень у галузі шлюбно-сімейних відносин, що базувалися на таких основних принципах: 1) поширення ідеї обов'язкової руйнації сім'ї; 2) регулювання шлюбно-сімейних взаємин державою; 3) зміни в стосунках між суспільством та сім'єю; 4) передача господарських і виховних функцій сім'ї державі; 5) боротьба за особистість та створення "нової" людини; 6) "розкріпачення" жінки і звільнення її від домашнього господарства; 7) усупільнення побуту тощо.

У сер. 1920-х рр. в українській історіографії закладалися концептуальні основи розуміння регламентаційних перетворень у сфері шлюбно-сімейних відносин. Це знаходило свій вияв у зміні поглядів на роль сім'ї в суспільстві, її місце у розвитку радянської держави та прагнення влади контролювати виховання підростаючого покоління. Про появу негативних наслідків більшовицької пропаганди обов'язкової руйнації сім'ї з усіма притаманними їй рисами дізнаємося зі сторінок праці О.Спенкова "Сім'я і будівництво соціалізму". Її автор не лише охарактеризував результат антисімейної політики для радянського суспільства, а й розглянув причини відмови держави від ідей руйнування сім'ї: "Поки ще слабка держава, поки ще мало розвинені суспільні форми, до тих пір сім'я не може бути вщент знищена" [6, с. 57].

Важливе місце в історіографії проблеми займає праця О.Вольфсона, який стверджував, що збереження радянської сім'ї як первинного суспільного осередка – вимушена необхідність, зумовлена тим, що держава в перехідну епоху від капіталізму до соціалізму ще не в змозі прийняти на себе її функції. Автор називав причини часткового збереження старих сімейних норм, як первинного компромісу, визначав наслідкові явища цього процесу – подальші "якісні" перетворення інституту сім'ї шляхом формування нових типів відносин [7].

У цілому згадані вище праці носили здебільшого описовий характер, а їх структура була досить одноманітною. На особливу увагу з-поміж них заслуговує робота професора М.Рубінштейна, який писав про небезпечність та зухвалість більшовицьких перетворень ще у 1918 р.: "Обмеження теплого почуття батьківських стосунків у суспільному вихованні може легко привести до атомізації і роздроблення людей" [8, с. 41].

Друга половина 1920-х років у державній регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні здебільшого була періодом поглибленого розвитку системи відносин між сім'єю і державою, сім'єю і школою, сім'єю і церквою тощо. Про таку систему йшлося у працях К.Дашевова, М.Кустеляна, Д.Деперта, М.Кричевської, І.Курицького, Я.Ряппо, Г.Гринька, Н.Крупської, П.Духно, А.Калашникова, М.Енштейна, Я.Галана, Т.Кононова, Г.Железнодорожського [9]. Загалом, ці автори розглядали сім'ю як суперницю влади в боротьбі за особистість, а головне – як перепону масовому поширенню революційних ідеалів і цінностей.

Про роль нового сімейного побуту в подальшому розвитку шлюбно-сімейних відносин, утвердженні рівноправних позицій жінки та чоловіка в суспільстві, вихованні підростаючого покоління, про побутову обрядовість, що супроводжувалася боротьбою з традиціями, патріархальним ладом, ішлося в розвідках С.Каплуна, Я.Бранденбургського, А.Сольца, М.Криленка, С.Прилуцького, А.Слепкова, Н.Андрєєва, П.Штейнберга, Л.Троцького [10] та інших.

З початком другого періоду (1930) в історіографії інтерес до перетворень шлюбу і сім'ї майже зникає. Натомість з'являються праці з тенденційно упередженим ставленням до шлюбно-сімейних відносин. У роботах Н.Гроссгейма, С.Древеншиського, І.Дєдова, І.Біляєва, А.Агронського, Б.Дмитрієва, С.Гарбузова [11] та інших порушені питання про боротьбу з класовим ворогом у сім'ї, роль сім'ї в процесі колективізації та побудови соціалістичного господарства на селі, місце шлюбно-сімейних відносин у вихованні комуністичної молоді.

У сер. 1930-х рр. більшовики у своїй практиці відмовилися наслідувати марксистську теорію відмирання сім'ї. Лозунг "Сім'я – для людини" замінили на принцип "Людина – для сім'ї". Це стало можливим завдяки відродженню цінностей патріархальної сім'ї: забороні абортів, обмеженню розлучень, невизнанню незареєстрованих шлюбів, підвищенню уваги до "моральності" при призначенні на відповідальні посади тощо. Таке коло питань викликало нову хвилю досліджень. З-поміж них слід виділити праці Н.Крупської, С.Ейсмана [12] та інших. Автори детально тлумачили статті Сімейного кодексу УСРР, наголошували на особливому значенні жінки і дитини в суспільстві. Проте ідеологічні нашарування не дозволили їм критично аналізувати причини змін та їх наслідки.

З 1940-х рр. розпочинається третій період у радянській історіографії регламентації шлюбно-сімейних відносин, коли виявляється інтерес до цієї проблеми в ракурсі не стільки державної регламентації, скільки державної "опіки", "турботи" та "захисту" інституту сім'ї. У працях М.Рейхеля, Г.Свердлова, Г.Матвєєва [13] та інших розглядався стан шлюбно-сімейних відносин у зв'язку з масштабними людськими втратами в роки війни. Значне місце автори присвятили державній пропаганді зміцнення сім'ї за рахунок збільшення її членів – новонароджених дітей.

У 1950-і рр. не втратили актуальності питання прямих чи опосередкованих проблем сім'ї та школи. Досліджували їх І.Білодід, М.Грищенко [14] та інші. Домінуючою залишалася тема державної допомоги матері і дитині. Питання державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у попередній період (1920–1930-і рр.) знайшли своє відображення у працях Є.Мельника "Охорона інтересів матері і дитини у радянському законодавстві" [15], Б.Білошапка і С.Беккера "Охорона материнства в СРСР. До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції" [16] та інших.

На рубежі 1950–1960-х рр. у радянській Україні склалася несприятлива демографічна ситуація, і демографічна політика була зведена до трьох важелів державного тиску: економічного, адміністративно-юридичного, соціально-психологічного (грошова і матеріальна допомога на

дітей, сприяння середньодітним сім'ям, формування демографічних ідеалів) із тим, щоб установити новий формат шлюбно-сімейних відносин. Провідними вченими у цій галузі Р.Каперовською, Ф.Кудрявцевим, А. Харчевим [17] та іншими досліджувалися не лише наслідки, а й причини демографічної ситуації.

У 1970-і рр. зріс інтерес до проблем сім'ї з боку педагогічних, психологічних, соціальних, демографічних, філософських та юридичних наук. Популяризуються праці Н.Ніжинського, А.Макаренка, М.Ярошевського [18], в яких розкривалися завдання виховання в радянській родині на основі комуністичних вимог, розроблених у програмі КПРС та інших партійних документах, і наголошувалося на тому, що школа була і залишається найбільш важливим фактором сімейного виховання, бо саме вона формує особистість.

Сучасне вивчення проблеми (четвертий період) започатковане з др. пол. 1980-х рр. в умовах "перебудовчих" процесів, закладених М.Горбачовим. Це період, коли лібералізація та демократизація суспільства створили умови для розвінчування міфу про державну "опіку", "турботу" і "захист" інституту сім'ї з боку радянської держави. Про структуру, юридичну базу та функціонування репресивно-карального механізму, трагічні сторінки у долях сімей військових, комсомольських кадрів, заможних селян, представників інтелігенції частково йдеться у працях С.Кульчицького, Г.Касьянова, В.Даниленка, І.Біласа, С.Білоконя, Д.Табачника, І.Усенка, Ю.Шаповала [19] та інших. Дослідники звертаються до опису соціальних подій, психологічного стану суспільства, сім'ї і тим самим допомагають розкривати мало відомі факти з історії державної регламентації шлюбно-сімейних відносин.

Пріоритет у розвідках про державну регламентацію шлюбно-сімейних відносин 1920–1930-х рр. належить російським науковцям А.Вишневському, О.Дорохіній [20]. Так, російський дослідник А.Вишневський вдається до виокремлення різних видів сім'ї (патріархальна сім'я – до 1917 року; суспільна – 1920–1960-і рр.; егалітарна – 1960–1970-і рр.; перехідна – 1970–1980-і рр.; авторитарна – 1980–1990-і рр.; демократична – 1990-і рр. – до сьогодні). Критикуючи період 1920–1930-х рр. за пригнічення та спотворення шлюбно-сімейних відносин, автор вказує: "Використання колективу як засобу знеособлення і нівелювання особистості, культ колективного, а не індивідуального розвитку, усупільнення приватного життя" – все це "у нових умовах отримало подальший повторний розвиток" [59, с. 239].

Використовуючи літературу та джерела радянського періоду, а також спираючись на допоміжні історичні дисципліни, О.Дорохіна вдається до аналізу модернізації шлюбно-сімейних відносин з початку утворення радянської держави до сьогодення, досліджує рівень сімейних змін у СРСР 1920–1930-х років, процес відтворення населення тощо.

У контексті порушеної нами проблеми слід виділити роботу Г.Лаврик. На основі архівних документів і досліджень вітчизняних та зарубіжних учених авторка з'ясовує сутність і загальні особливості юридичного регулювання права людини на свободу совісті та віросповідання. В аспекті свого дослідження вона розглядає процес відокремлення церкви від держави і висвітлює створення державної системи реєстрації шлюбів та інших актів громадянського стану, що є невід'ємним складником нашої теми.

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що проблема шлюбно-сімейних відносин привертала увагу, але переважно в контексті подієвого осмислення процесів регламентаційного характеру держави. Тісний зв'язок із соціально-політичними проблемами українського суспільства надав її вивченню ідеологічного нашарування, зумовив упереджені висновки. Важливо наголосити, що доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальшого вивчення проблеми, виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило визначити ряд перспективних напрямків подальшого вивчення теми.

Література

1. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.) : [навч. посіб. для вузів] / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с. ; Коцур В. П. Історіографія історії України : [курс лекцій] / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К., 1996. – 127 с. ; Калакура Я. С. Українська історіографія : [курс лекцій] / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
2. Маркс К. Святе сімейство, або Критика критичної критики проти Бруно Бауера і компанії / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Держполітвидав, 1958. – 228 с.
3. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс. – К. : Політвидав України, 1981. – 186 с.
4. Ленин и революция. Учение о государстве и задачи пролетариата в революции. – М. : Госполитиздат, 1940. – 144 с.
5. Маркс К. Про комуністичну революцію // К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Політвидав, 1976. – 592 с.
6. Спенков О. Семья и строительство социализма / О.Спенков // Быт и молодёжь / О.Спенков. – М., 1926. – 57 с.
7. Вольфсон С. Я. Социология брака и семи / С. Я. Вольфсон. – Минск, 1929. – 379 с.
8. Рубинштейн М. М. Семейное или общественное воспитание / М. М. Рубинштейн. – М., 1919. – 41 с.
9. Дешевов К. Як радовлад охороняє права матері і дитини / К. Дешевов. – Х. : Державне видавництво України, 1-а друкарня ДВУ ім. Г. І. Петровського, 1927. – 80 с. ; Кустелян М. Женский труд на Украине : [сборник статей] / Народный Комиссариат по труду УССР ; сост. Шульман ; под ред. М. Кустелян. – Полтава : Вопросы труда, 1926. – 89 с. ; Десперт Д. Расскрепощение женского труда : [сборник для изб-читален, клубов и женкружков] / Д. Де-

перт. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – 136 с. ; Детское право Советских республик : сборник действующего законодательства о детях сост. : М. П. Кричевская, И. И. Курицкий; под ред Ю. П. Мазуренко]. – Х. : Юридическое изд-во Наркомата УССР, 1927. – 67 с. ; Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Х., 1928. – 113 с. ; Гринько Г. Чергові завдання радянського будівництва у царині освіти / Г. Гринько. – Вип. 1. – К., 1920 ; Крупська Н. К. Педагогічні твори : в 10 т. / Н. К. Крупська. – К., 1963. – Т. 8. – 491 с. ; Духно П. Школа на селі та її громадянська роль / П. Духно. – Одеса, 1926. – 30 с. ; Педагогическая энциклопедия : в 3 т. / под ред. А. Калашникова, М. Энштейна. – М., 1927. – Т. 1. – 1158 с. ; Галан Я. Антирелигиозная пропаганда в школе / Я. Галан, Т. Кононов. – М. : Политиздат, 1926. – 163 с. ; Железногорський Г. Радянська влада і церква / Г. Железногорський. – Х. : Юридичне видавництво Наркомату України, 1928. – 63 с.

10. Каплун С. Современные проблемы женского труда и быта / С. Каплун. – М. : Вопросы труда, 1924. – 88 с. ; Семья и новый быт / Я. Н. Бранденбургский [та ін.]. – М. : Политиздат, 1926. – 38 с. ; Андреев В. Что нужно деревне? Необходимые и вполне выполнимые улучшения крестьянского быта и крестьянского хозяйства [под ред. Слепкова]. – [2-е изд., перераб.]. – Л. : Изд-во Ленинградского Губисполкома, 1927. – 118 с. ; Троцкий Л. Вопросы быта. Эпоха культурничества и её задачи / Л. Троцкий. – М., 1923. – 24 с.

11. Гроссгейм Н. О массовых появлениях вредителей / Н. Гроссгейм. – М., 1930. – 26 с. ; Ильинский И. Право и быт / И. Ильинский. – М., Л. : СПб, 1925. – 127 с. ; Древеншский С. За боевое участие комсомола в чистке партии / С. Древеншский. – М. : Политиздат, 1933. – 40 с. ; Дедов И. Колхозная бригада / И. Дедов, А. Погорелов, А. Филиппов, А. Кладчиков. – Воронеж : Коммуна, 1933. – 72 с. ; Біляєв І. Товариські суди в колгоспах / І. Біляєв, А. Агронський. – Б. м. : Видання Зінов'євського Райколгоспоб'єднання, 1931. – 26 с. ; Дмитриев Б. Организация труда в колхозах: Результаты обследования колхозов / Б. Дмитриев. – Воронеж : Коммуна, 1930. – 118 с. ; Гарбузов С. Комуністичне виховання молодого покоління : Керівники партії про комуністичне виховання та комуністичний дитячий рух / [упоряд. : С. Гарбузов, К. Попов]. – Х. ; О. : Молодий більшовик, 1932. – 127 с.

12. Крупська Н. К. Жінка – рівноправний громадянин СРСР : [Збірник статей і промов] / Н. К. Крупська. – К. : Партвидав, 1937. – 71 с. ; Ейсман С. В. Правова охорона матері і дитини / С. В. Ейсман. – К. : Советское строительство и право, 1937. – 125 с.

13. Рейхель М. О. Законодательство советской семьи. – Ч. 1 : Советское право в период Великой Отечественной войны / М. О. Рейхель ; под ред. И. Т. Голякова. – М., 1948. – 190 с. ; Свердлов Г. М. Советский суд в борьбе за укрепление семьи : стенограмма из Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 года // Г. М. Свердлов. – Учебные записки. Вып. 2 / Г. М. Свердлов. – 1948. – С. 107–116 ; Матвеев Г. К. Радянське законодавство про шлюб і розлучення / Г. К. Матвеев. – К. : Політвидав, 1949. – 23 с.

14. Білодід І. 40 років радянської освіти в Україні / І. Білодід. – К. : Знання, 1957. – 30 с. ; Грищенко С. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / С. Грищенко // Розвиток народної освіти і педнауки в Українській РСР (1917–1957 рр.) / С. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1957. – 217 с.

15. Мельник Є. Ф. Охорона інтересів матері і дитини у радянському законодавстві / Є. Ф. Мельник. – К., 1954. – 39 с.

16. Белошапко П. А. Охрана материнства в СССР. К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции / П. А. Белошапко, С. М. Беккер. – Л. : Медгиз, 1957. – 20 с.

17. Каперовська Р. Деякі норми законодавства про сім'ю і шлюб потрібно переглянути / Р. Каперовська // Радянське право. – Київ, 1960. – № 1. – С. 91–92 ; Кудрявцев Ф. А. Діюче законодавство про шлюб й сім'ю потребує деяких змін / Р. Каперовська // Радянське право. – К., 1959. – № 3. – С. 90–92 ; Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1964. – 325 с.

18. Неженский Н. П. А. С. Макаренко и педагогическая школа / Н. П. Неженский. – К. : Радянська школа, 1976. – 262 с. ; Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы психологической науки / М. Г. Ярошевский. – [2-е изд., доп.]. – М. : Политиздат, 1974. – 447 с.

19. Кульчицкий С. В. 1. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні : документи та матеріали / НАНУ Український інститут історії України / С. В. Кульчицкий. – К., 2003. – 192 с. ; Кульчицкий С. В. Ціна "великого перелому" / С. В. Кульчицкий. – К. : Україна, 1991. – 430 с. ; Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К., 1991 ; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–1930-х рр. : соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К. : МП "Глобус" : МП "Вік", 1992. – 175 с. ; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 / І. Г. Білас. – К., 1994. – 725 с. ; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – Т. 1. – 446 с. ; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 43–53 ; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. – К. : Політвидав України, 1990. – 143 с.

20. Вишневский А. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР / А. Вишневский. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с. ; Партийно-государственная идеология социалистических преобразований семьи в послереволюционной России / О. В. Дорохина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1996. – № 2. – С. 78–87.

21. Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.) / Г. В. Лаврик. – Полтава : АСМІ, 2006. – 367 с.

**Сізіфова праця, або Чому занепада антирелігійна
робота в Україні в сер. 1930-х рр.**

На основі архівних матеріалів, історичної літератури, публікацій періодичних видань досліджуються державно-церковні відносини в Україні, аналізуються причини послаблення антирелігійної роботи взагалі й діяльності Спілки войовничих безвірників зокрема в середині 1930-х рр.; з'ясовуються вплив та участь безвірницького руху у реалізації політики масової атеїзації населення.

Ключові слова: Спілка войовничих безвірників, релігія, войовничий атеїзм, антирелігійна пропаганда, державно-церковні відносини.

На основе архивных материалов, исторической литературы, публикаций периодических изданий исследуются государственно-церковные отношения в Украине, анализируются причины ослабления антирелигиозной работы вообще и деятельности Союза воинствующих безбожников в частности в середине 1930-х годов; выясняются влияние и участие безбожного движения в реализации политики массовой атеизации населения.

Ключевые слова: Союз воинствующих безбожников, религия, воинствующий атеизм, антирелигиозная пропаганда, государственно-церковные отношения.

On the basis of archival documents, historical literature and published works in the periodical press researched the state-church relations in Ukraine, analyse causes of the weakening of the anti-religious work and activities of the Militant Atheists' Union in Ukraine in the middle of 1930th years; analysed the influence and the participation of the atheists in realization of the policy of the mass atheisation of the population.

Key words: Militant Atheists' League, religion, militant atheism, anti-religious propaganda, state-church relations.

Усвідомлення важливості релігійної сфери для громадського життя в процесі побудови демократичного суспільства, пошук основних векторів та визначення пріоритетів державно-церковних відносин на сучасному етапі актуалізують вивчення досвіду минулого, особливо тих його етапів, коли закладалися підвалини радянсько-більшовицького режиму в Україні.

Політика компартійних органів та державних структур щодо релігії, церкви та віруючих у міжвоєнний період у вітчизняній історіографії є ґрунтовно вивченою. Проте окремі аспекти проблеми, зокрема дослідження методів та характеру впливу на громадськість у насадженні войовничого атеїзму, аналіз змісту та форм діяльності Спілки безвір-

ників як структурного елементу в системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х рр. потребує чіткішого окреслення. Дослідження комплексу джерел та літератури дає змогу з'ясувати основні етапи становлення та розвитку безвірницького товариства, при цьому змістова характеристика одного з етапів, а саме 1934–1937 рр., є темою даного дослідницького пошуку.

У середині 1930-х рр. Спілка войовничих безвірників (*далі* – СВБ), яка була створена, за словами її керівника Омеляна Ярославського, як "інструмент для практичної боротьби з релігією" [25, с. 10], вступила в період гострої кризи. Значна частина республіканських, крайових і обласних організацій припинила своє існування через (у багатьох випадках) самоліквідацію. Значно скоротилася кількість членів СВБ, тоді як на початку 1930-х рр. Ом.Ярославський говорив про створення п'ятимільйонного союзу (хоча ця цифра особливої довіри ні в кого не викликала й серйозно не сприймалася) [24, с. 40].

В Україні на той час значно скоротився випуск літератури з атеїзму, було припинено видання майже всієї антирелігійної періодики (не друкувалися київська і харківська газети "Войовничий безвірник", журнал "Безвірник") [17, с. 35], в інших періодичних виданнях зменшилася кількість друкованого антирелігійного матеріалу. У доповідній записці про роботу безвірницького товариства й про стан антирелігійної пропаганди, що розглядалася на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У в квітні 1937 р., зазначалося, що видавництвами УСРР у 1936 р. не видано жодної антирелігійної книжки чи брошури, а газети й журнали майже не публікували антирелігійних статей [4, арк. 90]. А дещо раніше, у серпні 1934 р., на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено рішення погодитися з проханням голови ЦР СВБ СРСР Ом.Ярославського про переведення єдиного німецькомовного антирелігійного видання в УСРР, журналу "Нойланд", до Москви [2, арк. 55].

Усе це дало підстави охарактеризувати період 1934–1937 рр. як час помітного послаблення антирелігійної роботи й діяльності СВБ.

Причин такого стану діяльності Спілки войовничих безвірників можна назвати декілька.

По-перше, народні маси на той час втомилися від конфронтації, протистояння, а антирелігійна боротьба все більше набувала вигляду універсального засобу боротьби з "ворогами в рясах" та їх прибічниками – віруючими.

Багато активістів безвірницького фронту були розчаровані незначними успіхами в боротьбі з релігією, оскільки більшість населення все ж таки залишалася віруючою, і відходили від такої перспективної, як здавалося раніше, роботи в СВБ. На основі далеко не повного перепису населення 1937 р., який містив питання про віру, Ом.Ярославський під-

рахував, що третина міського та дві третини сільського населення залишалися віруючими [18, с. 12]. Із знищенням духовенства й культових споруд не зникла потреба багатьох людей у релігійній вірі. На IV пленумі ЦР СВБ СРСР у лютому 1938 р. визнавалося, що в цілому по країні релігійність населення залишалася ще надто високою: у сільській місцевості, наприклад, до 70% жителів продовжували вірити в Бога [19, с. 18]. Автор багатьох праць із соціології релігії У.Флетчер наводить дані американського соціолога Н.С.Тимашева, який, використовуючи рівень урбанізації в ті роки, зробив узагальнення: 56% населення країни становили релігійні люди [23, с. 34]. При цьому зверталася увага на той факт, що дослідники релігії 1920–1930-х рр. схильні були до зменшення як кількості віруючих, так і рівня їхньої релігійної активності.

Більше того, є причини вважати, що всесоюзний перепис населення, що проводився 5–6 січня 1937 р. і згодом був оголошений Сталінінм "сфальсифікованим ворогами народу", показав: 60–70% опитаних назвали себе віруючими [11, с. 17]. Чи не через те, що ця цифра дуже налякала Сталіна, більше в переписних листах цього питання не було.

Негативно вплинув на стан антирелігійної роботи голод, що охопив українське село в 1932–1933 рр. і відголоски якого ще довго відчувало на собі населення республіки. Він посіяв страх, невпевненість людей у тодішньому житті й майбутньому. Всією країною ходили натовпи жебраків, знедолених, вигнаних із монастирів монах і монашок, що й без того напружувало ситуацію в суспільстві [5, с. 22].

Роберт Конквест, досліджуючи події колективізації та голодомору в Україні, схилився до думки, що "переслідування сотень тисяч селян під час колективізації часто були результатом не стільки соціального статусу, скільки релігійних вірувань цих людей" [15, с. 232], бо церква пропонувала свій погляд на життя, альтернативний тому, що його насаджував більшовицький режим. У праці дослідник наводить лист, у якому батько повідомляє синові, штатному працівникові газети "Правда", про смерть його матері. "Як і твоя мати, – говорилося у листі, – я також сподіваюся, що ти забудеш про свій атеїзм тепер, коли безбожники принесли нам гнів Всевишнього... Чи то буде забагато – чекати листа від тебе, в якому ти напишеш, що замовив заупокійну молитву за свою матір – принаймні раз – і що ти зробиш те саме за мене? Тоді легше буде вмирати" [15, с. 287].

Досліджуючи державно-церковні стосунки в Україні в 1930-ті рр., В.Пашенко одними з найголовніших причин того, чому прагнення багатьох партійців позбавити людей "релігійного дурману" не приносили очікуваного результату, натикалися на глухий опір і на несприйняття антирелігійної ідеології масами населення, називає наявність соціальних передумов релігійності людей, які викликали потребу у вірі [20, с. 198].

Багато помилок було допущено й у самій діяльності Спілки безвірників: безкінечні чистки, постійні зміни керівництва (якщо з 1933 до 1940 рр. сім разів були зміщені керівники з посади голови ЦР СВБ України, то можна лише здогадуватися про непостійність антирелігійних кадрів на місцях), організаційні зміни в роботі, кампанії в низових організаціях СВБ. Рішення про чергову перебудову роботи безвірницького товариства було прийнято на спеціальному засіданні Виконбюро ЦР СВБ СРСР 25–26 лютого 1934 р. та ЦР СВБ України 14 березня 1934 р., які остаточно затвердили нову структуру безвірницької організації [16, с. 30]. У цей же час Агітаційно-масовий відділ ЦК КП(б)У дає дозвіл на проведення до 20 квітня 1934 р. перевиборів низових керівних органів деяких громадських організацій, у тому числі й Спілки воявничих безвірників [3, арк. 56].

Усі ці дії зумовлювали дезорганізацію серед рядових членів Спілки, викликаючи в них лише злість, неприйняття пропагандистського впливу на віруючих, підштовхували до адміністративного тиску стосовно служителів церкви та віруючого населення, що, у свою чергу, сприяло загостренню релігійного почуття, а нерідко й прояву релігійного фанатизму.

Численні прорахунки, перегини, відсутність пропагандистських навичок у діячів активу безвірницьких осередків, що були в основній своїй масі людьми теоретично й методично слабо підготовленими й малоосвіченими, які поверхово розуміли сутність релігії, шляхи подолання її впливу на свідомість мас [13, с. 12], а також поширення паперотворчості, бюрократизму й формалізму в діяльності апарату СВБ різних рівнів, зумовили її закономірний занепад. Підтвердженням цього може бути затверджена Виконбюро Всеукраїнської Ради СБ форма щоквартального звіту, який осередки повинні були надсилати на 1 січня, квітня, липня та жовтня до окружної (або районної) ради [8, с. 13].

ФОРМА ЗВІТУ ОСЕРЕДКІВ СБ ПЕРЕД РАДАМИ

Подаємо форму квартального звіту, який осередки повинні надсилати на 1 січня, квітні, липня і жовтня до окружної (або районної, якщо вона існує) ради. Форму затверджено Виконбюро Всеукр. Ради СБ. Це є єдина форма, яка вичерпує всю відчитність осередків перед радами

СТАТИСТИЧНИЙ ЗВІТ

Осередку Спілки Безвірників при _____ (назва підприємства,
установи) місто, село, хутір _____
район _____ округа _____
За час з 1-го _____ до 1-го _____ 19 р.

Склад членів осередку										Яку роботу проведено				Скільки виписав літератури осередок та його члени															
На кінець звітнього періоду																													
3 них																													
стать		вік		партійн.		соціальний склад																							
На початку звітнього періоду було	Протягом звітнього періоду знову вступило	Протягом звітнього періоду вибуло	Всього членів	Чоловіків	Жінок	До 50-ти років	50 і більше років	Член. і канд. КП(б)У	Член. і канд. ЛКСМУ	Безпартійних	Робітників	Селян	Наймитів	Службовців	Військових	Учнів	Кустарів	Інших	Чи є антирелігійний гурток	Скільки слухачів у ньому	Чи є гурток юних безвірників	Скільки членів у ньому	Скільки проведено лекцій і доповідей	Скільки проведено антирелігійних вечорів	Скільки відбулося загальних зборів осередку	"Антирелігіозник"	"Безвірник"	Газета "Безбожник"	Інших антирелігійних журналів та газет

- 1) Розмір встановленого членського внеску.
- 2) Загальна кількість зібраних грошей за квартал.

Як свідчать публікації періодичних видань тих часів та архівні матеріали, Спілка воявоначних безвірників, будучи основним робочим органом у процесі атеїзації населення, незважаючи на всебічну підтримку партійних органів, матеріальну субсидію з боку держави, не мала значного авторитету серед населення. Великою мірою цьому сприяла діяльність безвірницької організації, яка дуже часто виходила за межі своїх статутних функцій. Мова йде про участь СВБ у різних політико-господарських кампаніях більшовиків через надання допомоги державно-партійним органам на місцях у прискоренні темпів індустріалізації та соціалістичної перебудови сільського господарства шляхом посиленої організації радгоспів та колгоспів. І хоча з високих трибун керівники антирелігійного руху запевняли народ, що СВБ є "масовою добровільною громадською організацією з пропагандистськими цілями" та що "ніяких інших цілей, крім пропаганди, у нас немає" [26, с. 6], Спілка безвірників проводила роботу, яку можна назвати опосередкованим економічним грабунком народу. І хоча ніякого зв'язку участь СВБ у модернізації господарства й антирелігійна пропаганда не мали, керівники антирелігійного руху його знаходили: "Активна участь безвірників у посівній, збиральній, хлібозаготівельній кампаніях, ... участь у трьох

позичкових і інших господарсько-політичних кампаніях сприяла зростанню організації, могутньому розгортанню масової пропагандистської роботи, зміцненню осередків і виявленню нового активу, що поповнив ряди Спілки воявоначних безвірників" [12, с. 63]. Економічні заходи безвірників натикалися на глухий опір збіднілого народу, викликали обурення, злість і безпорадність.

Усі невдачі й провали в боротьбі з релігією, наявність у країні значної кількості віруючих та тих людей, які щиро співчували церкві, офіційна пропаганда пояснювала слабким проведенням антирелігійної роботи, небажанням кадрів займатися цією діяльністю. В умовах економічного підйому, що нібито став результатом успішного здійснення плану соціалістичного будівництва, антирелігійна робота в країні була серйозно послаблена, а це у свою чергу дало підстави для поширення помилкових уявлень про те, що боротьба з релігією є етапом пройденим. Із ліквідацією заможного селянства, яке було в офіційній радянській пропаганді соціальною опорою буржуазної ідеології, релігія мала остаточно перетворитися на пережиток старого суспільства, а бурхливе зростання атеїзму, в якому антирелігійні ідеологи намагалися переконати населення країни, постійно публікуючи в пресі надто перебільшені дані про кількість учасників безбожного руху, породжувало уявлення про начебто стихійне відмирання релігії.

Ґрунтовне вивчення архівних матеріалів, публікацій у "Безвірнику" й інших періодичних виданнях дає підстави характеризувати дещо іншу картину стану антирелігійної пропаганди, а також зробити висновок, що в Україні безвірницький рух насаджувався здебільшого насильно, що він не користувався особливою популярністю серед населення й аж ніяк не міг набути великої масовості та активності.

Про далеко не благополучний стан безвірницького руху свідчить аналіз діяльності осередків на місцях. Так, у Конотопському окрузі протягом 1930 р. лише тричі збиралася окружна рада, там тривалий час не було навіть керівника. Пропаганда в більшості сіл виявилася занедбаною, точніше, вона й не розпочиналася або зводилася до закриття церкви [9, с. 32–33].

Ситуація ще більше ускладнилася після ліквідації в 1930 р. округів та переведення органів управління в райони, оскільки у зв'язку з цим повинні були ліквідуватися й окрради СВБ. Для цього в округах утворювалися ліквідаційні комісії, які мали за мету налагодити роботу безвірницьких осередків у районах, вишукуючи для цього кошти (в основному, з місцевих бюджетів, професійних організацій та за рахунок розподілу коштів окрад під час їх ліквідації) та закріплюючи за райрадами постійних антирелігійних працівників [1, арк. 31–32]. Але, незважаючи на такі та інші заходи, більшість райрад працювали кволо, як

констатував "Безвірник", а подекуди навіть на початку 1931 р. вони ще не були утворені [14, с. 3].

Становище залишалося складним і в наступні роки. Щороку гучного розголосу набували факти, пов'язані із занедбаністю антирелігійної роботи в тому чи іншому регіоні. У 1933 р. газета "Безбожник" опублікувала статтю "Киевская организация СВБ развалена". Під час перевірки, проведеної ЦР СВБ України, було встановлено, що облрада відійшла від багатьох трудових колективів, у котрих здійснювалася хоч якась робота під час антирелігійних кампаній. Обласна рада СВБ утратила зв'язок із значною кількістю сільських районів, де антирелігійна робота взагалі не велася [7, с. 43–44].

У 1934 р. зазнала нищівної критики Харківська обласна рада СВБ за "сповзання на самоплив". У той час як навесні 1934 р. "попівщина особливо посилила свою діяльність", з усіх сил "намагалася сіяти паніку, дезорганізувати колгоспників, залякуючи "Божими карами", агітуючи за молебні про посилення дощу, за освячення полів, за відзначення релігійних свят", безвірники не проводили ніякої антирелігійної роботи. Практично нічим не займалася навіть обласна рада СВБ. Уся її робота обмежувалася поодинокими виїздами в межах області двох–трьох інструкторів, які перевіряли роботу низових осередків. У більшості районів ради СВБ існували лише на папері. Напризволяще були залишені раніше закриті 800 церков та молитовних будинків [22, с. 26–31].

Незважаючи на постійну критику з боку ЦР СВБ, занедбаною залишалась антирелігійна пропаганда на Донбасі. "Цілковита безвідповідальність, покладання на самоплив, відсутність конкретного керівництва, канцелярсько-бюрократичні методи керівництва, відокремлення Донецької облради СВБ від райрад, а райрад – від осередків СВБ, відрив організації СВБ від мас, намагання перекласти відповідальність за власну бездіяльність на інших – на народів, профспілки, низові громадські організації, – усе це має своїм наслідком незадовільний стан антирелігійної роботи в Донбасі", – так охарактеризував роботу журнал "Безвірник" у статті "Антирелігійна робота в занепаді" [6, с. 18–25].

Не кращою була ситуація й у Київській області, де робота практично не проводилася. У 1935 р. тут нараховувалося 76 райрад СВБ, але з 52-ма обласна рада не мала ніякого зв'язку [21, с. 44–45].

Цього ж року ЦР СВБ піддала нищівній критиці Дніпропетровську та Одеську облради, які фактично припинили існування начебто через злочинну бездіяльність їх членів. Самоусунулися від антирелігійної пропаганди керівники місцевих партійних, профспілкових та культосвітніх організацій, котрі не тільки не підтримували та не організовували антирелігійної роботи, а навіть перешкоджали окремим активістам-безвірникам її налагодити [10, с. 18–19].

Така занедбаність у роботі цілком закономірно призвела СВБ у середині 1930-х рр. до загальної кризи. Ініціюючи численні заходи на "антирелігійному фронті", Спілка безвірників не завжди знаходила підтримку серед громадськості. Примусовість і насильницьке насадження масової атеїзації призводили до формально-бюрократичного ставлення до цієї роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері й цілком ігнорували у реальному житті.

Антирелігійну роботу державно-партійних органів періоду 1920–1930-х рр. порівнюють із працею відомого міфічного героя Сізіфа: витрачено значні матеріальні ресурси, змарновано час та енергія, покалічено людські долі [20, с. 223]. І все це заради ілюзорної мети – насадження в суспільстві нової релігії "антирелігійного" зразка, яку можна назвати ще релігією комуністичного колективізму, релігією авторитаризму чи релігією матеріалізму. Наслідок, як правило, один – духовний вакуум.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1, – оп. 5, спр. 5.
2. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 348.
3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 350.
4. ЦДАГО України, ф. 1, – оп. 7, спр. 466.
5. Алексеев В. А. Если враг не сдается / В. А. Алексеев // Атеистические чтения. – М., 1990.
Вып. 20. – М., 1990. – С. 21–29.
6. Антирелігійна робота в занепаді // Безвірник. – 1934. – № 11–12. – С. 18–25.
7. Б.Т. Стан антирелігійної роботи в Київській області / Б.Т. // Безвірник. – 1933. – № 17–18. – С. 43–44.
8. Безвірник. – 1928. – № 11.
9. Безвірник. – 1930. – № 10.
10. Безвірник. – 1935. – № 1.
11. Березин А. Из всех официальных актов / А. Березин // Наука и религия. – 1989. – № 2. – С. 4.
12. Герцберг Г. СВБ в борьбе за мобилизацию средств / Г. Герцберг // Антирелигиозник. – 1935. – № 6. – С. 61–63.
13. Єленський В. Радянська влада відокремлює Церкву від держави / В. Єленський // Людина і світ. – 1988. – № 1. – С. 10–15.
14. Завдання третього року п'ятирічки і СВБ // Безвірник. – 1931. – № 1. – С. 1–4.
15. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
16. Мацієвич І. По-більшовицькому перебудувати роботу СВБ / І. Мацієвич // Безвірник. – 1934. – № 4. – С. 28–34.

17. Молчанов О. П. Спілка войовничих безвірників України (1928–1941 рр.) / О. П. Молчанов // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 30–36.
18. Об антирелигиозной пропаганде : [сборник]. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 64 с.
19. Олещук Ф. О работе Центрального Совета СВБ. Доклад на IV расширенном пленуме ЦС СВБ СССР 1 февраля 1938 г. / Ф. Олещук // Антирелигиозник. – 1938. – № 2. – С. 15–23.
20. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / В. О. Пащенко / АН України та ін. – К., 1994. – 250 с.
21. Про роботу Київської обласної організації СВБ // Безвірник. – 1935. – № 2–3. – С. 41–51.
22. Сповзання на самоплив // Безвірник. – 1933. – № 11–12. – С. 26–31.
23. Флетчер У. Советские верующие / У. Флетчер // Социологические исследования. – 1987. – № 4. – С. 28–35.
24. Ярославский Е. Ко всем организациям СВБ, ко всем воинствующим безбожникам Советского Союза / Е. Ярославский // Антирелигиозник. – 1932. – № 11–12. – С. 40.
25. Ярославский Е. На одном из боевых участков. Итоги II Съезда Союза Воинствующих Безбожников / Е. Ярославский // Антирелигиозник. – 1929. – № 7. – С. 10–19.
26. Ярославский О. Вище бойовий прапор атеїзму / О. Ярославский // Безвірник. – 1934. – № 5. – С. 6.

УДК 343:262(477.53):341.43"1941–1945"

В.І.Лахно

Примусова праця остарбайтерів з Полтавщини у Третьюму Рейху: особливості депортації та репатріації

У статті розкриваються особливості депортації, досліджуються умови проживання, праці та процес репатріації остарбайтерів з Полтавщини у Третьюму Рейху упродовж Другої світової війни та по її завершенні.

Ключові слова: "арбайцашт", бауер, депортація, остарбайтер, "програми Заукеля", репатріація, Третій Рейх.

В статье раскрываются особенности депортации, исследуются условия проживания, труда и процесс репатриации остарбайтеров из Полтавской области в Третьем Рейхе на протяжении Второй мировой войны и после её окончания.

Ключевые слова: "арбайцашт", бауер, депортация, остарбайтер, "программы Заукеля", репатриация, Третий Рейх.

The peculiarities of the deportation process are shown in the article along with conditions of inhabitation and labour. The repatriation process of guest workers from Poltava Region in the Third Reich during World War II and after its ending.

Key words: "arbaytsasht", baouer, deportation, ostarbayter, "programs Zaoucel", repatriation, Third Reich.

Наукова проблематика, пов'язана з дослідженням умов праці і побуту українських робітників у Третньому Рейху, надзвичайно актуальна та соціально важлива. Вона належить до числа тих, які через певні ідеологічні обставини були недостатньо розробленими в радянській історичній науці. Актуальність посилюється ще й тим, що предметом сучасної історичної науки є життя та діяльність людини, яка тривалий час розглядалася як неісторична; на перший план висувалися опис подій, діяльність окремих керівників, політичної еліти тощо. Тому на сучасному етапі розвитку історичних знань важливого значення набувають дослідження життєвого шляху окремої особистості, її бачення та сприйняття історичного процесу. Це стало поштовхом для появи нових напрямків історичної науки: "усної історії", "соціальної історії", "історії знизу", "мікроісторії" тощо. Все це дозволяє інакше подивитися на історію Другої світової війни, по-новому "прочитати" її маловідомі сторінки. Серед них – проблема примусової праці мільйонів іноземців у Третньому Рейху.

Метою статті є розкриття особливостей депортації, дослідження умов проживання та примусової праці у Третньому Рейху, аналіз процесу репатріації оstarбайтерів із Полтавщини в період Другої світової війни.

Новизна положень статті визначається тим, що вперше до наукового обігу вводяться архівні матеріали та спогади колишніх оstarбайтерів – жителів Полтавської області, яких не оминула доля примусових робіт у Третньому Рейху.

Уперше говорити про умови перебування українських оstarбайтерів на примусових роботах у країнах Третього Рейху розпочали з утворенням незалежної української держави, оскільки їх трагічна доля не вписувалася у радянську концепцію "всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні". Для більшості українських громадян стали відомими факти існування такої категорії населення, як колишні примусові робітники, вивезені в часи окупації до країн Третього Рейху. З'явилися перші публікації з особистими розповідями про своє минуле, навіть почали виходити в світ окремі наукові доробки, котрі безпосередньо стосувалися долі колишніх оstarбайтерів. Нині цими проблемами займаються такі вітчизняні науковці, як: С.Гальчак [1], Г.Грінченко [2], А.Меляков [3], Т.Пастушенко [4; 5; 6], П.Полян [7].

Слід зазначити, що у західній історіографії проблемі примусової праці оstarбайтерів приділена значна увага. Ще наприкінці 1980-х рр.

німецький дослідник Ульріх Герберт проаналізував умови проживання та праці іноземних робітників у Німеччині [8]. Загалом західна історична наука має достатню кількість наукових розвідок з означеної проблематики. До того ж вони базуються не тільки на офіційних документах, але й на спогадах колишніх примусових робітників [9; 10; 11].

Загальновідомо, що однією зі стратегічних цілей німецького Рейху у війні проти СРСР було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної економіки. Провідну роль у цьому відіграло примусове вивезення до Німеччини та інших країн Третього Рейху мирних громадян: чоловіків, жінок і дітей. Причому якщо терор нацисти застосовували лише до окремих категорій населення – партійно-радянського активу, партизанів, представників окремих національностей тощо, то примусова депортація українського народу торкнулася переважної більшості сімей, у яких хоча б один член був фізично здоровим і досяг працездатного віку.

Уперше теза про можливість використання у німецькій економіці робочої сили з Радянського Союзу пролунала на таємній нараді у Берліні 7 листопада 1941 р. Генеральний уповноважений з виконання чотирирічного плану Г.Геринг дав спеціальну вказівку про масове використання іноземних робітників для найтяжчої некваліфікованої праці: "Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни" [12, с. 50–52]. Робітників з Радянського Союзу називали "остарбайтерами" (нім. *ostarbeiteren*) – "східні робітники". Уперше цей термін був застосований у наказі рейхсфюрера СС і поліції Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 р.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. розпочалася агітаційна кампанія з метою залучення українських добровольців до виїзду в Рейх. Їх закликали взяти участь у "будівництві нової Європи". Тим, хто з власної волі зголоситься на роботу в Німеччині, пропонувалися різноманітні блага: високі заробітки, смачна їжа, опанування спеціальностями тощо.

При цьому нова влада намагалася використовувати всі наявні засоби впливу:

- 1) організація виставок, матеріали яких вихваляли гітлерівський "рай";

- 2) поширення плакатів та листівок, у яких розповідається про щасливе життя "східних робітників";

- 3) розміщення публікацій-закликів у періодичній пресі ("Голос Полтавщини", "Дніпрова хвиля" тощо) на кшталт: "Більшовизм уже ніколи не повернеться... Німецька влада закликає кожного з Вас від 15-літнього віку одержати роботу в сільському господарстві або промисловості Німеччини..." [13, с. 3]; "Ідьте працювати до Німеччини. 22 роки

жидівського панування на Україні принесли нам нечувані страждання... Сталін приніс нам кров і сльози, німці дали нам волю ... вже тисячі українців працюють у Німеччині, де їм створені прекрасні умови життя і праці" [14, с. 1]. Через пресу поширювалися також листи до рідних від тих робітників, які вже перебували в Рейху. У них описувалося щасливе життя у Німеччині [15, с. 12];

4) показ у кінотеатрах фільму "Дорога в Німеччину", у якому йшлося про переваги роботи в країні тощо.

Інколи ця агітація мала успіх, що частково зумовлювалося масовим безробіттям та голодом, які панували на окупованих територіях. За твердженням українського історика М.Коваля, в окремих регіонах частка "остарбайтерів", які поїхали добровільно, сягала 90% [16, с. 75]. Проте на Полтавщині відсоток добровольців був незначним. Це можна, очевидно, пояснити аграрним характером регіону, населення якого не відчувало значного голоду та безробіття.

Усі вищезначені заходи втратили свою ефективність після перших же звісток вивезених "остарбайтерів" про те, якими насправді були умови перебування в Німеччині. Так, 95% затриманих у червні 1943 р. нацистською цензурою листів "остарбайтерів", містили негативні відгуки і лише 0,5% – позитивні [17, с. 7]. Усе це викликало швидку зміну настроїв людей на окупованих територіях.

Переконавшись у малій ефективності пропагандистських заходів, нацистський уряд уже з весни 1942 р. узяв курс на примусове вивезення українського населення. З цією метою було створено розгалужений адміністративний апарат. Спеціальним розпорядженням А.Гітлера від 21 березня 1942 р. було створено Імперське бюро для використання робочої сили на чолі з обергрупенфюрером СС Ф.Заукелем. Останній у травні 1942 р. віддав наказ про запровадження насильницької трудової мобілізації в окупованих районах. У результаті по всій Україні лише за 1942 р. було утворено 110 спеціальних бюро праці [18, с. 84].

Способів і методів депортації населення було чимало. Одним із головних елементів цього механізму були облави. Війська та поліція оточували вулиці, квартали, будинки, базари тощо і затримували всіх придатних для вивезення. Наприклад, оточивши місто Кременчук суцільним кільцем автоматників, нацистські патрулі ретельно обшукали кожен будинок. За одну ніч було схоплено та примусово відправлено до Німеччини 450 осіб віком від 14 до 30 років [15, с. 15].

Сільських мешканців на роботи до Німеччини зазвичай відправляли поліцаї, які здебільшого були місцевими і знали майже все населення свого села. Колишні остарбайтери у своїх розповідях часто згадують: "Поліцай здав...", "тут де взявся поліцай, з чорного ходу ... на ходу хватав всіх підряд..."

Інкони окупанти вдавалися й до обману. "...Нам сказали – на жнива. І ото поперли нас, а потім посадили у вагони..." [19, арк. 1], "Придлагають нам роботу ... і на другий день, щоб отуди явиться до біржі ... посадили у вагони" [20, арк. 2–3], – розповідають колишні остарбайтери. Яскравим прикладом такого обману є випадок, що трапився у місті Полтава. Робітникам залізничного депо оголосили, що видадуть довгоочікуваний продовольчий пайок. Коли люди вишикувалися у чергу, поліцаї оточили їх і загнали у задалегідь підготовлені вагони [21, арк. 5].

Найчастіше владні органи надсилали повістки тим, кому на їхню думку належало з'явитися на збірний пункт. Колишня остарбайтерка Г.Вільховик розповідає: "... забрали мене в Германію. Яким способом? Прислали повестку ... і забрали мене" [22, арк. 1]. Або ж просто під'їздили до дому й насильно забирали когось працездатного з родини.

Для того щоб завербовані навіть не думали втікати та переховуватися, їх залякували, попереджаючи про неминучість покарань. Найчастіше це були погрози про розстріл когось із членів родини. Завербована Г.Гай зазначає: "Я б могла десь сховатись ... так сказали сім'ї будуть розстрілювати". Окрім цього, часто траплялися випадки, коли у сімей втікачів відбирали присадибні ділянки або худобу. Про це свідчать постанови, накази, розпорядження, акти органів німецької окупаційної влади [23]. Часто до тих, хто ухилився від від'їзду до Німеччини, застосовувалися штрафні санкції та арешти.

Зібрана у різний спосіб робоча сила заганялася до спеціально створених таборів. Так, у місті Полтава це було приміщення середньої школи №7 на вулиці Фабриканській, 2. Школа була закрита. На вікнах – ґрати, подвір'я обнесене колючим дротом у кілька рядів. У цьому невеликому приміщенні без меблів і на брудному подвір'ї під відкритим небом 1500–2000 чоловік без їжі чекали на медичний огляд і відправку до Німеччини [15, с.16].

Російський учений П.Полян акцію забезпечення робочою силою Німеччини поділяє на чотири етапи – т.зв. "програми Заукеля": 1) квітень–вересень 1942 р.; 2) вересень 1942 р. – січень 1943 р.; 3) 1943 р.; 4) 1944 р. [7, с.162]. Українська ж дослідниця Т.Пастушенко підкреслює, що для України це був безперервний процес полювання на біженців: якщо "через виснаження резервів робочої сили та загрозу партизанського руху фактично припинили свою роботу вербувальні комісії північних і центральних районів Росії та Білорусії...", то "з України продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими" [4, с. 56].

Загалом з України на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн. осіб. Яку кількість вивезено з Полтавської області –

достеменно невідомо. На засіданні Полтавської обласної комісії про встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загартників та їх спільників і про завданий ними збиток громадянам, колгоспам, державним підприємствам і установам обласного підпорядкування 29 травня 1944 р. оголошена цифра у 156629 чоловік. Причому найбільше було вивезено з Полтави (20800) і Кременчука (21000), найменше – з Нехворощанського району (894 осіб) [21, арк. 12]. Проте у протоколі засідання зазначено, що ця кількість не є остаточною і "повинна бути збільшена у процесі подальшого детальнішого виявлення" [21, арк. 5]. Вищезгаданий М.Коваль визначає кількість вивезених з Полтавської області у 175000 осіб [24, с.68].

Прямо з ешелонів вивезених майбутніх робітників доставляли до спецтаборів – "дурганстаборів" – для витримання карантину перед влаштуванням їх на роботу [15, с. 23]. Там вони отримували пам'ятку з правилами поведінки і робочу картку. Згідно з ними, життя остарбайтерів суворо регламентувалося, адже пам'ятка складалася переважно з обмежень:

- пересування за межі табору повністю або частково (крім вихідних днів) заборонялося. Часто виходити за межі свого помешкання можна було лише пропрацювавши на підприємстві кілька місяців. "... Нас 9 місяців не випускали з двору, ми жили на 4 поверсі, от, і не випускали нікуди. До мене прийшли мої земляки, які говорили зі мною через хворточку ... нам видали тоже пропуска і ми виходили вже на дорогу, в город виходили. Це діло було після 9 місяців перебування там", – згадує колишній остарбайтер П.Проскура [25, арк. 2];

- не дозволялося спілкуватися з місцевим населенням;
- обмежувалося листування.

Після дурнгасттаборів остарбайтери направлялися на ринки збуту робочої сили – "арбайцашт", де підлягали "розпродажеві" у сучасному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці не перевищувала 18 марок за жінку та 25 за чоловіка [24, с. 128].

На ці "ринки" приїздили власники підприємств і сільські господарі-бауери для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П.Овчаренко пригадує: "У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група – крєпкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група ... де легша трошки робота ... У третій групі ... такі були слабенькі ... до хазяїнів" [27, арк. 1]. П.Петрошенко помітив інший принцип відбору робочої сили: "... хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: "Якщо взяти людину військову, то вона не вмєє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу. Це в їх інтересах..." [28, арк. 13].

Проживання остівців у Рейху не відзначалося різноманітністю. Їхні будні були однотипними: щодня вони змушені були виконувати одну і ту ж роботу, отримувати однакову їжу, працювати та відпочивати за встановленою схемою. Так, робочий день в оstarбайтерів розпочинався о 6–8 год. і закінчувався о 17–18 год. з перервою на обід. Облаштування приміщень робітників не відзначалося оригінальністю у різних містах. Як правило, оstarбайтери жили в бараках по кілька осіб чи навіть кілька десятків чоловік у кімнаті. Спали на дерев'яних одно- чи двоповерхових ліжках з подушкою й матрацом, набитими тирсою або соломною, та однією чи кількома ковдрами. Окрім цього, в кімнатах знаходилися столик, шафи, стільці та в окремих випадках – "плитка-буржуйка", якою можна було топити, підігрівати й готувати їжу. У селах оstarбайтери проживали або у будинку господаря (їм виділялася окрема кімната), або в окремому невеликому приміщенні на зразок сарайчика або флігеля.

Хоча життя оstarбайтерів супроводжувалося суцільними обмеженнями, та все ж вони мали й свої маленькі "радоші" життя. Перш за все, частині дозволялося у вихідні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно, з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли "підпрацьовувати" у німців за харчі, фотографуватися, робити зачіски, навіть ходити до кафе тощо. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли провідувати один одного і спілкуватися. Траплялися випадки, коли навіть господарі сприяли таким зустрічам. Колишня оstarбайтерка Катерина Шийка розповідає про свою подругу, яка працювала у бауера, котрий привозив її до своїх подруг у місто на завод для спілкування [29, арк. 7]. Східним робітникам окремі господарі навіть влаштовували свято на день народження або Новий рік чи Різдво. Про свій перший Новий рік, зустрінутий у німецькій неволі, К.Герасимова згадує так: "А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столи стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і ... Бутилка вина і бутылка сі... сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другой і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це кождому, кождому, кождому – скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели – сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаем: "Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!" Вони считай понаставлявали і пішли. "Дівчата, кушать давайте!" Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тут: "Ау! Ау!" – тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло – пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули,

погули самольоти і полетіли на другий курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви – не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі..." [30, арк. 19].

Окремою проблемою для оstarбайтерів було харчування. Хоча й годували робітників тричі на день, але це була несмачна й не зовсім повноцінна їжа. Як правило, зранку їм подавався кухоль несолодкої суміші, схожої на каву, або води та невеликий кусок хліба. В обід – так звана "баланда" (мелена або порізана суміш часто з немитої моркви, брукви чи лущиння картоплі, відварених у підсоленій воді і заправлених борошном); увечері – "баланда" або шпинат, які не всі з'їдали, залишаючи на ранок хоча б половину порції. Та найгірше харчувалися у вихідні дні, коли кухня не працювала.

Працівники бауерів перебували дещо в кращому становищі. Там їжа була значно смачнішою, поживнішою і дістати її було легше. Так, П.Петрошенко зауважує: "... а в селі ж таке, працюючи на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, шо там жаліли, а того і волів кормлять не того, шо їх жалко, а того, шо він не тягтиме воза чи плуга" [28, арк. 14].

Раціон харчування працівників бауера був набагато різноманітнішим: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто оstarбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони. Після поразок німецької армії та її поступового відступу, особливо з 1944 р., харчування та умови праці східних робітників значно покращувалися.

Заробітна плата остівців, хоча й суворо регламентувалася, все ж не була однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці: вік, умови праці та бажання господаря. Проте її аж ніяк не можна було порівняти з оплатою праці німецьких робітників. Так, на заводі німецькі робітниця отримували 3,5 марки на день, тоді як українські – 2–3 марки щомісяця [17, с. 7]. Проте й такий мізер витратити було практично неможливо, адже майже на всі товари в Німеччині було впроваджено карткову систему, а оstarбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, тістечка, намисто тощо. А у сільській місцевості праця остівців взагалі не оплачувалася.

Умови побуту й праці колишніх оstarбайтерів залежали і від особистих якостей характеру. Так, непоодинокими були випадки, коли східні робітники намагалися догодити німецькій адміністрації, розраховуючи на

пільги та лояльне ставлення до себе. Такі робітники були більш вільними, отримували краще харчування, менш тяжкі умови праці тощо.

Після визволення більшість остівців опинилися перед вибором: повертатися назад на Батьківщину чи залишитися жити за кордоном. Перша хвиля повернення колишніх оstarбайтерів припадає на осінь 1944 р., час, коли війська радянської та союзницької армій перенесли бойові дії на територію Німеччини. Проте ставлення до цих людей як з боку органів влади, так і "звичайного" населення (радянських воїнів, односельчан, співробітників тощо) було неоднозначним: від співчутливого та радісного (останнє, як правило, з боку родичів) до зневажливого. Причому "тавро", поставлене ще на примусових роботах у країнах Третього Рейху, переслідувало людину все життя, супроводжуючись обмеженнями її громадянських прав.

Уперше недоброзичливе ставлення оstarбайтери відчули на собі з боку радянських "воїнів-визволителів". Так, М.Коваль описує випадок, який трапився у березні 1945 р. в районі міста Бунцлау (сучасний польський Болеславець), де розташувалися війська I-го Українського фронту. Там до жінок і дівчат військовослужбовцями радянської армії було застосовано "знуцання і навіть з'валтування" [24, с. 75]. У воєнній комендатурі міста Ельс заступник коменданта з політчастини капітан Балаян "дивиться на звільнених жінок та дівчат як на "другосортних". Він, наприклад, заявив: "Нехай вони поведуться як хочуть, лишби все було без шуму". У ніч з 23 на 24 лютого п'яна група офіцерів і курсантів (35 чоловік) з'явилася до фільварку "Гуттенберг" і вчинила дебош та насильство над звільненими жінками [31, с. 128].

Таким чином, "репатріантів розглядали якщо не як "зрадників Батьківщини", то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів" – доходить висновку В.Даниленко [17, с. 7].

Уже під час відправлення на Батьківщину колишні оstarбайтери зіткнулися з рядом проблем. Інколи вони змушені були повертатися додому пішки, не маючи потрібного одягу та достатньої кількості харчів. Першими труднощами, з якими зіткнулися репатріанти, було працевлаштування. Вже по поверненні на територію Радянського Союзу їх, інколи, навіть не пустивши до рідні, відразу ж відправляли на різноманітні важкі роботи, пояснюючи це таким чином: "Вам потрібно віддати борг перед Батьківщиною", вважаючи репатріантів зрадниками. На т.зв. "відробітках" вони працювали в найтяжчих умовах, подібних до робіт в'язнів ГУТАБу. Але жодним офіційним юридичним документом колишні оstarбайтери не прирівнювалися до ув'язнених. Таких людей можна умовно виокремити в першу групу, яка зазнала найбільших знущань.

Другу групу становить та частина репатріантів, котра не потрапивши у своєрідне "заслання", були вимушені безоплатно відпрацьовувати

свою "провину" за місцем проживання. Так, К.Г.Герасимова повідомила, що їй відразу після повернення додому у сільраді змусили відпрацювати 2 місяці виконавцем (виконувати різноманітну поточну роботу) і лише потім їй надали неprestижну роботу у колгоспі. Вона стала телятницею [30, арк. 30].

До третьої групи слід віднести оstarбайтерів, для яких, працевлаштування стало проблемою. Так, жителька міста Полтава О.А.Муравйова пригадує: "Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45 году маю місяці освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому і не принімали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, шо ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових дій. А тож нас призирали, це "фашисти". І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїться. Шо Ви?" [32, арк. 7]. К.Я.Акудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй було відмовлено, оскільки вона "була в Германії" [33, арк. 6].

По-іншому склалася доля сільських мешканців, які відмічають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не на багато: за кордон не прагнули виїжджати, навчатися у виші бажаючих було небагато. При працевлаштуванні їм надавали роботу в колгоспі (дояркою, ланковою, конюхом, пастухом тощо). Та якщо оstarбайтер прагнув отримати роботу в місті, перед ним відразу поставали пов'язані з цим труднощі. "Я сразу не схотіла тут у колгоспі робить, а пішла на валішну (пошив валянок – *В.Л.*) – у городі устроїлась. Хоть тоді на валішну мені не давали роботи, шо в Німеччині..." – пригадує уроженка села Таранушичі (нині село Кірове) Г.М.Ромас [34, арк. 21].

Зважаючи на значну кількість репатріантів, державні органи не мали можливості їх усіх відправити на відробітки. Більшість із них повернулися додому, намагалися влаштуватися на роботу чи продовжити покинуте навчання. У своїх інтерв'ю вони зазначають, що роботи і так було достатньо, "тоді всі працювали за мізерну платню чи натуроплату". Їх можна об'єднати в окрему групу репатріантів, які не зазнали труднощів у працевлаштуванні.

Отже, колишнім оstarбайтерам судилося працювати на важких, трудомістких, неprestижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на Батьківщині була більш виснажливою, аніж у Німеччині. Разом із тим така нерівність у працевлаштуванні та можливостях кар'єрного зростання йшла у розріз з конституційним правом на вільний вибір професії, проголошеним сталінською конституцією 1937 р.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні остарбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були у Німеччині, при поверненні на Батьківщину, незаконно відмовляли в прийомі до школи. І тільки особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, жительці міста Лубен М.Я.Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія Яківна після війни вирішила піти до 6 класу, її не взяли до школи: "Те дети, которые были в Германии, подростки, их в школу не брали! ... в том числе и мне отказывали в школу. ... Затем через знакомых, через круг знакомых, дали мне разрешение ... и я поступила..." [35, арк. 8].

Проблеми у колишніх остарбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. "... Мені можна було піти учитися на врача, то мене не взяли, бо я була в Германії", – оповідає К.Я.Акудіна [33, арк. 6]. А от М.Я.Перебийнос вдалося вступити до медучилища, проте її класний керівник суворо попередив: "Хочешь учиться, значит так: нигде ни слова, где была, что видела, что делала – ни звука. А то будешь отчисленная сразу..." [35, арк. 8].

Інколи колишні остарбайтери стикалися зі спротивом керівництва підприємств, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на здачу іспитів. Подібний випадок трапився з уродженцем села Довгалівка Великобагачанського району П.І.Проскурою. Той після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою "ганьбу", звернувся до прокурора, який порадив робітникові їхати на екзамени до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки "... він (начальник шахти – *В.Л.*) не мав права затримувати тебе (П.І.Проскуру – *В.Л.*) на здачу екзаменів" [36, арк. 5]. Так Петро Іванович і вчинив: не отримавши від керівництва документи, приїхав до Красногорівки до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи були надіслані керівництвом шахти вже на вимогу технікуму.

Окрім цього, одним із методів приниження колишніх остарбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії. Як правило, їм встановлювався негласний випробувальний термін.

Окрім вищезазначених обмежень громадянських прав, також зустрічаються такі, як: неприязне ставлення оточуючих; проблеми під час оформлення виїздів за кордон; труднощі в отриманні квартири; відчуття провини, покинутості, непотрібності; боязнь за своє життя чи рідних; сімейні проблеми; обмеження в правах найближчих родичів [7, с. 556–559].

Один із перших дослідників історії остарбайтерів Полтавщини М.Назаренко зазначає, що не всі вони були обмежені у своїх правах.

Окремі репатріанти були відзначені урядовими нагородами і брали активну участь у громадському житті країни [37, с. 130]. Але, це були, скоріше за все, винятки.

Таким чином, у повоєнні роки на теренах Полтавської області з'явилася окрема категорія громадян – колишні оstarбайтери, тобто працівники на підприємствах Третього Рейху під час Другої світової війни. Однак влада не вважала за необхідне про них згадувати: їх не вважали учасників війни, прирівнюючи до зрадників, політичних в'язнів, ставилися як до неблагонадійних осіб. У результаті цього різним було й ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР серед простого населення та представників місцевої влади. Одні відразу ж відправлялися на каторжні роботи, другі повинні були безоплатно відробляти "свою провину" на місці проживання, треті взагалі не могли ніде працевлаштуватися, а четверті (переважно мешканці сільської місцевості) з певними застерегами мали можливість працювати на фізично виснажливих роботах. Разом із цим репатріанти зустрічалися з незаконними обмеженнями їхніх конституційних громадянських прав на освіту, житло, соціальний захист тощо.

Література

1. Гальчак С. Етапування "східних робітників" з Поділля в нацистське рабство / С. Гальчак // "То була неволя...". Спогади і листи оstarбайтерів : [науково-документальне видання / авт.-упоряд. : Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко]. – К. : НАН України ; Інститут історії України, 2006. – С. 50–62.
2. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу / Г. Грінченко // Україна модерна. – 2007. – Число 11. – С. 111–126.
3. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-оstarбайтерів / А. Меляков // Україна модерна. – Число 11. – С. 139–155.
4. Пастушенко Т. Оstarбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 9–10. – С. 55–58.
5. Пастушенко Т. Спогади "оstarбайтерів" – інший погляд на війну / Т. Пастушенко // "То була неволя...". Спогади і листи оstarбайтерів : [наук.-док. видання / авт.-упоряд. : Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко]. – К. : НАН України ; Інститут історії України, 2006. – С. 63–81.
6. Пастушенко Т. В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
7. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 896 с.

8. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn; Verlag J.H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 p.

9. Berliner Geschichtswerkstatt (Hg). Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland. – Berlin, 2000. – 128 p.

10. Kiew – München – Kiew: neun interviews mit ukrainischen Zwangsarbeitern und Zwangsarbeiterinnen / Hrsg. Constanze Werner. – München, 2000. – 120 p.

11. Häftlinge aus der UdSSR in Bergen-Belsen: Dokumentation der Erinnerungen; "Ostarbeiterinnen" und "Ostarbeiter", Kriegsgefangene, Partisanen, Kinder und zwei Minsker Jüdinnen in einem deutschen KZ/ Hrsg. Hans-Heinrich Nolte. – Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien : Land, 2001.

12. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : [зб. докум. і матер.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963.

13. До населення міст і сел Полтавщини! // Голос Полтавщини. – 1942. – 10 травня. – С. 3.

14. Їдьте працювати до Німеччини! // Дніпрова хвиля. – 1942. – 10 червня. – С. 1.

15. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан-в'язнів нацистських концтаборів / О. Сидоренко. – Полтава : АСМІ, 2003. – 124 с.

16. Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74–82.

17. Даниленко В. Невільники на чужині, "зрадники" на Батьківщині / В. Даниленко // Народна армія. – 2002. – 12 листопада. – С. 7.

18. Мокляк Л. До питання про депортацію населення Полтавщини в Німеччину в роки тимчасової німецько-фашистської окупації області (1941–1943 рр.) / Л. Мокляк // Подвигу народному жити у віка : матер. наук.-практ. конф., 19 квітня 2000 р. – Полтава : АСМІ, 2000. – С. 82–87.

19. Фонд Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі – Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО), ф. Р-1507, оп. 2, спр. 46.

20. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 35.

21. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). ф. Р-4085, оп. 3, спр. 227 б.

22. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 42.

23. Див., наприклад: Акт про зняття з господарства гр. Молодченко корови, теля та свині // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.) : [зб. док. / гол. ред. Приходченко]. – Полтава : Зоря Полтавщини, 1947. – С. 54 ; Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову // Німецькі окупанти на

Полтавщині (1941–1943 рр.) : [зб. док. / гол. ред. Приходченко]. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – С. 59.

24. Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 68–75.

25. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 47.

26. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третьюму рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. – 2001. – № 3–4. – С. 127–129.

27. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, Спр. 57.

28. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 67.

29. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 63

30. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 49.

31. Бордюгов Г. Преступления против гражданского населения / Г. Бордюгов // Свободная мысль. – 2004. – № 7. – С. 119–145.

32. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 40.

33. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 3.

34. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 12.

35. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 48.

36. Фонд ПДПУ імені В. Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 47.

37. Назаренко М. Депортація населення Полтавщини в Німеччину, 1941–1943 рр. / М. Назаренко // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : [матер. конф. / відп. ред., упор. В. А. Войналович]. – Полтава: Б. в., 1994. – С. 123–130.

**Активізація державного наступу на права
радянських протестантів на межі 50–60-х рр. XX ст.**

У статті аналізуються заходи радянської держави та Комуністичної партії щодо посилення контролю над протестантськими конфесіями СРСР на межі 50–60-х рр. минулого століття, а також діяльність віруючих Євангельських християн-баптистів у цих умовах.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, Євангельські християни-баптисти, протестанти, свобода совісті.

В статье анализируются мероприятия советского государства и Коммунистической партии по усилению контроля над протестантскими конфессиями СССР на рубеже 50–60-х годов прошлого столетия, а также деятельность верующих Евангельских христиан-баптистов в этих условиях.

Ключевые слова: антирелигиозная кампания, Евангельские христиане-баптисты, протестанты, свобода совести.

The activities of Soviet State and Communist Party towards increasing the control of protestant confessions of USSR in the 1950s – 1960s are shown in the article. The activity of Evangelic Christian-Baptists in those circumstances is also shown in the article.

Key words: anti-religious campaign, Evangelic Christian-Baptists, Protestants, right of religious freedom.

Під час радянсько-німецької війни радянське керівництво вирішило уніфікувати державну релігійну політику, очоливши рух до об'єднання різних протестантських організацій у єдиний керівний духовний центр шести конфесій. Світська атеїстична влада прагнула повністю підкорити своєму впливу всі релігійні рухи в СРСР задля встановлення повного контролю над віруючим населенням Радянського Союзу та духовної сфери життя радянських громадян. Така перспектива подобалася далеко не всім віруючим, і вони намагалися чинити цьому натиску "безвірників" опір.

У 1950-х рр. відбувається масова активізація протестного руху віруючих проти підпорядкування протестантських громад атеїстичній державі. Найбільшого свого розмаху цей протест набув серед віруючих штучно утвореної конфесії – Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). До сформованого владою духовного центру – Всесоюзної Ради ЄХБ – виникли опозиційно налаштовані групи та общини віруючих, які будуть

активно діяти упродовж 50–80-х рр. XX ст. на теренах усього СРСР, а найбільше – у межах Радянської України.

Отже, дана наукова розвідка покликана пролити світло на до цього часу маловідому сторінку релігійного життя протестантських громад, опозиційного до радянських законів про культу спрямування на теренах УРСР повоєнного часу в умовах активізації державного наступу на права радянських віруючих.

У науковій літературі процес зародження опозиційного руху в середовищі українських віруючих ЄХБ упродовж 1950-х рр. висвітлений недостатньо. Радянська історіографія, виходячи з ідеологічних мотивів, цей рух не досліджувала, а якщо й розглядала його суть, то значно применшуючи кількісні й якісні характеристики та його значення (Ф.Гаркавенко, Г.Ляліна, П.Степанов, Ф.Федоренко). Певна увага до зародження релігійного спротиву радянській державній системі атеїзму серед віруючих-протестантів з'явилася наприкінці 80-х рр. минулого століття і знайшла своє продовження в сучасних наукових дослідженнях істориків і релігієзнавців О.Бажана, Ю.Вільхового, Т.Грушової, С.Савінського, І.Саламахи, А.Сінічкіна. Але їх доробки мало висвітлюють діяльність опозиціонерів поміж віруючих євангельсько-баптистського спрямування, акцентуючи увагу на загальних тенденціях того часу.

Набагато інформативнішими щодо цього є архівні матеріали провідних зарубіжних і вітчизняних архівосховищ і місцевих обласних фондів. Для підготовки статті було використано архівні джерела Наукового архіву науково-дослідницького просвітницького центру (НА НДПЦ) "Меморіал" (м.Москва, РФ), Архіву "Відкритого суспільства" Центральноєвропейського університету (HU OSA) (м.Будапешт, Угорщина), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (м.Київ), державного архіву Львівської області (ДАЛО). Також у нагоді стали окремі публікації конфесійної періодики.

На рубежі 1950–1960-х рр. держава значно посилила масову анти-релігійну кампанію. Така політика була зумовлена поширенням релігійних ідей у радянському суспільстві. Упродовж 1950-х рр. органи влади ретельно готували великий наступ на протестантів. Це виявилось в прийнятті низки законодавчих і нормативних актів, спрямованих на підпорядкування релігійних громад державним органам управління, скороченні кількості духовних навчальних закладів, чисельності священослужителів тощо [1, с. 218]. Комуністична ідеологія претендувала на ту роль у суспільстві, яку відігравали віра та церква. Тому релігію в СРСР оголосили тимчасовим явищем [2, с. 58–59].

Уже наприкінці 1950-х рр. атака на релігію була законодавчо підкріплена постановами ЦК КПРС від 13 січня та ЦК КПУ від 21 березня 1960 р. "Про заходи з ліквідації порушень духівництвом законодавства

про культури". Ці документи зобов'язували керівників усіх рівнів посилити контроль за діяльністю релігійних громад. Органи державної та партійної влади різко активізували свою антирелігійну роботу: закрилися молитовні будинки, заарештували впливових служителів культу, заборонили масові богослужіння [3, с. 140].

Про наміри радянської держави максимально обмежити діяльність аж до повної ліквідації церкви ЄХБ яскраво свідчать пропозиції уповноваженого РСРК в УРСР К.Полонника в інформаційному звіті за 1959 р. Згідно з ними РСРК повинна: перейти до розкладу релігійного підпілля силами самої церкви ЄХБ задля зниження активності чинних громад поміж населення та внутрішнього протистояння в межах однієї конфесії; проводити широку атеїстичну пропаганду; зменшити удвічі кількість старших пресвітерів ЄХБ в областях; ліквідувати посади помічників старших пресвітерів; з метою скорочення штату духовного керівництва громадами зменшити кількість проповідників і зареєструвати їх як служителів культу, обклавши податками [4, арк. 48–50].

Про специфічний "релігійний модернізм" окремих служителів офіційно діючої церкви ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ свідчать їхні висловлювання щодо обговорюваного проекту Програми КПРС (1961). Зокрема, старший пресвітер ЄХБ Одеської обл. П.Квашенко з цього приводу висловлювався так: "Програма партії для всього народу і весь народ за неї. Я – віруючий, але бачу, що Програма змінить усіх людей і настане час, коли віруючих не буде, тому що уже і зараз молодь перестає відвідувати молитовні будинки, а коли будуть створені кращі умови життя, то тоді про Бога забудуть зовсім". Окремі служителі культу навіть намагалися довести близькість положень проекту партійної програми ідеалам християнства. "Жодних розбіжностей, – як заявив пресвітер громади ЄХБ м.Сімферополь М.Леонов, – у Комуністичної партії з вченням Христа немає, тільки різними шляхами йдемо, але йдемо до одного – до Христа" [5, арк. 108–109].

Другий серйозний розкол у ВС ЄХБ стався у 1960–1961 рр., коли ВР ЄХБ за вказівкою партійно-державних кураторів релігії затвердила два ключові документи, котрі мали б регулювати все церковне життя, – "Нове Положення ЄХБ" та секретний "Інструктивний лист старшим пресвітерам".

Аналіз обох актів засвідчує суттєві розбіжності між їхніми положеннями й основними принципами баптистського віросповідання.

Внутрішню ситуацію в місцевих громадах ЄХБ на момент затвердження нових документів ВР ЄХБ описує Ю.Крючков. Він переконаний, що насправді ВР ЄХБ не мала повноцінного права без вказівки партійного керівництва рукопокладати служителів церкви. Тому, на його думку, фільтрацією та підбором членів Ради займався безпо-

середньо КДБ. З цією метою працівники даної структури в навчальних закладах, на виробництві тощо проводили спеціальні бесіди з багатьма віруючими, вивчаючи їхній характер, здібності, факти особистого життя. Шантажем і погрозами вони схиляли цих людей до співпраці, особливо тих віруючих, які чимось провинилися перед державою чи церквою. У разі відмови їм погрожували судом або викриттям перед друзями та церквою [6, с. 12].

Подібну профілактику органи КДБ застосовували й до пресвітера Г.Крючкова, котрий мав мужність відмовити їм у співпраці та інформувати про це одновірців.

Отже, доходимо висновку, що головними причинами невдоволеності частини віруючих церкви ЄХБ діяльністю офіційного духовного центру церкви були: встановлення ієрархії духовних осіб; порушення принципу виборності служителів культу; втручання в прерогативи помісних церков; закостенілість складу ВР ЄХБ з 1944 р.; повна відсутність церковних з'їздів упродовж 1944–1963 рр. [7, с. 120].

До всіх цих чинників ВР ЄХБ у 1959–1960-х рр. додала нові: "Положення про Спілку ЄХБ у СРСР" та "Інструктивний лист старшим пресвітерам" [8, арк. 40–48, 49–58]. Нове Положення запровадило суттєві заборони й обмеження для віруючих. Основні внутрішньоцерковні правила були вміщені в 39 параграфах [9, арк. 5–11]. Проаналізуємо окремі з них.

Так, параграфи 10 і 13 "Про зареєстровані й незареєстровані громади" встановлювали, що приєднуватися та об'єднуватися можна лише із зареєстрованими громадами. Це було вагоме обмеження, яке прямо порушувало Декрет РНК від 20 січня 1918 р. "Про свободу совісті" і статтю 124 чинної на той час Конституції СРСР. І це за умов, що в незареєстрованих громадах ЄХБ перебувало близько 2/3 віруючих [10, арк. 31]. У параграфах 3, 18, 19, 20, 21 та 23 "Про поставлення служителів" відзначалося, що служителів культу ЄХБ призначають за погодженням, оскільки віруючі не обирали саму Всесоюзну Раду [10, арк. 33]. Згідно з параграфами 32, 34 та 36 "Про виконавчий орган" усіма громадськими справами і проповіданням керували виконавчі органи, а не церковні ради, що само собою було парадоксальним. Чинне радянське законодавство про культу надавало виконавчим органам релігійних громад лише право розпоряджатися культовим майном та обов'язки зовнішнього представництва. Натомість нове конфесійне Положення затверджувало чітку ієрархію й безпосереднє підпорядкування виконавчого органу пресвітерові, а останнього – ВР ЄХБ [10, арк. 34]. Іншими пунктами Положення забороняло хрестити та допускати на молитовні збори молодь віком до 18 років, збільшувало випробувальний термін для наближених, обмежувало кількість моли-

товних зборів на тиждень, суворо забороняло місіонерську діяльність і виїзд пресвітерів за межі своїх громад [10, арк. 35; 11, с. 51].

Уведення нового Положення ВС ЄХБ мало негативні наслідки: різко зменшилася чисельність офіційно зареєстрованих проповідників (за рахунок, перш за все, їх переходу на нелегальну, підпільну діяльність), суттєво знизився вплив церкви ЄХБ на населення (хоча релігійність останнього не зменшилася), значно скоротилася кількість зібрань віруючих та чисельність наближених і таких, хто охрещувався, тощо [12, арк. 29; 13, арк. 14].

Упродовж весни–літа 1960 р. нове Положення ВС ЄХБ було розповсюджене поміж громад. Його запровадження викликало суттєву протидію з боку значної частини віруючих, зокрема багатьох авторитетних релігійних діячів [14, арк. 19]. Це помітили й органи державного нагляду за релігійними культурами. Так, зокрема, в інструктивному листі за №0129 від 28 червня 1960 р. до уповноважених РСРК К.Полонник (уповноважений Ради в УРСР) зазначав, що "не всі старші пресвітери поспішають вводити Нове Положення". Далі державний службовець відмітив: це особливо характерно для Вінницької, Запорізької та Харківської областей. Він наказував своїм підлеглим: зобов'язати старших пресвітерів астей забезпечити виконання Положення; за невиконання відповідальність покласти на старших пресвітерів; зобов'язати старших пресвітерів переглянути списки тих, хто подав заяви на хрещення у 1960 р., і узгодити їх із Положенням, максимально скоротивши. "Ми змогли переконати старшого пресвітера в Чернівецькій області відмовити у прийомі 430 кандидатом з 468! Таку ж роботу потрібно провести всім уповноваженим" [15, арк. 60; 16, арк. 10].

Фактично, це було пряме та безсоромне втручання атеїстичної держави у внутрішні справи церкви ЄХБ, навіть незважаючи на чинні положення Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Показовий факт про методи впровадження нових документів ВР ЄХБ у життя місцевих громад віруючих у своїх спогадах наводить член РЦ ЄХБ С. Місірук: "У 1960 р. ВР ЄХБ надіслав нам "Нове Положення" із супровідною запискою: "Повідомте, чи одностайно ви прийняли цей документ? Хто не згоден – надішліть адреси та прізвища". Сімдесят відсотків віруючих, – продовжує С.Місірук, – не прийняли цих документів, але керівні брати, знаючи, що незгодних одразу ж почнуть переслідувати, вирішили відповісти: "Прийняли всі" [17].

Як бачимо, більшість віруючих церкви ЄХБ боялися Бога, атеїстично-державних службовців і навіть своїх пресвітерів з ВР ЄХБ. Проте поєднували всі ці три страхи не всі. Мине небагато часу, й віруючі конфесії ЄХБ постануть перед важливим вибором – кого боятися, а з ким вести боротьбу за свої переконання.

Улітку 1960 р. особливо великого розмаху набув рух проти Положення поміж віруючою молоддю. Незабаром він отримав назву "молоді баптисти" й став одним зі складників опозиції до ВР ЄХБ (поряд із "чистими баптистами", "істинними баптистами" і "чистими євангельськими християнами"). "Молоді баптисти" розпочали широкомасштабну агітацію проти нового Положення ВС ЄХБ [18, арк. 13; 13, арк. 14].

Про нове поширення вчення "чистих баптистів" поміж громад ЄХБ говорив на співбесіді зі старшими пресвітерами областей України старший пресвітер ВР ЄХБ в Україні О.Андреев (початок 1961 р.) [19, арк. 23–25]. На нараді він попереджав актив про небажаність подальшого поширення громадами ЄХБ подібних явищ.

Восени 1960 р. ВР ЄХБ видала новий документ – секретний "Інструктивний лист старшим пресвітерам" [20; 21]. У ньому Рада просила своїх старших пресвітерів повідомити про реакцію громад ЄХБ на нове Положення, а також наказувала проконтролювати та забезпечити його безумовне виконання без оголошення пресвітерам громад факту існування цього листа. Таким чином, з осені 1960 р. за підтримки уповноважених РСРК і органів держбезпеки старші пресвітери в областях значно посилили тиск на керівництво громад щодо виконання нового Положення, керуючись "Інструктивним листом" [13, арк. 15].

Окрім переліку заборон, останній документ також акцентував увагу на нових завданнях церкви ЄХБ. "Головне завдання богослов'я у наш час є не залучення нових членів, а задоволення необхідних потреб віруючих" [22, с. 142]. Цим самим духовний центр ЄХБ прирікав свою церкву на природне скорочення, а з часом і повну ліквідацію. Він навіть обмежив Євангеліє земним законом.

"Інструктивний лист старшим пресвітерам" найперше зобов'язував останніх до "стримування нездорових місіонерських проявів"; наказував їм "позбавитися нездорової практики гоніння за новими членами"; забороняв хрестити людей до 18 років, а старших цього віку – лише після суворого дво-трирічного випробувального терміну [8, арк. 49–58]; "Нове Положення ВР ЄХБ" не дозволяло проповідувати за межами своєї громади, а її членам – молитися тільки в молитовному будинку; не допускало присутності на богослужіннях в інших громадах, порушуючи у такий спосіб баптистський принцип широкого спілкування з єдиновірцями та традиційні форми цього спілкування: багатолюдні заміські поїздки, домашні служіння за участі великої кількості віруючих, взаємне гостювання і т.п. Також було заборонено взаємодопомогу між членами громади та регламентовано порядок проведення богослужінь, оскільки "в опалі" потрапило багато видів музичних інструментів, запрошення хору з сусідньої громади, винесення богослужіння поза межі молитовного будинку [8, арк. 40–48; 23, арк. 11–18].

Уже наприкінці 1960 р. секретний "Інструктивний лист старшим пресвітерам" став відомий частині священослужителів церкви ЄХБ. Узимку 1961 р. впливові діячі церкви ЄХБ І.Антонов, М.Батурін, С.Голєв, Г.Крючков, О.Прокоф'єв та інші дізналися про роль державних органів у розробці й затвердженні офіційним духовним центром ЄХБ "Нового Положення ВС ЄХБ". З цього моменту рух проти запровадження Положення набуває організованих форм. Г.Крючков та О.Прокоф'єв широко розповсюджували поміж громад ЄХБ тексти згаданих документів, звинувачуючи ВР ЄХБ у віровідступництві. Навесні і влітку 1961 р. громади охопила напруга, більшість віруючих не сприймала нововведень ВР ЄХБ, окремі старші пресвітери не квапилися із запровадженням нових документів духовного центру. Назріла криза церкви ЄХБ, значну частину причин якої спровокувала сама ВР ЄХБ під опікою радянських державних органів.

Чимало віруючих церкви ЄХБ, як незареєстрованих, так і зареєстрованих громад, не могли змиритися з кризовою ситуацією. Вони організували опозицію до духовного центру, першим етапом формування якої стала діяльність "Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду церкви ЄХБ".

Ще до розповсюдження "Нового Положення ВС ЄХБ" та "Інструктивного листа старшим пресвітерам" в окремих місцях групи віруючих добровільно виходили зі складу ВС ЄХБ. Упродовж 1959–1960 рр. було утворено дві неофіційні Спілки молоді ЄХБ, одна з них – в Одесі під керівництвом І.Бондаренка [24, с. 86]. Під впливом служителів, які повернулися в 1955–1957 рр. з місць ув'язнення, було кілька спроб створення незалежних об'єднань, у тому числі на Донбасі та в Криму.

Дослідник І.Бражник убачає причину реформ ВР ЄХБ у Спілці протягом 1959–1960 рр. лише у глибокій внутрішній кризі всередині конфесії та намагається пояснити їх появу виданням нового "Положення про громади ЄХБ у СРСР" й "Інструктивного листа старшим пресвітерам" для самозахисту релігійного об'єднання [25, с. 6–8].

Проте навіть радянські вчені не були одноставні щодо цих документів як причин розколу в церкві ЄХБ. На суперечливість факту того, що згаданий "Інструктивний лист" і "Положення" – головна причина розколу поміж віруючих конфесії ЄХБ, указував В.Арестов. Він звернув увагу на наступні слова Г.Крючкова, майбутнього керівника опозиційної церкви: "Розпочинаючи своє відкрите служіння 13 серпня 1961 р., відвідавши ВР ЄХБ і вже розіславши "І Послання" до церкви, Ініціативна група вийшла вірою у допомогу Божу, ще не бачивши "Інструктивного листа" і "Положення ВР ЄХБ" 1960 р." [26, с. 21–22; 27, с. 3; 28].

За твердженням Г.Крючкова, уже в 1958 р. склалися основні риси майбутнього внутрішньоцерковного руху, реалізація яких розпочалася з

утворенням у квітні 1961 р. в Узловській церкві (Тульська обл. РРФСР) Ініціативної групи зі скликання Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ [29, с. 8].

Г.Крючков відзначав, що "справжні причини, які породили виникнення Ініціативної групи, не в "Інструктивному листі" та "Положенні ВР ЄХБ", а у тому жахливому відступленні ВР ЄХБ, яке охопило багатьох служителів значно раніше за появу цих антиєвангельських документів..." [29, с. 7].

Помилковість прийняття нового "Положення про Спілку ЄХБ у СРСР" та "Інструктивного листа старшим пресвітерам ВР ЄХБ" визнали тодішні керівники Спілки. Пізніше, на Всесоюзній нараді-з'їзді 1963 р. вони скасували ці документи, а на черговому з'їзді 1966 р. відкрито покаялися щодо їх прийняття [30, с. 241].

Проте про явні причини розділення у братстві сказав голова ВР ЄХБ В.Логвиненко лише у 1988 р. в інтерв'ю кореспондентові газети "Московские новости": "У ті роки на місцях законність часто порушувалася, деінде за вказівкою місцевої влади дітям заборонялося бути присутніми на богослужінні, інколи їх навіть виводили з молитовного будинку. Але ж у радянських законах таких вимог немає. І в тих випадках, коли місцеві органи влади допускали адміністративне свавілля, керівництво общин не завжди належним чином відстоювало права віруючих. Негативну роль відіграли прийняті 1959 р. нашим церковним керівництвом "Положення про Спілку ЄХБ у СРСР" та "Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ". Ці документи обмежили канонічне й духовне життя церкви. Коли про них дізналися віруючі, тисячі людей опинилися поза нашим братством, – надаючи перевагу нелегальному становищу, почали ухилятися від реєстрації общин. Ну, а це призвело в ряді випадків до зіткнення віруючих із законом, на цій основі й виникла відокремлена від нас Рада Церков Євангельських християн-баптистів... Я думаю, що демократизація радянського суспільства, укріплення його правових основ будуть сприяти нормалізації становища у наших церквах" [31].

Отже, як слушно зауважують Ю.Данилюк і О.Бажан, "Інструктивний лист старшим пресвітерам" і "Нове Положення ВС ЄХБ" віддзеркалили спробу владних структур атеїстичної держави остаточно підкорити собі одну з найвпливовіших протестантських церков. А це, зрозуміло, не могло не викликати наростання протидії з боку окремих громад ЄХБ, а також цілої низки їхніх релігійних діячів [32, с. 64-65].

Таким чином, активізації опозиційного руху поміж віруючих церкви ЄХБ сприяла державно-партійна антирелігійна політика. На рубежі 1950–1960-х рр. держава продовжувала "вдосконалювати" юридичні норми релігійного законодавства. Так, зокрема, на виконання Постанови ЦК КПРС "Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством

радянського законодавства про культу" та з метою уніфікації чинного законодавства про культу РСРК і РСРПЦ при РМ СРСР була розроблена і 16 березня 1961 р. затверджена "Інструкція із застосування законодавства про культу" [33, арк. 5–25]. Над її проектом працювали апаратники партійних і радянських органів, обласні уповноважені РСРК і РСРПЦ, представники прокуратури, Верховного Суду, Міністерства юстиції СРСР і УРСР [34, с. 115].

На одній із нарад ідеологічних працівників уповноважений РСРК при РМ СРСР О. Пузін наголошував, що "оскільки інструкція попередньо розглядалася й була схвалена Президією ЦК КПРС, вона стала документом, обов'язковим для виконання всіма центральними і місцевими радянськими органами, усіма партійними, комсомольськими, профспілковими та іншими організаціями, усіма посадовими особами і громадянами СРСР" [35]. Тому майже чверть століття Інструкцією керувалися причетні до сфери релігійно-церковного життя державні органи та посадові особи. В окремих союзних республіках, де було відсутнє власне законодавство про культу, зазначена Інструкція, по суті, його замінювала.

Інструкція систематизувала й роз'яснювала основні чинні законодавчі та нормативно-правові акти щодо культів, встановлювала однакове їхнє застосування на всій території СРСР. Вона викладала загальні положення про свободу совісті, права та обов'язки віруючих і релігійних організацій, вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства, конкретизувала порядок реєстрації об'єднань, відкриття й закриття молитовних приміщень, використання культового майна, а також питання контролю за дотриманням законодавства про культу [33, арк. 5–25].

Згідно з цією Інструкцією, релігійним організаціям і служителям культу заборонялося використовувати молитовні зібрання для політичних виступів, схиляти віруючих до невиконання своїх громадських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на їхній відрив від активної участі в державному, культурному і суспільно-політичному житті країни. Віруючим не дозволяли створювати каси взаємодопомоги, займатися благодійною та іншою діяльністю, що не стосувалася релігії, а також влаштовувати загальні збори для обговорення питань, пов'язаних з управлінням справами релігійного об'єднання й використанням культового майна, організувати спеціальні дитячі, юнацькі та жіночі молитовні зібрання, гуртки, групи й зібрання з вивчення релігії, організувати паломництво до "святих місць", збуджувати марновірство поміж населення, проводити примусові збори та обкладання віруючих на користь релігійних об'єднань чи на якісь інші цілі, застосовувати до них засоби примусу або покарання, без дозволу РСРПЦ і РСРК при РМ СРСР скликати релігійні з'їзди й наради, відкривати духовні навчальні заклади, видавати релігійну літературу [34, с. 115–116].

Водночас, на відміну від попередніх законодавчих актів і нормативно-правових документів, Інструкція забороняла реєструвати об'єднання, котрі належали до низки конфесій і деномінацій, що дало сильний поштовх до утворення релігійного підпілля. Так, зокрема, у середині 1960-х рр. лише в Україні нелегально діяло 1269 релігійних громад [36, арк. 6].

За порушення законодавства про релігійні культу була передбачена кримінальна відповідальність. У кримінальних кодексах радянських республік існувало три статті, пов'язані з порушенням чи злочинами та відповідними покараннями. Це такі статті, як "Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", "Перешкоджання проведенню релігійних обрядів", "Посягання на особистість і права громадян під виглядом виконання релігійних обрядів".

Великою проблемою для віруючих була неможливість групового релігійного навчання дітей і молоді, оскільки чинне на початок 1960-х рр. законодавство про культу забороняло: викладати релігійні віровчення в школах і в усіх інших навчальних закладах, за виключенням богословських, які відкривали з особливого дозволу державних органів (стаття 9 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви"); організувати спеціальні дитячі та юнацькі гуртки, групи та зібрання для вивчення релігії, проводити спеціальні дитячі і юнацькі молитовні зібрання (стаття 17 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 28 квітня 1929 р. "Про релігійні об'єднання"); змушувати дітей і підлітків до виконання обрядів (стаття 11 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р.); релігійним об'єднанням організувати спеціальні дитячі та юнацькі, так само як і загальні, літературні, рукодільницькі, спортивні та інші гуртки й групи, екскурсії, займатися благодійництвом, створювати санаторії, бібліотеки, читальні тощо. (стаття 1 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р. та стаття 17 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 28 квітня 1929 р.) [37, арк. 50].

Оскільки незареєстровані громади віруючих не визнавали цих законодавчих норм і систематично їх порушували, нелегально проводячи спеціальні молодіжні зібрання тощо, це стало в майбутньому одним із факторів підтримки Ініціативної групи віруючими громад ЄХБ, однією з ознак опозиційності не лише до ВР ЄХБ, а й до радянського законодавства про культу.

Отже, даною науковою розвідкою ми спробували проаналізувати початки опозиційності поміж віруючими ЄХБ, спричиненої посиленням державного наступу на права радянських віруючих-протестантів на зламі 50–60-х рр. ХХ ст. на теренах України. Означена нами проблематика потребує подальшої наукової розробки у складі більш комплексного дослідження теорії та практики реалізації свободи совісті в радянській Україні повоєнного часу.

Література

1. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в 50–80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ / О. Г. Бажан // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання : [збірник наук. праць / ред. кол. : Р. Я. Пиріг (голова) та ін.] ; Український держ. НДІ архівної справи і документознавства ; Державний архів Служби Безпеки України. – К. : Б. в., 1998. – С. 56–60.
2. Bociurkiw B. R. Religious Dissent and the Soviet State / B. R. Bociurkiw // Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe / [ed. by B. R. Bociurkiw, J. W. Strong]. – Toronto : Un. of Toronto Press, 1975. – p. 58–90.
3. Грушова Т. В. Становлення протестантської традиції в Україні / Т. В. Грушова // Історія релігій в Україні : праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). – Львів : Логос, 2001. – С. 196–201. Книга I. – 2001. – С. 196–201.
4. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 263. Информационные и статистические отчеты за 1959 г.
5. Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов в СССР (ВСЕХБ, 1959 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus-baptist.narod.ru/dop/scecb/polozen.htm>
6. Крючков Ю. К. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США) : Б. и., 2001. – 70 с.
7. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма : [учеб. пособие] / С. Н. Савинский ; [Евангельские христиане-баптисты]. – Одесса : Одесская Богословская Семинария, 1995. – 128 с.
8. ЦДАВО України, ф. 4648: Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 2, спр. 454. Документы о деятельности и положении так называемой "СЦ ЕХБ" (раскольников) (устав, положение, обращения, "братские листки") за 1965 г.
9. Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов в СССР (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Электронный ресурс] : Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. – Одесса : ЕААА, 2004. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM) : цв.; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
10. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 2, спр. 388. Документы о деятельности и положении так называемой "СЦ ЕХБ" (раскольников) (протокол, обращение, отчет) за 1962 г.
11. Anderson J. Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states / J. Anderson. – Cambridge t: Cambridge univ. press, 1994. – 236 p.
12. ДАЛО, ф. Р–1332 : Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области, оп. 2, спр. 30 : Документы Уполномоченных Советов

по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1961 г.

13. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 284 : Информационные и статистические отчеты за 1960 г.

14. Отношение общин к "Положению (Уставу) общин ЕХБ" (Материалы из архива Я. К. Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. – Одесса: ЕААА, 2004. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM) : цв ; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

15. ДАЛО. ф. Р-1332 : Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области, оп. 2, спр. 28. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1959 г.

16. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 289. Инструктивные письма и указания областным уполномоченным СДРК при Совете Министров СССР по областям УССР (1960 г.).

17. Вестник истины. – 1986. – № 3–4.

18. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 302. Информационный отчет за 1961 г.

19. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 2, спр. 360. Переписка со старшим пресвитером ВС ЕХБ на Украине за 1961 г.

20. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 773: "Instruction letter for Senior Pastors (AUCECB, 1960)".

21. НА НДПЦ "Мемориал". – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №773: "Инструктивный лист старшим пресвитерам", 1960 г. // Собрание документов Самиздата : в 30 т.

Т. 14 : Документы Баптистов (ЕХБ). Ч. 1. – Мюнхен : RL/RFE Research Institute, 1972–1978.

22. Филимонов Э. Г. Социальная и идеологическая сущность религиозного экстремизма / Эдуард Геннадиевич Филимонов. – М. : Знание, 1983. – 63 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия "Науч. атеизм", № 8).

23. Инструктивное письмо старшим пресвитерам (Материалы из архива Я. К. Духонченко) [Электронный ресурс] : Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. – Одесса: ЕААА, 2004. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). –

Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

24. Синичкин А. От Инициативной группы к Оргкомитету / А. Синичкин // Богословие и богословское образование в современном обществе: актуальные вопросы теории и практики : [Сборник материалов конференции Богословского общества Евразии]. – Одесса : ЕААА ; Богословское общество Евразии, 2002. – С. 86–109.

25. Бражник І. І. Антигромадська мета, протизаконна діяльність: Про т.зв. баптистів-"ініціативників" / І. І. Бражник. – К. : Т-во "Знання" Української РСР, 1971. – 32 с. – (Т-во "Знання" Української РСР. Сер. 4, № 11).

26. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм: Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / Василий Николаевич Арестов. – Х. : Вища школа при Харьковском ун-те, 1987. – 149 с.

27. Крючков Г. К. 20 лет по пути возрождения: Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова / Г. К. Крючков // Братский листок. – 1981. – № 4.

28. 20 лет по пути возрождения [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.rus-baptist.narod.ru/dop/scecb/20let.htm>.

29. Крючков Г. К. 20 лет по пути возрождения: Слово на юбилей Председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова / Г. К. Крючков // Вестник истины. – 1981. – № 3–4.

30. История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М. : Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 624 с.

31. Московские новости. – 1988. – 3 апреля.

32. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, Олег Григорович Бажан ; НАН України ; Інститут історії України ; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". – К. : Рідний край, 2000. – 616 с. ; іл.

33. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 282. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР за 1960 г.

34. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.

35. Материалы [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.weird.here.ru/lib/kurts2.htm>.

36. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 6, спр. 3 : Инструктивные письма и указания.

37. ЦДАВО України, ф. 4648 : Уполномоченный СДРК при Совете Министров СССР по УССР, оп. 4, спр. 350. Информации Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, выписанные из протоколов заседаний Совета за 1964 г.

Деформації суспільно-політичного ладу в Українській РСР та прояви цього на селі (60–80-ті роки ХХ ст.).

Досліджено прояви на селі суперечливого характеру радянського суспільства. Розкрита неоднозначна політика компартійної номенклатури щодо активізації в сільськогосподарському виробництві людського чинника. Питання висвітлюється на нових методологічних засадах, що необхідно для відтворення неупередженої історії села.

Ключові слова: радянське суспільство, аграрна політика, сільське господарство.

Исследовано проявлення на селі неоднозначного характеру советского общества. Показана политика компартійної номенклатуры по отношению к активизации в сельскохозяйственном производстве человеческого фактора. Вопрос освещается на новых методологических принципах, необходимых для восстановления неупрежденной истории села.

Ключевые слова: советское общество, аграрная политика, сельское хозяйство.

The manifestation of contradictory character of soviet society. The author reveals the contradictory policy of the communist party nomenclature in activation of the human factor in the agricultural production. The subject is elucidated on the basis of new methodological principles necessary for reconstruction of unbiased history of the village.

Key words: soviet society, agriculture, agrarian policy.

Проголошення незалежності України, проведення реформ у політичній та економічній сферах призвели до значного зацікавлення широкого кола громадськості питаннями вітчизняної історії.

Намагаючись відійти від адміністративно-командної економіки та авторитарно-бюрократичного режиму і перейти до демократичних форм функціонування, ринкової моделі економіки, відновлення і зміцнення різних форм власності, виключний інтерес для науковців становлять питання, пов'язані з історією українського села, аграрного потенціалу держави. Саме аграрний сектор найбільше вразила командна модель господарювання. Тому метою даної публікації є спроба автора дати об'єктивну і реальну оцінку впливу змін у суспільно-політичному становищі Української РСР на розвиток сільського господарства в 60–80-і рр. ХХ ст.

У сучасній історичній науці ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити українську радянську історію. Ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в монографії : С.Падалки, де автор

розглядає загальні проблеми життя українського суспільства в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму [5]. Серед новітніх публікацій особливої уваги привертають дві близькі за змістом, інформативно насичені монографії: "Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)" Г.Кривчика [4] та "Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. XX ст.)" С.Падалки [6]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства.

1960–1980-і роки – складний і суперечливий період в історії України, коли поглиблювалася криза радянського суспільства, що поширювалася на всі сфери життя : політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру. Спроби реформувати економіку в межах соціалістичної системи зазнали краху, суспільство вступило в період застою, до того ж проявилися репресивно-реакційні тенденції, прагнення повернутися до старих сталіністських методів.

Зосередивши ресурси на окремих ділянках економіки, тоталітарна система мала продемонструвати певну ефективність, зокрема домогтися на них значних результатів, наприклад, в освоєнні космосу чи гонці озброєнь. Соціальні процеси в Україні відображали формування тогочасного індустріального суспільства і водночас кризи соціалістичного ладу, заснованого на директивній економіці, колективній безвідповідальності, монополії КПРС на владу і бюрократії – на національні багатства. Радянська система не могла забезпечити стабільного й ефективного розвитку суспільства, у 70–80-х рр. стала очевидною її нездатність витримати конкуренцію із західною моделлю, заснованою на ринковій економіці і демократії.

На рубежі 60–70-х рр. Радянський Союз, а разом з ним й УРСР як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка вступили в період історії, що тривав до середини 80-х рр. і за яким затвердилася назва "застій". Лише в 1985 р. розпочався новий курс під назвою "Перебудова", який певною мірою приніс зміни в суспільно-політичне та соціально-економічне життя країни.

Поворот у політиці, що розпочався після жовтневого Пленуму ЦК партії, означав повернення до консервативних, певною мірою просталінських позицій. Але ця тенденція виявила себе не відразу. Спочатку були виправлені деякі "волюнтаристські", як їх називали, хиби попереднього хрущовського керівництва. Проте незабаром стало зрозуміло, що висунутий Л.Брежнєвим лозунг "Стабільність" насправді означав відмову від будь-яких спроб здійснення радянських змін, що цілком задовольняло консервативні керівні сили, які вперто трималися за освячені традиціями привілеї.

Політична верхівка СРСР у роки правління Л.Брежньєва характеризувалися крайнім консерватизмом. "Брежньєвський період" історії України – період часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період застою та одночасно – пошуку прогресивними силами шляхів суспільного оновлення [1, с. 450].

Так само, як і в попередні роки, агропромисловий комплекс України був невід'ємною складовою АПК усього СРСР. Українська РСР розглядалася як головний виробник хліба, цукру, технічних культур, молока та м'яса. Саме цим і визначався розвиток її сільського господарства. З кожним роком плани обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в республіці збільшувалися, акценти робилися на збільшенні заготівлі продукції в союзний фонд. За такого плану завдання визначалися суб'єктивно, без урахування справжніх виробничих можливостей аграрного сектора економіки. Самостійної ж аграрної політики Компартії України, як і політики в інших сферах економіки, не існувало. Усе це призводило до виснаження сільського господарства України, поглиблення його кризового становища. Уже з кінця 1960-х рр. відбувалося помітне гальмування динамізму перетворень у галузі сільського господарства. П'ятирічні завдання не виконувалися, темпи розвитку сільгоспвиробництва значно уповільнилися.

Щоб приховати реальний стан аграрного сектора, партійне керівництво стало на шлях дезінформації, замовчування проблем, пропаганди "стабільності зростання абсолютних приростів". Під час підведення підсумків розвитку сільського господарства за основу брався не п'ятирічний період, а десятиріччя чи навіть п'ятнадцятиріччя.

У 60–80-і рр. реальні важелі влади в Радянському Союзі знаходились у вищих керівних органах КПРС. Компартія, трансформувавшись у партійно-адміністративну структуру, зробила себе надполітичною надбудовою суспільства. У статті 6 Конституції УРСР (1977) партія закріпила за собою право бути не тільки керівною і спрямовуючою силою суспільства, а й ядром політичної системи, державних і громадських організацій, визначати генеральну перспективу суспільного розвитку, лінію внутрішньої і зовнішньої політики держави, керувати творчою діяльністю народу [8, с. 6]. Так було юридично оформлене право Компартії на єдиновладне керівництво державою, в тому числі аграрною політикою.

Усі питання розвитку сільського господарства України зводилися до коментування рішень ЦК КПРС із цього приводу і розгляду завдань щодо їх виконання українською республіканською партійною організацією.

Керівництво агропромисловим комплексом України здійснювалося у тій формі й тими методами, які склалися ще за часів формування адміністративно-командної системи управління, в результаті чого тиск центральних органів управління постійно посилювався.

Діюча система управління АПК України включала такі міністерства: сільського господарства, радгоспів, плодоовочевого господарства, харчової промисловості, м'ясної та молочної промисловості, рибного господарства, заготівель, сільського будівництва, Державний комітет із лісового господарства. Виробниче обслуговування сільського господарства здійснювали Держкомсільгосптехіка, Міністерство вод, Сільгоспхімія.

Велика кількість господарств одночасно підпорядковувалась обласним та республіканським органам, трестам та об'єднанням. Ослабленою була районна ланка управління. Відомства недобросовісно виконували свої обов'язки і "викачували" кошти з колгоспів та радгоспів.

Господарствам УРСР нав'язувалися дріб'язкова опіка й адміністрування, плани товарної продукції, розміри посівних площ, урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я і продуктивність худоби, строки виконання сільськогосподарських робіт.

Політика післяхрущовського керівництва носила половинчастий, непослідовний характер. Головними принципами діяльності держави стали переслідування будь-якої опозиційності, санкціонована ініціатива та панування імітаційних форм діяльності.

Пропагандистська робота в країні значною мірою ґрунтувалися на рішеннях XXII з'їзду КПРС, хоча для більшості населення був абсолютно ясним крах утопії третьої програми партії. Для виправдання розриву між "суспільними ідеологами" і практикою, що все збільшувався, була сконструйована концепція розвинутого соціалізму. Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплено в Конституції УРСР 1978 р., де йому давалося таке визначення: "Це суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи" [9, с. 3].

Широкі заяви про досягнення розвинутого соціалізму багато в чому не узгоджувалися з реальним життям. Одним із компонентів концепції розвинутого соціалізму було трактування ролі держави в суспільстві. Так, стверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, бо в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей, усього в УРСР – майже 10 млн. осіб. Але це було тільки формою, яка аж ніяк не змінювала суті тоталітарної природи радянської держави. Вона була й продовжувала залишатися тоталітарною [1, с. 451].

Ігнорування об'єктивної реальності, намагання будь-що підігнати її під абстраговане визначення надуманого "розвинутого соціалізму" стали звичайною нормою верхів партії, тоталітарної держави, пропаганди і наукової діяльності вчених центру, а слідом за ними і регіонів. Так, командний метод планування сільськогосподарського виробництва не

спирався на науково виважені підходи в його організації. Ще одним наслідком тих форм та методів господарювання, які практикувалися адміністративно-командною системою управління, був такий стан сільського господарства України, коли за рахунок нього розвивалися інші галузі народного господарства Радянського Союзу.

Основними критеріями оцінки зрілості виробничих процесів на етапі "розвинутого соціалізму" вважалися ліквідація залишків дрібно-варного виробництва в місті й на селі, рівень усупільнення кооперативної власності на засоби виробництва, зближення двох форм соціалістичної власності (державної й кооперативної), утворення й розвиток єдиного народногосподарського комплексу та інші фактори. Проте такі мотивації не "вписувалися" в надумані успіхи, а сформований народногосподарський комплекс був однією з підвалин тоталітарної держави, що стала гаслом для розвитку республік, у тому числі й Української РСР. Вони були цілком позбавлені можливості виявити ініціативу у веденні власного господарства.

Повсюдно проголошувалося здійснення народовладдя, хоч господарем держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавчих органів, котрому були підпорядковані всі сфери життя суспільства. У країні сформувався прошарок, що знаходився поза законом і критикою. Це створювало сприятливі умови для корупції, злочинності і підлабузництва, кар'єризму і хабарництва на всіх рівнях.

У 70–80-і рр. відчутних проявів набула моральна деградація партійно-державного апарату, особливо в центрі. Ця тенденція поступово розповсюджувалася донизу, звички "верхів" наслідувало місцеве начальство. За 10 місяців 1973 р. до ЦК КПУ від громадян надійшло 364 листи, у яких розкривалась аморальна поведінка секретарів райкомів і міськкомів партії. Але нерідко такі скарги залишилися без належної уваги [6, с. 16]. Зверталися за підтримкою до вищої партійної інстанції і господарські керівники. Так, упродовж 1982–1983 рр. лише з питань матеріально-технічного постачання до ЦК надійшло близько 700 прохань.

Командно-адміністративні методи управління пагубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток має суперечливий характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Усе це значною мірою пов'язувалось із замкненим характером радянського суспільства. Складовими елементами політичної системи були КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Було відкинута будь-яке парламентське маскування тоталітарної держави – СРСР.

Під час призначення кадрів на керівні господарські ділянки перші секретарі партійних комітетів часто ігнорували рекомендації парторга-

нізацій і призначали на посади "своїх", особисто відомих їм людей. Деякі секретарі райкомів вважали за можливе впливати на стан справ лише через заміну керівництва. Така практика не була ефективною і призводила до високої плинності керівних кадрів. У деяких господарствах за короткий термін керівників міняли по декілька разів, що негативно позначилося на стані виробництва.

Історично стосунки України з центром склалися небезпроблемно. І хоча повоєнна історія цих стосунків мала більш цивілізований характер, але й тоді проблеми залишалися. Наріжним каменем завжди було питання ступеня самостійності України в розв'язанні проблем державного будівництва, розвитку промисловості й сільського господарства, національно-культурного розвитку. Розв'язувалися вони, як правило, з позицій інтересів центральної влади. Причому чим більшим був тиск центральної влади, тим слабше опиралася влада республіканська. Її покірлива позиція мала вигляд порозуміння. Тому в 1960–1980-і рр. Україна стала полем безконтрольних дій центральних відомств. За своїм розсудом центр використовував її багатства й трудові ресурси, нав'язував плани, затверджував показники.

Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена у правах суверенності складова гіперцентралізованої держави СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Панівним чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи. Виразною якісною ознакою розвитку в Україні "соціалістичної законності" було домінування легістських принципів розуміння права як настанов, законів і указів наділеної силою чинної влади. Правом, згідно з проголошеними принципами, є те, що на певний час має оформлену законом силу; законними вважається те, що йде від офіційної влади [10, с. 286].

Сільськогосподарське виробництво і село загалом розглядалися партією не лише як об'єкт керівництва, а й як своєрідний полігон для випробування своєї господарської та соціально-культурної політики. Партія вбачала в сільському господарстві сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття зростаючих видатків на ВПК. Селянство розглядалося в другорядній ролі – як союзник робітничого класу. Не маючи виваженого аграрного курсу, центр вдавався до посиленої експлуатації села. Компартія володіла цілковитою монополією у справі розробки аграрної політики й водночас усіма її позитивними набутками, не виявляючи наміру ділитися з ким-небудь хоча б часткою цих прерогативів.

Починаючи з часів колективізації, село мусило жити майже виключно заради міста і промисловості, зростання економічної та воєнної могутності тоталітарної держави. Компартийна бюрократія ніколи не пропускала нагоду, щоб не назвати великі суми дотацій для села. Але в

реальності під виглядом держзамовлень у формі нееквівалентного обміну відбирала за безцінь сільськогосподарську продукцію на суму в сотні мільярдів карбованців, щоб повернути назад лише десятки.

Окрім того, не був чітко врегульований механізм розподілу капіталовкладень усередині аграрної галузі. В Україні склалася практика розподілу капітальних вкладень між областями сільськогосподарськими міністерствами та відомствами, виходячи із доведених до них лімітів. Однак у житті розподіл здійснювався вольовими, суб'єктивними рішеннями – непропорційно росту виробництва і неоптимально, що призводило, з одного боку, до відставання певних областей за рівнем фондооснащеності та фондоозброєності і, як результат, до відставання рівня виробництва, а з іншого – до того, що окремі області отримували в 2–2,5 рази більше капіталовкладень.

Становище сільського господарства погіршувалося задушливою ціновою політикою держави. У країні діяв пресинг низьких цін на сільськогосподарську продукцію, що встановлювалися центром суто прагматично в однобічному порядку без урахування реальних затрат господарств на її виробництво. Ціни на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, паливно-мастильні і будівельні матеріали, сільське виробниче будівництво, насіння щороку зростали, а закупівельні ціни на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, навіть на деякі її види знижувалися.

Компартійна політбюрократія відверто ігнорувала суттєву специфіку села. Завдання усунення суттєвих відмінностей між містом і селом фактично розуміла як нищення сільської специфіки у виробництві, соціальній сфері, духовному житті. Як наслідок політики уніфікації українське село майже втратило свою самобутність – одну з найважливіших підвалин збереження відтворювальної функції нації, берегині її культурної і духовної спадщини.

Упродовж усієї історії тоталітаризму леймотивом аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції: продовольства та сировини. Піклування про умови життя і праці на селі було покладене на плечі самих сільських трудівників, селянство зорієнтовувалося владою на скромне задоволення своїх суспільних потреб. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва.

Розвиток української суспільної думки відбувався шляхом ревізії націоналізму і марксизму. У ній до кінця 1980-х рр. не були добре обмірковані перспективи соціально-економічного, а частково й політичного

розвитку України. Це пояснюється тим, що зміни почалися швидше, ніж на те сподівалися [8, с. 112].

Таким чином, негативними наслідками адміністративно-командних методів управління агропромисловим комплексом України в 60–80-х рр. були дискримінація, яку зазнавало сільське господарство України порівняно з іншими регіонами СРСР в об'ємах державних закупок сільськогосподарської продукції, за рівнем його фінансового та матеріально-технічного забезпечення, розвиток глибоких диспропорцій у галузевій структурі сільського господарства, унеможливлення застосування науково виважених підходів в організації сільгоспвиробництва, перекачування коштів з аграрного сектору економіки в інші галузі народного господарства. Фактично відбувалося нехтування інтересами сільського господарства України.

Література

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України / В. Д. Гончаренко. – К. : Інюре, 2000.
Т. 2. – 2000. – 578 с.
2. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
3. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.) ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2006.
Т. 2 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с. іл.
4. Котигоренко В. О. Політична історія України ХХ ст. / В. О. Котигоренко. – К. : Генеза, 2003.
Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 2003. – 694 с.
5. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 192 с.
6. Падалка С. С. Україна 60-х – 90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С. С. Падалка. – К. : Ін-т історії України, 2000 – 390 с.
7. Падалка С. С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 160 с.
8. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) : [навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіль] / П. П. Панченко. – К. : ІСДО, 1995. – 230 с.
9. Табачник Д. В. Українська державність в ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / Д. Табачник, В. Адамський, Б. Андресюк, Є. Бистрицький. – К. : Політична думка, 1996. – 435 с.
10. Українська РСР. Конституція 1978 р. Конституция (Основной закон) УССР. Принята внеочередной 7-й сессией Верховного Совета УССР 9-го созыва 20 апреля 1978 г. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 47 с.

Науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Богдана Лепкого у Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої

У статті аналізується науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Богдана Лепкого у Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої. Розкривається роль українського письменника як науковця і педагога, так і громадсько-політичного діяча.

Ключові слова: Краків, Ягеллонський університет, Австро-Угорська монархія, Друга Річ Посполита, Слов'янський клуб, товариство "Просвіта".

В статье анализируется научно-педагогическая и общественно-политическая деятельность Богдана Лепкого в Кракове во времена Австро-Венгерской монархии и Второй Речи Посполитой. Раскрывается роль украинского писателя как ученого и педагога, так и общественно-политического деятеля.

Ключевые слова: Краков, Ягеллонский университет, Австро-Венгерская монархия, Вторая Речь Посполитая, Славянский клуб, общество "Просвита".

The article analyzes the scientific-educational and socio-political activities of B. Lepky in Krakow during the Austro-Hungarian monarchy and the Second Polish Republic. Disclose the role of the Ukrainian writer, scholar and teacher as well as socio-political figure.

Key words: Krakow, Jagiellonian University, the Austro-Hungarian Monarchy, Second Polish Republic, Slavonic club, Prosvita.

Богдан Лепкий належить до когорти українських учених і письменників, історія життя і діяльності яких тривалий час перекинувалася або подавалася не в повному обсязі, але із здобуттям незалежності України почалося відродження і дослідження забутих імен української культури. Зацікавлення вчених виявляється у дослідженні різних періодів життя письменника, зокрема і періоду перебування у Кракові. Краківський період дуже багатий на різні події в житті Богдана Лепкого, адже тут він жив близько сорока років, до того ж у досить складний період: спочатку це була Австро-Угорська монархія, а потім Друга Річ Посполита.

В українських дослідженнях про Богдана Лепкого велика роль звертається на його поетичну і письменницьку спадщину, зовсім мало висвітлено краківський період. Це можна простежити у працях не лише українських дослідників (Н.Білик [5], М.Ільницький [6], В.Безушко [4]), але й польських (Р.Лужний [2; 3], М.Сивіцький [8]).

Метою дослідження є висвітлення науково-педагогічної і громадсько-політичної діяльності Богдана Лепкого у Кракові в період Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої.

Народився Богдан Лепкий 9 листопада 1872 р. у селі Кривеньке в Чортківському повіті на Поділлі у Східній Галиччині він був першим із вісьми дітей греко-католицького пробоща. Його батько поряд з виконанням душпастерських функцій також був аніматором культурного життя в парафіях, у яких працював. Богдан Нестор – таке ім'я отримав при хрещенні майбутній український письменник – дитинство провів у польських селах, до початкової школи ходив у повітовому місті Бережани, тут також вступив до гімназії [2, с. 232].

Атмосфера в гімназії створювала умови для українсько-польських взаємин. Це ілюструє дослідник М.К.Сивіцький: "Дуже подобався йому (*Богданові* – Ю.І.Новіцька) там директор гімназії, поляк Матеуш Куровський – урівноважений, спокійний, поважний, що всіх учнів трактував однаково, незважаючи на релігію, національність чи суспільне походження. Українську мову викладали тут як предмет "умовно обов'язковий", на лекції учень мусив ходити, якщо записався, але не повторяв року через незадовільну оцінку при кінцевих іспитах. Українці всі ходили на ті лекції, з поляків – лише дехто, але директор заохочував решту: треба знати обидві галицькі мови. Любив музику й мистецтво, так що той, хто мав добрий голос, грав на якомусь інструменті, писав вірші чи малював, міг згубитися в логарифмах, надіючись на протекцію директора. Тому й було в гімназії два хори: польський і український, щочетверга відбувалися концерти, на які запрошувано гостей з міста. Щороку поляки організовували концерти в честь Міцкевича, українці ж – Шевченківські урочистості" [8, с. 13–14].

У гімназії малий Богдан під впливом творів Івана Франка починає писати свої перші вірші. Також у гімназії була можливість розвивати свої здібності. Директор Куровський учням, які мали якісь здібності до творчості, надавав опікуна зі старших класів. Богдан теж дістав такого репетитора, це був найздібніший живописець у гімназії – Юліан Панькевич, який і вчив Богдана малювати. Пізніше Лепкому директор навіть замовляв портрети [8, с. 16].

Навчання у Відні та Львові сприяло входженню Лепкого до середовища українських письменників та митців, що вилилося у власні літературні та критичнолітературні спроби, які публікувалися на сторінках українських журналів та газет. Були це і власні, оригінальні твори, а також переклади та поетичні переспіви. Письменник-початківець не лише перекладав німецьку, англійську чи російську літературу, але найчастіше і залюбки перекладав та наслідував Марію Конопніцьку, творчість якої мала дуже великий вплив на його ранню поезію [2, с. 232; 3, с. 255–161].

Свою працю розпочав учителем Бережанської гімназії. Поєднував її з критично-літературною творчістю (написав і виступив з нарисом про Марію Конопницьку), а також із суспільною та освітньою діяльністю серед навколишньої української людності. Власні творчі плани (в той час займався новелістикою на суспільні теми та випрацьовував власні, оригінальні форми рефлексійної лірики) схилили його до переїзду в більше місто. Збентежений стосунками, що панували у Львові, а саме загостренням протиріч та конфліктів між поляками та українцями як на національному, так і культурному ґрунті, Лепкий переїхав до далекого Кракова [2, с. 233].

На зламі ХІХ–ХХ ст. польські та українські культурні діячі, вчені, письменники, художники розвинули близькі взаємозв'язки. Надзвичайно сприятливі умови для українсько-польської співпраці були створені в Кракові, оскільки місто лежало осторонь від розгнужданого східногалицького "вшехпольського" шовінізму. Віддалений від українців географічно, краківський політичний осередок (станьчики та ліберал-демократи) не відчував гостро глибини польсько-українського протистояння, був поміркованішим щодо зростання українського національного руху, керуючись передусім поглядами на польську політику в загальноавстрійському контексті [4, с. 5].

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Краків був граничним вузлом між Заходом і Сходом Європи, що було позитивним чинником у перетворенні його на польський центр сучасної наукової і літературно-мистецької культури. У Кракові на той час була доволі численна українська громада, основу якої становили студенти Ягеллонського університету, Вищої торгівельної школи, Академії мистецтв. Ці навчальні заклади були відкритими для української молоді в Галиччині, тоді як Львівський університет мало сприяв українцям в отриманні освіти.

У 1900 р. населення Кракова налічувало 85 тисяч чоловік, серед них була невелика кількість українців (1910 р. – близько 1500, а в 1930 р. – близько 2000). То були працівники залізниці, служниці, дрібні службовці, ремісники, учні й студенти краківських шкіл. Усі вони, незалежно від освіти, інтелекту, суспільного стану, утворювали релігійно-культурну групу, міцно зв'язану почуттям національної єдності. Щонеділі зустрічалися в церкві св. Норберта, виділеній для греко-католицької парафії ще в 1808 р. [8, с. 37].

"Українська проблематика була вже у Кракові настільки важливою, що в кількох гімназіях введено навчання руської (української) мови. Крім українців, на лекції ходили й поляки, що мали намір бути вчителями у школах Східної Галичини". У краї був відчутним брак учителів-україністів з відповідною освітою. Тому у 1894 р. було відкрито лекторат української мови у слов'янській студії Ягеллонського університету під керівництвом професора Ю.Третяка [5, с. 102].

За підтримки К.Студинського та О.Барвінського з серпня 1899 р. Богдан Лепкий обійняв посаду лектора української мови в Ягеллонському університеті, одночасно навчав польської мови в III гімназії ім. Короля Яна III Собецького та в II гімназії св. Яцка. Як згадує сам Богдан Лепкий про гімназію св. Яцка, "У гімназії знайшов я виїмково сприятливу атмосферу. Висококультурний інспектор Л.Герман, ідеальний директор Скуба, інтелігентний учительський збір, а до того талановита і чемна молодь, – чого більше можна було собі бажати? В тісних, монастирських мурах працювалося радісно і легко" [7, с. 11].

Переїзд у Краків зіграв у житті Лепкого важливу роль. Нове середовище, позбавлене метушливого життя провінції та гострої міжнародної ворожнечі Східної Галичини, надзвичайно позитивно сприяло становленню Лепкого як культурного та громадського діяча. Атмосфера польського патріотизму, в якій перебував письменник, була позбавлена різких шовіністичних тенденцій. Польські патріоти ставилися коректно до Б.Лепкого, а в його особі і до українського руху, що мав право на існування, як і польський. Патріотизм у колі освічених та висококультурних представників польської еліти був складовою людської поваги. За висловом З.Кузелі, живучи в центрі польської культури, Лепкий "не тільки не стратив нічого зі свого українського психічного типу, але й виріс у повний ріст... Це свідчить про сильну індивідуальність Лепкого, про його значіння національної традиції, яку він виніс з батьківської хати" [5, с. 102].

Б.Лепкий не згубився у чужоземному доквіллі, а навпаки, став центральною особою української краківської громади. Переїхавши до Кракова, митець активно включився у культурне та громадсько-суспільне життя співвітчизників, осередками якого були філія Товариства "Просвіта" (1894) та греко-католицька церква св. Норберта (1808).

Щонеділі родина Лепких відвідувала церкву, що відіграла тоді надзвичайно велику роль у духовному житті громади. Особливо захоплював митця іконостас, виготовлений за проектом великого польського маляра Яна Матейка, та церковний хор під керуванням Осипа Куриласа, у майбутньому відомого українського художника.

"По церкві прийшла черга на "Просвіту", писав Б.Лепкий у своїх спогадах "Гарно було..." [7, с. 12]. Разом із дружиною він став активним членом товариства, упродовж свого перебування у Кракові сумлінно виконував обов'язки заступника голови філії, що об'єднувала навколо себе всю українську громаду. Митець розумів, що велике значення мала "Просвіта" у громадському житті еміграції, тому весь вільний час присвячував об'єднанню членів товариства у спільній роботі для української справи. Особливо активно Б.Лепкий боровся проти будь-яких проявів

москвофільства, що мало в той час сприятливі умови для закріплення своїх антиукраїнських позицій. Завдяки зусиллям Б.Лепкого краківська філія "Просвіти" позбулася проросійських тенденцій. За словами О.Луцького, діяч, незважаючи на тяжку викладацьку роботу, "пильно й радо відвідував "Просвіту", співав у її хорі, – як було треба, навіть грав там з нецікавими урядовцями нецікавого "преферанса". За його ініціативи проводилися постійні літературні вечори, на яких Лепкий виступав з відчитами про українську культуру і літературу, митець ввів традицію постійних шевченківських академій, тобто став організатором культурного життя всієї української колонії. Співпрацював з Українською студентською громадою в Кракові, зокрема разом з членами гуртка письменників видав одне число літературного альманаху "Журавлі" [1, арк. неномеровані].

Дім Лепких у Кракові став своєрідним осередком українства. Як пише З.Кузеля, сучасник митця, на письменника дивилися "як на українського представника і мешкання його називали (Зельона, 28) жартовливо "українською амбасадю". О.Луцький, тоді студент Ягеллонського університету, таким запам'ятав дім Лепких: "Хата Богдана Лепкого... Здається, кождий друг її, а другом був кождий її гість, не може згадати її без щирого зворушення. Як ще нині бачу її. На стінах образи Івасюка, Бойчука, Северина, Бурачека, Новаківського і самого господаря хати, на столах і при стінах безліч книжок, гуцульських прикрас і живих свіжих квіток... Тут господарює поетова дружина, пані Олеся, яку покійний великий польський поет Міцінський, теж гість цеї хати, справедливо називав: візантійська Матір Божа... Тут бігали ще маленькі діточки Богдана, а все разом мало дивний чар української хати при всій решті її західно-європейської декорації. Тут і зимою і на чужині пахло сіно наших полонин, грала подільська сопілка, цвіла вся рідна, далека Україна" [5, с. 103].

За час свого перебування у Кракові Лепкий підтримував дружні зв'язки з багатьма українцями, що були в Кракові на студіях, насамперед із Василем Стефаником, Остапом Луцьким та В'ячеславом Липинським. Разом вони бували на концертах і в театрі, оглядали старовинну архітектуру і музеї Кракова, студіювали архіви, дискутували про минуле та майбутнє української нації [7, с. 14].

Після від'їзду В.Стефаника до Русова у 1900 р. Б.Лепкий почав відігравати все важливішу роль у польсько-українських контактах початку ХХ ст. Як пише дослідниця Н.Білик, "все, що українське приїздило у Краків, чи тільки гостювало в ньому, зосереджувалося в гостинному домі Лепких". Тут бували визначні українські письменники та культурні діячі О.Кобилянська, А.Жук, М.Голубець, М.Коцюбинський та ін. Неодноразово цей дім відвідували представники української політичної еліти,

що курсувала на шляху Львів-Краків-Відень, – К.Трипольський, М.Грушевський, О.Барвінський, Ф.Вовк, К.Студинський та ін. Частими гостями Лепких були українські маляри, що студіювали і жили у Кракові, – І.Северин, М.Бойчук, О.Новаківський, О.Курилас та ін. До Лепких заходила вся освічена краківська українська еміграція. Тут йшли "довгі розмови на літературні, мистецькі й політичні наші питання, тут був український острів серед польського моря" [5, с. 104].

З переїздом до Кракова вчений продовжив свою науково-педагогічну діяльність. На той час він мав чималий творчий доробок українською мовою як автор двох циклів новел та перекладач серії давніх українських творів польською мовою. Цю перекладацько-видавничу справу розпочав "Словом про похід Ігоря". Працював над ним ще в Бережанах, переклад закінчив у Кракові, де й надрукував його в 1905 р. Ця праця показала його не лише як поета-перекладача, але також і дослідника літератури. Наступне видання "Слова про похід Ігоря" (1906), цього разу в ранньому перекладі Августа Беловського, краківський учений доповнив вступом, примітками та філологічним перекладом. Ця пам'ятка літератури в перекладі Богдана Лепкого була передрукована частинами київським місячником "Przegląd Krajowy" ("Національний огляд") в 1909 р., завдяки чому твір у поетичній версії Б.Лепкого увійшов до читацького обігу. Той самий щомісячник також надрукував інші його літературні праці, зокрема статті, присвячені Юліушу Словацькому, та переклади польською мовою власних віршів українського поета [2, с. 233].

У краківському середовищі український учений розгорнув широку діяльність серед великої колонії українців, багато працюючи над культурним зближенням обох націй. Це було можливим завдяки існуванню і діяльності на краківському ґрунті в перших роках ХХ ст. слов'янознавчого товариства під назвою "Слов'янський Клуб" та його друкованого органу – "Нwіату Słowiańskiego" ("Слов'янського світу"). Лише дякуючи Богданові Лепкому, як доповідачу та співробітнику того часопису, українська проблематика посіла важливе місце серед слов'янських справ, де головними були російські, якими займалося товариство, маючи головною метою поширення в польському суспільстві знань про політику, історію, культуру слов'янських народів. Зрештою, він відкрив у кінці грудня 1901 р. діяльність Слов'янського Клубу своєю доповіддю про Василя Стефаніка. Він також був головним поширювачем української культури і пропагандистом польсько-українського зближення. Лепкий перестав співпрацювати з часописом лише тоді, коли відділ україністики очолив головний редактор "Слов'янського світу" Фелікс Конечний, за якого верх узяв панслов'янський і полонійоцентристський напрямок, поєднаний із критицизмом щодо українців (це

було пов'язане з новою хвилею кризи у польсько-українських стосунках на тлі подій у Львові і місцевому університеті) [2, с. 233–234].

У перший період свого перебування у Кракові Богдан Лепкий присвятив себе діяльності письменника, особливо перекладацько-видавничій. Їй сприяла багаторічна приязнь та літературна співпраця з Владиславом Орканом та Василем Стефаником. Отож, трійка письменників в атмосфері "молодопольського" Кракова розпочала працю на зближення обох літератур – польської та української, ознайомлення обох націй, які жили поряд у Галиччині, з найважливішими сучасними літературними доробками сусідів. За першим задумом, Б.Лепкий мав перекласти українською мовою Орканову "Юзину", а автор повісті "В Розтоках" – відредагувати й видати том новел Б.Лепкого. У результаті співпраці обох письменників було надруковано новели українських письменників за редакцією Владислава Оркана, які побачили світ у 1902–1907 роках під назвою "Молода Україна. Вибір новел", але переклад В.Оркана, який не зовсім відповідав дійсності (було цілком зигноровано авторський внесок Б.Лепкого) [2, с. 234].

Наступні результати співпраці обох письменників – це том новел Михайла Коцюбинського "В путях сатани" (Броди, 1906), перекладений Б.Лепким за участі В.Оркана; антологія української поезії, опрацьована самим поетом і українським перекладачем Сидором Твердохлібом, видана у Львові в 1911 р., – "Антологія сучасних українських поетів" (з історично-літературознавчим вступом Оркана). Врешті, в 1910 р. у Варшаві була надрукована остання книжка спільної праці – вибір новел члена львівського літературного гуртка "Молода Муза" Михайла Яцківа під назвою "Вечірні псоти". В 1913 р. обидва письменники планували видати польською мовою першу версію історії української літератури Лепкого, яка була виданна пізніше, вже зовсім в інших політичних і культурних умовах [2, с. 234].

Десятиліття (1915–1925 рр.) Богдан Лепкий провів як офіцер, що був мобілізований австрійською владою до праці серед російських полонених, після закінчення війни був в еміграції у Берліні. І тут знову – з огляду на перспективи повернення додому, незважаючи на драматичні події, які принесло це десятиліття у польсько-українські стосунки, – знадобилися давні контакти і приязні стосунки з поляками і краків'янами, зокрема з Владиславом Орканом. Листування з ними прискорило рішення про повернення до Кракова на стару посаду, яку він займав у Ягеллонському університеті, тим більше що не здійснилися плани, щодо створення на польських землях українського університету. Після повернення вчений не лише використав більші можливості, які давав інтенсивний розвиток славістичних студій у вищих навчальних закладах, і дослідження у краківському науковому

середовищі, пов'язані з утворенням кафедри російської літератури для Вацлава Ледніцького, але й активно працював як лектор, перекладач, популяризатор і видавець в інших осередках, зокрема у Варшаві та Вільно [2, с. 234–235].

У Ягеллонському університеті Б.Лепкий читав лекції з історії української літератури та історії українсько-польських літературних стосунків періоду романтизму, особливу увагу звертав на постаті Т.Шевченка та Ю.Словацького. В багатьох культурних, літературних та наукових часописах друкував власні переклади давньої і сучасної української поезії та велику кількість статей про літературу українців. Великі заслуги мав як перекладач і видавець віршів Тараса Шевченка; до редакovanого ним одного з томів повного видання спадщини українського поета склав вибірку з понад ста віршів, із яких більше половини сам переклав. Наступний етап його творчої діяльності щодо перекладу – співпраця з Марією Беньковською, краківською перекладачкою, польською мовою повісті "Мотря" з історичного циклу Б.Лепкого "Мазепа". Істотним доповненням праць ученого і письменника, пов'язаних із викладанням в університеті, літературною критикою та перекладацько-видавничою діяльністю, стали написані польською мовою праці – синтез історії української літератури: виданий в 1930 р. у книжковій формі "Начерк української літератури" (Варшава–Краків) та розділ "Великої світової літератури" за редакцією Тшаскего, Еверта і Міхальського. Ще перед Другою світовою війною Лепкий підготував широку "Антологію української поезії і прози" у власному критично-літературознавчому опрацюванні, яка, однак, не збереглася [2, с. 235].

Ще до смерті, яка настала в окупованому Кракові 1 липня 1941 р. (учений був похований на Раковицькому цвинтарі), Богдан Лепкий дочекався визнання своїх наукових, літературних, популяризаторських заслуг як із боку українців, так і поляків. У 1933 р. став членом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові, за рік до початку Другої світової війни отримав призначення сенатора Другої Речі Посполитої. Врешті, власне йому Український Науковий інститут у Варшаві довірив під кінець 30-х рр. опрацювати план діяльності комісії з питань польсько-українських стосунків, яка існувала в його організаційній структурі.

Особливе місце в доробку Богдана Лепкого посідають його праці з історії літератури, зокрема української і польської. Звичайно, це було пов'язано з викладанням в університеті, працею філолога-дослідника і літературного критика та перекладача, видавця і популяризатора як самої літератури, як і знань про неї. Працював протягом 40 років у Ягеллонському університеті: з 1899 р. – викладач, із 1927 р. – заступник професора, а у 1935 р. – професор. Як університетський викладач поглибив свої історично-літературознавчі інтереси, а також створив

необхідну дослідницько-письменницьку майстерню. Критична і історичнолітературна проблематика була присутня в його творчій праці на всіх її етапах, починаючи від років, проведених під час навчання в Бережанській гімназії та в середніх школах Кракова, коли побачили світ дослідження, присвячені Марії Конопницькій, Василю Стефанику, Маркіянові Шашкевичу і давньоруській пам'ятці "Слово про похід Ігоря". Вона була продовжена в міжвоєнний період, а також під час перебування Б.Лепкого в Берліні, а пізніше – в Кракові [2, с. 235–236].

Як писав М.Голубець, "своє становище університетського лектора, а відтак професора української літератури, використовував Лепкий з усією відповідальністю справи", причому лекції й виклади Лепкого належали до справжніх симпозіонів". Як згадує колишня студентка О. Яворська-Копач, професор ніколи не читав з аркуша, а говорив "з душі до душі", розкривав нові обрії української літератури, і вона виступала "така цікава й приваблива в широкому струмі літератури світової" [5, с. 118].

Лекції Б.Лепкого приваблювали і студентів інших факультетів, навіть інших учбових закладів Кракова – Академії мистецтв, Гірничої академії, де вчилася багато українців. "Відвідували його виклади польські письменники, журналісти, політики", – пише у своїх спогадах колишній студент Ю.Геник-Березовський. Так, на семінари Б.Лепкого, що проводились українською, на відміну від польськомовних лекцій, записувалися крім студентів-українців, і поляки.

Зміст лекцій не обмежувався аналізом окремих творів того чи іншого митця, а охоплював постать на тлі тогочасної доби, творчий доробок аналізувався з різних аспектів. Зокрема, на викладах про Т.Шевченка розглядалися проблеми: Шевченко – життя і творчість; Шевченко та його доба; наукові дослідження життя і творчості Кобзаря; Шевченко у польських перекладах тощо. Теми лекцій ніколи не повторювалися, при цьому варто зазначити, що, крім суто української літературної тематики, викладав Лепкий і теми українсько-польських культурних взаємин [5, с. 118].

На семінарах пропагувалася самостійна робота серед студентів у вигляді рефератів, наукових робіт. Теми Лепкий давав найрізноманітніші, як от: "Прикмети романтичної доби в українській літературі", "Народна пісня", "Строфа в "Кобзарі" Шевченка", "Гуцульщина в повістях Ю.Федьковича", "Переклади М.Рильського", "Роль прикметників у творах Т.Шевченка", "Творчість О.Маковея", "Творчість О.Кобилянської" та ін. Таким чином, митець прагнув передати своїм студентам якнайбільше знань з предмета, щоб молода людина після закінчення україністичних студій була якнайкраще підготовлена до культурно-освітньої праці на батьківщині [5, с. 118].

Найбільш повною мірою відбувся Богдан Лепкий як історик літератури у своїх загальних працях. Вони були викликані потребами універ-

ситетського навчання, а також були несподіванкою для звичайного читача, який цікавився цією тематикою. Ця характеристична схильність філолога-історика літератури до ширшого наукового висловлення стала цілковитою чи частковою синтезою, яка охоплювала територіально або хронологічно частину літературного процесу (Б.Лепкий у берлінський період опрацював двотомну антологію української поезії "Струни"; надруковано "Антологію української поезії і прози в польських перекладах").

Найпізнішим серед них і найбільш стислим був нарис української літератури, поміщений у "слов'янському" томі "Великої світової літератури" за редакцією Тшаскего, Еверта і Міхальського (1933). Написаний польською мовою згідно з вимогами редакторів, містив уривки літературних текстів [2, с. 238–239].

Богдан Лепкий як учений і університетський викладач відіграв дуже важливу роль у діяльності краківського слов'янознавства у його східнослов'янській гілці – українській. Був ініціатором і найвизначнішим реалізатором ідеї відкриття в межах університетського "студіум славістичного" – окремої спеціальності для вивчення і дослідження української мови та літератури.

Постать Богдана Лепкого посідає визначне місце у контексті українсько-польських взаємин на межі століть. Завдяки його громадсько-культурній, педагогічній, науковій, суспільно-політичній діяльності польський Краків став частиною української історії ХХ століття, а Ягеллонський університет – центром наукового вивчення культурних здобутків української нації. Центром українського життя з 1899 до 1941 рр. завжди залишався дім Лепких, який упродовж цих років був українською "амбасадю" у Кракові як для українців, так і для поляків. Його атмосфера, пройнята щирим українським патріотизмом, сприяла тому, що багато чужинців навчилися любити Україну та поважати український народ у його прагненні до незалежності.

Література

1. Archiwum Uniwersytetu Jagiellockiego – Sygnatura II 793. – Sprawa Ukrainka Studentska Hromada w Krakowie ((1902)1924)–1939)). – Аркуші не номеровані.

2. Juny R. Bohdan Jępkі (1872–1941) / R. Juiny // UNIWERSYTET JAGIELLOCKSKI. Ziota ksіgka wydziału filologicznego. – Kraków, 2000. – S. 232–239.

3. Juny R. Profesor Bohdan Jępkі w kręgu problematyki historii literatury ukraińskiej / Juiny R. // Ryszard Juiny, Włodzimierz Mokry (red.) Krakowskie Zeszyty Ukrainowzawcze. – T. I–II. 1992–1993. – Kraków, 1993. – S. 255–161.

4. Безушко В. Богдан Лепкий / В. Безушко – Філадельфія, 1952. – 16 с.

5. Білик Н. Богдан Лепкий. Життя і діяльність / Н. Білик. – Тернопіль : Джура, 2001. – 172 с.

6. Ільницький М. "Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті..." / М. Ільницький // Лепкий Б. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1991.

Т. 1. – 1991. – С. 5–29.

7. Лепкий Б. Гарно було... / Б. Лепкий // Альманах українського студентського життя в Кракові / [за ред. В. Ничая, М. Бажанського, Я. Салука, І. Красника]. – Краків, 1931. – С. 11–18.

8. Сивіцький М. К. Богдан Лепкий: Життя і творчість / М. К. Сивіцький. – К. : Дніпро, 1993. – 375 с.

УДК 94(477)"1985/1987"

Ю.В.Кузьменко

Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається проблема місця та ролі неформальних практик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови та їх впливу на темпи впровадження і результативність реформ, що розпочалися в Радянському Союзі за ініціатииви М.Горбачова. Пропоноване дослідження ґрунтується на аналізі офіційних документів внутрішньопартійного та публічного обігу; анонімних листів, скарг, доносів, а також спогадів і мемуарів представників номенклатурного середовища сер. 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: кадрова політика, номенклатура, формальні та неформальні інститути, неформальні практики, патрон-клієнтелізм, клан, земляцтво, непотизм, зловживання, блат, "непотоплюваність".

В статье рассматривается проблема места и роли неформальных практик партийно-советской номенклатуры УССР на начальном этапе перестройки и их влияния на темпы внедрения и результативность реформ, начавшихся в Советском Союзе по инициативе М.Горбачева. Предлагаемое исследование основывается на анализе официальных документов внутрпартийного и публичного характера; анонимных писем, жалоб, доносов, а также воспоминаний и мемуаров представителей номенклатурной среды середины 80-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: кадровая политика, номенклатура, формальные и неформальные институты, неформальные практики, патрон-клиентелизм, клан, землячество, непотизм, злоупотребления, блат, "непотопляемость".

The article touches upon the problem of the Soviet Ukraine party nomenclature, their role in the early stages of Perestroika and the influence of their non-formal practices on the pace of reforms introduced in the Soviet Union on the initiative of M.Horbachov. The research is based on the analysis of party and public official documents, anonymous letters, complaints, reports as well as the memoirs written by the representatives of the nomenclature in the middle of 1980s.

Key words: personnel policy, nomenclature, formal and non-formal institutions, non-formal practices, patron-clientism, clan, countryman fellowship, nepotism, the abuse of power, blat, "unsinkability".

Середина 80-х рр. XX ст. в історії Радянського Союзу – це час розгортання М.Горбачовим широкомасштабних реформ та оновлення ключових засад і принципів кадрової політики, що були спрямовані на формування адміністративно-управлінської системи, яка мала відповідати вимогам держави та суспільства в умовах розгортання курсу на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР. Однак намагання реформувати протягом 1985 – початку 1987 рр. формальні інститути без урахування ролі та ваги реальних практик номенклатури призвело до безперервної "кадрової лихоманки" на всіх рівнях влади за одночасного збереження цілковитої недоторканності існуючої системи.

Діяльність партійно-радянської номенклатури на початковому етапі перебудови обумовлювалося не лише офіційно проголошеними постулатами кадрової політики, що генерували у свідомості широких суспільних мас "парадне" уявлення про раціональну організацію системи влади, але й усталеними неформально-тіньовими практиками, які міцно вкорінилися у повсякденне життя керівних та управлінських кадрів і часто відігравали значно більшу роль порівняно з формальними.

Зважаючи на це, проблема неформальних практик партійно-радянської номенклатури заслуговує на особливу увагу, адже з'ясування їхнього місця та значення у системі управління партійно-державними органами та установами, механізмі інкорпорації, ротації в номенклатурній системі та ексکورпорації з неї дозволить зрозуміти специфіку взаємовідносин у номенклатурній ієрархії та особливості становища партійно-радянської номенклатури СРСР у цілому та УРСР зокрема. Однак вказана проблема залишається малодослідженою в сучасній науковій думці. Серед дослідників, які не залишили поза увагою неформальні практики партійно-радянської номенклатури на пізньому етапі її існування та пострадянської політичної еліти, варто назвати О.В.Криштановську, О.Д.Бойка, А.Б.Даугавет, П.В.Панова, А.В.Леденьову, С.Ю.Алашеева. Важливий аспект неформальних практик партійно-радянської номенклатури – патрон-клієнтелізм – найповніше вдалося висвітлити у своїй монографії "Клиентелизм и российская государственность"

М.М.Афанасьєву. Однак дослідження, присвячені виключно неформальним інститутам партійно-державної номенклатури УРСР, відсутні.

Пропонована стаття ґрунтується переважно на використанні даних трьох видів джерел: 1) офіційні документи внутрішньопартійного та публічного обігу (довідні записки за наслідками планових інспекторських перевірок та перевірок, організованих у результаті надходження "сигналів знизу", документи пленумів, на яких часто аналізували випадки зловживання службовим становищем); 2) анонімні листи, скарги, доноси; 3) нарративні джерела (спогади та мемуари). Детальний аналіз усього комплексу джерел дозволить з'ясувати місце та роль неформальних практик у номенклатурному середовищі УРСР сер. 80-х рр.

Увесь набір неофіційних правил та норм, за допомогою яких здійснюється координація поведінки інсайдерів номенклатурної системи та які виявляються у вигляді усталених традицій, певних обмежень у взаємовідносинах, утворює так звані "неформальні інститути" [12, с. 58–59]. Вони діють паралельно з формальними інститутами (правовими нормами, що регулюють політичне життя, мають універсальний характер та дотримання яких контролюється державою), але одночасно можуть суттєво розходитися з ними і навіть суперечити.

У дійсності неформальні інститути втілювалися в життя у неформальних або "тіньових" практиках, які у номенклатурному середовищі існували від початку створення СРСР, проте їх характер суттєво змінювався залежно від першої особи в державі. Смерть Й.Сталіна стала переломним моментом у житті всієї країни та суспільства. Особливо це позначилося на становищі номенклатури, адже у сталінський період її неформальні практики були продиктовані природним прагненням вижити в умовах безперервних репресій і будувалися за ГУЛАГівським принципом "Помри ти сьогодні, а я завтра". У період "відлиги" та особливо у брежнєвські часи тіньовий бік життєдіяльності номенклатури почав керуватися абсолютно новим принципом "Живеш сам, дай пожити іншому", у результаті чого номенклатура перетворювалася з класу "в собі" у клас "для себе".

Врешті-решт, у сер. 80-х рр. партійно-радянська номенклатура все більше набувала рис корпорації. Про це свідчить те, що, по-перше, нею була перейнята практика, що сягає своїм корінням середньовічних часів, коли за господарською активністю наглядали професійні корпорації (цехи, гільдії, купецькі союзи). Вони контролювали не лише виробничу активність своїх членів, але й інші сфери життя [8, с. 276–277]. Ця практика використовувалася фактично на всіх етапах функціонування номенклатурника: під час інкорпорації в систему, у ході ротачії у ній та закінчуючи ескорпорацією. Контроль за усіма сферами життя посадовця, включаючи особисту сферу (сім'ю, форму одягу, коло

друзів, дозвілля тощо), з одного боку, пояснювався потребою у виключно морально стійких, зразкових у всіх сенсах кадрах, а з іншого, був свідченням того, що в СРСР продовжував панувати тоталітарний режим. По-друге, прагнення залишити непохитним механізм утвердження кадрів на усіх рівнях влади та контролю за ними та, відповідно, зберегти своє привілейоване становище формувало корпоративний інтерес партійно-радянської номенклатури.

Захист партійно-державною номенклатурою власного "корпоративного" інтересу зводився до відходу від контролю громадськості шляхом перенесення процесу розпорядження ресурсами у "тінь". Проте оскільки цей процес уже був закріплений на формальному рівні, то в результаті виникла подвійна (офіційна і тіньова) система управління [6, с. 26–38].

На нашу думку, наявність неформального рівня діяльності номенклатури була б неможливою без наявності патрон-клієнтарних відносин, оскільки в іншому разі, актори тіньових практик опинялися перед загрозою покарання. Патрон-клієнтарні відносини, звичайно, не могли бути визнані на офіційному рівні, оскільки це підірвало б основи радянської ідеології та уявлення про "загальнонародну" монополію влади, тому "тіньові" практики були не просто неформальними, але й нелегальними. Водночас провідний дослідник клієнтелізму в Росії М.Афанасьєв стверджує, що він був не просто закономірним і невідворотним супутником, але й необхідним елементом системи, умовою її функціонування і відтворення. Адже існування лише у ролі гвинтика тоталітарного механізму не могло бути стерпним, якби воно не "олюднилося" патріархальністю, приватними стосунками покровительства і особистої відданості. Відповідно неформальні персональні зв'язки були одночасно функцією (компенсуючи відчуження, пом'якшуючи дисциплінарні впливи, надаючи певну свободу від офіційних правил) і дисфункцією (яка псувала офіційні інститути) [2, с. 187–188].

Відомий російський соціолог О.Криштановська відзначає, що поняття "номенклатура" було ключовим словом для ідентифікації членів політичного класу в СРСР і означало наявність певної ментальної, а не лише інституціональної спільності. Ця ментальна спільність формувалася на різних рівнях усвідомлення групових інтересів не завжди означала просту ідентифікацію себе з класом, групою, верствою чи статусом. Вона передбачала певний езотеричний дискурс – приховані від сторонніх спостерігачів комунікативні коди, що грали роль паролів для розпізнання "своїх". Але не лише мова кодувала сенси. Уся сукупність комунікацій у номенклатурному середовищі була зашифрованою. Правила гри, які були ніде не прописані, були ребусом для непосвячених, але були зрозумілими та прозорими для інсайдерів [9, с. 36]. Звісно, це ускладнює процес дослідження неформальних практик,

особливо зважаючи на неприналежність дослідника до номенклатурного середовища, але водночас це забезпечує максимально об'єктивне вивчення тіньового боку діяльності номенклатури.

Спираючись на узагальнені дані, отримані з джерел, можна визначити, що "тіньові" практики реалізовувалися номенклатурою у двох сферах її життєдіяльності: формально-функціональній та неформально-економічній.

Неформальні відносини у формально-функціональній сфері обумовлювалися, по-перше, реалізацією контролю патрона за виконанням розпоряджень та завдань клієнтами, по-друге, особливостями просування клієнтів службовими східцями залежно від зміни становища патрона в ієрархічній системі. Результатом здійснення патроном контролю над виконанням клієнтами розпоряджень може бути констатація їх виконання чи невиконання. Патрон зацікавлений у добросовісному виконанні формальних вимог його клієнтами (особливо якщо патрон виступає у ролі безпосереднього начальника свого клієнта-підлеглого), оскільки від цього залежить його власна результативність та професійне обличчя. У такому разі стосунки між ними будуються за схемою "виконання – винагорода". Подяка за послуги здійснювалася державним коштом шляхом підвищення на посаді, преміювання тощо [13, арк. 7]. Проте цей аспект неформальних відносин видається цілком закономірним і тому залишається менш помітним порівняно з неформальними практиками, пов'язаними з невиконанням вимог. У результаті невиконання певних завдань або у разі порушення керівник може не застосовувати відповідні санкції відносно того чи іншого порушника, залишаючи таке порушення без покарання. В такому разі порушник вважається "зобов'язаним" начальнику, який його "покриває", і повинен чимось відплатити за це "великодушшя", але лише персонально, тому клієнт-порушник потрапляє в "залежність" від патрона. Відповідно схема розвитку відносин між патроном і клієнтом виглядає таким чином: "невиконання – покривання – залежність".

Унаслідок поширення цієї неформальної практики ЦК Компартії України вже у 1986 р. був змушений визнати, що не скрізь забезпечений контроль за роботою та поведінкою кадрів; в обстановці безконтрольності допустили грубі порушення окремі партійні, радянські, господарські працівники міст Полтави, Комсомольська, Нововолинська, Червонограда та деяких районів Тернопільської, Одеської та інших областей. Наголошувалося також, що мають місце факти, коли працівники, які скомпрометували себе, переміщуються на інші керівні посади, приховуються справжні мотиви їх звільнення, вказується, що вони звільнені "у зв'язку з переходом на іншу роботу", "згідно поданій заяві" і т.ін. [17, арк. 9–10].

Невипадковими були також і ті факти, коли парткоми різних рівнів захищали керівників від відповідальності за їх "неправильні дії" [18, арк. 73]. Це підтверджує наявність зацікавленості клієнтів у збереженні патронном свого становища, оскільки від зміни його позиції у владній ієрархії залежало подальше просування по кар'єрній драбині його клієнтів. Патрон, переміщуючись у політичному просторі, тягне за собою групу "своїх людей", об'їму – групу прибічників, які об'єднані навколо лідера [9, с. 19]. Це визначає приховану кланову структуру номенклатури.

Найяскравішим прикладом формування кланів у партійно-державній номенклатурі УРСР, звісно є дніпропетровський клан, що сформувався і закріпив за собою панівне становище в республіці та країні унаслідок здобуття "патроном" – Л.Брежнєвим, найвищої державної посади. На початковому етапі перебудови дніпропетровський клан зберігав свої позиції, оскільки він становив надійну і віддану опору першому секретарю ЦК Компартії України В.Щербицькому.

З одного боку, "земляцький" підхід у реалізації кадрової політики В.Щербицького абсолютно закономірний, оскільки він сам належав до "дніпропетровської сім'ї" і разом із Л.Брежнєвим стояв біля її витоків. Недарма період "застою" вважається "зоряним часом" дніпропетровців, серед яких умовно виділяють три когорти: "москвичі" Л.Брежнєв, М.Тихонов, І.Архипов, А.Кириленко, В.Чебриков, М.Щолоков, І.Новіков, Г.Цинєв, "кияни" В.Щербицький, О.Ватченко, В.Шевченко, А.Гіренко, О.Капто, Є.Качаловський, "дніпропетровці" В.Борисовський, С.Стежко, М.Задоя. Народна мудрість періоду "застою" стверджувала: "Не народжуйся щасливим, а народись у Дніпропетровську" [7, с. 11–12]. До того ж В.Щербицький, очевидно, чудово розумів, що таке політика і влада, і знав, що в ній варто дотримуватися жорстких правил виживання. Тому у кожному обласному комітеті партії були його земляки, які належали до "його людей", на підтримку яких він розраховував за будь-яких обставин. Частина дослідників схильна пояснювати рекордний строк перебування В.В.Щербицького при владі саме "законами" кланової підтримки [4, с. 325].

Об'єктивною підставою формування та функціонування цієї когорти політиків було те, що Дніпропетровськ був одним із найбільших центрів ВПК УРСР і у ньому була одна з найчисленніших партійних організацій. Дніпропетровська команда була впливовою і самодостатньою, переслідувала свої цілі і розв'язувала свої завдання: протягом певного періоду серед членів Політбюро ЦК КПРС було двоє представників України – В.Щербицький і П.Шелест. У різні роки членами ЦК КПРС були О.Ляшко, Б.Качура, О.Титаренко, О.Ватченко, перший секретар Донецького обкому КПУ з 1982 року В.Миронов, перший секретар Житомирського обкому КПУ В.Кавун. У той час, як секретарі партійних організацій

Білорусії та Казахстану були "лише" кандидатами у члени Політбюро, українська компартія була єдиною серед компартій республік колишнього Союзу, що мала Політбюро, решта компартій – лише Бюро. У 1990 році сектор, що відав питаннями України в Оргвідділі ЦК КПРС, за розпорядженням Михайла Горбачова провів спеціальне дослідження, яке показало, що 53% кадрового складу української виконавчої влади становлять дніпропетровці [7, с. 12–14].

Проте, з іншого боку, принцип земляцтва у кадровій політиці В.В.Щербицького часто був не виправданий, у результаті – на керівні посади в УРСР часто потрапляли люди, рівень компетентності яких не завжди відповідав посаді, що обіймалася. Г.К.Крючков так проілюстрував ситуацію, що склалася в апараті ЦК КПУ: "На певному етапі, вважаю, не без впливу О.Ф.Ватченка, на роботу до Києва почало висуватися багато вихідців із Дніпропетровської області. Звичайно, серед висуванців-дніпропетровців переважали спеціалісти високої кваліфікації, досвідчені організатори. Але їх порівняно з іншими регіонами було занадто багато. До того ж висувалися іноді й слабкі працівники, що негативно сприймалося громадськістю. У Центральному Комітеті завідувачем сільськогосподарським відділом у той час був Всеволод Іванович Федан. Це був сильний, сміливий, ініціативний працівник. Він зайшов до Володимира Васильовича і з притаманною йому прямолінійністю заявив: "Що ви робите? Яка є необхідність влаштовувати у Києві таку концентрацію дніпропетровських кадрів?" Деталі цієї розмови не стали відомими широкій громадськості, але В.І.Федан ледве не наступного дня очолив Запорізьку облсільгосптехніку..." [10, с. 141]. Цей приклад ілюструє не лише сприяння першого секретаря ЦК КПУ дніпропетровцям, а і його нетерпимість щодо інакомислення у Центральному Комітеті.

Клановість формувалася і на нижчих рівнях влади. Так, наприклад, в анонімному листі, у якому повідомлялося "про нібито неправильні дії першого секретаря Чернігівського обкому партії т. Палажченка Л.І." вказувалося: "подбор кадров на выдвижение ведётся у нас тяжело, не по деловым и политическим качествам, а по степени личного знакомства и умению угодить т. Палажченку. Если наложит биографию самого Палажченка на биографию его выдвиженцев, можно заметить любопытную деталь: все они имеют пересечения в прошлом и детства, и комсомольской бурной юности, и Волынского периода. В этом, пожалуй, бы не было особой беды, если бы эти друзья-приятели не уверовали в свою неуязвимость, работали лучше, чем их предшественники, по партийному относились к делу ..." [16, арк. 43].

Поряд із "земляцьким" принципом підбору кадрів достатньо часто зустрічаються випадки непотизму (кумівства). Власне й у цьому перший секретар Чернігівського обкому партії виявився беззаперечним ліде-

ром: "Он не руководствовался решением ЦК КПСС о подборе и расстановке кадров, а подбирал кадры по родственным, приятельским отношениям. Многие достойные руководители были освобождены от занимаемых должностей, вместо них назначены угодные ему работники. Своего кума – Ткаченко П.А. назначил зав. Отделом обкома, сына кума – Ткаченко П.П. – сначала секретарем РК ЛКСМ, потом первым секретарем обкома ЛКСМ, сейчас назначил заместителем председателя облигропрома по перерабатывающей промышленности, несмотря на его некомпетентность. Своего друга детства Гришко М.В., работавшего первым секретарем РК КПУ, самый отстающий отдел в экономическом отношении в области район, удостоил должности председателя Черниговского облисполкома" [15, арк. 37].

Кар'єрний ріст клієнта може зовні виглядати як "подарунок" від патрона, однак насправді це лише один бік двосторонньої "джентльменської угоди", оскільки в обмін на посаду патрон очікує від нього професійної компетентності та особистої відданості. О.Криштановська ототожнює компетентність та відданість з найбільш затребуваним "товаром на інсайдерському ринку", здобувши який, патрон поповнює свій політичний капітал. Лояльність та особиста відданість є важливими умовами для реалізації будь-яких політичних дій. Використання каральних заходів з метою мобілізації кадрів на виконання рішень теж можливе, проте вони створюють напружену, кризову атмосферу, яка потребує постійного контролю і має підкріплюватися репресіями. Такий шлях є достатньо незручним, значно простіше здійснювати політику маючи прихильників. Професійна компетентність клієнтів є для патрона не менш важливим фактором, від якого залежить якість виконання поставлених завдань, а відповідно, і авторитет патрона. Проте не завжди компетентність та відданість можуть втілюватися в одній особі, це зумовлює потребу вибору між компетентним і відданим працівником. Тому номенклатура не могла складатися виключно із відданих прихильників, у ній завжди було місце для функціонерів, у лояльності яких патронові весь час доводилося сумніватися [9, с. 20].

Новоінкорпоровані клієнти були зобов'язані засвоїти неписаний звід правил, що існував на відповідному рівні владної ієрархії та регламентував відносини інсайдерів, дотримуватися особливого номенклатурного "етикету-церемоніалу", щоб "не підвести" свого патрона. Зокрема, О.Власенко у своїх мемуарах, присвячених епосі В.Щербицького, наводить приклад, що красномовно свідчить про наявність номенклатурного етикету: "... работник аппарата, находясь в командировке и пытается показать, какой он осведомленный, а еще более – допущенный в святая святых, начинал что-то "выдавать из внутренней жизни аппарата, особенно по кадровым вопросам. Несчастный, он не знал, что

обо всех разговорах в ЦК узнавали раньше, чем он возвращался с командировки. И нередко не знал, что карьера его в ЦК уже закончена. Если "товарищеский ужин" еще прощался, то за несдержанный язык наказание было быстрым и неотвратимым". О.Власенко підтверджує також наявність всеохоплюючої системи контролю за дотриманням цього "етикету", яка реалізувалася засобами розгалуженої мережі клієнти: "... в областях и районах было много "добровольцев", которые считали своим "долгом" сообщить вышестоящему органу, а больше знакомому товарищу "наверху", "интересные детали" поведения того или иного гостя из Киева" [5, с. 109–110].

Якщо формально-функціональна сфера діяльності номенклатури одночасно регулювалася формальними та неформальними інститутами, то неформально-економічна сфера закономірно керувалася виключно тіншовими практиками, що пов'язані зі зловживаннями номенклатури економічного характеру. Умовно їх можна поділити на дві категорії: 1) зловживання з метою отримання вигоди в особистих цілях; 2) зловживання з метою надання "послуги доступу" до благ клієнтам (іноді патронам).

Обидві категорії зловживань хоча і мають спільний економічний характер, та все ж різняться за своєю природою. Зловживання з метою отримання вигоди в особистих цілях є породженням природного прагнення особи до реалізації права володіння, яке підмінювалося в Радянському Союзі правом розпорядження. Намагання подолати відчуження від власності та використовувати наявні можливості для отримання прибутку породжувало дії, що могли кваліфікуватися партією та у деяких випадках громадськістю по-різному: від "нескромності" до "порушення законності". У документах Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України серед таких зловживань найчастіше згадуються хабарництво, розкрадання соціалістичної власності, привласнення державних коштів, "побори" з підлеглих тощо. Найбільш розповсюдженим зловживанням стало використання службового становища з метою отримання додаткової житлової площі [19, арк. 23–27; 18, арк. 72–78; 22, арк. 96].

Поширення зловживань, які передбачали надання "послуги доступу" до благ іншим особам, на нашу думку, було результатом сукупної дії двох явищ – "блату" та патрон-клієнтелізму. В умовах назрівання кризових явищ в економіці блат міцно закріпився у повсякденному житті радянського суспільства. Поняття "блат" використовується для позначення використання особистих контактів для отримання доступу до суспільних ресурсів: товарів, послуг, джерел прибутків (освіта, робоче місце, посада і т.ін.) і привілеїв. Таким чином, блат перетворився на практику обходу формальних процедур, що регулюють доступ до ресурсів [11, с. 90]. Деміфологізація влади, ідеологічна криза та визнання

припустимості приватного інтересу в СРСР спричиняли стрімкий ріст тіньової економіки та блату. Патрон-клієнтелізм ставав основою його існування, а в свою чергу блат підживлював патрон-клієнтарні відносини.

Звичайно, у багатьох випадках бажання отримати особисту вигоду та надати клієнтам певні послуги "по благу" збігалися. Для прикладу наведемо текст анонімного листа до редакції газети "Известия", який не лише ілюструє цю тезу, але й відображає атмосферу епохи:

"Уважаемая редакция! Прочитал в "Известиях" статью "Особняком" и особо не удивился, т.к. это в настоящее время болезней некоторых наших Больших государственных и партийных работников. Они потеряли партийную совесть и строят себе за счет государства дорогостоящие особняки особой планировки, купеческих розмахов.

Скоро будут строить себе замки. Вообще чувствуют себя такими князьками.

Я старый коммунист и удивляюсь вместе со всеми жителями г.Чернигова какой построили себе особняк наш секретарь Обкома Партии тов. Палажченко со своими ближними подчиненными на перекрестке улиц Урицкого и Чернышевского. Этим они подрывают свой авторитет, отдаляются от рабочего класса, от народа. Они брезгают жить в домах с жителями города. Это не по-партийному.

Надо бы подсказать данным товарищам, что это не по-партийному, не по-советски.

С уважением старый коммунист.

Своей фамилии не пишу потому, что меня затравят. Это не анонимка. Анонимка та, что не подтвердилась. Они и так будут искать по всем предприятиям данную машинку, но не найдут т.к. я ее только купил. 31.10.1985." [16, арк. 65].

Документи Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України красномовно свідчать про двостороннє надання доступу до благ, тобто не лише патрон допомагав клієнтам у реалізації певних прагнень, але і клієнти намагалися задовольнити своїх патронів наданням матеріального благ та певних послуг. Зокрема, в одному з таких документів йдеться про зловживання заступника начальника одного з комбінатів УРСР подібного характеру: "... работников вышестоящих ведомственных органов обеспечивал путёвками в санатории и пансионаты, устраивал для них выпивки и угощения за счет обслуживающих организаций и поборов с сотрудников" тощо [16, арк. 22].

Становище номенклатурника за умов викриття його зловживань і несення відповідальності традиційно пом'якшувалося завдяки існуванню неформальних зв'язків, які породжували явище "непотоплюваності". За умови включення прізвища управлінця до номенклатурних списків, більшість з його помилок та службових зловживань (а подекуди й від-

верто кримінальні злочини) залишаться непоміченими. Діяння такого характеру спричиняли найчастіше не адміністративну чи кримінальну відповідальність, а переведення на іншу роботу, внаслідок чого від номенклатурника-делітанта або злочинця можна було позбутися або просунувши на підвищення, або відправивши на пенсію, або поховавши його. Факт "непотоплюваності" була змушена визнати й сама партія. "У деяких областях ми стикаємося з нічим не пояснюваним підходом до підбору кадрів, – констатується на жовтневому 1986 року засіданні Політбюро ЦК КПУ. – Візьмемо, наприклад, Волинську область. Тут облагоропром, по суті, перетворився на гніздо для "штрафників". Сюди було направлено 9 чоловік, які мали партійні стягнення, з них – 3 за зловживання службовим становищем та 2 – за надмірне вживання алкоголю..." [3, с. 51].

Ця неформальна практика номенклатури ставала все більш помітною для громадськості та підривала морально-етичний авторитет партії. Наприклад, у відкритому листі до Ради Міністрів УРСР, що був опублікований у газеті "Труд" йшлося: "... удивляет то, что после увличения их (руководства) в нечестности, неправдивости, моральной нечистоплотности, а нередко даже в приступном нарушении советских законов они в большинстве своём остаются на своих местах. Ну а в худшем случае объявляют разного рода выговоры. А иногда, что не только противоречит ленинским принципам подбора кадров, но даже не лезет в рамки общечеловеческой морали, их выдвигают на более высокие посты" [13, арк. 44].

У випадках, коли факт зловживання ставав загальновідомим і уникнути "справедливої" партійної критики в ЦК було просто неможливо, у документах зазвичай не вживалося прізвище особи, яка допустила зловживання, а констатовалася наявність проблем з дотриманням соціалістичної законності у тій чи іншій області, місті, районі. Це створювало люффт для використання принципу "непотоплюваності". У такий спосіб у формальних інститутах партійно-радянської номенклатурою свідомо створювалися "пустоти", наявність яких дозволяла реалізувати неформальні практики. "Непотоплюваність" перетворювала номенклатуру у своєрідну "касту" замкнену на виході. Звісно, це неформальне правило кадрової політики гальмувало усі перетворення в республіці, адже від перестановки місць доданків сума не змінюється.

Патрон-клієнтарні відносини створювали неформальну структуру номенклатури, в якій, гіпотетично, кожен працівник міг одночасно виступати у ролі як патрона, так і клієнта. Це ще раз підкреслює "матричність" номенклатурної системи. Для ілюстрації цієї тези можна навести випадок, який стався у Запорозькому відділенні Торгівельно-Промислової Палати УРСР, куди у травні 1985 р. було направлено листа з

Києва, з вимогою звільнити заступника начальника з посади. Проте начальник Запорозького відділення Торгівельно-Промислової Палати, не бажаючи допустити звільнення свого заступника, якого він призначив з кола своїх друзів, наказав секретарю не реєструвати листа і залишити порожнє місце "на всяк випадок", після чого виїхав до Києва та все "налагодив" і навіть додав йому "портфель" начальника контрольної групи, а згодом "влаштував" на посади ще двох своїх друзів [14, арк. 33].

Патрон-клієнтарні відносини наскрізь пронизували номенклатуру всіх рівнів і навіть часто виходили за її межі, охоплюючи службовий персонал, що не входив до переліку номенклатури. Так, наприклад, в одному з листів-скарг, що був написаний на ім'я М.Горбачова, обурені зловживаннями керівника члени колективу зазначали, що його водій та секретар не беруть участі у громадському житті колективу і що "создаётся такое впечатление, что они "служат" в его личной вотчине" [14, арк. 35]. Зустрічалися випадки, коли номенклатурник забезпечував патронажну протекцію та надавав підтримку у справі отримання доступу до певних благ пересічним громадянам УРСР [21, арк. 8], що підтверджує тезу, про всеохоплюючий характер патрон-клієнтелізму в українському радянському суспільстві середини 80-х рр.

Неформальні відносини між патроном і клієнтами передбачали надання взаємних та взаємовигідних послуг, які найчастіше не диференціювалися за типами та видами, а були комплексними та обумовлювалися владними чи ресурсними можливостями сторін. Можна погодитися з думкою С.Ю.Алашеева, що неформальні відносини варто розглядати як систему залежностей [1, с. 12–19]. Саме вона значною мірою обумовлювала відносно стале становище партійно-радянської номенклатури Української РСР, дозволяючи уникати докорінних змін шляхом формалізації виконання "маневрів" центру та активного застосування усталених "неформальних" інститутів та практик.

Таким чином, поряд з офіційною кадровою політикою, що активно реформувалася союзними "верхами", існувала "тіньова" система управління номенклатурними кадрами, яка включала цілий комплекс неформальних інститутів: особливий номенклатурний моральний кодекс, "етикет" та правила, згідно яких регулювалася мобільність номенклатури (зокрема, інкорпорація, ротація та екскорпорація). Основою для реалізації неформальних практик в УРСР став патрон-клієнтелізм, що наскрізь пронизав усю номенклатурну систему. Патрон-клієнтарні відносини мали місце на всіх сходинках владної ієрархії – від першого секретаря ЦК Компартії УРСР до працівників первинних парторганізацій. Важливо відмітити, якщо процеси, які відбувалися у формальних інститутах були контрольовані, то проконтролювати, а тим більше, реформувати, неформальні інститути було вкрай важко.

Література

1. Алашеев С. Ю. Неформальные отношения в процессе производства: "взгляд изнутри" / С. Ю. Алашеев // Социологические исследования. – 1995. – № 2.
2. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М. Н. Афанасьев. – М., 2000.
3. Бойко О. Д. Україна в 1985 – 1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2002.
4. Варгатюк П. Л. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко. – К. : Либідь, 1990.
5. Власенко А. К. В.В.Щербицький и его время / А. К. Власенко. – Х. : Фолио, 2009.
6. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) / А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – № 4.
7. Дніпропетровська сім'я – 2 : [довідник / укл. : С. Конончук, В. Піховшек]. – [2-ге вид.]. – К. : Агентство "Україна", 1997.
8. Жиро Т. Политология / Т. Жиро ; пер. с польского. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, – 2006.
9. Крыштановская О. В. Современные концепции политической элиты и российская практика / О. В. Крыштановская // Мир России. – 2004.
10. Крючков Г. К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника / Г. К. Крючков. – Харьков : Фолио, 2009.
11. Леденева А. В. Личные связи и неформальные сообщества: трансформация блата в постсоветском обществе / А. В. Леденева // Мир России. – 1997. – № 2.
12. Панов П. В. Трансформации политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ / П. В. Панов // Полис. – 2002. – № 6.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 14, спр. 8523.
14. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 8524.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 3426.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2913.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2965.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3067.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1235.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3067.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3124.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3250.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2913.

УДК : [027.1:728.83](477) "17/19"

М.М.Будзар

Приватні бібліотеки у культурній спадщині панської садиби в Україні XVIII – початку XX століть

У статті проаналізовано проблему вивчення приватних бібліотек панських садиб в українських землях XVIII – початку XX століть як важливого складника духовної спадщини садиби у контексті національної культури. Визначено провідні напрями характеристики садибних бібліотек в аспекті еволюції світогляду, ідеології, соціальних смаків суспільства. Приватні бібліотечні зібрання у садибах, що визначали наукові, художні, інтелектуально-духовні зацікавлення власників, розглянуто як невід’ємну частку загального процесу розвитку української культури.

Ключові слова: приватна бібліотека, панська садиба, культурна спадщина, інтелектуально-духовні пріоритети.

В статье проанализирована проблема изучения частных библиотек в помещичьих усадьбах в украинских землях XVIII – начала XX столетий как важной составляющей духовного наследия усадьбы в контексте национальной культуры. Определены основные направления характеристики усадебных библиотек с точки зрения эволюции мировоззрения, идеологии, социальных вкусов общества. Частные библиотечные собрания в усадьбах, определявшие научные, художественные, интеллектуально-духовные интересы владельцев, рассмотрены как неотъемлемая часть общего процесса развития украинской культуры.

Ключевые слова: частная библиотека, помещичья усадьба, культурное наследие, интеллектуально-духовные приоритеты.

The problem of studying of private libraries in manorial estate in the Ukrainian lands of the 18th – the beginning of the 20th centuries as the main component of estate cultural inheritag in the context of national culture is analyzed in the article. The main trends of the characteristic of estate libraries are defined from the point of the evolutionary process of ideology and social tastes. Private Librarian collections in estates forming scientific, artistic, intellectual and spiritual interests of owners are examined process in the development of Ukrainian culture.

Key words: private libraries; manorial estate; cultural inheritance; intellectual and spiritual priorities.

Постановка проблеми. Обставини розвою сучасного інноваційного суспільства вимагають інтеграційних форм наукових розвідок, передусім у сфері гуманітарного знання. Цікавим історико-культурним утворенням, комплексне дослідження якого уможливиле виконання завдань універсального змісту щодо аналізу національної культурної спадщини, є сільська садиба як форма життєдіяльності панівного соціального прошарку в українських землях упродовж XVIII – початку XX століть. Кожен складник цього культурного феномену можна проаналізувати з позиції виявлення загальносистемних ознак. Одним із провідних компонентів, який репрезентує як своєрідні культурні осередки ті садиби, що належали особам з кола козацько-старшинських родів або польської шляхти, котрі внаслідок процесу інкорпорації межі XVIII–XIX століть отримали статус "імперського дворянства", є книжкові зібрання.

Аналіз актуальних досліджень. Традиції вивчення приватних бібліотек панських садіб, закладені історичними, історично-біографічними, бібліотекознавчими працями В.Горленка [2], П.Зленка [4], У.Іваска [6], І.Каганова [7], О.Лазаревського [10; 11], М.Лихачова [12], Ф.Николайчика [15] та інших, плідно розвиваються у сучасній дослідницькій практиці (роботи Є.Біленького [1], Є.Палій [16], В.Соколова [19], І.Ціборовської-Римарович [21] тощо). Але переважно такі розвідки проєктуються на розв'язання конкретних наукових проблем – аналізу книжкових зібрань видатних осіб, визначення еволюції садибних книгозбірень, характеристики рівня духовної культури окремих прошарків суспільства – та здебільшого мають бібліотекознавче спрямування.

Вважаємо доцільним змінити ракурс дослідження приватних садибних бібліотек в українських землях шляхом характеристики їх як важливого складника культурного простору помістя у відповідності до історичної долі того чи іншого маєтку. Такий підхід до вивчення книжкових зібрань сприятиме тлумаченню феномену садиби як цілісного багатокomпонентного явища.

Мета статті. Першочерговим завданням є окреслення стрижневих напрямків репрезентації приватних садибних бібліотек як утворень, що еволюціонували відповідно до духовних пріоритетів певної історичної доби та відображали динаміку функціонування панської (шляхетської, козацько-старшинської, дворянської) садиби у контексті національної культури.

Виклад основного матеріалу. Великий інформаційний потенціал має визначення умов розташування, кількісного складу, змістовно-жанрової класифікації бібліотечних зібрань у садибах різних українських земель (Наддніпрянщини, Правобережжя, Полтавщини, Чернігівщини, Слобідської України, Новоросійського краю). Вивчення приватних книжкових зібрань формує уявлення про інтелектуальні пріоритети можно-

владців – магната, особи з гетьманської родини, лівобережного старшинського державця, російського поміщика – і соціального оточення, до якого вони належали, усвідомити логіку утворення сімейних освітніх традицій, осмислити підґрунтя зацікавленості певною формою художньо-мистецької діяльності у просторі садиби.

Джерелознавчою базою історико-культурної реконструкції умов функціонування книжкових зібрань осіб зі шляхетсько-поміщицького прошарку у просторі садиби є "... листи, щоденники, спогади, маргіналії, описи майна, реєстри чи каталоги книжкових зібрань тощо [19, с. 34]". До цього списку додамо ще образотворчі та фотоматеріали, використання яких сприятиме візуалізації інтер'єрів приміщень, де вони зберігалися.

Важко переоцінити значущість каталогів книжкових зібрань у садибах, які нерідко складалися самим власником або людиною з його найближчого оточення, котра зналася на "бібліотечній справі". Зокрема, відомості про значну бібліотеку, утримувану у маєтку родини Лашкевичів у селі Брахлаїв Новозибківського повіту Чернігівської губернії вже з середини XVIII століття, коли садиба належала бунчуковому товаришу С.І.Лашкевичу (1734–1781), містяться у каталозі, який вели кілька осіб (у тому числі й господар): якщо станом на 1764-й рік бібліотека нараховувала 371 книгу, то вже на межі XVIII–XIX століть тут містилося до 12 тисяч томів [15, с. 712]. Каталог книгозбірні у садибі Ґалаґанів села Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, котра з 1840-х років належала Ґ.П.Ґалаґану (1819–1888), був складений М.А.Маркевичем (1804–1860), власником унікальної бібліотеки у садибі в селі Турівка (також Прилуцького повіту), що поповнювалася кількома поколіннями сімейства Маркевичів-Марковичів. За цим каталогом, станом на 1853-й рік бібліотека у Сокиринцях нараховувала до двох тисяч томів [9].

Не менш вагомими для вивчення обставин накопичення садибних бібліотечних зібрань є маргіналії – помітки на полях видання. Їхню високу інформативність відмітили ще дослідники початку XX століття, зазначивши, що у коротких написах невеличкої бібліотеки можуть переховуватися відомості про сімейні зв'язки, місцеві інтереси кількох поколінь однієї родини [12, с. 6]. Аналіз позначок на книжках із садибної бібліотеки може "унаочнити" обставини розвою певного виду діяльності у середовищі садиби. Зокрема, у садибі села Савинці Миргородського повіту Полтавської губернії, що більше ніж сто п'ятдесят років належала особам з дворянської родини україно-російського походження Фролових-Багреєвих, зберігалася велика бібліотека, значну частку якої складала драматургічна література, причому, за свідченням Л.Розсохи, на полях збірників п'єс у розписах дійових осіб залишилися вписані від руки імена акторів-кріпаків. Це дозволяє дійти висновку про те, що існування домашнього театру було традиційною для садиби у Савин-

цях формою культуротворчої діяльності вже на початку 1800-х років [17, с. 172].

Епістолярна спадщина документує світоглядне підґрунтя дій власника бібліотеки щодо розширення книгозбірні. Як-от: В.Г.Полетика (1765–1845) писав 1812-го року у листі до М.П.Рум'янцева, відмовляючи адресату у продажу книг і документів з родинного зібрання: "... Достояние мое невелико; я имею детей, стараюсь о лучшем воспитании которых, я, вместо сокровищ света, часто бесполезных, хочу оставить им сию пищу ума единственным после себя, для вящего их к пользе общей образования наследием" [10, с.107].

Листування унаочнює дію механізму трансляції культурного досвіду, коли для дворянина-інтелектуала старовинна бібліотека була однією з чільних принад родової садиби. Так, О.К.Толстой (1822–1875), нащадок Розумовських, описуючи у листах 1858–1859 років до М.М.Жемчужникова та Б.М.Маркевича садибу у селі Погорільці на Чернігівщині, отриману ним у спадок, та наголосивши на тому, що Погорільці – одна з найбільш диких, тінистих, оригінальних місцин з сосновим бором і величезним озером [20, с. 99], особливо відмітив бібліотеку, яка налічувала близько шести тисяч томів, зокрема багато старовинних книг з маґії, а також рукописів [20, с. 105]. Ці відомості активізують історико-культурний аспект характеристики книгозбірні у Погорільцях, примушуючи згадати про те, що вона була утворена ще О.О.Перовським на базі заповіданої йому петербурзької бібліотеки О.К.Розумовського [2, с. 117] та відобразила притаманний цьому сімейству інтерес до езотеричного знання, який пояснювався сталими масонськими зв'язками осіб з роду Розумовських.

Унікальним джерелом для вивчення бібліотечних зібрань як "живого" явища у процесі розвою культурних надбань української панської садиби є мемуарна література. Надзвичайно цікаві у цьому сенсі "Дневные записки" Я.А.Марковича (1696–1770), генерального підскарбія, засновника садиби у селі Сваркове Глухівського повіту Чернігівської губернії, чия біографія засвідчує високий рівень інтелектуалізму козацько-старшинської верхівки доби Гетьманщини. Випускник Києво-Могилянської академії, один із кращих вихованців Ф.Прокоповича [11], Я.М.Маркович не зробив імперської кар'єри. Його інтелектуальні інтереси реалізувалися у межах "глухівського культурницького гуртка" [18, с. 65], садиба у Сварковому стараннями цього діди́ча стала помітним культурним осередком. У щоденних записах власник Сваркового ретельно занотовував усі факти купівлі нових книг, фіксував кількість томів у бібліотеці (зокрема, 1724 року тут зберігалось 345 книг [14, с. 210]), конспектував окремі наукові труди, переказував зміст прочитаного. Аналіз змісту щоденника дозволяє дійти висновку, що Я.М.Маркович намагався "...ком-

плекувати свою бібліотеку з різних галузей знання" [19, с. 35]. Тут цитуються праці теологів та істориків церкви – "Церковна історія" Є.Памфіла, твори І.Буддея, К.Флері, але досить великий відсоток згадуваних книг складають природничо-наукові видання – "Книга мирозрєння или мнение о небесноземных глобусах и их украшениях" Х.Гюйгенса, "Описание земли Камчатки" С.П.Крашеніннікова, "Обсервации" А. ван Левенгука. Універсалізм бібліотеки Я.М.Марковича підтверджує актуальність для освічених осіб з кола старшинської верхівки як європейської розумової спадщини XVII століття, так і української філософсько-богословської традиції, сформованої з останньої третини XVI до початку XVIII століть І.Величковським, І.Вишенським, І.Галятовським, Ф.Прокоповичем, К.Саковичем, Д.Тупталом.

Опрацювання різноманітних джерел дозволяє дійти висновку, що до початку XIX століття в українських землях сформувалися значні бібліотечні зібрання, які переховувалися у садибах різних функційних різновидів – репрезентативних резиденціях, що належали знатним особам, садибах середнього ґатунку й навіть дрібнопомісних, чії власники прагнули самоосвіти, мали визначені фахові інтереси. Пріоритет раціонального знання, снага до енциклопедичної освіти, захоплення рукописами та стародруками, бажання мати високий ступінь інформованості – усе це визначило переважну політематичність родових бібліотек панських садиб, у яких зберігалися видання з історії, філософії, теології, юриспруденції, філології, твори античних авторів та європейських енциклопедистів, періодика, календарі.

Бібліотеки у сільських садибах, що слугували місцем постійного проживання господаря у відставці, що часто-густо траплялося в українських землях за період з 1780-х до 1840-х років, комплектувалися з метою забезпечення наукової чи белетристичної праці. Зокрема, у книгозбірні садиби у селі Понурівка ("Панурівка") Стародубського повіту Чернігівської губернії, розбудованої М.П.Миклашевським (1756–1847) у 1810-роках, зберігалися рідкісні франкомовні видання, що репрезентували пріоритетність для господаря садиби гуманітарного знання у душі просвітницьких ідеалів: "Les Ruines de Palmyre" (1753); "Lettres sur l'Italie" (1785); "Une edition magnifique de Racine, Corneille, Voltaire" (1792); "Les oeuvres de Palladio" (1675) тощо [13, с. 231].

Нерідко садибні книжкові зібрання накопичувалися кількома поколіннями однієї родини, представники якої, навіть не занадто знатні чи заможні, мали визначені інтелектуальні пріоритети. Типовим варіантом шляхетської родової бібліотеки, за спостереженням І.Ціборовської-Римарович, є книгозбірня Мікошевських, що в останній третині XVIII століття зберігалася у садибі села Трусилівка на Волині, укомплектована Ф.Мікошевським, житомирським межовим коморником, із залученням

до неї зібрань С.Мікошевського, коморника Руського воєводства, та Б.А.Мікошевського, ректора шкіл Київського воєводства [21, с. 219]. Бібліотека Мікошевських, основний склад якої становили європейські друки XVI–XVIII століть, передусім праці з фізико-математичних наук і космографії, здебільш французькою, латинською, польською мовами, підтверджує пріоритетність енциклопедизму у середовищі правобережної шляхти до кінця XVIII століття.

До книжкових зібрань, які слугували підґрунтям для наукових розвідок осіб з однієї родини, безумовно належить книгозбірня Г.А. та В.Г.Полетик, що зберігалася у їхній родовій садибі у селі Коровинці Роменського повіту Полтавської губернії. Еволюція бібліотеки сімейства Полетик на межі XVIII–XIX століть обумовлювалася тим, що вона стала продовженням знищеної пожежею у 1771-го року у Петербурзі книгозбірні Г.А.Полетики (1725–1784), яка, за листом власника до І.Л.Голенищева-Кутузова, за кількістю рукописів та стародруків могла виборювати пальму першості навіть у державних російських бібліотек того часу [10, с. 103], та засвідчила зміни якісного складу книжкових колекцій панів-інтелектуалів, коли усе більший відсоток у них становили історичні видання та документи. Приміром, 1812-го року В.Г.Полетика писав М.П.Рум'янцеву про те, що книги, зібрані як ним самим, так і його батьком, стосуються переважно "... малоросійської історії" [10, с. 106].

Тенденція до збільшення у садибних зібраннях кількості праць з історії України мала місце й у подальшому: до складу бібліотеки Г.П.Галаґана у Сокиринцях на початку 1850-х років входили такі видання, як "Старина Малороссийская, Запорожская и Донская" (1846) М.М.Семеновського, "Славянская мифология" (1847) та "Древности, изданные Временною комиссиею разбора древних грамот" (1846) М.І.Костомарова, "Запорожская старина" (1833) та "Святылища, обряды языческого богослужения древних славян" (1846) І.І.Срезневського, "Повесть об украинском народе" П.О.Куліша (1746), "Очерк истории Киева" (1836) М.В.Закревського тощо [9]. У значній за обсягом (більше 30 тисяч томів) бібліотеці сімейства Шодуар, яка складала частку унікальної музейної колекції, утримуваної у родовій садибі Шодуарів у селищі Івниця Житомирської губернії, зберігалися такі рукописні списки творів з історії України та Речі Посполитої, як "Analecta Polonica" (1852) Ж.Б.Альберт-ранді, "Odrywek z Historyi Halicyi" (1840-ві роки) Д.Зубрицького, "Letopisec w Maloj Rossii" (початок XIX ст.), "Traktacye dyplomatyczne między Polską, Rosyą i Tursą od roku 1619 do r. 1674" (1840-ві роки), "Cronica nova prutenica" (1840-ві роки), "O wojnie kozackiej" (XVIII ст.) [1, с. 46]. Зміни у тематичному складі садибних бібліотек у бік росту кількості історичних праць засвідчили утвердження у суспільній свідомості до середини XIX століття історизму як способу наукового мислення.

З другої половини XIX до початку XX століть у функціонуванні садибних бібліотек в українських землях можна відмітити кілька тенденцій: солідні колекції нерідко розпорозувалися спадкоємцями, котрі не завжди усвідомлювали значення матеріалів, що там зберігалися, відомі книгозбірні перевозилися власниками з садиби до міста, деякі з бібліотечних зібрань, частково або повністю, передавалися навчальним закладам – гімназіям, ліцеям, університетам. Зокрема, показовою є доля відомої бібліотеки М.А.Маркевича: після смерті історика значна частина її (більше чотирьох тисяч томів) була придбана К.В.Галаган, двоюрідною сестрою історика, а наприкінці 1871-го року, після відкриття подружжям Галаганів приватного навчального закладу "Колегія Павла Галагана", ця колекція – стародруки XVI–XVIII століть та видання XIX століття українською, російською, польською, латиною, іншими європейськими мовами – була віддана попечителями у дар Колегії. У січні 1889 року, за заповітом Г.П.Галагана, цьому навчальному закладу відійшла також не менш вагома за своїм значенням родинна бібліотека Галаганів із садиби у Сокиринцях [3, арк. 14]. Тенденція до зміни суспільного статусу садибних бібліотек, передача їх у користування закладів освіти, музейних установ засвідчила еволюцію феномену садиби у бік соціальної ефективності, водночас унаочнюючи його роль у збереженні національної духовної спадщини.

Дослідження садибних книгозбірень потребують також з'ясування способів розташування їх у маєтку та аналізу семіотичної багатозначності бібліотечних інтер'єрів. Коли бібліотечні зібрання були значними (бібліотеки у Понурівці, у Сварковому тощо) або постійно використовувалися власником для наукової роботи за умови, що садибний будинок був занадто малий (бібліотека М.О.Максимовича у садибі Михайлова Гора), для них розбудовувалися окремі споруди. Інтер'єри бібліотек нерідко оздоблювалися речами, що зберігали пам'ять про засновника садиби чи історію роду, тобто набували символічного змісту. Зокрема, садиба у Сокиринцях для Г.П.Галагана слугувала уособленням "прабатьківської дідици", тому у бібліотеці класицистичного палацу утримувалися речі, що нагадували про старшинське походження родини: тут, за згадкою Л.М.Жемчужникова, "... крім книг і документів зберігалися предківська зброя, перначі, сідло й полковницька зброя верхового коня" [5, с. 387]. У садибі села Велика Буромка, що з 1828-го року належала дворянському роду Кантакузіних-Сперанських, ревно підтримувалася пам'ять про М.М.Сперанського (1772–1839): у бібліотеці, як реліквії, зберігалися гіпсова посмертна маска графа та бронзові форми його рук, "... крупних й пухких" [8, с. 27]. Знакова інтерпретація інтер'єрів садибних бібліотек є корисною задля аналізу семіотичного наповнення середовища дворянської садиби у цілому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що комплексний підхід до проблеми дослідження бібліотек у панських садибах в українських землях з XVIII до початку XIX століть надає можливість визначити садибні книгозбірні як компонент універсального культурного простору української садиби, необхідний не тільки для вивчення обставин історичної долі книжкових зібрань, але для актуалізації антропологічного підходу до характеристики феномену садиби шляхом аналізу приватних книжкових зібрань як форми реалізації пізнавальних пріоритетів, становлення й розвитку політичних, філософських, естетичних поглядів осіб зі шляхетсько-дворянського прошарку. Найбільш перспективною у цьому плані є, на наш погляд, характеристика садибних книгозбірень як самодостатніх утворень, що мали власну цінність, та аналіз їхнього місця у створенні культурно-духовного "іміджу" дворянської садиби. Не менш цікавим напрямом подальшого вивчення садибних бібліотек є характеристика їхньої ролі у процесі розвою світу садиби як "перехрестя" культурних значень, у розшифровці "предметної семіотики минулого", що взагалі є одним із найважливіших засобів дослідження культурної спадщини панської садиби в українських землях XVIII – початку XX століть.

Література

1. Біленький Є. А. Родинний архів Шодуарів у зібраннях Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Є. А. Біленький // Архіви України. – 2000. – № 4/6 (244). – С. 44–49.
2. Горленко В. Алексей Алексеевич Перовский / В. Горленко // Киевская старина. – 1888. – Т. 21, № 4. – С. 109–124.
3. Дело о библиотеках Коллегии Павла Галагана. 1912 г. – IP НБУВ, ф. 120 Колегія Павла Галагана, оп. 1, од. зб. 24. – На 18 арк.
4. Зленко П. Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини) / П. Зленко // Українська книга. – 1937. – № 7/8. – С. 166–174.
5. Жемчужников Л. Україна 1850-х років очима художника-петербуржця / Л. Жемчужников // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах / [редкол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін.]. – Київ : ФСРМ, 2003. Вип. 55–56 : Санкт-Петербург і культура України. – 2003. – С. 211–218.
6. Иваск У. Г. Частные библиотеки в России : опыт библиографического указателя / У. Г. Иваск // Русский библиофил. – Ч. 1. – 1911. – № 3. – С. 55–74; № 4. – С. 45–54; № 6. – С. 71–85; № 8 – С. 68–77.
7. Каганов И. Я. Я.Маркович и его "Дневник" как материалы для истории Просветительства на Украине в первой половине XVIII века / И. Я. Каганов // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – С.113–126.

8. Кантакузин-Сперанский М. С. Сага о Кантакузиных-Сперанских / Написанная кн. М.Кантакузиным, графом Сперанским ; пер. с англ. Д. Налепиной. – М. : Рос. Фонд культуры: Рос. архив, 2004. – 368 с. : ил., портр.

9. Каталог библиотеки Григория Павловича Галагана к 1 января 1853 г. Рукопись. Почерк Николая Андреевича Маркевича. – IP НБУВ, ф. 119 Галагани, оп. 1, од. зб. 3. – На 44 арк., чистих 1–18.

10. Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т. 33, № 4. – С. 97–116.

11. Лазаревский А. М. [Передмова] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т. 34, № 4. – Приложение. – С. I–III.

12. Лихачев Н. П. Генеалогическая история одной помещицкой библиотеки / Н. П. Лихачев // Русский библиофил. – 1913. – № 5. – С. 5–7.

13. Лукомський Г. Панурівка: (маєток І.М.Міклашевського) / Г. Лукомський // Українська художня спадщина // Хроніка-2000. – К., 2005. – Вип. 63/64. – С. 226–232.

14. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович. – К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. I (1717–1725). – 329 с.

15. Николаичик Ф. Род Лашкевичев и дневник одного из них / Ф. Николаичик // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – С. 696–716.

16. Палий Е. Н. Частные библиотеки дворянских салонов (вторая половина XVIII–XIX в.) / Е. Н. Палий // Библиотекведение. – 2007. – № 2. – С. 106–112.

17. Розсоха Л. Садибний театр на Миргородщині за гоголівських часів / Л. Розсоха // Київська старовина. – 2003. – № 5 (353). – С. 166–174.

18. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 159–167.

19. Соколов В. Природничо-наукова книга в зібраннях козацької старшини в Україні у XVIII ст. / В. Соколов // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 4. – С. 34–36.

20. Толстой А. К. Собрание сочинений : в 4 т. / А. К. Толстой. – М. : Художественная литература, 1962–1964.

Т. 4 : Дневники, письма. – 1962–1964. – 584 с. : ил.

21. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / Ірина Олегівна Ціборовська-Римарович ; О. С. Онищенко (наук. ред.). – К. : НБУВ, 2006. – 396 с.

**Чернігівська театральна трупа
"Товариство кохаючих рідну мову"**

У статті аналізується репертуар Чернігівського аматорського театру 1861–1863 рр.

Ключові слова: аматорський театр, Л.Глібов, репертуар, Чернігів.

В статье анализируется репертуар Черниговского любительского театра 1861–1863 гг.

Ключевые слова: любительский театр, Л.Глебов, репертуар, Чернигов.

The article is dedicated to the analysis of the repertoire of the Cernihiv Amateur Theatre in 1861–1863.

Key words: Amateur Theatre, L.Hlibov, repertoire, Cernihiv.

У 1853 р. у Чернігові на Красній площі було збудоване стаціонарне приміщення театру. Свого театального колективу у місті не було, тому тут проходили вистави приїжджих труп. У 1862 р. цим приміщенням скористалися аматори Чернігова, які у 1861 р. створили драматичний гурток "Товариство кохаючих рідну мову". Назва його мала глибокий смисл. Як зазначив відомий громадський діяч Д.Антонович, "на протязі майже півстоліття до революції український театр в російській Україні був єдиним місцем, де прилюдно могло звучати українське слово. Тому українці так міцно трималися українського театру...". Саме це, мабуть, і було причиною виникнення театру "Товариство кохаючих рідну мову", у якому ведучу роль грав Леонід Глібов, а також Опанас Маркович, режисер-аматор і драматург Дмитро Старицький, учителі Іван Дорошенко та Микола Вербицький, лікар і письменник Степан Ніс, історик Олександр Лазаревський, ординатор губернської лікарні Іван Лагода. У деяких виставах брали участь Г.І.Паливода, І.П.Вовк, П.Г.Борсук, О.О.Ходот та інші. Серед жінок слід назвати дружину байкаря Параску Федорівну Глібову (Бордонос), Меланію Овдіївну Загорську-Ходот, Ольгу Миколаївну Шрамченко [1].

Відомий громадський діяч Ілля Шраг згадував: "Ще в гімназії, коли я був у 3-му класі, на мене велике враження зробила "Наталка Полтавка", яку було надзвичайно добре виставлено. Запомагали виставі Дорошенко, Глібов, Галаган, здається, О.Маркович, роль Миколи грав С.Д.Ніс. Під впливом "Наталки Полтавки" я і деякі з товаришів захопилися українством, звичайно, більш з навколишнього боку, поробили собі і українське убрання" [2].

І дійсно, вистава "Наталка Полтавка" за п'єсою І.Котляревського була значною подією у тодішньому Чернігові, тож не випадково, що були декілька відгуків, зокрема Леоніда Глібова у "Чернігівському листку" та Павла Чубинського в "Основі" [3].

Колектив вистави "Наталка Полтавка" відмовився від сентиментальності, яку вважав принизливою і неправдоподібною, і звернувся до критичного реалізму. Втілити в життя задум допомогли учитель гімназії Ілля Дорошенко та фольклорист Опанас Маркович, які раніше працювали вчителями у Немирівській гімназії і поставили там теж "Наталку Полтавку". О.Маркович підібрав тоді декілька мелодій народних пісень і запропонував зробити партитуру для оркестру та написати з цих пісень увертюру чеському композитору Йогану Ландверу, який працював капельмейстером садибного оркестру графа Болеслава Потоцького, який проживав у Немирові і був почесним опікуном місцевої гімназії [4].

Ілля Дорошенко і Опанас Маркович, опинившись разом у Чернігові уже на різних посадах, вирішили поновити виставу "Наталка Полтавка", використавши партитуру Й.Ландвера. Ілля Дорошенко виступив режисером, а Опанас Маркович працював з акторами-аматорами над правильною українською вимовою [5].

Виставу "Наталка Полтавка" оригінально з великим успіхом зіграли 12 і 15 лютого 1862 р. Виконавцями ролей були О.Шрамченко (Наталка), П.Глібова (Терпелиха), Г.Паливода (Петро), С.Ніс (Микола), Г.Кальчевський (Возний), П.Борсук (Виборний). Сценічний одяг, який би відповідав епосі, допомогли підібрати Катерина Василівна та Григорій Павлович Ґалаґани. Все було зроблено компактно і з знанням справи. Кожна пісня, яка звучала у виконанні героїв вистави, була психологічно умотивована, тому не відчувалось відчуженості співу і дійства. Гра акторів була позбавлена мелодраматизму. На сцені все проходило так, як було в житті.

Павло Чубинський, який був присутнім на виставі писав: "З одного боку, нещасна вдова і любляча мати, змушена гіркими обставинами видати свою дитину за нелюба, – з іншого боку, дочка, для щастя матері готова пожертвувати собою, своєю любов'ю до Петра, до того психологічно вірно і відповідно народності були поставлені нашими Наталкою (пані Шрамченко) і Терпелихою (пані Глібова), що кожний був не глядачем того, що відбувалося на сцені, а людиною, що близько стояла і брала участь у здійснюваному явищі народного життя" [6].

І критика, і глядачі визначали гру Параски Глібової, яка роль Терпелихи, досить складну в багатьох місцях, виконала досить правдиво. Відносно цього Л.Глібов писав: "Дехто говорив, що не можна було без душевного зворушення слухати тиху сімейну бесіду матері з дочкою, коли перша переконує останню подумати про своє гірке сирітське життя

і не перебирати женихами. Яким прекрасним вийшов дует: "Чи я ж тобі, дочко, не добра бажаю". Потім, якими хвилюючими були сльози матері-вдови, убитою горем, покірність дочки... Багатьом дуже сподобалось тріо: "Не годиться, Наталочко, матір зневажати". В останній сцені, під кінець третього акту, Терпелиха дуже рельєфно і типово виразила материнське роздратування, коли справа, яка склалася з возним, похитнулася, коли повернувся Петро. Дуже натуральним був також переляк Терпелихи, яка неждано побачила Петра...

Вистава ця може бути віднесена до числа тих приємних вражень, які не скоро забуваються. Громадське співчуття до того було сильним, що в перший показ далеко не досить було місць для бажаючих побачити "Наталку" і тому треба було грати і другий раз – і театр знову був повним" [7].

Ольга Шрамченко природно зіграла роль Наталки, надавши їй рис, притаманних українській дівчині із народу. У деяких епізодах разом із П.Глібовою вони створювали живу сцену народного життя. Актриса вміло передавала стан у різних ситуаціях.

Успіх випав і на Степана Носа. Виконавець ролі Миколи переосмислив долю цього персонажа і подав його як уособлення бурлацтва, що було затухаючою фразою запорізького життя. Степан Ніс мав гарний голос, грав на бандурі, знав багато бурлацьких пісень, і все це він продемонстрував на сцені. Тож глядач був у захопленні. Це була не гра, а відтворення того, що було в житті й самого виконавця. С.Ніс демонстрував на сцені не стільки свою гру, скільки себе, дотепну, талановиту людину.

Проте Л.Глібов у своєму відгуку більше хвалив С.Носа – виконавця пісень, ніж драматичного актора. Особливо сподобалося байкарю виконання з глибоким почуттям героїчної пісні "Гомін, гомін по діброві".

Роль Петра у виконанні Г.І.Паливоди вийшла чітко продуманою, збагаченою піснями. Тому глядач сприймав гру актора природно. Красивий, симпатичний його голос та майстерне виконання пісень їм надовго запам'яталися.

Тогочасна критика відзначила і хорошу гру П.Г.Борсука, який вдало створив на сцені образ Виборного. "Надзвичайно добре була проведена сцена, коли возний в приватній бесіді з виборним відкриває останню свою сердечну таємницю. Питання: "А вона ж вам що? А ви ж їй що?" вимовлялися з винятковою оригінальністю. Возний був у своєму роді прекрасним і дотепним" [8].

Не менший успіх припав і виконавцеві ролі возного М.А.Колчевському, який, за спостереженнями Л.Глібова, провів її вільно і невимушено, без будь-якої напруги, почував себе на сцені, немов би дома.

Слід відмітити і роботу режисера Іллі Дорошенка, який вдало продумав мізансцени, які відтворювали шматочки народного побуту.

Так, у 2 акті, після того, як була піднята завіса, глядача вразила своєю простотою і природністю сцена з народного життя: мати, яка пряла, і поруч з нею дочка, яка була зайнята вишиванням. "Не думаю, згадував С.Ніс, щоб іншого разу прийшлося би побачити що-небудь подібне!" [9].

Вражає і кінцівка вистави, в яку були втягнуті і глядачі. Після того, як схвильована Терпелиха поблагословила дочку за Петра на заміжжя, Наталка не витримує і свій порив радості передає через пісню "Ой я дівчина Наталка", яку підтримують всі, хто був у той час на сцені. Співаючи і пританцювуючи, актори залишали сцену під гучні оплески та крики: "Браво!".

Успіхові вистави завдячував і Опанас Маркович, який багато зробив для її пісенного оздоблення. О.Маркович запропонував не переривати дійство, заповнивши паузи між актами виконанням пісень та читанням творів українських письменників. Так, І.П.Мачеха прочитав гумористичне оповідання Стороженка "Вуси", а Павло Чубинський уривок з повісті "Закоханий чорт". Актори виконали народні пісні: 1) "Ой, не пугай, пугаченьку" (удвох), 2) "Ой, Морозе Морозенку" (гуртом), 3) "Ой, по горі, по горі вівчар вівці зганяє" (гуртова), 4) "Ой, мати, мати, мати". Чудово був виконаний дует "Ой, не пугай, пугаченьку", а також хорове виконання всією трупкою пісні "Ой, Морозе, Морозеньку".

Слід відзначити виконавську майстерність оркестрантів, які перед виставою та в антрактах виконували увертюру Йогана Ландвера до "Наталки Полтавки". Оркестр супроводжував також сольні номери, які йшли по ходу дійства. Постаралися організатори вистави і про рекламу. Було випущено гарну афішу українською мовою, в якій була подана вичерпна інформація про всіх, хто брав у ній участь.

Вистава "Наталка Полтавка", яка пройшла у Чернігові, мала загальноукраїнське значення. Її постановники Іван Дорошенко та Опанас Маркович очистили спектакль від провінціалізму пересувних театральних труп, які в силу специфіки своєї роботи часто дописували якісь мізансцени, представляли дійство як сентиментальну мелодраму, а персонажі часто були далекими від правди життя. Ще раз підкреслимо велику роль Опанаса Марковича, який уміло підібрав пісні, що відповідали характерові персонажів та розвиткові дії по ходу вистави. Тому "на противагу попередній музичній основі спектаклю з партитурою Едлічки, яка мала дещо підсолоджено-романсовий характер, Опанас Маркович підготував глибоко народний музично-пісенний матеріал" [10].

Саме цим пояснюється заклик П.Чубинського, висловлений у статті, що з'явилася в журналі "Основа", надрукувати п'єсу в тому вигляді, у якому вона була поставлена в Чернігові з прекрасною партитурою Ландвера. Це, на думку автора, було б великою послугою для мистецького життя в Україні.

Вистава "Наталка Полтавка" носила добродійний характер. Виручені кошти пішли на допомогу студентам із Чернігівщини, які навчалися у Київському університеті св.Володимира.

Спектакль "Наталка Полтавка" був поновлений і наступного 1863 року. Він ішов майже у тому ж самому складі, що й раніше, про що свідчить афіша [11]:

"У понеділок, сього юня, 10го дня, на тутешнім театрі шановцями своєї народності представлятиметься на підмогу убогим студентам нашої губернії: 1. "Наталка Полтавка", оперета І.П.Котляревського, у трьох поділах по новій партитурі Івана Ляндвера. Лиця: Наталка – Ходотівна О.О.; Терпелиха – Глібова П.Ф.; Петро – Паливода А.І.; Микола – Ніс С.Д.; возний – Колчевський М.А.; виборний – Вовк І.П. Перед почином театру музики гратимуть увертюру в "Наталки", зложену Ляндвером ІІ. "Улиця". На "Улиці" парубки і дівчата проспівують: 1. "Король по городу ходитъ". 2. "Ой у полі озерце". 3. "Ой я тобі, моя мати, перекір нароблю". Між першим і другим поділом читатиметься: 1. "Горлиця і Горобець", Л.І.Глібова. 2. "Очаківська біда", паська побрехенька. Сестри Ходотівни співатимуть: 1. "Головонько моя бідная". 2. "Ой у полі нивка".

Якщо порівнювати цю афішу з попередньою, то виявиться, що, на цей раз Наталку зіграла уже М.О.Загорська, а Виборного – П.Вовк. Хоча захоплення від вистави було таким же, як і в попередній раз.

Театр "Товариства кохаючих рідну мову" не обмежився постановкою "Наталки Полтавки" І.Котляревського, а брав також нові твори. Л.Глібов, зокрема, який відповідав у товаристві за репертуарну частину, сам вирішив написати п'єсу. Нею виявилася одноактна п'єса-жарт "До мирового". Оригінальний случай из малороссийского быта в одном действии, сочинение Л.И.Глебова". В дужках зазначено: "Сюжет заїмствован из старинной сцены князя Шаховского "Соседи". Проте, якщо порівнювати п'єсу російського драматурга Шаховського "Ссора, или Два соседа" і п'єсу Л.Глібова, то виявиться, що останній запозичив лише зовнішню частину п'єси – сюжетну лінію, заповнивши її колоритним українським побутовим матеріалом, пов'язаним з життям дрібного панства. П'єсу написав у 1862 р. Вона була поставлена, як зазначає дослідник Є.Нахлік, десь того-таки або першої половини наступного року (від Різдва свят до кінця Масниці або від Великодних свят до початку Петрівки, але в жодному разі не в піст), бо пізніше Л.Глібова уже переслідували [12].

У цій п'єсі знову відзначилася Параска Глібова, зігравши роль Ганни Голубихи. Дописувач петербурзького журналу "Русская сцена" в своїй статті про чернігівську постановку писав: "Г-жа Глебова <...> в роли шинкарки в "Сусідах" была так хороша, что на нее <...> можно было смотреть с наслаждением" [13]. До речі, цю роль пізніше майстерно грала М.Заньковецька.

Талант Параски Глібової був значний: і драматичний, і комедійний. Вона мала вдачу майстерно перевтілюватися, при цьому наповнюючи образ точним психологічним станом. Праця на сцені давала можливість актрисі себе краще проявити, ніж у житті. Тут потребувалась миттєва і повна самовіддача як фізична, так і розумова, мистецька. Тому її ролі завжди запам'ятовувалися. На жаль, Парасков'я Федорівна рано пішла із життя і в поновленому театрі другої половини 60-х років вона уже не грала.

Надзвичайно цікаво були поставлені живі картинки. Незвичність їх полягала в тому, що за основу бралися відомі твори українських художників, зокрема І.І.Соколова "Перехід через рівчак", "Гадання на вінках", "Козак і дівчина біля колодязя", Л.М.Жемчужникова "Лірник" та інші і відтворювалися акторами на сцені. Але це було не лише зовнішнє зображення, а й скомпоноване дійство, яке оживало. Герої живописного твору вступали в дію, виконуючи пісні, читаючи літературні твори, танцюючи відповідний танок. Це були живі картини, які уособлювали собою живописну Україну. У їх створенні провідну роль відігравали Опанас Маркович, а також І.П.Баршевська, А.І.Федорова, Н.Н.Цвет.

Збережені афіші постановок живих картинок 7 та 8 червня 1863 року дають можливість представити їх. Так, в інсценізації картини І.І.Соколова "Перехід через рівчак" були представлені пісні "Ой, не гаразд, запорожці", яку виконав С.Д.Ніс. Була прочитана поема Т.Шевченка "Чернець".

У сцені "Досвідки" сестри М.О.Загорська-Ходот, О.О.Ходот, Є.П.Чернявська та Т.П.Ходот виконали пісні: "Головонька моя бідна", "Ой піду я по Дунаю", "Зелена моя ліщинонька", "Ой у полі нивка". І вибір пісень, і виконання були чудовими. Голоси у сестер Ходотових були сильні, особливо у Меланії Овдіївни Загорської, яка згодом буде виступати в операх, поставлених у Чернігові.

Сама вистава "Живі картинки" складалася з 3 частин. У другій була представлена картина Л.Жемчужникова "Лірник". Степан Ніс проспівав своїм зичним голосом "Ой спав пугач на могилі". Було прочитано оповідання О.Стороженка "Вуса" та виконана сестрами Ходот панська старосвітська пісня "Щось у лісі зашуміло". Завершується ця частина зображенням картини І.І.Соколова "Козак і дівчина біля колодязя".

Особливо вразив слухачів С.Ніс, який зобразив величний образ лірника так чудово, що "малоросу, як заявляв Л.Глібов, не можна було дивитися без сердечного хвилювання".

Третя частина ґрунтувалася на трьох картинах І.І.Соколова "Гадання на вінках", "Табір", "Вулиця". Ці живі картини були ґрунтовані на піснях, які виконували як сольоно, так і акапельно. На цей раз слухачі познайомилися з піснями "Чумацький табір" у виконанні С.Носа, "Ой високо сонечко сходить", "Запив чумак, запив бурлак", "Ой іде чумак та

дорогою", "Ой бре, море, бре, сип, шинкарко, ще" у виконанні як самої М.Загорської, так і разом із сестрами.

Цікаво вийшла картинка "Вулиця". Парубки та дівчата проспівали "Король коло городу ходить", "Ой не рости, кропе", "Ой у полі озерце", "Ой на горі, на горі вівчар вівці зганяє", "Ой мати, мати, мати". Виконання було настільки захоплюючим, що Л.Глібов, який був глядачем і одним із організаторів дійства, досить емоційно висловив своє враження: "Что за песни! Что за оживленное исполнение их! Сколько жизни в этих играх и пританцовываниях, в этом шуме и гаме. Сколько живого материала для ожидаемой оперы. Благодарность, благодарность и благодарность всем участвовавшим!" [14].

Деякі дослідники вказують, що театральне товариство поставило також п'єси І.Котляревського "Москаль-чарівник", Г.Квітки-Основ'яненка "Шельменко-денщик", "Щира любов", Т.Шевченка "Назар Стодоля", О.Стороженка "Гаркуша" [15].

Таким чином, діяльність театру "Товариство кохаючих рідну мову" вирізняється порівняно з іншими трупамі тим, що на сцені Чернігова пропагувалась українська драматургія рідною для глядачів мовою, утверджувалось завдяки талантові акторів справжнє мистецтво реалістичного спрямування, яке опиралося на народну основу. Театр "Товариство кохаючих рідну мову" зайняв помітне місце в історії театрального мистецтва XIX ст.

Література

1. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 6.
2. Шраг І. Л. Документи і матеріали / І. Л. Шраг. – Чернігів, 1997. – С. 53.
3. Глібов Л. Про аматорські вистави в Чернігові / Л. Глібов // Глібов Л. Твори : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 262–264; Павло <Чубинський Павло> Украинский спектакль в Чернигове, 12 и 15 февраля // Основа. – 1862. – № 3. – С. 72–73.
4. Митці України : енцикл. д. в. – К., 1992. – С. 350.
5. Павло <Чубинський Павло> Украинский спектакль в Чернигове, 12 и 15 февраля // Основа. – 1862. – № 3. – С. 71, 72, 75.
6. Там само.
7. Глібов Л. <Про "Чернігівський листок" в 1867 р. Про аматорські вистави в Чернігові" // Твори : у 2 т. – К., 1974. Т. 2. – 1974. – С. 262, 263.
8. Глібов Л. Твори. Т.2. – С. 262.
9. Нос С. Д. Книжка ус<якої> усячини (числом 25) 1-ша // ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 308, арк. 99 зв.
10. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. : Історико-культурологічне дослідження / О. Васюта. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 1997. – С. 82.

11. Глібов Л. Твори. – Т. 2. – С. 283.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою / Є. Нахлік, О. Нахлік. – Львів, 2009. – С. 97.
13. Алкадов Н. Черниговский театр: Спектакли любителей / Н. Алкадов // Русская сцена. – 1864. – № 12. – С. 176.
14. Глібов Л. Твори. – Т. 2. – С. 285.
15. Васюта О. Музичне життя / О. Васюта. – С. 81.

УДК 792.03(477.51)"19"

Г.В.Самойленко

Ніжинський драматичний театр учаси незалежності України: випробування і здобутки

*У статті аналізується діяльність Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського в період утвердження незалежності України.
Ключові слова: Ніжинський театр, актори, репертуар, незалежність України.*

*В статье анализируется деятельность Нежинского драматического театра им. М.Коцюбинского в период независимости Украины.
Ключевые слова: Нежинский театр, актёры, репертуар, независимость Украины.*

The article is dedicated to the analysis of the Nizhyn Drama Theatre, named after Kotsiubynskiy, during the period of establishing Ukrainian independence.

Key words: Nizhyn theatre, actors, repertoire, independence of Ukrainian/

Історія Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського налічує багато славних сторінок, які навечно залишилися в пам'яті не одного покоління глядачів цього прославленого мистецького колективу. І це не випадково, бо в ньому працювали видатні митці, які своєю грою хвилювали глядачів, змушували їх напружуватись, з увагою слідкувати за розвитком дії, або ж веселитися, сміятися, підспівувати разом з акторами у комедійних виставах, задумуватися, переживати і не заспокоюватися ще довго після вечірньої зустрічі з акторами.

Нині, перегортаючи ці надзвичайно насичені сторінки історії, хочеться згадати хоча б деяких із тих, хто надовго запам'ятався глядачам: народні артисти УРСР Б.Луцицький, В.Ігнатенко, Г.Пашенко, заслужені артисти УРСР А.Луцицька, В.Тось, І.Бровченко, В.Авраменко, О.Горбенко, а також народом визнані народними – В.Білоусова, К.Репенько, Н.Старикова, І.Коршикова, О.Сидельникова, В.Козицький, І.Красс, М.Гончаров та інші актори старшого покоління. Незабутніми залиши-

лися і представники молодшої гілки 80–90-х років: Г.Білецька, Л.Мерва, Г.Литвиненко, О.Чумаченко, М.Мироненко, О.Коваленко, а також ветерани сьогоднішньої сцени А.Мазепа, Л.Чевичелова, Г.Коршикова. А скільки поруч з ними було цікавих акторів, які, починаючи з 1993 року, працювали в театрі [1].

В життєвій долі Ніжинського театру було немало радісних, хвилюючих подій, чимало яскравих театральних вистав, відзначених преміями і нагородами. Але доля не жалувала цей колектив. В історії театру було і декілька особливо напружених моментів. У перших роках функціонування України як незалежної держави Ніжинський театр продовжував стабільно працювати, хоч він і відносився до розряду пересувних колективів. Треба було заробляти гроші, мандруючи по різних областях країни. Головне було те, що театр мав хороший репертуар і колектив акторів: Ганну Пащенко, Ганну Білецьку, Людмилу Мерву, Людмилу Чевичелову, Григорія Литвиненка, Ольгу Чумаченко, Олега Коваленка, Миколу Мироненка, Андрія Мазепу. Директором театру був Віктор Гаврилюк.

Серед вистав того часу найпомітнішими були "Кайдашева сім'я" І.Нечуя-Левицького, "Мина Мазайло" М.Куліша, "Душогиби" І.Тогобочного, "Мар'я" А.Кудрявцева, "Криваве весілля" Ф.Лорки, "Дивна місіс Севідж" Д.Патрика, "Сватав Гриць удовицю" В.Канівця, "На віру" М.Коцюбинського, "У сутінках долини" Д.Сінга, а також деякі твори дитячого репертуару.

У цих виставах кожний із згаданих акторів міг розкритися, проявити свій талант. Кожна з цих робіт ніжинців була подією для глядачів, свідченням того, що тут працюють талановиті актори. Скільки разів змушували вони нас хвилюватися, переживати за долю героїв вистав, скільки разів щеміло серце і боліла душа у залі театру. І ми платили гучними оплесками, букетами квітів тим, хто змушував забути хоча б на годину про своє буденне життя. Відзначення деяких вистав на конкурсах – підтвердження успіху.

У грудні 1993 р. Ніжинський драматичний театр святкував своє 60-річчя. Напередодні ювілею провідній актрисі театру Ганні Пащенко було надане звання народна артистка України.

Поїздка у 1994 р. до Москви укріпила віру колективу в те, що вони спроможні показувати своє мистецтво вибагливому театральному глядачеві. Шість вистав, представлених українською мовою при повному залі, були тепло прийняті. Ділячись своїми враженнями від поїздки, О.Чумаченко стверджувала: "Не думаю, що гастролі ніжинців у Москві стали подією для російської столиці. Але те, що це подія в житті нашого театру і в культурному житті Ніжина – факт незаперечний".

У театрі було багато цікавих творчих планів, які підтверджувалися повсякденною роботою.

Намітилися цікаві зв'язки з іншими творчими колективами, зокрема, з Львівським театром ім. М.Заньковецької на чолі з народним артистом СРСР, народним артистом України, лауреатом державної премії ім.Т.Шевченка Федором Стригуном. Театр не лише показав 21–22 грудня 1995 р. свої вистави ніжинцям, демонструючи високу майстерність, а й допоміг акторам театру ім. М.Коцюбинського у вирішенні творчих питань.

З львівського театру до ніжинського у березні 1996 р. перейшла молода талановита актриса Алла Соколенко, яка зразу влилась у репертуар театру в нову постановку вистави за п'єсою Б.Шоу "Пігмаліон".

25 березня 1996 р. театр взяв участь у всеукраїнському фестивалі "Слов'янські театральні зустрічі" з виставою "Пошились у дурні" М.Кропивницького. Проте ця вистава засвідчила, що театр переживає не прості часи. Колектив залишили з різних причин Г.Пашенко, Г.Литвиненко, Л.Мерва, Л.Остапенко. Погіршилось фінансове забезпечення, яке не давало можливості вводити в репертуар складані драматичні твори. Актори змушені були грати переважно дитячі вистави. На 1 січня 1998 р. у репертуарі театру були вистави: "Сонячний зайчик" В.Нестайка, "МУПС" О.Чумаченко, "Таємниця старовинного годинника" В.Орлова та концерт-бенефіс до ювілею артистки театру Г.Білецької "Бенефіс, бенефіс...", який завжди проходив з аншлагом, бо це була улюблена актриса глядачів. Театр працював над новими виставами: "Фея гіркого мигдалю" І.Кочерги, "Кайдашева сім'я" І.Нечужа-Левицького, "По щучому велінню" М.Старицького. Але це не покращило складності ситуації в театрі, яка ще більше поглибилася, коли у січні 1999 р. В.Гаврилюка перевели на роботу до Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка, призначивши його на посаду директора. У ніжинському театрі директором став О.Василенко, який у цей складний час не зміг об'єднати навколо себе колектив, запропонувавши своє бачення подальшого функціонування театру на новому етапі. З театру пішли провідні актори: Г.Білецька, О.Чумаченко, О.Коваленко.

У серпні 2000 р. на колеґії Чернігівського обласного управління культури розглядалося питання про розформування Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського. Дожилися. Славетний театр на грані закриття. Відвернулися ті, хто повинен був би допомогти, підтримати, заохотити. Та й колективові треба було по-іншому вирішувати творчі проблеми. Хоча нині розумієш, що можна зробити, коли свого приміщення немає, бо кінотеатр, переданий театрові, не перебудовувався, транспорт весь вийшов з ладу і виїхати з виставами за межі міста не було на чому, та й бензину ні за що було купити. Директор театру О.Василенко поклав на стіл голові міськвиконкому М.В.Приходьку заяву про звільнення. І пішов, більше не з'явившись до театру.

Аналізуючи цю драматичну ситуацію 2000 р., розумієш, що перед міськвиконкомом і його головою стояло питання: спасти театр, чи залишитись місту без нього. І тут треба відзначити далекоглядність М.В.Приходька, який проявив наполегливість і спас театр, призначивши нове керівництво, знайшовши спонсорів в особі начальника Укрзалізниці М.Кирпи та мера Києва О.Омельченка та взявши їх під контроль разом з Головою Верховної Ради І.Плющем реконструкцію театру.

7 вересня 2000 р. директором Ніжинського театру ім. М.Коцюбинського був призначений Юрій Миколайович Муквич, енергійний, цілеспрямований працівник, який поставив перед собою завдання: ніжинці зможуть перемагти кризу і довести, що вони гідні тих великих традицій, які накопичили їх попередники.

Засідання художньої ради театру 8 вересня 2000 р. підтвердило, що колектив готовий підтримати нового директора. В цих умовах вирішено було поновити деякі вистави, підготувати концертні програми. За короткий час з 10 вересня до 15 грудня 2000 р. була показана вистава-бенефіс артиста театру Миколи Мироненка "Панове, я – король! Вам це відомо?", деякі вистави "Терем-Теремок" С.Маршака, "Дід Мороз" Є.Щурінова, "Свято св. Миколая" І.Франка, а згодом – "Запрошує Снігуронька" А.Абрамцевої, "Ялинка-Верховинка" В.Орлова, "Бригадир" Д.Фонвізіна.

Колектив театру поновив вистави "Дім божевільних" Е.Скарнепина, "Ніч перед Різдом" М.Гоголя, підготував нові – "Згадаймо, братія мої", за творами Т.Шевченка, "Ведмідь", "Освідчення" А.Чехова. Були поставлені театралізовані концерти "Зоряне небо", "Вклонися, моя Україно, цим величним і скромним" (до Дня Перемоги) та творчий вечір "Театр буде жити", до 95-річчя засновника Ніжинського театру Б.Луцицького. У травні-червні 2001 р. була поставлена вистава "Наталка Полтавка" за п'єсою І.Котляревського.

Театр ожив, у колективі затеплилася надія на те, що він буде збережений, що своєю творчою працею доведе спроможність творити справжнє мистецтво [2].

На початку 2002 р. театр взявся до постановки п'єси "Сорочинський ярмарок" за М.Гоголем та "Брехня" В.Винниченка.

2002 р. у житті театру був визначальним. 8 березня у святковій хвилюючій атмосфері було відкрито нове приміщення театру. З цього часу він перетворився з пересувного у стаціонарний [3].

Провідній актрисі театру Аллі Соколенко в цей же день Голова Верховної Ради України І.Плющ вручив посвідчення про присвоєння їй почесного звання заслужена артистка України.

Театр виходить на новий творчий рубіж. Зберігаючи традиції, які наміtilись у попередні роки включати до репертуару як вистави для

дорослих, так і для дітей, керівництво театру бере курс на п'єси, які були не легкими для постановки. У театр повернувся А.Мазепа, прийшли нові актори В.Кобзар, Ю.Бірзул, Є.Кірсанова, А.Буняєв, режисери В.Галена, О.Кобзар. Хоча не всі вони залишилися у театрі, але на той час це була значна підмога.

У кінці березня трупа театру взяла участь у 12 міжнародному театральному фестивалі "Слов'янські театральні зустрічі", показавши виставу "Брехня" В.Винниченка і отримавши 1 премію. І це не випадково, бо ця вистава засвідчила творчий зріст театру, вона була визначальною. Що ж було в ній такого, що привернуло увагу журі фестивалю та глядачів? То ж на характеристиці цієї вистави зупинимося трохи детальніше.

Чи можна знайти такі слова, які б одночасно передали і щем серця, і радість почуттів, і стурбоване хвилювання? Важко. Але все це відчутти зразу можна. І підтвердженням цього є вистава Ніжинського українського драматичного театру імені М. Коцюбинського "Брехня".

У людини, яка добре знає історію театру, його долю, виникає гордість, що театр заслужено отримав приміщення. І ніжинці пишаються тим, що, як і в інших обласних та столичних містах, вони можуть спокійно зайти до будинку театру, роздягтися, неквапливо піднятися на другий поверх, зайняти своє зручне місце і чекати, чекати вистави, яка ось-ось розпочнеться. Готові декорації, працюють освітлювачі. Ось-ось зазвучать перші музичні акорди, і один за одним вийдуть на сцену актори, зайняті у виставі "Брехня": заслужена артистка України А.Соколенко, давно знайомі глядачам Л.Чевичелова і А.Мазепа, і менш знайомі, але вже добре прийняті ніжинським глядачем В.Петров, А.Бібаєв, А.Буняєв, Д.Лобур, Т.Герасименко.

Звучить спочатку тихо, а потім все голосніше музика. Це "Мелодія" М.Скорика у гарному аранжуванні А.Тішкова з вокалізмом у виконанні Алли Хоменко, Вона настроює глядачів на сприйняття вистави, створеної на основі п'єси В.Винниченка "Брехня" [4].

Все на сцені уміло і до деталей продумано. Дійство проходить в одній кімнаті без зміни декорації. Лоджія, яка умовно відгороджена від кімнати в глибині сцени, красиво прикрашена квітами та зеленню і використовується у різний час по ходу розвитку дії. Вона досить ефектно освітлюється, що дає можливість відчутти добовий відрізок часу Бічні двері глядацького залу, що примикають до сцени, теж послуговуються. Все це дає можливість розширити місце дії. І в той же час наблизити глядача до того, що відбувається на сцені.

За характером подій "Брехня" – сімейно-побутова п'єса, але за складністю ситуацій, їх розвитком – це глибоко психологічна драма.

Правда, слід зразу ж зауважити: якою буде вистава, це залежить від складу виконавців, їх майстерності. І ніжинці зуміли так захопити

глядача, що в переповненому залі протягом 2-х годин діяства стояла мертва тиша, яка тільки інколи переривалася оплесками. Нелегко тримати у такій напрузі зал заслуженій артистці України Аллі Соколенко. Але вона протягом всієї вистави натягувала душевну струну так, що глядач в тривозі забувши, де він є, не тільки спостерігав за тим, щоб ця струна передчасно не лопнула, а й співпереживав за складною ситуацією, в якій опинилась не тільки героїня п'єси Наталя Павлівна, а й сама виконавиця.

"Брехнею світ пройде, а назад не повернешся". Так стверджує народне прислів'я.

Брехня. Скільки її на світі, скільком людям вона запаморочувала розум, яких тільки відтінків вона не набирала, в які тільки вбрання вона не одягалася, але завжди залишалась брехнею. Одна відрада, як найшвидше розкрити її, щоб вона не втягла в свої лещата якомога більше людей. Для її проявів ситуації бувають різні. І для героїні п'єси В.Винниченка "Брехня" Наталі Павлівни вона увійшла неначе сама по собі, як увійшло у її життя одруженої жінки, кохання до студента Тося (артист Андрій Буняєв).

Наталя Павлівна заграє з своїм юним коханцем, який уже не може терпіти того становища, в якому опинився, бо справді кохає її, і хоче, щоб вузол брехні, в якому вони опинилися, був розв'язаний.

У цих сценах і Алла Соколенко, і Андрій Буняєв відтворюють психологічно гостру життєву ситуацію, наповнену і ревностями, і глибокими почуттями, і відчаєм втрати.

Якби тільки на цьому була побудована п'єса, то, мабуть, вона завершилась би щасливим кінцем. Наталя Павлівна, яка глибоко поважає свого чоловіка Андрія Карповича, хвору людину, талановитого хіміка-механіка, винахід якого має ось-ось завершитися і принести в сім'ю достаток, а з ним і зніме з них клеймо старців, добре розуміє, що піти з Тосем вона не зможе. І не тому, що не кохає, а тому, що ця зрада буде для її чоловіка більше, ніж її смерть. Тось заспокоїться, зустрівши тут же, в цій сім'ї юну сестру Андрія Карповича Саню (артистка Д.Лобур), покохає її, бо її є за що кохати – за чистоту почуттів і намагання жити по правді (до чого прагне і сам Тось). І все.

Але не так то просто буває в житті. Біда не сама ходить, а з дітками. Так і тут, в життєву ситуацію, побудованій на брехні, вривається зі своїм несподіваним коханням Іван Стратонович, помічник чоловіка Наталі Павлівни. Артист Андрій Бібаєв подає його жорстокуватим. І все це підкреслюється і одягом (сорочка з гудзиками на боці, яку носили в кінці XIX – на початку XX ст. представники робітничої верстви), і заправленими в чоботи штанами, і ходою, і характером спілкування тощо. Спостерігаючи за всім цим, думаєш, а чи має право ось така "необтеса-

на" людина претендувати на кохання такої красивої і талановитої, музично обдарованої жінки? А чому б і ні. Але не шляхом шантажування, на який вступає Іван Стратонович.

Андрій Бібаєв досить рівно веде свою роль. Інколи його герой викликає у глядача неприязнь, а потім викликає якесь почуття відсто-роження, бо його кохання пов'язане з жорстокістю. А воно цього не терпить. Майстерність актора полягає в тому, щоб не залишити глядача байдужим, захопити все його ество. Епізоди, які ведуть разом Алла Соколенко і Андрій Бібаєв, дуже напружені, рвучкі. Та й вони не можуть бути іншими, бо базуються на різних моральних принципах: ти або моя, або ж я читаю листи чоловікові і всій сім'ї від коханця, а це приведе не тільки до розриву цієї сім'ї, а й до смерті тих, кого героїня глибоко поважає: чоловіка, батька. Є й інший вихід – розв'язання – смерть. І Іван Стратонович дає Наталі Павлівні флакончик із ціаністою рідиною начебто вишнево-лаврові краплі від головного болю, на всякий випадок, щоб випила вона їх тоді, коли прийме рішення відмовитись від нього. Часті, різкі репліки, які кидає Іван Стратонович нагадуючи героїні, що їй слід прийняти краплі, дають глядачу зрозуміти, що він мав на увазі, і від цього мороз по спині проходить. Його репліки, немов би маленький молоток, яким б'ють по тімені. Він ще не вбиває, але вже б'є, і це відчутно по тому стану, в якому знаходиться героїня. І цей стан дуже майстерно передає актриса.

"Людам не потрібно правди чи брехні, їм треба щастя, спокою. А якщо брехня може це дати, то слава брехні! Слава!" І цю тезу протягом всієї вистави, майже до останньої сцени намагається довести Наталія Павлівна. І Алла Соколенко допомагає їй це зробити досить переконливо. Майстерність актриси дає можливість глибоко розкрити різні відтінки стану героїні, інколи це неждані, різкі вигуки, тонкі лещослівні приголублення, розважливі, основані на життєвому досвіді, роздуми.

Але героїня не забуває, і про те, що "все одно кожна брехня колись відкриється, і спокій прийде тільки через смерть, і це буде в тисячу разів краще, ніж зрада". І вона доводить цю думку до завершувального кінця. Іншого виходу у неї немає. Бо бути брехливим і правдивим одночасно – неможливо. Героїня залишається по відношенню до своїх близьких чесною, і це виправдовує її трагічний кінець. Звичайно, краще, щоб у житті цього не було.

Створити глибоку психологічну виставу, зразу скажемо, важко. Бо все залежить, у даному випадку, не тільки від провідної актриси, а і від всього акторського ансамблю. А нам здається, що він попрацював добре. І кожен з авторів, якою б маленькою не була його роль, вносить саме ту часточку свого вкладу, яку вимагає від нього хід всієї вистави. Цього домагаються і артисти В.Петров, Д.Лобур, Т.Герасименко. Андрій

Мазепа виразно і по-життєвому просто створює образ батька, для якого щастя своїх дітей над усе. Актор уміє знайти для небагатослівного свого персонажа такі деталі, які роблять образ привабливим. І в цьому майстерність актора. Не можу тут не згадати у виставі дяка "Сорочинський ярмарок", коли Андрій Мазепа, виконуючи цю роль, пробігає дрібненькою-дрібненькою підстрибуючою ходою через всю сцену, захоплюючи нею Солоху (арт. Л.Чевичелова), яка при його появі забувала і про сварку з своїм чоловіком Солопієм. Знахідка була настільки вдалою, що вона запам'ятовувалася надовго і заміняла будь-який монолог.

У п'єсі "Брехня" Л.Чевичеловій дісталась роль покоївки Пульхери. Актриса досить виразно розкриває образ цієї жінки, яка стурбована нестатками сім'ї і яка радіє разом з родиною, коли настає хвилинка нових сподівань. Пісня, яку виконує актриса, дає можливість підкреслити народну невмирущу мудрість і вміння пожартувати у будь-яку причетну для цього хвилину.

По ходу розвитку дії актори виконують багато українських пісень. Чи не забагато їх? Ні. Може, треба подивитись на них у 2-й дії. Але кожна із них дає можливість продемонструвати не стільки вокальні здібності Алли Соколенко та й інших акторів, вони чудові, скільки створити фон дії, розкрити життєву ситуацію, підкреслити той стан героїні, в якому вона знаходиться. Музичне оформлення прекрасне, і тут велика заслуга А.Тішкова. Без нього вистава була б збіднена. Слід згадати тут і концертмейстера Галину Брюзгіну, яка добре попрацювала з виконавцями пісень.

Вистава вдалася. Режисера О.Сторожука і весь колектив, задіяний у її підготовці, можна сміливо вітати. Цей спектакль можна показувати на будь-якій сцені – і в Чернігові, і в Києві, і в Москві... , бо він створений майстерно. А саме цим професіоналізмом і може завоювати театр довіру глядачів і довести на всіх рівнях, що колектив не просто виживає, а живе творчим життям) створює вистави, які запам'ятовуються надовго.

Таким було наше враження від вистави в той час, таким воно залишилося і нині, бо справжнє мистецтво залишається в пам'яті надовго.

У 2002–2003 рр. театром були показані вистави "Продовжимо вранці" О.Матусова та І.Шуба, "Пеппі – довга панчоха" В.Лунгіна, "Містер Іцек" О.Петрова, "Стережися лева" Я.Стельмаха, "8 люблячих жінок" Р.Тома, "Анфіса" Л.Андреєва, "Інтриги кохання" Г.Квітки-Основ'яненка, а також для дітей "Ці вільні метелики" Л.Герша, "Зайчик-зазнайчик" та "Чарівні пригоди у казковому лісі" С.Михалкова, "Таємниця невідомого лісу" С.Маршака та інші.

Слід відзначити, що увага колективу театру до дитячого репертуару, має велике виховне і патріотичне значення. У наш складний час слід не забувати, що формування прекрасного в житті людини відбу-

вається у ранньому віці. І діти з задоволенням ходять на вистави Ніжинського театру.

Прошло декілька цікавих концертних програм, автором яких була А.Соколенко: "Весь світ театр", "Звичайнісіньке диво" та інші.

Але повернемося до основного репертуару. Вистава, яка надовго залишилася у пам'яті глядачів, була "Містер Іцек" О.Петрова з життя єврейського народу. Її поставив режисер Володимир Галена. Це була одна із перших його постановок у Ніжинському театрі і виявилася досить вдалою. Сприйняттю своєрідного побутового життя єврейського народу допомогла музика. У виставі зазвучали пісенні твори М.Шуфутинського та єврейські народні танцювальні мелодії. Вдало впліталися у контекст драматургічного тексту танцювальні епізоди, поставлені талановитим хореографом заслуженим працівником культури України Галиною Тимошенко.

Основні ролі у виставі виконували Ю.Муквич (Соломон), А.Буняєв (Іцек), А.Соколенко (Роза), А.Мазепа (Жебрак), О.Шурміль (Катя), Є.Кірсанова (Міла), Д.Лобур (Ліда) та ін. Кожен із акторів відчував велику відповідальність, бо це була вистава на підтвердження майстерності. Кожен із акторів намагався різними засобами – мімікою, мовою, жестом, танцем, дотепно сказаним словом, психологічно створеною мізансценою розкрити своєрідність персонажу.

То ж не випадково, що на 5 міжнародному фестивалі європейської творчості "Мандруючі зірки", який проходив у Києві, вистава "Містер Іцек" 18 вересня 2003 р. отримала першу премію.

Виставу "Інтриги кохання" Г.Квітки-Основ'яненка ніжинці показали на міні-фестивалі, який проходив у новому приміщенні театру з участю Львівського національного академічного драматичного театру ім. М.Заньковецької, Чернігівського обласного академічного театру ім. Т.Шевченка та Чернігівського обласного молодіжного театру. Ця вистава на 14 міжнародному фестивалі "Слов'янські театральні зустрічі" отримала 2 премію.

Такі були роки утвердження театру на його новому історичному етапі. 2003 р. – рік 70-річчя від дня заснування театру завершився успішно. І звичайно, в цьому велика заслуга директора Ю.Муквича, який зумів не лише організувати колектив, а й дати можливість повірити в свої сили, а також заслуженої артистки України А.Соколенко, всіх акторів і працівників сцени – заступника директора з виробничих та постановчих питань С.Зеленського, начальника звукоцеху О.Сороки, освітлювального цеху А.Біркун, костюмерного цеху Г.Зеленської, бутафорсько-реквізитного цеху О.Купрієнко, монтувального цеху С.Голяницького, перукарського цеху Л.Ємельянової та заступника директора з питань організації глядача І.Топольської.

Визначною подією у житті театру була вистава "Марія Заньковецька" за п'єсою І.Рябокляча "Нескорене серце", співавтором якої став

Л.Новоградський. Поява цієї вистави не була випадковою. У 2004 р. виповнювалося 150 років від дня народження видатної української актриси, ім'я якої навечно пов'язано з Ніжином. Більше того, дирекція Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського запропонувала започаткувати в Ніжині "Всеукраїнський фестиваль театральної жіночої творчості ім. М.Заньковецької". І п'єса І.Рябокляча була саме тим матеріалом, який давав можливість продемонструвати майстерність у виконанні жіночої ролі і віддати глибоку шану великій актрисі, нагадати нинішньому поколінню про славу землячку, справжню патріотку, яка щиро любила Україну і український народ. Режисером-постановником вистави був заслужений діяч мистецтв України Олександр Бойцов, хореографом заслужений артист України Валерій Кирилюк.

Головну роль Марії Заньковецької доручили виконати заслуженій артистці України Аллі Соколенко. У виставі були зайняті Ю.Муквич (М.Кропивницький), А.Буняєв (М.Садовський), А.Мазепа П.Саксаганський), А.Борисенко (полковник Хлистов), М.Мироненко (батько Марії), Г.Коршикова (мати Марії), Л.Савич (Іда Гаврилівна), І.Олійник (Барська), В.Гилена (Суворін).

Алла Соколенко психологічно тонко передала стан Марії Заньковецької, коли перед нею постало питання: залишатися в забезпеченій сім'ї полковника, маючи в достатку все, чи йти в невідомий світ мистецтва? Що на неї там чекало? Але любов до театру, відчуття того, що вона зможе своїм мистецтвом допомогти людям пробуджувати громадянську свідомість у вирішенні складних життєвих проблем, нести чарівне українське слово та пісню в широку аудиторію, взяло верх. Алла Соколенко сприйняла долю Марії Заньковецької немов би свою, тому її монологи проникалися щирістю і були не грою актриси, а справжнісінькою правдою, тож і глядачі це сприймали з хвилюванням і доброзичливістю.

Алла Соколенко зуміла з усією тонкістю відтворити душевний стан великої актриси, її життєві перипетії так тонко і глибоко, що глядач був немов би заморожений.

Роль М.Кропивницького була і для Юрія Муквича однією з перших складних робіт. Проте цю роль він зіграв прекрасно. Живим і правдивим він у нього вийшов. Глядачі побачили справжнього великого майстра сцени. Для Андрія Буняєва, виконавця ролі М.Садовського, складність полягала в тому, що йому слід було розкрити не лише глибокі почуття до Марії Костянтинівни як майбутньої його дружини, так і розкрити себе як майстра сцени, який буде йти поруч з великою актрисою, приносячи їй радість і немало життєвих прикрийостей. І ці риси характеру М.Садовського майстерно розкрив А.Буняєв. Всі, хто брав участь у виставі, кожний по-своєму правдиво показали своїх героїв на сцені.

Глядач Ніжина тепло зустрів нову роботу колективу театру. Вистава тріумфально пройшла не лише в Ніжині, а і в інших містах та містечках України. І скрізь її приймали однаковісінко – тепло, з хвилюванням і щирою вдячністю за майстерність і можливість познайомитися зі складною творчою долею М.Заньковецької. Тож не випадково, що у вересні 2005 р. на 35 всеукраїнському театральному фестивалі "Вересневі самоцвіти" у м.Кіровограді вистава Ніжинського театру "Марія Заньковецька" отримала 1 премію. Артистам А.Соколенко та Ю.Муквичу вручено дипломи "За кращу жіночу та кращу чоловічу роль у мелодрамі І.Рябокляча та Л.Новоградського "Марія Заньковецька". Це перемога, і значна перемога!

Ніжинці вирішили показати свою роботу у Львові, на сцені театру ім. М.Заньковецької, того театру, який з честю носив славне ім'я актриси ще з 1922 року. Саме тут уперше і була поставлена п'єса І.Рябокляча, саме тут протягом 20 років грали роль Марії Заньковецької прославлені українські актриси, отримуючи за це премії і нагороди.

Тож ніжинці хвилювалися. Як приймуть цю роботу їх колеги, їх друзі і помічники, глядачі?

Вистава "Марія Заньковецька" була показана останньою у циклі робіт, запланованих на двохтижневій гастролі. Переповнений зал із напругою слідкує за розвитком дії, за надзвичайною долею М.Заньковецької. Алла Соколенко згадувала: "Ми всі хвилювалися. Та коли після 1 дії зал вибухнув оплесками і щирим "Браво! Браво!", ми були просто щасливі.

Друга дія... Кожна фраза про Україну, про рідний край, Ніжин супроводжувалася оплесками. Ми відчули, що ми рідні тут, на Львівщині, що ніякі політичні передвиборчі баталії не зможуть роз'єднати могутній народ України" [5].

Звучать останні слова виконавиці ролі Алли Соколенко – і зал зривається оплесками, вигуками "Браво". Глядачі довго не відпускали акторів. На сцену піднявся кремезний сивочолий чоловік. Це був художній керівник Львівського театру, прославлений виконавець ролі М.Садовського у виставі Федір Стригун. Він сказав пророчі слова: "І я, і глядачі, які зараз у цій залі впевнилися у тому, що мрія Марії Заньковецької дійсно здійснилася. У Ніжині є високопрофесійний драматичний театр. За вашу творчість я схилию перед вами голову".

У 2004–2005 роках були також цікаві роботи: "Ніч на Івана Купала" М.Старицького, яка отримала 1 премію на 15 міжнародному фестивалі "Слов'янські театральні зустрічі" (м.Чернігів, 2004) та на 8 міжнародному фестивалі "Мальпомена Таврії" (м.Херсон, 2006 р.), "Дорога Памела" Дж.Патріка, "Ханума" А.Цагареллі, яка отримала 2 премію на 7 фестивалі "Мальпомена Таврії", "Ваш подвиг житиме в віках" (за повіс-

тю Б.Васильєва "А зорі тут тихі") та інші, які засвідчили наполегливу роботу акторів над удосконаленням своєї майстерності.

Підсумовуючи розповідь про період виходу театру із "кризи", можна з упевненістю говорити, що три вистави на сцені театру – "Брехня", "Містер Іцек" та "Марія Заньковецька" були визначальними. У цей складний для театру час саме вони, різножанрові вистави, глибоко психологічна, комічно-музична і драматична, дали можливість розкрити акторам свою майстерність, показати себе з різних сторін, допомогти утвердитися колективу. Попереду будуть ще нові вистави, нові здобутки, але ці роботи надовго залишаться в пам'яті як працівників театру, так і глядачів. Колектив театру здобув перемогу, він довів усім, що у Ніжині є кому продовжувати та утверджувати великі традиції Марії Заньковецької. Сподіваємося, що і нинішній склад театру – заслужена артистка України Алла Соколенко, заслужений працівник культури Юрій Муквич, артисти: Людмила Чевичелова, Андрій Мазепа, Галина Коршикова, Андрій Буняєв, Людмила Савич, Галина Рубекіна, актор і режисер, заслужений артист України Олексій Биш [6], Лариса Нечваль, Микола Дерновий, Олексій Крутько та інші в нових умовах ще вище піднімуть планку майстерності і будуть постійно доводити, що Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського був і залишається в ряду провідних театрів України.

Література

1. Самойленко Г. В. Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1995. – 166 с. ; Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1996. – 108 с.
2. Муквич Ю. Театр буде жити / Ю. Муквич // Вісті. – Ніжин, 2001. – 30 березня.
3. Самойленко Г. В. Ніжин – місто театральне / Г. В. Самойленко // Вісті. – Ніжин, 2002. – 22 лютого ; Самойленко Г. В. Їхня гра хвилювала до сліз / Г. В. Самойленко // Ніжинський вісник. – 2002. – 28 березня.
4. Самойленко Г. В. "Брехня" В.Винниченка на сцені ніжинського театру / Г. В. Самойленко // Ніжинський вісник. – 2002. – 18 квітня.
5. Соколенко А. Звітуємо перед тими, хто любить театр / А. Соколенко // Вісті. – Ніжин, 2006. – 28 липня.
6. Биш Олексій: "Моє амплуа – від блазня до Гамлета" / Олексій Биш // Сіврещина. – Чернігів, 2010. – 11 лютого. – С. 12.

Пошуки новітніх підходів в організації функціонування закладів культури України періоду незалежності

У статті висвітлюється питання необхідності застосування новітніх підходів в організації функціонування закладів культури України періоду незалежності. На прикладі культурних установ Чернігівщини розглянуто процес оновлення їх діяльності.

Ключові слова: культурна сфера, культурно-дозвіллева діяльність, заклади культури.

В статье раскрывается вопрос необходимости использования новых подходов в организации функционирования учреждений культуры Украины периода независимости. На примере культурных заведений Черниговщины рассматривается процесс обновления их деятельности.

Ключевые слова: культурная сфера, культурно-развлекательная деятельность, учреждения культуры.

The article focuses on the necessity of using innovative approaches to the organization of functioning of the Ukrainian cultural establishments during the period of independence. As an example the author considers the process of the renewal of the activities of the cultural establishments in Chernihiv Region.

Key words: cultural sphere, cultural and leisure activities, cultural establishments.

Сучасні суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення супроводжуються суттєвими змінами в ціннісно-орієнтаційній системі населення України, у тому числі його культурних запитів. У 90-ті роки ХХ ст. у розвитку культури позитивними процесами стали відродження української національної культури та культур етнічних меншин, пошук нових форм організаційно-управлінської діяльності, відмова від жорстких ідеологічних штампів, утвердження демократичних засад у розбудові культурної сфери. До цієї сфери відносять сукупність організацій, закладів і підприємств, а також державних і громадських органів, творчих спілок, які безпосередньо пов'язані з виробництвом, збереженням, розповсюдженням та організацією споживання товарів і послуг культурного, соціально-інформаційного і дозвіллевого значення. У системі сфери культури функціонують культурно-освітні заклади – клуби, бібліотеки, музеї, парки, зоопарки, центри дозвілля; театральньо-видовищні підприємства – театри, концертні організації, цирки; виставкові зали; навчальні заклади позашкільного естетичного виховання – дитячі му-

зичні, художні школи, школи мистецтв, хореографічні школи тощо; вищі й середні спеціальні навчальні заклади культури і мистецтва – консерваторії, інститути культури, кінематографії, балетні і хореографічні училища. До сфери культури входять також кімережа, засоби масової інформації, підприємства з виробництва компакт-касет і компакт-дисків.

Систематичне і цілеспрямоване залучення населення до участі у культурно-дозвіллевій діяльності є ефективним напрямом формування національної самосвідомості, підґрунтям забезпечення спадкоємності цінностей національної культури. Досягнення такої мети можливе в умовах організації діяльності закладів мережі культури на нових засадах їх функціонування. Саме за умов нової культурної політики можна говорити про відродження національної моделі культурного дозвілля, зумовленої історичним буттям народу, системи ідей, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, що відтворюються і реалізуються в процесі просвітницької, художньо-творчої та інших форм діяльності [1].

Вивченню цих процесів культурної сфери періоду незалежності присвячено праці таких науковців, як О.А.Гриценко, Л.В.Губерський, Ю.М.Ключко, В.Д.Ковтун, Л.О.Троєльнікова, Н.М.Цимбалюк та ін. [2]. Аналізу соціокультурної ситуації сприяли соціологічні дослідження (О.М.Семашко, Є.І.Суїменко, Н.М.Цимбалюк) [3], завдання яких полягало у вивченні та пошуку шляхів подолання суперечностей між культурними потребами населення та можливістю їх задоволення за допомогою закладів культури.

Кризові процеси культурно-дозвіллевої сфери були зумовлені не лише проблемою фінансування – загострилася потреба реформування власне самої мережі та засад її функціонування: відсутнім був зв'язок між закладами культури та їх відвідувачами. Суть проблеми полягала у тому, що існувала невідповідність між культурним продуктом, який пропонувався культурно-просвітницькими закладами, та запитами споживача: клубні установи своєчасно не створили систему вивчення культурних потреб і запитів населення і тому не могли реагувати на зміни [4].

Проте історичні реалії – нові суспільно-політичні та соціально-економічні умови – спонукали заклади культури до запровадження нових форм і методів діяльності. Причому цей процес в умовах розбудови держави тісно пов'язується з національно-культурним відродженням. Тому теоретична база організації функціонування закладів культури опиралася на національну спадщину, а практичний бік – на застосування новітніх технологій. Ця особливість загалом притаманна країнам пострадянського простору, для яких, по-перше, основним завданням культурної політики став захист культурної ідентичності та національних традицій, розвиток кращих набутоків національної культури, збере-

ження і використання культурної спадщини, по-друге, характерним стало зростання соціального значення культурно-дозвіллевих закладів, їх функціонування в умовах змагання ідей, творчих підходів, напрямків [4].

Варто зазначити, що в Україні ці тенденції почали формуватися в умовах перебудовчих процесів: демократизація суспільного життя та активізація національного руху поставили на порядок денний питання про нові підходи в розгортанні культурного будівництва кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. Радянський культурний простір на другорядне місце ставив питання національно-культурного розвитку, тому воно й виявилось вкрай актуальним. Відбувається піднесення, своєрідний сплеск уваги та інтересу до фольклору, українознавства, етнографії. З метою активізації пошуково-збиральної роботи з вивчення старовинних і сучасних обрядів музичного, пісенного фольклору, народної хореографії, усної народно-поетичної творчості Чернігівщини, збагачення репертуару колективів художньої місцевих народних традицій, виявлення кращих робіт народних умільців було започатковано проведення огляду-конкурсу фольклорних колективів, збирачів фольклору, народних умільців (першопочатково відбувався у межах Всесоюзного фестивалю народної творчості) [6].

Очевидною стала і потреба оновлення організації діяльності закладів культури – провідна їх функція (просвітницько-агітаційна) не відповідала вимогам часу, що вимагав пошуку форм роботи, які б цікавили та задовольняли потреби в першу чергу її споживача – особистість. Тому з метою підтримки та розвитку починають проводитись обласні огляди роботи аматорських об'єднань та клубів за інтересами (передбачається створення нових об'єднань та залучення до організованих форм дозвілля різних груп населення області, популяризація клубних об'єднань) [7], огляди нових форм дозвілля у практиці клубних установ (їх мета – подальша активізація зусиль клубних установ зупровадження у практику нових, оригінальних, форм культосвітньої роботи, що відповідають вимогам сучасності) [8]. З'являються зміни в методичній роботі, починається вивчення громадської думки щодо задоволення культурних запитів населення. Проте вже на початковому етапі організаційної роботи створення нових ініціативних формувань (центрів дозвілля, молодіжних культурних центрів у першу чергу в сільській місцевості) проходить дуже повільно, область знаходиться на 1991 р. майже на останньому місці в Україні з їх організації, хоча нове положення про клубні заклади дає простір для ініціативи. Відсутність досвіду, інертність у діяльності, звичка працювати в усталених умовах, при стабільних вимогах стали чинниками пасивності або небажання відділів культури області займатися пошуком нових форм організації діяльності закладів культури [9].

Поступово ситуація змінюється і протягом 1990-х років два ключові напрямки визначали діяльність закладів культури області: 1) спрямованість на вивчення, розвиток, широку популяризацію української національної культури, знання історії і традицій народу, його фольклору, мови, літератури і мистецтва [10]; 2) зміна характеру діяльності закладів культури: втілюються нові форми і методи роботи, з'являються нові моделі закладів клубного типу [11].

За таким алгоритмом організують свою діяльність установи культурної мережі Чернігівщини. Найбільш типовими і численними компонентами цієї мережі є клубні, музейні та бібліотечні заклади.

Для прикладу можна розглянути роботу клубних закладів Сосницького району з організації дозвілля населення. Мережа клубних закладів у районі налічує 12 сільських будинків культури, 15 сільських клубів, районний будинок культури та Центр культури і дозвілля молоді (створений у 2002 р.) [12].

Протягом останніх років у закладах культури району організації культурного дозвілля населення та впровадженню інноваційних форм роботи приділялась значна увага. Незмінною популярністю в дозвіллевій діяльності клубних закладів користуються різноманітні конкурсні програми. Серед них – "Сузір'я Сосничанок" з циклу "Жінка року", "Дочки-матері". Крім цього, проводяться в закладах культури району ігрові шоу на різні пізнавальні теми: брейн-ринг "Як ви знаєте музику", "Перший мільйон", "Містер Сосниці", "Медовий місяць", "Політ в країну кохання". У районі популяризуються заходи народознавчої тематики "Свято мого роду – пісня чарівна", "Родинне дерево", "Від роду до роду", "Я до тебе, матусю, у пісні іду", що спрямовані на відродження національної культурної спадщини, пропаганду кращих зразків національного мистецтва.

Традиційно популярністю в сільських клубних установах користується народний святково-обрядовий календар, до якого щорічно додаються нові заходи. Поряд із уже звичними Купалою і Зеленою неділею, зимовими колядками і щедрівками, вечорницями, благодійними акціями для дітей-сиріт на Миколая проводяться Заговини, свята Спаса, Великодня, Катерини, Явдохи та інші.

У районі є ряд цікавих заходів для дітей та молоді, серед них: "Маленький принц", "Принцеса дитинства", свято української пісні для підлітків та інші дитячі ігрові програми. Прийнята програма "Молодь Сосниччини на 2002–2004 рр." передбачала спільну роботу закладів культури, освіти, Центру соціальної служби для молоді з упровадження інноваційних заходів [13].

З метою вдосконалення системи підвищення кваліфікації спеціалістів клубної галузі району діє творча лабораторія нових дозвіллевих проектів і технологій.

У районі є ряд проблем, які не сприяють змістовній організації дозвілля населення: професійний рівень клубних працівників досить низький, їм не вистачає спеціальних знань (економічних, юридичних); бракує інформації про сучасні досвіди дозвіллевої роботи. Традиційною залишається проблема матеріально-технічної бази клубних установ (відсутні костюми для колективів художньої самодіяльності, не вистачає техніки та інструментів, у 7 закладах культури необхідно провести капітальні ремонти). Потребує значного поліпшення розвиток самодіяльної народної творчості, розширення мережі клубів за інтересами та любительських об'єднань, упровадження інноваційних форм дозвілля [14].

Отже, на прикладі окремо взятого району області можна простежити процес досить поступового впровадження новітніх підходів в організацію функціонування закладів культури періоду незалежності. Цей процес є вимогою часу, і рухатися у цьому напрямку означає задоволення культурні запити і потреби населення.

Загалом, незважаючи на нестабільність економічного становища, обмеженість фінансування, заклади культури та мистецтва Чернігівської області проводять значну роботу із забезпечення духовних потреб населення, розвитку народної творчості, організації змістовного відпочинку [15]. До арсеналу традиційних заходів культурної сфери області належать: культурно-мистецькі події, присвячені ювілейним датам (святкування ювілейних днів народження Т.Шевченка, Б.Хмельницького, О.Довженка, Г.Верьовки, М.Коцюбинського та ін.) і святковим дням (День захисника Вітчизни, Міжнародний жіночий День, День Перемоги, річниця проголошення незалежності України, річниця Конституції України та ін.); збагачення репертуарної афіші театрів та філармонії новими виставами та концертними програмами; проведення на базі обласного музично-драматичного театру до Міжнародного дня театру традиційних фестивалів "Слов'янські театральні зустрічі" за участю театрів з України, Білорусі, Росії, в обласному дитячому (ляльковому) театрі ім. О.Довженка – фестиваль учнівських театральних колективів "Пролісок"; активна участь у міжнаціональному фестивалі "Дружба", проведення Вересаєвого свята в с.Сокиринці Срібнянського району; поява нових та стабілізація діяльності існуючих клубів за інтересами, любительських об'єднань (особливо виділяється досвід роботи таких об'єднань у Новгород-Сіверському, Щорському, Срібнянському, Варвинському районах) [16].

Запроваджено проведення обласного огляду-конкурсу сімейних і родинних ансамблів. Він засвідчив високий творчий рівень багатьох народних колективів Щорського, Корюківського, Городнянського, Куликівського, Ічнянського, Бобровицького районів. Культосвітні працівники широко використовують народно-релігійний календар, поєднуючи на-

родні і релігійні традиції з формами культосвітньої роботи. По всій території Чернігівщини проводяться свята Івана Купала, щедрівки, колядки, різдвяні, Великодні свята та інші.

Важливий напрямок роботи області – подальший розвиток самодіяльної художньої творчості: сільські й районні фестивалі "Творчі джерела" та творчі звіти районів і міст стали значним стимулом у відновленні діяльності багатьох творчих колективів, створенні нових. Творчі звіти колективів художньої самодіяльності в області проводяться постійно. Традиційним стало свято української народної пісні "Сонечко" в с.Іржавець Ічнянського району, обласний фестиваль танцювальних колективів шкіл мистецтв "Надія".

За підсумками роботи визначається рейтинг районів та міст області з основних показників діяльності установ культури.

Важливе місце в розвитку культурних процесів області посідає діяльність музейних закладів. В області нараховується 24 державних музеїв, що включають 28 об'єктів показу (це друге місце в Україні), 99 музеїв на громадських засадах, з яких 22 мають звання "народний", 3 заповідники. Їх завдання – збереження національної історико-культурної спадщини українського народу. З метою залучення відвідувачів в умовах майже повного припинення туризму у музеях запроваджуються нові форми роботи. Так, співробітниками художнього музею розроблені і впроваджуються в життя сценарії з циклу "Історія однієї картини", в історичному музеї – сімейне екскурсійне обслуговування, в музеї-заповіднику М.М.Коцюбинського масові заходи проводяться спільно з установами мистецтва. У 2001 р. найбільший інтерес викликали виставки "Чоловіки за п'яльцями" (обласний історичний музей), персональна виставка творів лауреата Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка художника Феодосія Гуменюка (обласний художній музей), виставка "Народна ікона Новгород-Сіверщини" Новгород-Сіверського музею-заповідника "Слово о полку Ігоревім" [17].

У сучасному українському суспільстві стійким залишається інтерес до минулого, активізуються дослідження пам'яток історії та культури, залишається тенденція не лише збереження, а й повільного кількісного зростання мережі музеїв. Відбувається функціональне оновлення музейної діяльності: поряд із традиційною функцією задоволення інтелектуальних запитів населення, вони спрямовують свою діяльність на задоволення комунікативних та рекреаційних потреб.

Важливим центром джерела інформації, культурологічним центром та місцем спілкування залишаються бібліотечні заклади. Мережа бібліотек потерпає від ряду негативних тенденцій: скорочення мережі, її децентралізація, реорганізація бібліотечних установ, проблема комплектування фондів. Проте труднощі певною мірою стимулюють бібліо-

течну галузь до новачійних методів у функціонуванні. Діяльність обласних бібліотек характеризується активною роботою в напрямку популяризації книги та пошуком нових форм діяльності. Так, у 2001 році в обласній бібліотеці для дітей на високому рівні відбулося проведення Всеукраїнського тижня дитячої книги з презентацією українського інтернет-видання "Умка". У зоні особливої уваги бібліотеки соціально незахищені групи – вихованці дитячого притулку "Надія", діти-інваліди. За підсумками 2001 року, обласна бібліотека для дітей посіла 4 місце в Україні, що є визнанням її роботи [18].

В обласній науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка успішно діє читацьке об'єднання "Книга" та фонд комерційної літератури. На поліграфічній базі бібліотеки спільно з обласною організацією Національної Спілки письменників започатковано видання серії "Портрети земляків". Слід відзначити діяльність читацького об'єднання "Книга" та клубів за інтересами "Світ прекрасного", "Краєзнавець" обласної бібліотеки ім. В.Г.Короленка, які проводять активну роботу в напрямку популяризації книги та розширення сфери надання платних послуг, діє куточок православної літератури. Бібліотека підключена до мережі "Інтернет", у бібліотеці відкрито інтернет-центр, діє веб-сайт, створюється єдина електронна база даних.

В обласній бібліотеці для дітей діє центр інтернет-журналістики, школа бізнесу для маленьких, впроваджено новий вид обслуговування "Сільські діти на екскурсії в обласній бібліотеці", проводиться обслуговування дітей шкільних майданчиків відпочинку.

Активізувалися міжнародні зв'язки бібліотечних працівників: прикладом є проведення круглого столу "Бібліотека – центр діалогу культур", присвячений 30-річчю творчих зв'язків бібліотек України, Росії, Білорусі (2002 р.).

Організації конкурсних програм та фестивалів сприяють і розвитку музичного мистецтва: такими є обласний конкурс дитячих хорових колективів та вокальних ансамблів до річниці від дня народження М.Лисенка, творчі звіти Чернігівського музичного училища ім. Л.М.Ревуцького та Ніжинського училища культури і мистецтв ім. М.К.Заньковецької, обласний конкурс молодих виконавців естрадної пісні та сучасного танцю "Твій шанс". Великою популярністю користувалася програма "Твій шанс", підготовлена переможцями обласного конкурсу молодих виконавців сучасної пісні та танцю, яку було показано у 12 районах області; подивитися її мали нагоду близько трьох тисяч молодих людей.

Активізувалася робота самодіяльних колективів: цьому сприяли регіональний конкурс молодих виконавців української естрадної пісні "Тріумф", обласний огляд сільських танцювальних колективів "Золоте зернятко" (м.Чернігів), свято танцю (м.Щорс) тощо.

Діяльність клубних установ характеризується найбільшою невизначеністю: відбувається модернізація і оптимізація мережі клубів, будинків культури (з цією метою в 11 областях проходить експеримент, у тому числі і в Чернігівській області). З метою впровадження в сучасну клубну практику нових форм роботи обласним центром народної творчості започатковано обласну творчу лабораторію з нових дозвіллевих проєктів і технологій (на базі клубних закладів Менського району) [19].

ОЦНТ і МР проведено ряд виставок образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, розроблений план створення аматорських об'єднань та клубів за інтересами в клубних закладах області, оголошено обласний огляд-конкурс авторських інноваційних програм для організаторів дозвілля, проведено семінари-практикуми керівників театральних колективів.

Досягненням культурної сфери є збереження майже в повному обсязі мережі культосвітніх установ області, ведення пошуку і запровадження нетрадиційних форм і новітніх методів роботи, практичне втілення основних напрямків культурної політики.

Отже, заклади культури, діяльність яких спрямована на задоволення культурно-дозвіллевих інтересів населення, стали однією із складових сучасного способу життя. Цілком очевидною є необхідність існування закладів культури у сучасному культурному середовищі, як і потреба в оновленні їх функціонування, що обумовлено новими національно- та соціально-культурними реаліями. На прикладі діяльності культурно-дозвіллевих закладів Чернігівщини періоду першого десятиліття незалежності можна чітко прослідкувати тенденцію: основою розвитку культурних закладів є відродження, збереження та підтримка національних традицій, а на їх підґрунті – запровадження новаційних форм функціонування мережі.

Література

1. Цимбалюк Н. М. Інституційна модернізація культурно-дозвіллевої сфери в Україні : автореф. дис ... д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / Н. М. Цимбалюк Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – с. 24.
2. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. А. Гриценко. – К., 2000. – 228 с. ; Губерський Л. В. Культура, ідеологія, особистість / Л. В. Губерський. – К., 2002. – 580 с. ; Ключко Ю. М. Розвиток соціально-культурної сфери України в умовах ринкових відносин: пошук нових моделей / Ю. М. Ключко. – К., 2003. – 27 с. ; Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень / Ю. М. Ключко, В. Д. Ковтун, Л. О. Троєльникова, Н. М. Цимбалюк – К., 2003. – 180 с.
3. Стан і перспективи модернізації культурно-дозвіллевої діяльності в Україні / О. М. Семашко, Є. І. Суїменко. – К., 1993. – 183 с. ; Цимбалюк Н. М.

Інституціональна модернізація культурно-дозвіллевої сфери в Україні : дис. ... д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / Н. М. Цимбалюк. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 375 арк. ; Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля : [навч. посібник] / Н. М. Цимбалюк / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв– К., 2001. – 180 с.

4. Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень. / Ю. М. Ключко, В. Д. Ковтун, Л. О. Троєльнікова, Н. М. Цимбалюк – К., 2003. – С. 106.

5. Цимбалюк Н. М. Інституційна модернізація культурно-дозвіллевої сфери в Україні : автореф. дис ... д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / Н. М. Цимбалюк / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – С. 17.

6. Державний архів Чернігівської області (далі–ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 1.

7. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 9.

8. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 14.

9. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 39.

10. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2258, арк. 68.

11. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2091, арк. 84.

12. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 166–168.

13. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 171–172.

14. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2303, арк. 25.

15. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2257, арк. 42.

16. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2350, арк. 17, 21, 26.

17. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 58.

18. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 61.

19. Архів Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2371, арк. 70.

— АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ —

УДК 001:94 (477).09

О.С.Морозов

Академік ВУАН К.В.Харлампович та його неопублікована праця з історії ніжинських греків

Подано короткий огляд життя та наукової творчості відомого історика, академіка Всеукраїнської академії наук Костянтина Харламповича (1870–1932). За архівними джерелами друкується текст статті вченого про історію ніжинської грецької громади XVII–XIX ст.

Ключові слова: академік ВУАН К.В.Харлампович, історія, грецька громада в Ніжині.

Дается сжатый обзор жизни и научного творчества известного историка, академика Всеукраинской академии наук Константина Харламповича (1870–1932). В публикации по архивным материалам печатается текст статьи ученого об истории нежинского греческого общества в XVII–XIX вв.

Ключевые слова: академик К.В.Харлампович, история, греческое общество в Нежине.

The short review of life and scientific creation of the known historian, academician of Ukrainian Academy of Sciences Konstantin Harlampovich (1870–1932). The text of article of the historian about history of nizhyn greek society in XVII–XIX century is printed in this publication on archival materials.

Key words: ukrainian academician K.Harlampovich, history, Greek society in Nizhyn.

До останнього часу широкому колу дослідників лишаються мало-відомими студії з історії ніжинської грецької громади XVII–XIX ст., написані свого часу видатним істориком, професором Казанського університету, доктором церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, членом-кореспондентом Російської академії наук, дійсним членом Всеукраїнської академії наук Костянтином Васильовичем Харламповичем (1870–1932).

Як історик К.В.Харлампович належав до старої наукової академічної школи. Його ім'я та науковий доробок навіки вписані в українську історіографію, а дослідження з історії Західно-Руської Церкви (Київської митрополії) та шкільної освіти на теренах України та Білорусі XVI–XVIII ст. досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

Народився К.В.Харлампович 18 серпня 1870 року в селі Рогач Берестейського повіту Гродненської губернії (Білорусь) у родині право-

славного парафіяльного священика. Початкову освіту отримав у духовних школах, навчався у Віленській духовній семінарії. Прагнення здобути вищу освіту привело юного семінариста до Санкт-Петербурзької духовної академії, курс якої він успішно закінчив у 1894 році [1].

Після закінчення академії К.В.Харлампович був направлений викладати латинську мову та "цивільну" історію в Казанську духовну семінарію. З 1900 року він додатково викладав церковну історію в Казанському університеті, де 1909 року отримав посаду виконуючого обов'язки екстраординарного, а згодом – ординарного професора [2].

Вже у цей час молодий історик друкує численні статті та дослідження з церковної історії, з історії Казанської єпархії та шкільництва в ній, досліджує пам'ятки церковного письменства. У 1898 році в Казані виходить друком капітальна монографія вченого **"Западно-Русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия"**, в основу якої К.В.Харлампович поклав власну дисертацію на ступінь магістра богослов'я, захищену у Санкт-Петербурзькій духовній академії.

Ще більшого успіху приніс автору виданий ним у 1914 році перший (і на жаль єдиний) том із замисленого тритомного дослідження **"Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь"**. Ця друга ґрунтовна праця історика стала його дисертацією, за яку К.В.Харлампович отримав ступінь доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії [3].

Перший том "Малороссийского влияния" знайшов схвальний відгук серед істориків і громадськості як Росії, так і України. К.В.Харламповича запрошують взяти участь у XVI Археологічному з'їзді у Пскові, а 24 квітня 1915 року Імператорське Товариство Історії та древностей Російських присудило автору премію імені Г.Ф.Карпова. У 1916 році К.В.Харлампович стає членом-кореспондентом Російської академії наук.

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 4 червня 1919 року новостворена Українська академія наук на спільному зібранні обрала К.В.Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі Історії Української Церкви. Враховуючи важливість теми, яку розробляв історик, УАН доручила йому продовжувати цю роботу і водночас запросила К.В.Харламповича переїхати до Києва [4]. Але отримавши це запрошення, історик так і не зміг своєчасно ним скористатись. В умовах тодішньої розрухи та громадянської війни цей переїзд був дуже небезпечним і вимагав значних фізичних та матеріальних витрат для родини, що складалася з п'ятьох осіб – самого Костянтина Васильовича, його дружини Віри Петрівни та трьох дорослих дітей, що навчалися у казанських вузах. Революційні зміни в країні негативно позначилися на долях багатьох тисяч людей. Не могли

обійти вони й відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому непотрібним. Але К.В.Харлампович і в цей важкий час не припиняє педагогічної діяльності. Перебиваючись мізерними заробітками, він викладає протягом 1921–1922 років математику в Казанській військовій школі та латину у фармацевтичному технікумі. 20 вересня 1924 року вченого заарештували, залишивши родину без жодних засобів до існування [5]. Відомого академіка двох Академій звинуватили у "зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури" (якою, на думку слідчих з ГПУ, були "Известия" Казанського товариства археології, історії та етнографії) та "приховуванні церковного майна". Без суду і слідства К.В.Харламповича відправили на заслання до Киргизії строком на три роки. Місцем відбування покарання для вченого визначили далеке киргизьке містечко Тургай Актюбинської губернії (зараз – територія Казахстану), де К.В.Харламповича за жалюгідну платню примусили працювати рахівником у повітовому виконкомі.

Особливе занепокоєння долею К.В.Харламповича виявив академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський, який щойно 1924 року повернувся з еміграції до Радянської України. Користуючись своїм "особливим становищем", Михайло Сергійович розгорнув не тільки наукову, але й енергійну правозахисну діяльність, рятуючи від репресій своїх колег учених. З Костянтином Харламповичем його пов'язували давні приятельські взаємини. Обидва історики близько познайомилися ще в Казані, де з осені 1916 року запідозрений в "австрофілстві" М.С.Грушевський разом із сім'єю відбував адміністративне заслання під наглядом російської поліції. Тут доля і звела його з родиною К.В.Харламповича [6]. Згодом ці дружні стосунки між двома академіками знайшли несподіване продовження.

Дізнавшись про біду, що трапилася з К.В.Харламповичем у 1924 році, М.С.Грушевський став клопотатися про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. Саме з ініціативи Михайла Сергійовича К.В.Харламповича включили до складу відразу двох комісій ВУАН – Старої історії України та Археографічної. Це дозволило не тільки залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та родину матеріально. Надзвичайно важливою була й моральна підтримка, яку надавав М.С.Грушевський.

За час перебування на засланні К.В.Харлампович написав чимало повідомлень та рецензій, котрі були надруковані у часописі "Україна" та інших академічних виданнях, а також самостійно вивчив українську мову, якою до цього часу не володів. Весь цей час М.С.Грушевський листувався з К.В.Харламповичем, повідомляючи про стан справ в

Академії та керуючи його науковою роботою. Водночас Михайло Сергійович не залишав спроб матеріально полегшити життя репресованого вченого, клопотався за нього перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки у Харкові, намагався використати для цього й особисті зв'язки. За його дорученням справою К.В.Харламповича у Москві займався аспірант В.Юркевич [7]. Але усі ці зусилля не мали жодного успіху. До того ж становище самого Грушевського було дуже непевним: він сам перебував під пильним наглядом ГПУ. Не сприяла зміцненню становища М.С.Грушевського і постійна ворожнеча з віце-президентом ВУАН С.Єфремовим та її неодмінним секретарем А.Кримським.

Рішучий злам у становищі Академії та особисто М.С.Грушевського відбувся з приходом на посаду Наркома освіти М.О.Скрипника. 31 березня 1927 року останній особисто відвідав Академію і провів спільне зібрання академіків. Скориставшись нагодою, на зібранні виступив М.С.Грушевський, і, зокрема, знову порушив питання про повернення із заслання К.В.Харламповича. Відповідь Скрипника була дуже різкою і вразила навіть недоброзичливців Грушевського. Так, С.Єфремов у щоденнику писав, що М.С.Грушевський мусив вислухати "начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді". "Я не знаю справи Харламповича, – промовив розгніваний нарком, – але за щось же його покарано, були, напевне, якісь до того підстави... Я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам... Коли ж вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводитимось як з ворогами" [8].

Але М.Скрипник на цьому не зупинився і невдовзі домігся перегляду особового складу академіків ВУАН. 9 березня 1928 року розширена колегія Наркомосу УСРР розглянула питання про затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К.Харламповича та Ф.Міщенка, прийнято рішення "визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв'язку з недостатньою їх кваліфікацією". Підставою для цього твердження стало те, що ці вчені свого часу були професорами духовних навчальних закладів. Ця подія викликала велике незадоволення в академічних колах і, за висловом академіка М.Василенка, була розцінена як початок "ломки Академії" [9].

Виключення зі складу академіків болюче вдарило 58-річного Костянтина Васильовича Харламповича. Тим більше для нього це було серйозним ударом, що 1927 року нарешті скінчився термін його заслання. Але переїхати до Києва науковцю не дозволили, і він змушений був добувати ще два роки заслання, на цей раз у Ніжині, куди Харлампович

приїхав на початку 1928 року. 25 травня 1928 року вже згадуваний нами С.Єфремов робить у щоденнику наступний запис: **"Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його... викинуто з академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думає, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині... Складає враження серйозної і порядної людини"** [10].

Оселився вчений у будинку Івана Григоровича Турцевича, професора стародавньої історії Ніжинського історико-філологічного Інституту. Тоді ж до нього змогла приїхати і дружина Віра Петрівна. Але нещастя продовжували переслідувати родину Харламповичів. Після перенесених поневірянь Віра Петрівна тяжко захворіла і радість зустрічі була короткою: невдовзі вона передчасно померла... [11].

Перебуваючи у Ніжині, К.В.Харлампович, здоров'я якого теж було суттєво підірване важкими умовами життя на засланні, не схилився перед ударами долі і не облишив серйозної наукової роботи. Співпрацюючи у бібліографічному відділі часопису "Україна" та Педагогічній комісії Історико-філологічної секції ВУАН, Історик продовжував друкувати статті та рецензії в різних академічних виданнях. У цей час з ініціативи М.С.Грушевського в Ніжині створюється науковий осередок, до складу якого увійшли як старі наукові кадри, так і молоді викладачі Ніжинського інституту народної освіти Д.І.Абрамович, К.Ф.Штепа, А.Г.Єршов, І.Г.Турцевич, М.Н.Петровський, О.І.Покровський, Є.А.Рихлик, В.І.Резанов, М.М.Бережков та інші. До цього гурту визначних істориків та філологів прилучився і К.В.Харлампович. Одночасно історик досліджував місцеві архіви, зокрема архів Ніжинського грецького братства та магістрату, що містив унікальні документи XVIII–XIX ст. Результатом його кропіткої праці стала публікація 1928 р. у часописі "Архівна справа" нарису **"Архівна спадщина ніжинських греків"**. А в наступному 1929 р. побачила світ перша частина його фундаментального дослідження – **"Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст."** У передмові до "Нарисів" К.В.Харлампович, згадуючи своїх попередників у вивченні історії ніжинських греків, пише: **"Щодо мене, то я, випадковий гість у Ніжині, теж зробив спробу вивчити грецькі архівні справи... Відсутність багатьох справ у Ніжинському архіві – з одного боку, з другого – неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські, тощо, примусили мене одмовитися від думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків"**. Незважаючи на таку скромну оцінку автором своєї праці,

до останнього часу це дослідження лишається найповнішою науковою розвідкою з історії грецької колонії у Ніжині [12].

Дослідження з історії ніжинських греків стало останньою фундаментальною працею історика. Здоров'я К.В.Харламповича було серйозно підірване. 6 червня 1930 року Костянтин Васильович нарешті отримав повідомлення про те, що йому дозволене "вільне проживання", і почав клопотатися про переїзд до Києва. У цьому сприяв його ніжинський колега, молодий талановитий історик К.Ф.Штепа, якому вдалося залучити К.Харламповича до роботи у створеній 1 лютого 1930 року у Києві Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії. 30 вересня 1931 року К.В.Харлампович нарешті виїхав до Києва, залишивши бібліотеку та деякі особисті речі своєму ніжинському колезі І.Г.Турцевичу [13].

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можливо, що попрацювати на новому місці вченому так вже і не пощастило. Не додали йому здоров'я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої "Спілки визволення України", з якої розпочався давно запланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської академії наук, арешт та депортація у Москву академіка М.С.Грушевського навесні 1931 року, гучна кампанія цькування в партійній пресі його "буржуазно-націоналістичних" концепцій та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході – усе це призвело до загострення старих хвороб. Після переїзду до Києва, К.В.Харлампович поселився у свого колишнього колеги К.Ф.Штепи і змушений був заробляти на життя, вичитуючи в "Держвидаві" коректури журналів "Економіст-марксист" та "Історик-марксист". Одночасно вчений намагався знайти собі житло і будь-яку роботу, зокрема в Інституті соціального виховання, де йому обіцяли місце бібліотекаря. Посильну допомогу Харламповичу надавали його друзі і знайомі по Ніжині, зокрема випускниця Ніжинського ІНО Євгенія Спаська та вдова колишнього професора Ніжинського історико-філологічного інституту В.К.Піскорського Зінаїда Піскорська. До останніх днів життя Костянтин Васильович продовжував листування з ніжинським колегою М.М.Бережковим.

Не помилилось дуже, якщо зазначимо, що передчасна смерть вченого 23 березня 1932 року врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ готували К.В.Харламповичу чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними "Національного центру", яким буцімто керував сам М.С.Грушевський... У коротенькому анонімному некролозі, вміщеному в збірнику праць Інституту слов'янознавства АН СРСР у Ленінграді сухо повідомлялось про смерть "відомого історика, колишнього академіка ВУАН" Костянтина Харламповича і відзначалось, що більшість праць ученого була

присвячена різноманітним питанням церковної історії та історії народної освіти докапіталістичної доби і стосувалась України та Білорусі. Тут же наводився далеко неповний перелік друкованих праць ученого. Так драматична доля історика уклалась всього в декілька абзаців друкованого тексту... [14].

За задумом К.В.Харламповича, його праця про грецьку колонію в Ніжині XVII–XVIII ст. складалася з 6 великих нарисів, загальним обсягом 383 сторінки, кожний з яких висвітлював окремий бік життя ніжинських греків. У фондах Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського зберігається автограф К.В.Харламповича, який містить проспект його майбутньої роботи. З огляду на важливість для реконструкції праці історика, наведемо текст цього документу повністю. Загалом, означена розвідка з історії ніжинської грецької громади мусила містити наступні розділи:

"Передмова. Література питання.

1. Нарис I. Загальний огляд історії ніженських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами.

1. Греки на Україні до 1675 р.

2. Початок грецької колонії в Ніжині.

3. Організація грецької парахвії та братства.

4. Ніженські греки й Московський уряд.

5. Церковні стосунки братства.

6. Ніженське братство за гетьмана Данила Апостола та цариці Ганни.

7. Ніженські греки й українська суспільність.

8. "Компромиссальный суд греческого нежинского братства".

9. Ніженське братство за цариці Лизавети.

10. Як ставився до братства гетьман Кирило Розумовський.

11. Ніженське братство в освітленні Наказу депутатові до Катери пінської Комісії.

12. Ніженське братство і граф Рум'янцев.

13. Ніженський грецький магістрат, його початок і взаємовідносини з урядами (1785–1801).

Нарис II. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані.

1. Дані на початкову добу (до 1711 р.).

2. Перепис 1711 р. і доба до 1760-х років.

3. Перепис 1760-х років.

4. Ревізія 1782 р.

5. "Чищення" братства від негреків (1783-1799).

6. Ревізія 1795 р. (49 1/2 ст. на машинці)

Нарис III. "Права, по котoryм судились" ніженські греки.

1. Державні закони російські.
2. Литовський статут.
3. Закони грецькі.
4. Устав Грецького братства і структура останнього.
5. Судоговоріння. (53 ст.)

Нарис IV. Ніженські греки й місцева промисловість.

1. Ремісницька промисловість.
2. Фабрична промисловість.
3. Сільськогосподарська промисловість. (15 1/2 ст.)

Нарис V. Ніженські греки й торгівля.

1. Загальні умови торгової діяльності греків України.
2. Закордонна торгівля.
3. Торгові шляхи.

4. *Перевозне мито й інші пошлини:* а) у Валахії й Молдові; б) у Польщі.

5. *Мита на Україні та в Росії:* а) індукта й евекта; б) внутрішні мита.

6. *Незручності торговельних шляхів.*

7. *Транспорт.*

8. *Хто їздив за кордон.*

9. *Маклери в Ніжені.*

10. *Біржа та кав'ярні.*

11. *Внутрішня торгівля:* а) в самому Ніжені; б) на українських ярмарках; в) торговельні зносини греків з Москвою; г) з іншими російськими містами.

12. *Товариства.*

13. *Кредит.*

14. *Останні уваги. (141ст.)*

Нарис VI. Просвітна діяльність Ніженської грецької громади. Заходи соціальної допомоги.

1. *Шкільна освіта.*

2. *Книги.*

3. *Добродійність. (33 ст.)*

Додатки – 5 документів, 1 др. арк.

Покажчик власних імен і географічних назв. 1,4 др. арк." [15]

Незважаючи на велику кількість документального матеріалу (понад 10 тисяч грецьких справ у Ніжинському округовому архіві), праця К.В.Харламповича була написана дуже швидко і передана до друку в історико-філологічний відділ ВУАН. Але, як вже зазначалось, побачила світ у 24 номері "Записок історико-філологічного відділу ВУАН" за 1929 рік лише перша частина цієї праці. Незважаючи на ряд схвальних рецензій, подальше видання дослідження загальмували, можливо з причин ідеологічного

характеру. На жаль, значна частина цієї фундаментальної праці про ніжинських греків на сьогодні вважається втраченою. Лише у 1999 році Є.К.Чернухін, відомий історик і філолог, греколог Київського національного університету імені Т.Шевченка, визнаний фахівець з історії грецьких громад в Україні, видав за віднайденими рукописами п'ятий розділ "Нарисів" "*Ніжинські греки й торгівля*" у III-й книзі "Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького" [16].

У Ніжинському відділі Чернігівського обласного державного архіву, в особовому фонді К.В.Харламповича, нам пощастило віднайти чернетку початкового варіанту нарису "Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.)". Ця розвідка, хоча і не була закінчена автором, але все ж таки має самостійне наукове значення та була опублікована у збірнику "Греки в Ніжині. Вип. II" (Київ, 2001). У ніжинському фонді К.Харламповича також пощастило відшукати ще один фрагмент чернетки II розділу дослідження про ніжинських греків "*Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані*", який теж було опубліковано у вищезгаданому збірнику [17].

До останнього часу неопублікованим лишився шостий розділ "Нарисів", що був озаглавлений автором: "*Нарис VI. Просвітна діяльність Ніженської грецької громади. Заходи соціальної допомоги*". Машинописна копія цього розділу у двох примірниках і підготовлений до друку додаток у вигляді документів (який, на жаль, так і не був завершений автором) зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського [18]. Публікацію цього розділу і пропонуємо читачам сьогодні. Наукова праця К.В.Харламповича друкується з урахуванням авторської правки. Орфографію та стилістику тексту незначно змінено відповідно до існуючих норм сучасного українського правопису. Науковий апарат та примітки подаються у такому вигляді, як їх залишив автор.

Маємо надію, що настане день, коли фундаментальна праця академіка К.В.Харламповича з історії ніжинського грецького братства XVII–XVIII ст., справді унікального явища у вітчизняній історії, побачить світ в одному виданні, хоча б у тих фрагментах, які збереглися до нашого часу.

Література

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі НВ ДАЧО), ф. Р-6214, оп.1,спр.1, арк. 112.
2. НФ ДАЧО, ф. Р-6214, оп.1, спр.1, арк. 112.
3. Власовський І. Вказ. праця. – С. 306 ; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1 ; Дорошенко Д. Нарис української історіографії. – К., 1996. – С. 207–208.

4. Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст.-філологічного товариства ім. О.Білецького. – К., 1999 – Кн. III. – С. 160 ; НВ ДАЧО. – Там само, спр. 1, арк. 112–113, спр. 3, арк. 1–5.
5. НВ ДАЧО. – Там само, спр. 1, арк. 141 (зв).
6. Верстюк В., Пиріг Р. Михайло Сергійович Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 72–74.
7. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – К., 1996. – С. 190 (док. № 40), 195–196 (док. № 43,44).
8. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 53 ; Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. – С. 66, 69–70 ; Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 488.
9. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 53, 119–120, 403.
10. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 638.
11. Лист К.В.Харламповича до М.М.Бережкова у Ніжин від 5.1.1932 р. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф.ІІІ, од. зб. 55994, арк.1.
12. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1929. – Кн. 24 ; Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст. – філологічного товариства ім. О.Білецького. – К., 1999. – Кн. III. – С. 161.
13. НВ ДАЧО. – Там само, спр. 1, арк. 41; Верба І. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 104–105.
14. Труды института славяноведения АН СССР. – Ленинград, 1932. – Т. 1. – С. 425–426.
15. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18313.
16. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки історико-філологічного товариства ім. О.Білецького. – К., 1999. – Кн. III. – С. 87–174.
17. Греки в Ніжині. Вип. II. – К. : Знання, 2001. – С. 20–50, 51–67.
18. ІР НБУВ, ф. X, спр. 6789–6790.

Грецька колонія в Ніжині (XVII–XVIII ст.).
До історії національних меншостей на Україні

Нарис VI. Просвітня діяльність ніжинської грецької громади.
Соціальна допомога

§ 1. Шкільна освіта

На Україні, як і в інших християнських сторонах, церква звичайно була тим фактором, що організовував шкільну просвіту і фінансову допомогу бідним та хворим. Таким осередком культурного життя у ніжинських греків стало Церковне братство. Вже в його Статуті 1696 р. ми маємо згадки про школу і шпиталь. Вони вважалися за настільки необхідну, органічну частину церковного життя, що засновник братства свящ. Христофор присвятив кожній установі по цілому параграфу.

Грецька загальна школа (κοινὸν σχολεῖον) за Статутом (розд. 43) не призначалася виключно для греків. До неї міг вступити і руський, і іншої національності хлопець. Проте на вчителя церква (цебто громада) повинна була призначити грека, щоб він навчав мовами "грецькою та еллінською" (себто на давньогрецькій мові та новогрецькій) граматики, піітики, риторики, філософії, а коли можна, то й богословії. Мета школи не тільки учбова, а й виховна, – зробити дітей православними християнами, синами батьків-греків, що живуть за грецькими звичаями (розд. 44).

Крім вищезазначених наук були, розуміється, й інші, наприклад – арифметика. Проте вчитель за Статутом був тільки один. Але були також начальник чи смотритель школи (ἐπιτότης), а також попечитель – член братської ради. Одначе в іншому розділі, де викладаються функції попечителя, вжито множину: попечитель школи одержує відомості про шкільне життя від смотрителя, вчителів та учнів (розд. 35). Статут згадує і прислужників – двох дідів чи двох бабунь.

При грецькій школі Статут пропонував бурсу. Учні повинні були носити довгий, до землі, одяг. На утримання школи з її штатом батьки повинні були давати провіант та гроші; грішми допомагала і церква. Цікаво, що Статут робив велику різницю в платі за вчення в школі: за навчання граматики треба було платити 6 грошей, піітики – 12, риторики та філософії – 24, богословії – 50. Бідні утримувалися за спільний кошт.

Як органічна частина братства, школа ледве чи могла залишитися тільки на папері. І коли ніжинські греки клопоталися в липні 1696 р. перед київським митрополитом про затвердження братства, то **"просили о благословеніи и на то, чтобы волно имъ было при церкви ихъ греческой нѣжинской построити школу ради ученія отроковъ письмени греческого"**. Зрозуміло, Варлаам Ясинський охоче дав таке

благословення¹. Через півсторіччя зустрічаємо згадку про школу в зв'язку із затвердженням братства в грамоті митрополита Арсенія Могилянського 1750 р².

Отже, школу дійсно завели. Проте ми за першу половину XVIII ст. маємо тільки поодинокі свідчення про фактичне існування її в універсалі гетьмана Даниїла Апостола року 1729. Братство скаржилось на Івана Стосова, що він позичивши гроші в церкві, не хотів платити навіть звичайних 10%. Між тим, з'ясовувало братство, ці відсотки йдуть на утримання духовенства, бідних, подорожніх, і з них **"хлопцовъ и сиротъ, обучающихся писанію, кормлять и учителямъ за науку дають"**³.

Ці скупі звістки не дають змоги виявити програм школи та її становище. Можна тільки пропонувати, що інколи приймали участь у навчанні вчені греки, що приїжджали в Ніжин та іноді довго тут перебували, як духовні, так і світські. Серед них зустрічалися люди з філософською та з богословською освітою. Такий був, наприклад, Іван Комнін, що завершив свою освіту в Венеції, де він отримав ступінь доктора медицини. Року 1690 він приїхав до гетьмана Мазепи з книжками різними мовами і з ліками. Гетьман дуже зрадів вченості Комніна і рекомендував його царям, які відіслали його Мазепі в якості гетьманського лейб-медика⁴. М.Плохинський запевняє, що багато ніжинських купців греків були з закордонною освітою, і можливо, з університетською⁵.

Можливо, ближче до справи свідчення Протокольної книги вхідних в Грецьке братство паперів за рік 1761. Тут під числом 83 записано одержаний 29/X з Військового генерального суду указ про присилку до суду професора Афанасія Скиди, що апелював на рішення грецького братства в справі його з греком Федором Пасхалієвим (вексельний позов на 1545 карб.).

Зустрічаємо професора Афанасія Скеду ще раз у позовній справі року 1782 №2380; йому за його вексельною претензією виплачені гроші

¹ *Акты греч. братства*, 14.

² *Акты греч. братства*, 33.

³ *Акты греч. братства*, 78. Тут помилкова дата універсалу – р. 1749 (Данило Апостол вмер р. 1734).

⁴ *Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии. Труды XII археол. съезда в Харькове, 1902, II, с. 197.*

⁵ *Вказ. праця, с. 267. До речі, хочу зафіксувати імена кількох греків-лікарів у Ніжині. "Кирило, докторъ зъ Македоніи", що жив з року 1684 до 1711 і далі (Плохинский, с.233). "Докторъ Мануиль Юріевичъ Карачиновъ", що року 1770 свідчив про смерть у Царгороді ніжинського грека П.Катергара (окремий документ і справа № 2411 російською мовою; він підписався "Докторъ Емануель Караценовъ"). Відставний лікар Михаїл Лиеда з 1768 р. (Див. Нарис І). Доктор Горголії.*

за грека Катергара, що втік до Росії¹. Для мене немає сумніву, що це той Скида, який вже в 1720-х роках був у Росії.

Року 1720 грек Афанасій Єгорович Скіада (Скяда, Скада, Скіадин), був призначений кн. Меншиковим за обер-аудитора в "армейські драгунські полки". 9/VI 1722 року йому дали посаду професора грецької мови в московській елліно-грецькій типографській школі. В березні року 1725 його звільнили. З січня року 1726 до січня року 1729, Скіада був за вчителя грецької та латинської мови в Олександро-Невській слов'яно-греко-латинській семінарії, після чого виїхав на батьківщину. Якщо до цього додати, що він написав і надрукував латинською і російською мовою **"Catalogi duo codicum manuscriptorum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscvensi asservantur"** (вид. 1723 та 1724 р.) і описав слов'янські рукописи московських Синодальної та Типографської бібліотек, то цим і обмежаться всі звістки про цього професора².

Є підстави ототожнювати колишнього професора Афанасія Скіаду з тим професором Афанасієм Скидою, чи Скедою, який перебував 1760–1780 рр. в Ніжині. Перший не зовсім порвав з Росією. Його син Єгор у 1740–1760 рр. був за лікаря в Петербурзі й Москві, а родич Михаїл Іванович Скіада – за професора Московського університету. Він присвятив свою докторську філософську дисертацію родичам д-ру Єгору Скіаді та Афанасію Скіаді, професору грецької мови в Московській академії. Ця дисертація надрукована р. 1771, отже ще тоді Афанасій Скіада був живий, але зрозуміло, титуловано його за тією посадою, що він займав у типографській школі ще в 20-х роках³.

Появу Афанасія Скіади в Ніжині десь перед 1761 роком мені хочеться поставити в зв'язок зі спробою двох ніжинських греків-братів Артино (з яких, як відомо, один мав гарбарню) заснувати в Ніжині на свій кошт семінарію й закликати з Греції вчителів для навчання по греко-еллінському бідних хлопців благочестивої віри. Це було року 1754. Справа тоді розглядалася в Синоді, який звернувся за думкою до митрополита Київського Тимофія⁴. На жаль, ми не знаємо, що було далі...

Вчителював Скіада в Ніжині, чи ні, в 1780–1800 рр. про грецьку школу тут не згадується. І зовсім голослівне запевнення А.С.Лебедева, що наприкінці XVIII ст. у Ніжин прислали з Харківського колегіуму молодих людей – кандидатів на посаду вчителів новогрецької мови, бо в Ніжині **"какъ извѣстно, была греческая колегія, имѣвшая здѣсь и**

¹ Пор. справу 1771 р. № 2411.

² Соликов В. С. Опыт российской библиографии, изд. 2, 1904, I, № 128; пор. № 103, 104; Кеппен. Материалы для истории просвещения. – С. 12–13; Пекарский. Наука и литература при Петре Великом. Т. II. – С. 549. Русский биографический словарь. – "Сабанеев-Смыслов", 1904.

³ Русский биографический словарь. – "Сабанеев-Смыслов", 1904. – С. 556–558.

⁴ Синодальный архив, 1754 р., № 353 (н.48).

свои греческіе школы", цебто клас грецької мови¹. Дуже показово тут те, що цієї начебто колегії не позначено в числі домів 1-го району міста, найгустіше заселеного греками: тут зі 100 домів грекам і грецькій церкві належало біля 65. Водному з них був грецький шпиталь, проте про школу не згадується². За доказ неіснування грецької школи служать також факти приватного навчання. З 1753 року вчився у дядька свого **"писмени"** Стерій Кирьяков, що приїхав з Греції³. Року 1768 закликають вчителя з Києва, але не братство, не громада, а **"нѣкоторые жительствоющіе въ Нѣжинѣ греки... для обученія дѣтей ихъ еллино-греческаго языка"**, притому **"на срокъ тригодишной"**. Підкреслюю: **"ихъ"**, а не взагалі грецьких. Це доводить і спосіб звертання **"нѣкоторыхъ грековъ"** особисто до вчителя, а не до його начальства. До останнього адресувався сам вчитель, і начальство відпустило його **"для обученія нѣжинскихъ грековъ детей еллино-греческаго языка и срокомъ на три года"** і дало йому паспорт в обидва кінця. Звичайно в Ніжині він перебував ці три роки, навчаючи дітей у домах їхніх батьків, – тому вірогідно ім'я його не зустрілося мені в справах братства.

Хто ж був цей вчитель? – Монах Григорій Васильєв, грек, уродженець острова Кипра, він до тринадцяти років жив у батьків, причому вчився **"только греческой грамоти"**. Наступні 13 років він **"былъ во ученіи еллинскаго языка"** у критського вчителя ієромонаха Паїсія, причому одержав перший чернецький ступінь. Року 1757 він залишив Крит і 5 з половиною років сам вчив **"въ господскихъ домахъ"** Волощини та міста Букурешта **"тѣхъ господъ дѣтей еллинскаго же языка"**. Року 1766 Григорій прийшов до Києва и **"возымѣлъ намѣреніе для ученія латинскаго, и еврейскаго, и россійскаго языковъ пристать въ Кіевскую Академію"**. Таке бажання він давно мав. Двома проханнями на ім'я Київської губернської канцелярії 5 і 22 вересня він добивався призначення в академію на сім років. Туди його й прийнято після того, як він склав вірнопоподаничеську присягу... Ось до нього через два роки і звернулись **"некоторые жительствоющіе въ Нѣжинѣ греки"** з вимогою **"учить ихъ дѣтей"**⁴.

¹Харьковский коллегіумъ какъ просветительный центр Слободской Украины // Чтения в Моск. Обществѣ истории и древностей российских, 1885. – Т. IV. – С. 17.

²Справа 1782 року, № 2490.

³Савва В. И. Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата. – С. 5–6.

⁴Акты и документи, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.). – Т. III. – С. 347–349. Цікаво, що укази Київської консисторії про відпуск Григорія в Ніжин підписав архімандрит Єліфаній. Це був колись ніжинський

Приватне навчання ніжинських грецьких дітей спостерігаємо й далі. Року 1786 ніжинський житель Дмитро Серазлієв в протестному донесенні магістрату розповідає, як він **"законнаго сына Ивана по долгу родительскому науча грамоты читать и писать на греческомъ и русскомъ диалектахъ обучаль его во познании купеческой коммерции"**¹. Не більше, ніж домовим учителем був той ніжинський грек Микола Бездона, у якого деякий час перебував **"под его вѣдѣніемъ в обученіи греческой грамоты правиль"** іноземний грек Дм.Котопуль, що його в жовтні 1799 р. Закликав до Букурешту його дядько². А можливо, що цей хлопець був єдиний учень Бездони, якого той навчав через спорідненість або через дружні відносини до його дядька.

Для ширшого поставлення шкільної освіти в ту добу не було в грецькій громаді й необхідного ґрунту. Так само не було й потреби. В серпні того ж 1799 року виїхав з Ніжина, де перебував деякий час, грек Анастасій Михайлович Філіполит. Невідомо, хто він був – чи вчитель, чи видавець книжок, чи книготорговець³, тільки він залишив греку Еліату 76 **"новыхъ книгъ греческой граматики... прося заводитъ оныя в продажу, есть ли будутъ охотники къ покупкѣ тѣхъ книгъ"**. Коли Філіполит невдовзі після того вмер, Еліат представив книги в Грецький магістрат за виключенням однієї, що він продав.⁴ Отже, за 2–3 місяці знайшовся тільки один "охотник" до грецької граматики!

Проте грецькі діти могли вчитися в українських школах, які до кінця XVIII ст. існували по містах майже при кожній церкві⁵. У 1727–28 в Микольській церковній школі було два греки – Штана і Семен Калаврез; останнього батько віддав сюди **"для ізученія славенороссійскаго языка"**⁶. В Ніжині у 1780-х роках було 10 шкіл при 10 парафіяльних

протоіерей, р.1763–1768 архімандрит тамтешнього Благовіщенського монастиря, а в 1768 р. його переведено в Київський Михайлівський монастир. Чи не грав він ролі у визові Григорія в Ніжин? Може його просили знайомі греки?.. Укази з консисторії надіслано ректору Академії Самуїлу та Григорію, імену Кієво-Подільського Грецького монастиря, де перебував монах-студент Григорій.

¹ Справа 1786 р. № 2512.

² Окремий документ 1799 р.

³ Що в ті часи на ярмарках бували книгарі, видно з "очерковъ народной жизни в Малороссии" О.Левіцького; в Полтаву на ярмарок 1701 р. приїжджали "кныжньки" кійвський та ніжинський (Києв. Старина, 1901. – Т. XXV. – с. 56).

⁴ Окремий документ 1799 р.

⁵ Лазаревский А. Статистическіе сведения об украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ XVIII ст. (Основа, 1862, май). Пор.: О старинныхъ школахъ, богадельняхъ и братствахъ // Черниг. Епарх. Известия, 1862, с. 546 і далі, 628, 643).

⁶ Декрет Генерального Військового суду 1763 р. 23/IV (в ар братства).

церквах, крім грецької¹. А коли року 1789 відкрили в Ніжині народне училище, то до нього були відчинені двері і для грецьких дітей. Принаймні, 12/XI ніжинський городовий голова Михайло Ласицький, письмово сповіщаючи грецьку громаду про училище, що мало відкритися, запитував, чи не згодиться хто з греків віддати туди дітей **"къ первоначальнымъ ученіямъ способныхъ"**, причому вимагав надіслати йому реєстр їх з повідомленням, чиї вони та як їх звати². На жаль, до нас не дійшов ні такий реєстр, а ні дальші списки учнів народного училища. Але показова тут та участь, яку брали греки в святкуванні відкриття народного училища. Воно почалося 21/XI 1789 р. і продовжувалося 3 дні, під супровід стрільби з гармат. Були **"приёмы"** (обіди) – один від дворянства, другий – від громадян і греків³. Але ми натрапили на один документ, який може свідчити, що греки мали стосунки з окремими вчителями того училища, хоча і не завжди добрі.

У березні року 1786 Анна Григорівна Папува, вдова грека Анастасія Папу, віддала свого племінника Михайла Стебахова вчителю 1-ої класи народного училища Кирилу Кучеровському з умовою, щоб він держав його на своїх харчах та вчив грамоті, за 50 карб. на рік. Але до травня 1797 р., коли хлопець відійшов, виплатила тільки 25 карб., чому Кучеровський 18/VI подав скаргу до Грецького магістрату. Хоч на другий день при словесному судовому розгляді Папува заявила, що племінник недобре навчився російській мові, але ж обіцяла в той же день заплатити 10 карб., а через місяць ще 115 карб. Цю обіцянку її записали в протокол. Проте вона грошей не заплатила, а 8/VII подала в магістрат **"протестное прошение"**, в якому, викладаючи зміст прохання Кучеровського, заявила, що він домагався грошей за вивчення її племінника латинської мови. Вона пішла тоді на засідання магістрату, хоча закликали її без дачі правного строку, і в присутності бургомістра Мурайта відмовилася платити, бо Кучеровський не навчив племінника латинської мови, ні писати російською, ні жодної частини арифметики. Та й перші 25 карб. він одержав даремно, тому тільки, що час від часу запевнював її, нібито племінник гарно вчиться. А він, навпаки, навіть забув що знав, чому й відійшов від нього. Тому вона тоді на пропозицію бургомістра нібито заявила, що коли Кучеровський відмовиться від свого несправедливого **"дойма"**, то вона, розміркувавши, може що-небудь і дасть йому, коли буде мати гроші. Ніякого ж письмового зобов'язання вона не давала. Проте Кучеровський майже щодня чіпляється до неї, вимагаючи грошей. Через те тепер Папува рішуче заявляє в магістрат,

¹ Шафонський. Черниговского наместничества топографическое описание, с. 451–455.

² Протокольна вхідна книга за рік 1789.

³ Ніжинський літопис. Рукопис Ніжинського ІНО, № 34, арк. 161 на звор.

що не згодна платити при такому його, Кучеровського, **"нагломъ наступательствѣ"** та при відсутності формального письмового позову і формального рішення, особливо ж тому, що не було ні контракту, ні її зобов'язання вексельного чи **"облекового"**. Коли Кучеровський хоче, нехай доходить формальним судом. Але магістрат повернув Папувій її прохання, бо рішення вже відбулося 19/VI¹.

Що перед відкриттям у Ніжині грецького Олександрівського училища року 1816 не було тут грецької школи, видно ще з одного факту. Коли року 1809 Харківський університет вирішив відкрити в Ніжинському народному училищі класи німецької та грецької мови, але оскільки за штатом таких мов не було, то чернігівський губернатор пропонував грецькій громаді взяти цих учителів на своє утримання. Грецька громада, маючи на увазі, що губернатор зробив таку ж пропозицію дворянству і російському **"градському обществу"**, вирішила взяти на свою долю $\frac{1}{3}$ потрібної суми, себто 250 карб².

Якщо до нас дійшло мало звісток про шкільну науку греків на місці в Ніжині, проте маємо багато свідчень про виїзд їх в інші міста і навіть закордон. Правда, значна частина таких звісток торкається більше навчання **"комерції"** як ремесла та праці, а не як науки.

Року 1786 видано довідку удові Ганні Мантовій, що її син Микола грецької породи й **"къ принятію его гдѣ либо в училищѣ никакого препятствія не имѣется"**³. Потім, що вона послала сина, який мав 11 років, в Молдавську область в тамтешнє комерційне чи інше училище.⁴

Того ж року грек Яков Вензеров клопотався перед городовим ніжинським магістратом за паспорт сину Олександрю і доньці Анастасії на проїзд до Яс **"ко отдаче ихъ во обучение"**.⁵ Це єдиний випадок, коли мова йшла про шкільну науку грецької дівчинки.

Ще частіше їздили до Москви. Прохання видати свідоцтво про грецьку породу і про літа хлопців зустрічаються на раз в році 1786. Іван Іванов збирається в Москву **"ко изученію тамо купечеству"**; Іван та Дмитрій Петанди – **"для далшихъ наукъ въ Москву"**, коли їм було тільки 9 і 4 роки⁶.

¹ *Окремий документ року 1797. Анна Папува – удова того грека Анастасія Папу, що за духівницею zostавив 1708 карб. на заведення школи для хлопців-сиріт на його батьківщині – с.Ропшанові в Греції (1794). Вона як раз опротестовувала цей пункт тестаменту. (Окр.док. 1799 р.; Проток. вхідна книга 1797 р., № 39, 72, 102, 185, 218.)*

² *Книга общест. приговоров по разным предметам, 1809, 21/XII (?).*

³ *Проток. вхідна книга 1786 р., с.82 (?)*

⁴ *Справа 1786 р., № 2504.*

⁵ *Проток. вхідна книга на р. 1786, с. 493.*

⁶ *Проток. вхідна книга на р. 1786, с. 68, 162(?); вхідна, с. 144.*

Звичайно, часто вся наука полягала в умінні торгувати. Так року 1790 Стаматій Економов віддав свого сина Олексія купцю Цимбірею **"къ приобученню купеческой комерции или на какую другую партикулярную службу"**. За його проханням Грецький магістрат видав посвідчення, що Олексій дійсно "грецької породи" і в силу височайших указів 1 /XI 1775 року і 1/IX 1785 року **"оть всякихъ окладовъ состоитъ свободнымъ"**¹. Року 1796 дано паспорт Діамантію Бабаалексею, що перебував у Москві **"для сысканія себе при купцахъ обученію купеческой коммерции мѣста"**².

Проте в Москві було спеціальне комерційне училище, що його засновано на ті 205000 карб., які пожертвував року 1722 Демідов. До року 1799 воно існувало при Московському Виховному домі, але постійно відчувало брак учнів з московських жителів, чому їх набирали в Петербурзі, куди в цьому році воно і було перенесене. Але до того, як ми вже бачили, в ньому вчилися ніжинські греки³. Вірогідно, що туди хотів призначити свого родича Микола Балабан, коли просив дати свідоцтво про грецьку його породу, для вирядження в Москву, **"въ тамошнее училище, или отправить въ С.Петербургъ въ греческій корпусъ"**⁴.

Ще більше греків з Ніжина вчилася в Петербурзі, де для них відчинені були двері деяких шкіл. Ще 7/І 1775 р. відбувся іменний височайший указ про відкриття при артилерійському та інженерному корпусі особливого училища для грецького юнацтва з архіпелагу, а 17/VI височайше затверджено доповідь про цю гімназію генерал-інженера директора будівництва державних доріг Мордвінова з виділенням на неї щорічно 41613 карб. 30 коп. З доповіді видно, що гімназію призначено для навчання **"не только техъ, которые по случаю бывшей турецкой войны⁵ намъ доброхотствовали, но и всехъ одновѣрцевъ нашихъ, къ воспитанію дѣтей своихъ способовъ лишенныхъ"**. Учні повинні мати 12–16 років і бути якщо не шляхетського походження, то хоча б від чесних батьків і вільних. Заяви й посвідчення мали приймати російські резиденти в Італії, Відні й Польщі, та головні командири в Києві, Кінбурні та Єникале. Предмети 4-річного курсу: Закон Божий, арифметика, алгебра, геометрія, історія, політична географія, мови російська, німецька, французька, італійська й турецька, малювання, танці, фехтування. Для спеціалізації в математичних

¹ Окр. документ 1790 р.

² Прот. книга на рік 1796, № 116. Пор.: Прот. книга выданныхъ паспортовъ 1798 р.; Прот. вхідна книга 1802 р., (№ 1415), № 323, 326.

³ Напр., Петр Станевич, що закінчив його року 1799 і повинен був одержати відповідний чин і дворянство. (Справа 1802 р. № 1404. Див. нарис 2.)

⁴ Проток. вхідна книга за р. 1796, № 275.

⁵ Мається на увазі війна 1768–1774 рр.

науках учні переходили в Академію Наук, а ті, що мали дворянське звання і нахил до військових наук, йшли в Морський та Артилерійський корпуси. Хто ж хотів спеціалізуватися в словесних науках, продовжував навчання в тій же гімназії у вищих класах. Після її закінчення дворяни випускалися **"противъ кадетовъ артиллерійского и инженерного корпуса оберъ-офицерскими чинами въ переводчики въ иностранную колегію и къ прочимъ статскимъ дѣламъ, по ихъ способностямъ"**, а не дворяни – за міркуванням директора¹.

1/1 року 1799 відбувся новий іменний указ. Виявилося, що не можна переводити до кадетських корпусів **"чужестранныхъ одновѣрцевъ"**, бо там усі штатні вакансії зайняті російським дворянством, і що навіть для нього не вистачає місць. Тому цього разу вирішили: а) в гімназії вчити й військовим наукам, б) під час навчання зараховувати гарних учнів в унтер-офіцерські чини, а потім тих, хто хотів служити у війську, представляли Військовій колегії для нагородження обер-офіцерськими чинами, причому дворяни брали звичайно перед і одержували вищі чини. А про таке нагородження тих, хто мали бажання і хист до світської служби, робити представлення в Сенат².

Очевидно, попередню гімназію було перероблено в особливий **"корпусъ чужестранныхъ единовѣрцевъ"**. Правила, що видано 1/1 1779 року, мали силу і в році 1792, коли цей корпус рівно з двома іншими (Морським і Артилерійським та інженерним) було перетворено з підвищенням утримання. Для нього зокрема призначено суму в 66660 карб³. У П.С.З., в **"Книзі штатів"** (т. XLIII) нема штатів цього саме корпусу, а тільки Артилерійського з інженерним. Окремі штати кожного з них маємо в справі грецького архіву 1792 року №2783. Коли тут поглянути на учбові мови, то побачимо, що в Артилерійському та інженерному корпусі вчили мов російської, німецької, французької, а в навігаційному при ньому класі ще італійської, грецької та елліно-грецької, в Морському корпусі – французької, англійської, німецької, італійської та латинської, нарешті в **"корпусе чужестарнныхъ единовѣрцевъ"** – французької, німецької, італійської, грецької та елліно-грецької. Крім цих мов в останньому корпусі вчили Закону Божому, чистописанню, російському **"красному слогу"**, логіці і **"прочихъ нужнейшихъ частей нравственной філософії"**, фізиці, історії, географії, малюванню, танцюванню, фехтуванню, арифметиці, геометрії, алгебрі, навігації, артилерії та фор-

¹ П.С.З., т. XX, № 14299, 14300, 14830. Пор.: т. XLIII, (Книга штатовъ), 201–203.

² П.С.З., т. XX, № 14830. Пор.: справу грецького архіву р. 1791, № 2750: "Съ таковыхъ греческихъ фамилій опредѣляющіеся въ учрежденный въ С.Петербурѣ греческий корпусъ греческіе дѣти выпускаются оттоль въ обер-офицерскіе благородные чины".

³ П.С.З., т. XXIII, № 17051 (12/VI 1792 р.).

тифікації. Очевидно, був якийсь нахил до морської служби.¹ За штатами число кадетів у цьому корпусі було 200. Розбиті вони були на 2 роти.

В літературі майже немає звісток про цей корпус, який своєю програмою мало відрізнявся від попередньої гімназії, продовженням якої і був. В **"Новом енциклопедическом словаре"** Брокгауза і Ефрона читаємо про нього тільки такі речі: **"въ 1775–1796 гг. в С.Петербургѣ существовалъ учрежденный для мальчиков, набранныхъ въ Греціи во время турецкой войны, корпусъ "чужестранныхъ единовѣрцевъ" (иначе Греческій корпусъ), куда принимались и сыновья русскихъ дворянъ"** (т. XI, 228).

Скільки греків вчилася в попередній гімназії і чи їздили до неї з Ніжина, не маємо ніяких відомостей. Можна тільки гадати, що були й такі. Від 1786–1789 рр. йдуть звістки про ніжинських греків, що вимагали посвідчень про **"грецьку породу"** дітей, яких виряджали в Петербург у Грецький корпус чи в Грецьке училище (Федір Попов, Миколай Папа-Федоров, Константін Папа-Анастасієв).² Років 1795–1796 в Петербурзі **"въ тамошнемъ Греческомъ корпусе въ обученіи разныхъ наукъ"** перебував ніжинець грек Іван Зафлорієв.³ Але цей корпус десь наприкінці року 1796 чи на початку 1797 був скасований: в Указі 19/І 1797 року він називається вже колишнім і його кошти передані Сухопутному і Шляхетському корпусам на утримання кадетів та інших чинів.⁴ У вхідній протокольній книзі за р. 1797 згадується ніжинець Миколай Вангелій, що перебував у Петербурзі в гімназії при Морському кадетському корпусі **"въ трактованіи наукъ"**, а його брат Антон був за офіцера в Чорноморському флоті. А вищеозначений Зафлорієв в окремих документах рр. 1798 і 1799 називається **"Сухопутного кадетскаго корпуса в С.Петербургѣ отставнымъ гимназистомъ"**.

За браком відомостей не можна з певністю казати, що **"корпус чужестранныхъ единовѣрцевъ"** є перетворена гімназія, що існувала при Артилерійсько-інженерному корпусі. Подібно до того, що вона якийсь час продовжувала своє існування як окреме вчилище. Принаймні 31/І року 1783 відбувся іменний Указ Катерини II Новоросійському генерал-губернатору Потьомкіну про перенесення **"училища единовѣрныхъ съ нами иностранцевъ"** при Артилерійсько-інженерному корпусі до Херсона, згідно з бажанням цариці, **"по лучшей удобности"**

¹ В Морському корпусі вперше зустрічаємо греків року 1784, коли їх було 17 чол. Потім попадаються тільки окремі греки (Веселаго А. *Очеркъ исторіи кадетскаго корпуса съ приложеніемъ списка воспитанниковъ за 100 лѣтъ*. СПб., 1892).

² Прот. вихідна книга 1786 р., № 479; вхідна № 93, 214; Вхідна проток. книга 1789 р., 15/І.

³ Прот. книги: 1795 р., № 4; вхідна 1797 р., № 24.

⁴ П.С.З., т. XXIV, № 17746, 17747.

и другихъ уваженіямъ". До Херсона повинні перейти як учні, так і су-ма, що асигнована на училище. Потьомкін мусив доручити херсонське училище важній особі¹.

Директором його був призначений артилерійський полковник П.С.Волховський, що перед тим вчителював у кадетському корпусі. Херсонська гімназія при імператорі Павлі була чи закрита, чи перенесена знов до Петербурга, – точних звісток не маємо. Проте і взагалі вона залишила після себе мало не єдиний слід у вигляді донесення Потьомкіна цариці. Донесення дати не має, отже, здається, походить з червня 1786 р. У ньому міститься "описаніє" іспитів, що проведені були **"воспитаникамъ гимназіи чужестранныхъ единовѣрцевъ въ преподаваемыхъ имъ наукахъ"** 24/VI. Іспити повинні відбутися майже з усіх учбових предметів – російської, німецької, французької та італійської мов, Закону Божого, історії та географії, геометрії, алгебри, фізики, артилерії, фортифікації та навігації. Але **"по краткости времени"** і, очевидно, щоб не надокучити **"великому собранію знатныхъ обоєго пола особъ"** вислухали тільки російські та грецькі промови і зробили іспити **"изъ верхнихъ математическихъ классовъ и объ оснастке и управленіи корабля"**. Ліпшим учням видано **"отъ височайшаго имяни награжденія"** – 2 золоті і 7 срібних медалей й 4 **"книги, соотвѣтственныя тѣмъ наукамъ, въ коихъ оказали успѣхи"**. Вісьмом висловлено похвалу. Потім **"присутствовавшимъ знатымъ особамъ и чужестраннымъ министрамъ"** роздано подарунки – зроблені вихованцями артилерійські фортифікаційні креслення й малюнки. Нарешті були навчання з рушницями і танці. З нагороджених 12–13 осіб носили грецькі прізвища. Можливо, що дехто з них був з Ніжини².

Для нас нема сумніву, що ніжинські греки мало дбали в другій половині XVIII ст. за свою школу і може бути тому саме, що для них було відчинено неабиякі школи в столиці, що давали добру освіту і виводили хлопців у люди.

Помагала робити кар'єру й духовна школа, а саме Чернігівська семінарія. Там, наприклад, вчиться десь рр. 1760–1770 Теодосій, син грецького священика. Потім він був за перекладача при цареградському патріархові Серафимі, що 1779–1792 рр. перебував на Україні, а згодом займав різні монастирські посади; в 1798–1805 рр. був за настоятеля батуринського монастиря³.

2/III 1797 р. архімандрит Єрусалимського монастиря Гроба Господня Герасім, що перебував тоді в Ніжині, просив за паспорти для своїх племін-

¹ П.С.З., т. XXI, № 15658.

² *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. VIII. – С. 216–217. Примітка пояснює перенесення училища в Херсон *"мягкостью климата"*.

³ Черн. Еп. Изв., 1862, 724.

ників-греків; вони мали їхати до Чернігова для **"трактованія в тамошней семинарії наук"**¹. 19/VIII 1789 р. дано білет сину Івана Лагутки Миколі Лагуткіну в Чернігів **"для опредѣлення себя в тамошню семинарію"**². Вчилися греки і в Київській академії, як Афендик 1733 року³.

Але й не ввійджаючи з Ніжина тамтешні греки вчилися принаймні настільки, щоб записувати свої прибутки і витрати та підписувати свої прізвища. В присяжному листі року 1682 та в реєстрі року 1711 грамотних, що вміли підписуватися по-грецькому, була більшість⁴. З половини XVIII ст. дехто вже підписується по-російськи, і чим далі, тим більше таких підписів. 1799 року під час виборів у члени Магістрату з 55 учасників 13 підписали свої прізвища по-російськи, з них всі 5 членів магістрату⁵. Зі 111 жертводавців на будівництво церкви 1799–1803 рр. по-російськи підписалися 18 чол.⁶.

Цікаво, що в справах Грецького архіву зустрічаються підписи й латинськими літерами, як наступна: **"K semu donosenju žytel Nyžensky hrec kupec Afanasy Tuchaj podpisalsia"**⁷.

Наприкінці XVIII ст. трапляються цілі листи греків російською мовою, наприклад Дмитрія Маркичана Мазаракію⁸.

Нема чого і казати, що самі прізвища греків часто перероблювалися на український чи на російський лад. Тому ми зустрічаємо Протченка (1746), Дмитращенкова чи Дмитрашка (1769), Спѣренка, Марченка (1795), Каламарченка чи Каламарсенка (1769)⁹. Семен Лагутка під одним папером назвав себе Лагуткіним, а в скарзі позовника він фігурує як Лагутченко¹⁰. Українізація прізвищ відбувалася тим легше, що секретарями й писарями в Грецькому братстві часто були українці. Тому ми

¹ "Проток. вхідна книга 1797 року", № 77.

² "Протокольная книга 1798 г. выдаваемым паспортам и билетам", № 361.

³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. II, т. I, ч. I, с. 219. В 1735–1744 рр. вчився в Академії С.Тернавіот, що відомий потім з чернецьким ім'ям Софронія і був за архімандрита Костромського монастиря. Але він був з київських греків. Його батько жив на Подолі і був бунчуковим товаришем Київського полку (Тр. Киев. дух. акад., 1911, т. II, 228. К истории Киевской дух. академии в XVII–XVIII ст.)

⁴ Эйнгорн. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии // Чт. в Моск. Общ. ист. и древн. Росс., 1908, I, отд. IV, с. 38, пр.1 ; с. 39.

⁵ Справа № 2221.

⁶ Справа № 3155.

⁷ Справа 1774 р. № 2425; 1779 р. № 2552.

⁸ Справа 1774 р. № 2424.

⁹ Останні прізвища замість Карамалея (Справа № 2352).

¹⁰ Справа 1780 р. №2468. В одному документі 1798 р. підписалися: один – "Анастасій Солонѣцкой", другий – "Андрей Соляницкій". Це не інакше, як українізовані форми грецького прізвища "Салонико" (чи Салоницький).

зустрічаємо в одній справі сторожа Грецької церкви, без сумніву грека, Грицька Палуки¹. Проте не всі українізовані прізвища залишилися. В суді грецькому року 1758 повірений одного грека, відкидаючи позов Семена Калавреза висловився: коли б з'явився **"правилній какой наслѣдникъ Калаврезенко"**, (себто син Івана Калавреза). Цей вираз повторюється в декреті Малоросійської колегії 1763 року, але **"Калаврезенко"** потім не зустрічається в реєстрах Грецької громади.

3. Книги

Коли підписи під документом й власноручні листи свідчать просто про письменність, то книги, що належать тій чи іншій людині, кажуть про широкість наукових інтересів власників. Розуміється, коли ті книги не випадково потрапили до них.²

У цьому відношенні цікаві відомості, що зустрічаються в документах кінця XVIII ст. У Сави Горголія було шість скринь з книжками, що 1781–1784 рр. лежали в склепі (підвалі – Ред.) Грецької церкви (він сам жив у Петербурзі в Медичній Колегії)³. Після ніжинського жителя Івана Киріякова (помер 1790 року) залишилися 23 історичні книги. Їх оцінено в 8 карб. і продано Івану Сахацькому за 10 карб. 10 коп.⁴. У грека Петриці року 1791 було 13 друкованих книжок⁵. Року 1792 Андрій Христоворов залишив за тестаментом навчальні казки, **"Задиг или судьба, восточная повесть"**, псалтир, канонник. Року 1799 в Яссах помер відомий вже нам ніжинський грек Анастасій Філіполит. Опис його майна, який надіслав тамтешній генеральний консул Яковлев, виявив наявність двох скринь з книжками, забитих цвяхами, і крім того ще 25-ти книжок⁶. У іншого грека Пантелія Мавродієва, що помер року 1801, знайшли дві грецькі книжки: арифметику і ще якусь⁷.

¹ Справа 1774 р. № 2425.

² Так випадково трапилися в Ніжині року 1690 15 книг грецьких і почасти латинських, що зоставив тут Македонської землі архимандрит Діонісій у "реченина Зофюра". За вимогою московського уряду Мазепа одіслав їх до Сієська (Чт. Моск. Общ. ист. и др. Росс. 1884, кн. 2, отд. V, с. 4–6.)

³ Справа 1789 р. № 2645.

⁴ Справа 1790 р. № 2389.

⁵ Справа 1791 р. № 2713. До речі цікаві інші предмети домашньої обстанови Петриці в його будинку на Грецькій вулиці: паперові шпалери, калузькі груби, 19 картин, 3 образи, барометр, 3 дзеркала стінних – 1 малюєке в ящику, 3 бритви і залізне ліжко, 23 стільці, канале, 3 круглих столи (1 червоного дерева), 2 ломберних столика, 3 простих чотирикутних, фарфоровий посуд (15 чашок, 3 чайника, молочник, чашка "цикулатная старинная", посуд з кристалю ("фруштальний"): 2 бокали, 6 келишків з вензелями власника, 5 склянок (стаканів – О.М.), 10 малих пляшок, 1 кубза у футлярі, 1 парасоля, фузія (рушниця – О.М.).

⁶ Окремий документ 1799 року.

⁷ Справи № 1429.

Коли року 1801 було вирішено продати з прилюдних торгів майно греків, що 30–40 років тому залишили його в церкві, а самі зникли без вісті, серед інших речей знайшлися й книги грецькі. Часослов проданий за 15 коп., псалтир – 50 коп., **"книга старая греческая безъ переплета Поученія Ісуса Христа"** – 55 коп., 14 грецьких книг без назви (7 карб. 55 коп.), книжка рукописна – 45 коп. Крім того, в одній скринці знайдено 5 рукописних книг і 3 друкованих (одна з них Біблія).¹ Ще два свідоцтва про духовних осіб. Після ієромонаха Макарія, що довго був за псалтія (себто дяка чи регента хору) в грецькій церкві, залишилося 3 книги **"ярмолонныя"**, одна книга Феотокія "греческая" і 27 різних грецьких книжок (1807). А протоієрей Панагіот, що приїхав в Ніжин десь в 1780-х роках і помер року 1812 не на посаді, залишив 120 грецьких книжок (справи №1257 і 1004). Звернімо увагу, що ні одна з тих книжок не надійшла ні в церкву, ні в школу грецьку, ні за тестаментом, ні за рішенням братства. Між тим раніш були факти, що дали досліднику право підкреслювати особливу культурність ніжинських греків і просвітні їх заходи.

Ми знаємо, що засновником та фундатором двох Грецьких церков і братства в Ніжині був священик Христофор Дмитрієв. Йому ж, запевнює професор А.Дмитрієвський, **"безспорно обязана своимъ существованіемъ и библиотека при этихъ церквяхъ. Книги и рукописи принадлежавшія самому о. Христофору, безъ всякаго сомненія, были первымъ и капиталнымъ вкладомъ въ эту библиотеку"**. Інші ж рукописи написано для новозбудованих церков ближчими співробітниками його, священиками Гаврилом і Миколою. Ці й інші священики дарували в церкві й друковані книги. Жертвували свої книги і приїжджі гості. Особливо **"солиднымъ вкладчикомъ въ эту библиотеку явился Софроній, митрополіть Филиписійскій и Драмы, который очень долгое время проживалъ въ Нѣжинѣ"** (XVII в.). Поступали цінні рукописи та видання й від негреків, як наприклад, від гетьмана Мазепи, митрополита Стефана Яворського. За свідоцтвом професора Дмитрієвського, **"рукописи и книги, принадлежавшія греческой нѣжинской церковной библиотекѣ, отличающіяся древностію исхожденія, важностію въ научномъ и рѣдкостію въ библиографическомъ отношеніяхъ, въ то же время имѣють и нѣкоторыя внѣшнія весьма солидныя достоинства"**².

Але дорогоцінної колекції своїх книг грецька громада не зберегла до кінця, як не зберегла повністю й архів. Найважливіші з наукового боку

¹ *Справа від 5/III 1800 р.*

² *Дмитриевский А. Описание рукописей и книг, поступивши в церковно-археологический музей Киевской дух. академии из греческой Нежинской церкви // Труды Киевской дух. академии, 1885, прим. 6–13. Його ж таки: Греческие нежинские храмы, с. 11 і далі.*

книги й рукописи, за ініціативою й посередництвом професора Дмитрієвського передано в Київську Академію. Можливо, що інші книжки вже нелегальним порядком попали в приватні руки. До нас не дійшло, наприклад, видання Арменопула, за яким Грецьке братство, а потім Магістрат чинили суд і розправу між греками. Правда, у заснованому року 1816 Грецькому училищі зібрано було немало грецьких та латинських видань XVI і XVII ст., але це зроблено за ініціативою грека Буби під впливом утворення школи¹. У подальшому ж греки не підтримували ні школи, ні бібліотеки, хоч серед них були відомі меценати Зосими. Проте їх просвітня діяльність йшла на користь не Ніжина, а Москви і Греції.

Тепер бібліотека Ніжинських греків складається з однієї шафи з книгами переважно церковно-богослужбового змісту майже виключно грецькою мовою, яка не зрозуміла майже нікому. Досить сказати, що з 150–200 греків під час перепису в грудні 1926 року назвали себе за походженням "греками" тільки 19 чоловік; лише вони визнали себе такими, що володіють грецькою мовою. Проте й людей російської культури серед ніжинських греків не всі 100%. Під проханням грецької громади в Св. Синод року 1904 усі 26 підписів російською мовою, але 6 з них не власноручні...

Отже в грецькій громаді протягом XVIII ст. не одержала розвитку тенденція, що її висловив о. Христофор. Бібліотека церков поповнювалася випадковими пожертвами. Школа ж зовсім обернулася нанівець. Олександрівське грецьке училище, що його засновано року 1816, не мало ніякого зв'язку з колишнім.

Таким чином, просвітні заходи о. Христофора не дістали належної підтримки з боку грецької громади, яку в цілому більше цікавили торговельні інтереси, ніж школа та бібліотека. Цікаво, що і в Києві, де також була досить численна грецька колонія, школі не пощастило. 1733 року тамтешні греки просили дати їм Петропавлівський монастир на Подолі, щоб там відновити церкву **"и при ней греческаго языка школу и учителя устроить"**. Через протест Київського магістрату справа довго тягнулася, і греки 1735 року зробили знов заяву, що хочуть при церкві **"школы греческіе завести и учителя на своем коште содержать"**. Коли ж Синод дозволив грекам мати свою церкву на Подолі, вони відразу ж обзавелися дерев'яною церквою, а 1739 року почали будувати кам'яну, при якій потім засновано Єкатерининський монастир. Було й грецьке братство. Проте про школу начисто забули, але замість неї ігумен Євгеній збудував у Києві шинок (1748). Одначе окремі греки одержували навіть вищу освіту в Київській Академії². Був ще рід церковної

¹ *Сторожевский. – Нежинские греки. – С. 22–23, 16–18.*

² *Петров Н. И. Греческий Екатерининский монастырь въ Кіѣвѣ. – Труды Киев. дух. акад. 1896, т. I, с. 65, 80, 81, 90, 97, 101–102.*

освіти, що був безпосередньо пов'язаний з церквою і в ній відбувався. Я маю на увазі проповідь. Але цікаво, що про нього не згадується ні в Статуті братства, де так багато розділів присвячено духовенству, його правам та обов'язкам (розд. 2–22), ні в благословенних грамотах київських архієреїв новим грецьким священикам. І тільки завдяки курйозу можна помітити випадок, коли два грецькі священики навчали **"въ догматахъ грекороссійской веры"** турка Василя. Він на швидку руку був охрещений без оглашення через свою хворобу. Навчити його істинам віри доручено було в Ніжині священику Миколаю, бо гадали, що він вміє розмовляти турецькою мовою. Коли ж виявилось, що це помилка, а володіє тою мовою о. Атанасій, то доручили їм обом навчити Василя. Причому Атанасій повинен був бути за толмача¹.

Вище ми обумовлювали низький ступінь релігійного, культурного, національного почуття у ніжинських греків розвитком "торговельного духу". Торгівля, що давала добрий прибуток, так захоплювала комерційну націю, до неї наворачталися люди, які виходили на інший службовий шлях і працювали там не без користі. Ніжинський грек Миколай Буйдій, що був перекладачем Колегії іноземних справ, працював якийсь час у Царгороді при російському резидентові. Він був між іншим за посередника між резидентом Обрізковим і патріархом Матвієм, який йому дуже довіряв, знайомив його з взаємовідносинами між Патріархатом та Абіссінією. Наскільки Буйдій був обізнаний у міжнародних справах, видно з двох записок, що він р. 1752 подав у Колегію іноземних справ, а саме: **"Краткое объявление о тогдашнемъ состояніи Отоманской Порты"** и **"Краткое описание о поступкахъ, а особливо о характере ныне резидующихъ въ Константинополѣ министровъ европейскихъ державъ"**. І все те таки в тому ж році Буйдій вирішив обірвати свою дипломатичну кар'єру й повернутися до Ніжина, щоб зайнятися торгівлею².

¹ *Окремий документ грецької церкви 1773–1774 рр. Був у Ніжині непоганим проповідником грек архімандрит Дорофей Возмулов. За оповіданням Храповицького, він у Ніжині так сподобався цариці Єкатерині своєю промовою, що вона винагородила його 500 карбованцями, у той час як іншим архімандритам давала по 300 крб. потім у Козельці вона згадувала з похвалою цю промову. Це було в січні 1787 р., а у травні Дорофея підвищено в єпископи (Дневник А.А.Храповицького, с. 74). Проте Дорофей не був зв'язаний з громадою грецькою: не вона його придбала та й служив він не в грецькій церкві, а був за настоятеля Благовіщенського монастиря.*

² *Справа кол. Архіву Міністерства Иностранныхъ дѣлъ. Дѣла турецкія, 1752. Картонъ 372, № 7. К.Харламповичъ. Еще о сношенияхъ съ Абиссиніей. – Журн. Мин. нар. просв. 1910, дек., с. 363.*

§4. Добродійність

Статут братства регулював і відношення його до хворих і бідних (розд. 26, 30, 323, 34, 38, 41, 42). Статут пропонував установити в одному будинку лікарню та шпиталь, на утримання яких ішли би гроші, що кожної суботи збирали в скриньку, яку носили по домах грецьких. Проте заможні хворі повинні були самі платити за своє лікування в лікарні. Обидві установи підпорядковано досить складній адміністрації. Вища влада – братська рада в цілому. Особливо ж за лікарнею доглядали четвертий і десятий члени ради (великий ключник і великий попечитель лікарні), за шпиталем – п'ятий і восьмий члени (епітроп і великий наглядач шпиталю).

"Рада 24-х та інших" доручає лікарню особливій людині, благонадійній, доброго життя, жонатій. Так само особливий наглядач мав ближче доглядання за шпиталем з двома його відділами – чоловічим та жіночим. Сюди за дозволом ради приймалися люди старі, збіднілі, що не мали засобів існування та догляду. Перебували вони тут до смерті чи зміни становища. Проте іноді в шпиталі знаходили тимчасовий притулок і люди нужденні. Протягом трьох днів їх кормили і випускали з двома грошами на дорогу.

Шпиталь не тільки було запроектовано о. Христофором, але його дійсно засновано. 1696 року грецьке братство просило митрополита Варлаама Ясинського, і він дозволив будувати "**шпиталь ради пристанища и препитанія убогихъ и недужнихъ**"¹. Подібне ж благословення братство одержувало від кожного з наступних київських архієреїв, до Арсенія Могилянського включно (1760)². Фактичне існування шпиталю та взагалі добродійна діяльність грецького братства затверджується універсалом гетьмана Данила Апостола. З нього видно, що братство, позичаючи гроші, відсотки від них вживало на милостиню "**удовамъ, сиротамъ и отпалымъ отъ купечества людямъ**"³.

У наступні часи добродійність у грецькій громаді виявилася в таких нормах: шпитальне утримання пристарілих, допомога збіднілим, видача приданого бідним дівчатам тощо.

Безперечно, грецький шпиталь існував у Ніжині протягом усього XVIII ст. В справі року 1782 в реєстрі домів І-ої частини міста зустрічаємо дом шпиталю грецької церкви⁴. 1790 року Ів. Киріаков залишив за тестаментом 10 карб. на шпиталь грецький і 100 карб. "**въ несчастные дома**" удовицям і сиротам⁵. Крім шпиталю близько грецької церкви,

¹ *Акты греч.*, с. 14–15.

² *Акты греч.*, с. 33–35.

³ *Акты греч.*, с. 78–79.

⁴ *Справа № 2490.*

⁵ *Справа 1790 р.*

існувала ще друга богадільня на грецькому кладовищі біля дерев'яної церкви Костянтина та Олени¹.

За початковим планом о. Христофора, грецький шпиталь повинен був бути об'єднаний з лікарнею. Як це стало в дійсності, ми не відаємо. Але знаємо, що час від часу туди посилали хворих. 1798 року в Білорусі затримали грека Гр.Зибенка. Оскільки, за його зізнанням, паспорт у нього вкрадено, його переслали до Ніжина для з'ясування особи. Але він був настільки слабкий, що його не можна було узяти на допит, і грецький магістрат помістив його до видужання в шпиталь на суспільне утримання². Але божевільних греків виправляли згідно з наказом губернатора від 7/IX 1798 р. в Максаківський монастир, спеціально призначений для того. Так зроблено року 1798 з грецьким сином Ів. Мурчанським³.

Згадаю ще спробу грецької громади відзначити одержання царської жалуваної грамоти року 1801 збудуванням лікарні. Ми вже бачили, що з того нічого не вийшло.⁴ Але, залишилося **"Дѣло объ учрежденіи въ г. Нѣжинѣ греческимъ обществомъ для неимущихъ и страждущихъ болѣзными обоого пола до двадцати душъ больницы"**.⁵ Тут теж бачимо об'єднання в одній установі лікарні й шпитала.

Поруч із постійним утриманням пристарілих у шпиталях, грецька громада допомагала бідним грекам час від часу. Як це робилося і в яких розмірах, дізнаємося з рішення грецької громади від 29/IV року 1809, яке затвердило попередні допомоги в сумі 15 карб. на місяць удові Олені Еліатовій, 10 карб. на місяць греку Петру Радіонову; знов визначено по 2 карб. по день смерті сторожу при грецькому магістраті, ніжинському міщанину (значить – не греку) Степ. Байструку, що послужив 40 років і дійшов до старості та знемоги; по 5 карб. грецькій дівчині-сироті Кат. Вельцовій, **"лишившейся по стеченіямъ судьбы глазного зрѣнія"**. 21/XII 1809 року вирішено платити по 2 карб. на місяць грекиням Агафії Яновій та Євдокії Афендулієвій, **"уважаая за достаточное состояніе"**. 2/IV року 1813 громада установила, а магістрат 20/IV затвердив: а) трьом дівчатам Сестрициним до повноліття сина й виходу заміж по 10 карб. на місяць; б) грекині Гечихіній по 10 карб. до

¹ *Топографическое описание г. Нѣжина. – Труды Черн. арх. губ. ком. (1902), с. 174. Редактор датує цей опис 1783 р. (с. 139). В дійсності його складено після пожежі 1797 р., якою викликано "перестройку вновь по плану города" (с. 172) і від якої потерпіло народне училище, що його засновано р. 1789 (с. 175).*

² *Окремий документ 1798 р.*

³ *Окремий документ 1798 р.*

⁴ *Нарис І. – Зап. іст.-філ. відділу УАН, XXIV, с.186. Цікаво, що царську подячну грамоту грекам за влаштування лікарні від 28/II р.1808 було надруковано ("С.-Петербургскій журналъ", 1808, май, 10–11.)*

⁵ *Справа 1802 р. №1400.*

повноліття сина й виходу заміж дочок; в) вдові псалтія Гаврила Трандафіла по 10 карб.; г) по 10 карб. щомісячно К.В.Албанезову за його бідністю на утримання малолітніх дітей, а 10-річного німого сина вирядити згідно з проханням батька в Чернігівське ремісниче училище, узявши на рахунок громади платіж грошей і одержу¹.

Побіч з такою допомогою в громаді здавна існувала видача грошей на великі свята. В документі 1803 р., грудень, читаємо: "...какъ нынѣ сближается праздникъ Р[ождества] Хр[истова], къ которому слѣдуетъ по преже заведенному в здѣшнемъ обществѣ обыкновенію учинить отъ греческой церкви безпомощнымъ милостынное подаяніе, для того предлагается вамъ, не отлагая времени, сходитъ въ дома здѣшнихъ греческихъ купцовъ и другихъ города Нѣжина согражданъ и испросить таково подаяніе, сколько онаго собрать можете, имѣете препоручить епітропамъ греческой церкви" (окремий документ). Ця форма добродійства утримувалася до останніх часів, навіть коли скасовано грецький магістрат і його капітали перейшли до городової управи (1872 р.), яка видавала бідним грошову допомогу. 1907 року на свята Різдва і Пасхи вона дала 35-ти бідним 65 карб. 67 коп. (окремий документ грецької церкви).

Щоб виявити інші форми допомоги та умови, за яких їх чинили, звернімося до деяких справ ранішої доби. Року 1780 грекиня Анастасія Котенова відписала грецькій церкві в повну власність свій двір на Грецькій вулиці, в рахунок віковичного поминання і на **"благодѣтельное вспомошествование... при нынешнемъ вдовствѣ и убожествѣ своемъ"**. За порозумінням з епітропом, вона прийняла в безповоротне користування **"церковныхъ денегъ 150 р."**. Цю згоду суд грецького братства затвердив і своїм "декретом" повідомив епітропа². Через два роки удова грека Дмитрія Пантазулія Марія, яка залишилася з двома малолітніми дітьми без усяких засобів, бо за борги чоловіка дім і все майно були заарештовані, звернулася до грецького магістрату з проханням дати дітям грошову допомогу на прогодування та на одержу. А оскільки в Царгороді небіжчик залишив капітал, то удова хотіла, щоб братство уповноважило когось з надійних людей дійти цих грошей³.

Цікавою є справа грека Захарія Бабалексія. Він 8/V р. 1781 купив у епітропів грецької церкви дім на Грецькій вулиці з тим, щоб тут йому

¹ *Справа № 2048; "Книга обществ. приговоровъ по разнымъ предметамъ". Чернігівське ремісниче училище відкрито р.1804. Одяг протягом року коштував 10 карб., прогодування біля 25 карб. Див.: Киевская Стар., 1904, т. LXXXIV, с.157–168; Павловскій И. Ремесленное училище въ Черниговѣ, учрежденное сто лѣтъ назад (1804–1811).*

² *Справа 1780 р. № 2469.*

³ *Окремий документ 1782 р.*

перебувати з жінкою до самої їх смерті чи виходу її заміж. Тоді двір зовсім будуванням повинен перейти до церкви. Купчу засвідчив грецький суд. 1786 року вмер чоловік, а 14/IX 1797 р. погорів дім. Удова не мала змоги відбудувати новий і просила дозволу продати двір, щоб половина грошей йшла їй на утримання, а друга – в церкву, відповідно колишній умові. Здається, магістрат згодився на цю пропозицію, принаймні вирішив розповісти про неї грецькій громаді¹.

Справа удови Анаст. Кокинової виявляє, що клопотання грецького магістрату за удовиць та сиріт було регульоване загальним Городовим положенням. 1790 року довідалася вона, що два якихось громадянина збираються продати її дім, і поспішила вдатися до грецького магістрату із заявою, що вона ще жива й на продаж дому згоди не давала. Вона просила взяти її дім під нагляд, а її саму за її вдовуванням і убогством утримувати на прогодуванні та постачанні грецької громади. Магістрат згодився на останнє, бо йому у справах вдів та сиріт належали функції сирітського суду. За довідкою, п.10 ст.299 "**Положення о сиротскомъ судѣ**" забов'язував магістрат допомагати вдовам і клопотатися про їх справи. Одночасно грецький магістрат за силою ст. 290 вирішив попередити городовий магістрат, який затверджував кріпосні акти на нерухомість в межах міста.² На тій же підставі грецький магістрат піклувався й щодо сиріт³.

Для характеристики опікунського права, як його розуміли і поодинокі греки-епітропи (цебто душоприкажчики), наведемо один випадок. Помер грек Мик. Варка, що за духівницею відказав 300 карб. служниці Кат. Николаєвій та її малолітньому синові (26/XIII 1800 р.). Через півроку вона подала заяву в магістрат, що їй не дають грошей. Опікуни Христ. Вокій та Ів. Патера вияснили, що гроші залишено не їй самій, а обом, і що їй можна дати тільки 150 карб., а другу половину тримати до повноліття

¹ Окремий документ 1797 р.

² *Справа 1791 р., № 2668. ; П.С.З., т. XX, № 14392 – Учреждение для управления губерний (стор. 260–261). Коли розбійники вбили купця Сирманова, його удова просила, щоб грецький магістрат звернувся до Катеринославського правління, яке повинно було зробити оголошення, щоб боржники небіжчика повернули удові його борги. Бо, як вона писала, її чоловік вів справи з купцям Полтави, Кременчука, Єлисаветграда, Херсону, а сама вона "по причине удовства, женского полу и бедности" не має змоги збирати борги. Грецький магістрат це прохання Сирманової задовольнив за силою п.7 грамоти 10/XI 1775 р. (Справа 1791 р., № 2704.)*

³ *Знаємо про указ Губерніяльного магістрату, щоб грецький магістрат доносив "коротко, подробице" про становище майна малолітніх та про опікунське управління (вхідна книга за р. 1789 – 20/XII). У зв'язку з цим стояло право грецького магістрату стверджувати духівниці умерлих греків (Проток. книга за 1789 р., № 52; окр. док. 1799 р.)*

сина й наросту відсотків. Але магістрат знайшов, що опікуни повинні тільки зібрати гроші й роздати тим, про кого тестамент згадує, а не порядкувати майном та капіталом. Коли ж вони вважають за потрібне затримати 150 карб., то не у себе мають їх переховувати, а відати у відповідне місце¹.

Можливо, що в силу того ж таки Городового положення городничий одного разу прислав до грецького магістрату хлопчика Ан. Манойлова, що тинявся по місту, **"для доставлення ему приличного воститанія и снабженія"**².

В тому ж році до грецького магістрату звернулася за допомогою особа, яка навіть не входила до складу братства – удова значкового товариша Юрія Кириякова Пелагія. Джерелом допомоги вона показала майно брата її чоловіка Івана Кириякова, що вмер р. 1790³.

Нарешті, ще один випадок, зовсім виключний, соціальної допомоги. 1798 року грецький магістрат видав паспорт удові Пантазулієвій на **"свободный проезд в малороссійские города для испрошения себе въ нынешнемъ недостаточномъ и разоренномъ ея состояніи подаяння"**⁴.

Звичайно, в самому Ніжині інші греки теж тим займалися, як Кост. Миколаєв, що був **"у прошенія милостыни"** (1754 р.), хоч мав свій дім⁵.

Перший випадок видачі посагу бідним дівчатам зустрінемо 1779 року, коли Стерій Прок. Станіслав за духівницею відказав 50 карб., на убогих дівчат, коли ті виходитимуть заміж.⁶ Ширше значення мав тестамент відомого нам Ів. Кириякова, що залишив 110 карб. для шпиталю та **"несчастныхъ домовъ"**. Можливу решту він призначив для видачі заміж 2–3 дівчат, причому за опікунів визначив **"присудствующихъ"**, цебто членів грецького магістрату. Останній, маючи на увазі царські грамоти 1742 і 1775 рр., що надали грецькій громаді право розпоряджатися майном померлих греків, відмовив у претензії на майно Ів. Кириякова його братам, яким небіжчик відказав тільки 150 карб. Потім він продав з прилюдних торгів майно (хутра) за 980 карб. 86 коп., та призначив **"на снабдѣніе безпомощныхъ сиротъ приданнымъ"** усього 1000 карб. Обрано було не 3 дівчат, а 7, причому тоді ж визначили, скільки дати кожній, і кожній 16/XI 1791 р. видали відповідне посвідчення. Трьох з тих бідних дівчат ми зустріли через 7–8 років. З них одній було призначено дати 200 карб., з яких 90 видано раніш, а останні 110 – коли

¹ *Справа 1812 р. № 1399.*

² *Протокольна книга вхідних паперів 1795 р., № 170.*

³ *Протокольна вхідна книга 1795 р., № 151.*

⁴ *Проток. книга выдаваемыхъ паспортовъ 1798 р., № 416.*

⁵ *Тр. XII арх. съѣзда, т. II, с. 200.*

⁶ *Справа 1779 р., № 2444.*

вийшла заміж. Марії Артиновій призначено було 230 карб., а коли вона виходила за прапорщика Тунецького, то довелося дополучити тільки 50 карб. Третя – Олена Антонова – одержала одразу свої 230 карб., коли вийшла заміж за Цесарського підданого барона Федора фон-Венковича, що переїхав до Росії. Хоч вона стала **"Ол. Ант. баронова фон-Венковичева"**, все ж була неписьменна...¹.

Іноді допомогу бідним дівчатам надавав магістрат з власних коштів (чи краще сказати – з безнадійних боргів). Року 1800 Мик. Балабан, не маючи змоги виплатити грецькому магістрату 870 карб. громадських грошей, надав вексель йому, Балабану, від Ів. Спиридонова, і мурований дім, придбаний у Кліци, якому проте гроші не були виплачені. Через шість років Балабан все ще був винний магістрату 290 карб., причому виявилось, що **"по недостаточному его состоянію"** виплатити цей борг він не в силах. **"И общество во уваженіе состоянія дѣтей его дѣвиць, которіе по недостатку отца ихъ для выхода въ замужество имѣють нужду въ приданномъ"**, вирішило цих грошей не вимагати и облек (боргову квітанцію – О.М.) скасувати².

Минуло багато років, а цей засіб допомоги все ще існував в грецькій громаді. Від року 1867 збереглися дві справи, що свідчать про це: № 82 – **"Дѣло о завѣщанныхъ умершимъ грекомъ Венковичъ на греческую церковь на приданное дѣвицамъ греческаго сословія деньгахъ"**, та № 83 – **"Дѣло о выдачѣ греческимъ дочерямъ, виходящимъ въ замужество, денежнаго пособія"**.

Як видно, цей розумний засіб доброчинності був звичайним у греків і його вживали інколи люди, що здавалось би далеко стояли від сімейних радостей. Архієпископ Слов'янський та Херсонський Євгеній Булгарі, за походженням грек, з нагоди народження у цариці Катерини онука Олександра (1777) обрав з бідного стану 10 дівчат і 10 женихів і їх одружив, надавши посаг з власного майна³.

Нарешті треба відзначити ще один випадок, у якому доброчинність якось поєднано з мірою соціального захисту. 1769 року магістратський городничий затримав на вулиці грека Анастасія, **"будучого въ изумленіи"**, цебто такого, що зійшов з розуму. Його тримали якийсь час у магістраті під караулом, але, доки він **"одѣ той болезни не освободился"**, то його, як грека, відправили до грецького братства – до **"освобожденія отъ болезни"**⁴.

¹ Окремі документи за різні роки без №.

² *Справа 1800 р., № 2037.*

³ *Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной комиссіи, т. V, 1902, с. 130–136.*

⁴ *Справа 1769 р., № 2329.*

Невідома повість Якова Петровича де Бальмена

Яков Петрович де Бальмен – художник, писатель, офіцер, яркий представитель отечественной культуры 30–40-х годов XIX века. До широкого круга читателей его имя дошло в посвящении Т.Г.Шевченко к поеме "Кавказ": "Искреннему моему Якову де Бальмену". В том же 1859 году оно вошло в список выпускников 1832 года, напечатанный в книге "Лицей князя Безбородко".

Родился Яков Петрович де Бальмен 16 июля 1813 года в семье дворянина, владельца с.Линовица Пирятинского уезда Полтавской губернии. Семья де Бальменов, офранцуженных выходцев из Шотландии, тесными узами связана с деятелями отечественной культуры и истории, в частности декабристами. Близкими к семье де Бальменов были С.И.Муравьев-Апостол, В.А.Глинка, Репнины-Волконские, семья Капнистов. Многие представителей этого рода были видными государственными и военными деятелями, получившими дворянские привилегии, в том числе графский титул.

Имя Якова де Бальмена принадлежит к славной плеяде воспитанников Нежинской гимназии высших наук. Получив хорошее образование в домашних условиях, Яков де Бальмен в апреле 1830 года вступил в Нежинскую гимназию. Среди его гимназических друзей были будущие литераторы Е.П.Гребинка, А.С.Афанасьев-Чужбинский, Л.П.Рудановский. Под влиянием благоприятной творческой атмосферы, в Нежине он пишет свой первый дневник и повесть "Ричард", к сожалению, к нам не дошедшую.

Продолжая семейную традицию, после успешного окончания гимназии граф де Бальмен вступает на военную службу в Белгородский уланский полк, не оставляя пера. Там он работает над повестями, но не стремится публиковать их, знакомит с рукописями лишь самых близких товарищей. Сквозной темой его произведений, имеющих автобиографическое основание, стала любовная драма. В своих повестях де Бальмен неизменно осуждает тиранию и угнетение. Даже тема любви у него приобретает выразительно социальное звучание. Писатель формирует образ позитивного героя, выходца из дворянской среды, который своими поступками стремится изменить мир к лучшему. Это стремление было присуще и самому автору. Существуют факты причастности Якова де Бальмена к известному пирятинскому обществу "мочеморд", члены которого были демократически настроенными людьми с активной гражданской позицией. С ними встречались и поддерживали дружбу члены Кирилло-Мефодиевского братства, в том числе Т.Г.Шевченко, с которым де Бальмен познакомился в 1843 году. Знакомство переросло в дружбу, сыгравшую большую роль в дальней-

шей судьбе Якова де Бальмена. Между сыном крепостного крестьянина и графом де Бальменом, несмотря на разные судьбы, было много общего. Художественная литература, живопись стали той прочной почвой, на которой они сошлись. Увлёкшись произведениями своего друга, Яков де Бальмен работает над рукописным поэтическим сборником "Вірші Т.Шевченка", готовит к печати их польско-латинскую транскрипцию, иллюстрирует поэмы "Гайдамаки" и "Гамалія". Сборник, благодаря усилиям де Бальмена, стал одним из лучших образцов рукописной книги.

Широкому кругу читателей имя Якова Петровича де Бальмена открыл литературовед А.Е.Кузьменко. В 1988 году впервые были опубликованы 7 повестей из рукописного сборника де Бальмена ("Сборник повестей, одна другой глупее"), написанного в 1832–1837 гг. и найденного А.Ю.Кузьменко в Полтавском архиве более чем за 20 лет до публикации. Кроме повестей в сборник вошли портрет и рисунки писателя, отрывки из его записной книжки и несколько писем Якова де Бальмена и его близких. Это, пока что единственное, издание вместило не все найденные произведения, а лишь, по мнению исследователя, наиболее художественно совершенные. После находки рукописного сборника, изучив многочисленные архивные и литературные источники, в 1989 году А.Е.Кузьменко опубликовал книгу "Друже незабутній...", посвященную жизни и творчеству Якова Петровича де Бальмена. Перед читателями предстал портрет художника, культурного деятеля, гражданина, благородной личности, героя своего времени.

Трагическая гибель Якова Петровича де Бальмена в 1845 году во время военных действий на Кавказе оборвала на взлёте жизненный и творческий путь этого талантливого художника. Сформировавшийся под воздействием декабристской эстетики, он прошёл путь от сентиментально-романтических принципов изображения к реализму отображения важных проблем общественной жизни 30-х годов XIX века. Возвращённые истории, культуре произведения писателя не остались незамеченными.

Кроме основополагающего труда А.Е.Кузьменко есть публикации, посвященные главным образом жизни и произведениям живописи Якова де Бальмена. Это статьи В.А.Верещагина "Старый дневник" в журнале "Русский библиофил" (1912, № 5), Е.Н.Опочинина ("Гоголевское время". – М., 1909), Н.Е.Лернера "Яков Петрович де Бальмен, друг Шевченко" (М., 1928), исследования П.Пилиповича и А.Гера (Шевченковский збірник. – К., 1924. – Т. 1) и некоторые другие.

Нами подготовлена к печати ранее не публиковавшаяся неоконченная повесть Я.П. де Бальмена из рукописного сборника "Сборник повестей, одна другой глупее", которая не была включена А.Е.Кузьменко в издание повестей 1988 года. Рукописный сборник хранится в Полтавс-

ком областном архиве. Автор озаглавил своё произведение "Повесть" (надпись на титульном листе) и указал год написания – 1834. Рукописная повесть находится в довольно хорошем состоянии. Она написана на 8 листах голубой бумаги, пронумерованной цифрами 299–314, чёрными чернилами, достаточно разборчивым почерком.

Работая над первой публикацией произведения, мы приблизили орфографию и пунктуацию текста к современным нормам, за исключением случаев, когда отклонения от них имеют экспрессивно-смысловой характер либо передают колорит эпохи. Слова, плохо читаемые в рукописи, заключены в угловые скобки. Многоточиями в угловых скобках обозначены непрочитанные слова.

Повесть была написана под влиянием глубокой душевной драмы, пережитой писателем, в связи с тем, что его пытались разлучить с любимой девушкой (Софьей Гавриловной Вишневной), выдав её замуж за другого (полковника фон Бриггена). Произведение строится на изображении назревающего конфликта между чистым чувством влюблённых, Александрины и Владимира, и низкими домогательствами морально испорченного принца Фридерика. Автор пытается исследовать природу общественных и индивидуальных человеческих пороков. Свои душевные устремления Я.П. де Бальмен персонифицирует в образах позитивных героев повести, в частности молодого офицера Владимира.

Л.Ф.Сиротенко

Яков Петрович де Бальмен ПОВЕСТЬ

Тайный советник Шмейхлер сидел в своём кабинете среди небольшого круга своих искренних друзей. Яркий огонь блистал в мраморном камине и разливал неровный, искрящийся свет на богатую мебель, цельные в бронзовых рамах стёкла окон, дорогие картины, перламутром отделанное старинное бюро и огромный шкаф, наполненный книгами и увенчанный двумя богатыми глобусами.

Это был учебный кабинет первого воспитателя и наставника единственного сына Великого Герцога ...ского и Наследника престола Его. С самого младенчества Принца Фридерика Шмейхлер занял место его наставника, заслужил и умел сохранить доверенность Великого Герцога, приобрёл его дружбу и теперь хвастался перед друзьями, что под его надзором и руководством юный Принц достиг до 15-летнего возраста и служит украшением двора своего родителя.

И, подлинно, Фридерик заслуживал похвалы своего учителя. Он был одарён от природы всеми качествами нужными, чтобы блеснуть в свете. Наружность его была прекрасна – он был совершенно сложен и в 16 лет уже мог гордиться тою величавою осанкою, которая отличала отца его. Только вместо строгого и неумолимого лица Герцога встречали глаза, цветущие юностью, и улыбающиеся уста, всегда румяные щёки и губу, на которой ничего ещё не предсказывало густых усов, придававших что-то суровое виду отца его. Он был ловок, умел и имел все поверхностные сведения, которые нужны в свете, а больше ничего. Ленивый от природы, он никогда не мог принудить себя вникнуть в предметы, представленные ему многочисленными и образованными наставниками, а Шмейхлер, под чьим надзором Принц бросил все уроки свои, имел слишком много рассудительности и был слишком деликатен, чтобы позволить принуждать своего питомца, коего малейшее желанье было для него свято. Неудивительно после этого, что юный Наследник был с малых лет избалован как нельзя более, прихотлив и своенравен. Характер от природы твёрдый превратился в непреодолимое упрямство, и пылкая душа заранее сделалась вместелищем всевозможных страстей.

Все придворные чувствовали действия своенравья Принца, но с низкою, лукавою покорностью всё сносили и даже развивали в нём дурные его качества. Наконец, и сам Герцог, долго старавшийся не заметить поведенья сына, решился сделать ему нравоученье, но так был поражён его отпором, что увидел себя принуждённым оставить все меры строгости и прибегнуть к другим средствам и не для того, чтобы исправить его, но лишь чтобы занять и обратить беспокойный характер на другой предмет.

Подобными мыслями заняты были Шмейхлер и его друзья, и старый Советник пугался, видя следствия своей пагубной снисходительности.

– Так вы не знаете, господа, новой проказы Принца Фридерика? – говорил Статской Советник Думкопф, важно покачиваясь в вольтеровских креслах.

– Нет-с, не слышал, – отвечал, приподнимаясь из угла Секретарь Шпицбуб, который всегда улыбался с благоговением, когда говорил с важными лицами. Ежели Вашему Высокородию не будет трудно, то осмеливаюсь просить...

– А вот сейчас, мой друг, – прервал Думкопф, – сейчас расскажу. Господа! послушайте ... это <...> в совершенно новом, оригинальном вкусе...

– Третьего дня... нет, вчера, да, вчера. Эх! плохая у меня память, да точно, это случилось третьего дня, кажется, не ошибаюсь. Впрочем, об этом после, вчера ли или третьего дня, но дело в том, что Принц, не смотря на весь за ним надзор, да вам, господин Шмейхлер, это, вероятно, известно, кому же знать как истому <...>...

– Известно или нет, – перебил сурово <...>, – но я желал бы слышать это <...>от вас, а потому прошу вас продолжать.

– Ежели вам угодно – извольте, – отвечал, кланяясь, Думкопф, – так я говорил... да, на чём бишь перебили вы меня? да! так я говорил, что вчера или третьего дня молодой Принц наш, не смотря на строгость надзора за Ним, поздно ночью, когда после домашнего вечера все разъехались, а живущие при дворе, то есть в самом дворце, разошлись спать... да! Так молодой Принц наш, волнуемый некоторыми тайными чувствами или, ежели лучше хотите, предчувствиями. Ха! ха! ха! Так молодой Принц вдруг увернулся и, устремившись во флигель дворца, вбежал как снег на голову, как неожиданный гость в покои фрейлин Августейшей матери Своей и застал прелестных милушек раздетыми. Ха! ха! ха!

Можете себе представить страх невинности при виде Принца. Все разбежались, а Принц пустился за ними, хотел догнать. И так как юные девы второпях опрокинули и потушили все свечи, то наш Герой в темноте влетел как раз в покои Герцогини. Ха! ха! ха! Где поймал его Герцог. Ха! ха! ха! Представьте себе эту сцену! Бог свидетель, это очень драматически <...> Ха-ха-ха! Итак, Герцог... ха-ха-ха! не могу вспомнить... ха-ха-ха. Итак, Герцог...

– Господин Думкопф, – важно сказал Шмейхлер, – кажется, пора бы перестать говорить подобные вещи при наставнике Принца Фридерика.

– Ваше превосходительство, ежели прикажете мне продолжать, – ответил Думкопф, кланяясь, <...>, то я...

– Довольно о подобных не сообразованных ни с чем слухах нам более разговаривать! Господа, я уверен, что никто из вас не поверит грубой клевете, слухам об Августейшем питомце моём, кроме 2-го <...>, который прослыл своей легковёрностью.

– Надо бы быть совершенно слепу, – отвечал, низко кланяясь, Секретарь Шпицбуб, – чтобы...

Дверь отворилась, и вошёл придворный лакей.

– Великий Герцог приказать изволил позвать к себе Ваше превосходительство, – сказал он.

– Извините меня, господа! – вскричал Шмейхлер, торопливо хватаясь за шнурок колокольчика, – позвольте мне пойти к <делам>, надеюсь, завтра снова с вами увидеться.

И с сими словами, поклонясь <гостям> <своим>, он вышел в боковую дверь.

Ты знаешь последнее происшествие, Шмейхлер, – говорил Великий Герцог, расхаживая большими шагами по комнате, почтительно стоявшему в углу тайному Советнику.

– Знаю, Ваше Высочество, – отвечал Царедворец с отлично <скорченным> прискорбием.

– Страсти Нашего Сына рано развиваются, – продолжал Герцог, – а характер Его известен тебе.

– Молодость, Государь! в эти лета нет ни одного человека, который...

– Знаю, знаю, – прервал с досадою Герцог, – я не за тем призвал тебя, чтобы слушать наставленья и советы, а хочу сообщить тебе план, который я начертал, чтобы остепенить Фридерика, обуздать Его невозможно, ты это сам знаешь.

– Неужели Ваше Высочество решились назначить супругу...

– Что ты, Шмейхлер! Бог с тобою! <...> неужели ты меня не понимаешь? Я хочу обратить пылкость юности Фридерика на один предмет, чтобы избежать худых последствий... понимаешь? Я хочу, чтобы Он нашёл себе подругу, которая помогла бы Ему дожидаться терпеливо времени, когда я назначу Ему супругу. А для того будь готов завтра отправиться с Ним в путь. Вы объедете все владения мои...

– Но, Государь, неужели в столице нет...

– Понимаю, но ты ошибся. Это вещь, которую, во-первых, нельзя сделать гласной, а во-вторых, я не хочу, чтобы Наследник Престола Нашего был бы под влиянием кого-либо из Вельмож Нашего Двора. Впрочем, я имею ещё другие свои причины, а потому завтра ты поедешь с Ним под видом путешествия для пользы воспитания Его. Ты поможешь Ему найти предмет, который бы понравился Ему. С Ним я уже говорил сегодня и, объяснив Ему то, о чём Он не имел ещё <...> понятия, я объявил моё желанье и в первый раз с давних пор нашёл Его покорным.

– Сердечно восхищаюсь, Государь, что Августейший Принц Фридерик почувствовал, как Свята для доброго Сына воля Виновника дней Его, а тем более такого редкого отца, как Ваше Высочество.

– Довольно, Шмейхлер, ты знаешь, я не люблю лести. Завтра вы отправитесь. Возьми с собою Секретаря моего Шпицбуба, он малый

проворный и будет вам немалая помощь. Вот эта шкатулка содержит в себе то, что нужно будет в этом путешествии. Вы поедете в придворной карете завтра в одиннадцать часов. Прощай, будь готов!

Герцог подал Шмейхлеру руку, которую тот почтительно и с умиленьем поцеловал и вышел из комнаты.

Как хороша дача Блуменвальд, как мило расстилаются зелёные ковры цветущих лугов на опушке дремучего леса и у подножья крутых скал, как красив, как прост небольшой домик на холме, как светла река, отделяющая равнину от подошвы каменистого хребта.

Издавна принадлежала эта дача престарелой богатой вдове, которая, всегда живя в столице, иной <год> посещала её в летнее время. Но вдруг прекратились её поездки, управитель узнал, что дача продана, и получил приказание отделать домик для жительства новых хозяев.

Недолго ждал старый <Вомфрамб>, с новою зеленью явилась у подъезда дорожная карета, и четыре женщины, вышед из неё, приветствовали управителя и объявили себя новыми властелинами Блуменвальда, вручая ему письмо от прежней госпожи.

Вскоре разнеслось в окрестности, что Блуменвальд принадлежит русской барыне, приехавшей с тремя дочерьми и ожидавшей свой обоз с русскими служителями.

В ближней деревне немцы толковали, сидя в трактире за кружкой пива, о новых соседях и заранее любопытствовали узнать их покороче и судить, что такое русской, ибо добрым поселянам редко удавалось не только видеть, но даже и слышать о них.

Наконец, и обоз госпожи Правиной прибыл, а русское семейство совершенно поселилось в Блуменвальде, но соседи не могли ещё удовлетворить своего любопытства, никто из дачи не отлучался далее её границ, а старый Вомфрамб один ездил в ближний город, когда какие-либо покупки нужны были его госпоже.

Изредка один из русских слуг ходил на охоту, и тогда только случалось немцам видеть его в трактире. И то знаками просил он стакан пива или вина, расплачивался и уходил, не сказав ни слова им на своём языке, потому что никто не понял бы его ни на немецком, по той ясной и неоспоримой причине, что он не знал его.

Уже прошёл год с тех пор, как госпожа Правина жила в Блуменвальде. Весна снова возвратилась на поля, снова зазеленели рощи, зашумела река, испестрились луга цветами, и жители лесов громким хором прославляли своё возвращенье из заморских стран.

Блуменвальд представлял очаровательную картину, достойную кисти лучшего пейзажиста, да и, действительно, это было живописнейшее место из всей окрестности.

Широкая поляна расстилась у ног путника, идущего из города, и ограничивалась к югу постепенным холмом, на коем возвышалась

дача – дом, двор и сад, обнесённые оградой. Это составляло первый и второй план картины.

Направо резко отделялась на горизонте недалёкая цепь скал, у подножья коей прелестная чистая река лила прозрачные струи своих вод.

С левой стороны лесистые холмы представляли отрасль каменистой цепи, выходящая наподобье конской подковы вокруг Блуменвальда, из окон коего за лесами виднелась церковь и колокол соседней деревни, а там, в доме, в голубом тумане на извилине серебристой речки белели, как точки, зданья города и высокие зубцы башен замка, который некогда был местопребыванием феодального барона – властелина той страны.

В один из прекрасных вечеров, так частых весною в Германии, три девицы сидели на террасе перед крыльцом, под тенью густых каштанов, которые начинали покрываться нежными и ещё свёрнутыми листьями.

– Смотрите – вот и солнце садится, – говорила, вздохнув, Александрина, вторая дочь Праввиной, – вот оно скрывается за этими горами. Ах, помедли, солнце, дай мне ещё помечтать, глядя на тебя. В эту минуту мне сладко мечтать, мне сладко думать о Владимире, и он теперь на тебя смотрит. Лиза! мне кажется, что наши души сливаются, хотя он далеко, там, на родине святой, на любезной душе. Больно, больно вспоминать это на чужой стороне! Скоро два года, как сердце моё перестало биться радостно, как я замерла для этого мира, как я в последний раз видела Владимира!

Так она сказала и вздохнула, и никогда вздох не вылетел из прелестнейших уст, никогда слеза, украдкой выкатясь из прелестнейших голубых глаз, не блеснула на подобных ресницах. Александрина, 18-летняя блондинка, была совершенный идеал чистой, непорочной красоты. Она равно превосходила и Лизу, старшую сестру свою, которая тоже мало могла найти соперниц, и 16-летнюю Любашу, быструю, живую, с горящими и сверкающими детским удовольствием очами.

Тень меланхолии, разлитая на всех чертах лица её, изменяла тайне, которую она так тщательно скрывала от нескромных их взоров, а слова, сказанные ею сестре, доказывали, что сердце её обитало далеко от страны, куда случай переселил её.

– Больно мне, Саша! – отвечала на слова её Лиза, – больно мне, что ты, несмотря на двухлетнюю разлуку, не можешь забыть этого человека. Я не могу спорить с тобою. Владимир – прекраснейший, достойнейший юноша, но мучить себя из любви к нему, в то время, когда он, может быть, давно тебя забыл, может быть, напевает какой-нибудь красавице тоже, что прежде тебе говорил...

– Не доканчивай, Лиза! – вскричала Любовь быстро, – я горой стою за Владимира, я ручаюсь, что он и теперь любит Сашу по-преж-

нему, я его лучше вас обеих знаю. Я готова Бог знает что сделать, чтобы доказать вам, что Владимир лучше, нежели я сама воображаю его!

– О! – отвечала Лиза, – как ты жарко заступаешься, Любаша! Да уж не влюблена ли ты сама в него?

Любовь засмеялась.

– Лиза всегда имеет такие странные подозрения на всех, так любит навлекать небылицы, что я удивляюсь, как она ещё не влюбила одну из нас в кого-нибудь из военных, которые содержат караулы в соседнем городе, или из тех франтов, коих мы часто видим на гуляньях. Ей богу! Этого ещё недостаёт.

Александрина во всё время этого разговора молчала, не обращая внимания на спор между двумя её сестрами, но последние слова Любаша вызвали на устах её улыбку, так давно уже их не посещавшую.

– Как смешны здешние немцы, – сказала она, – как странны мне кажутся офицеры ...ского гарнизона, по крайней мере, те, кои иногда у нас бывают. Как смешно они одеты, когда случается видеть их в мундирах, да и что за мундиры? Нехотя засмеёшься, не выдержишь. Ещё кто привык к стройному и ловкому одеванию русских воинов.

– А провинциальные франты? – вскричала Любовь с комическим восторгом, как милы, как любезны, как учтивы, как нежны! Ну, как же не влюбиться в них до безумия? Лиза, я бы советовала тебе, сентиментальной мечтательнице, попытаться, не откроешь ли ты нам дороги?

Лиза хотела отвечать, но вдруг остановилась и, казалось, к чему-то прислушивалась.

– Кто-то едет к нам, – сказала она, наконец, – и, кажется, верхом, слушайте конский топот – это по дороге из парка. Верно, кто-нибудь из ...ского гарнизона. Господи! Даруй нам терпенье вынести сегодняшний вечер. Ах, какая готовится тоска, сердце заранее замирает!

– Ты не ошиблась! – вскричала, смеясь, Любаша, – это один из них! и в военном сюртуке, решился сбросить несносный свой фрак. Смотри, вон там, на опушке парка, да он никак едет прямо в сад. И точно в воинском наряде. Смотри, я вижу эполеты. Кто бы это был? Ах, жаль, нельзя рассмотреть, заехал за деревья, уж не пешком ли намерен он совершить сентиментальную прогулку через сад? Ну, так и есть! Смотрите, вон идёт по липовой аллее. Боже мой! да это капитан Динстман...

– Нет! – прервала Лиза, – Динстман выше целою головой.

– Владыка мой небесный! сжался надо мною! – возопила Любаша, – это мой обожатель поручик Эзензеле! Последний раз, как он был здесь, я просила его показаться мне в мундире, а он как раз изволил исполнить моё желанье.

– Что ты! – перебила ответ Лиза, – помилуй! Эзензеле вдвое толще, скорее прапорщик Шимфлер...

– Нет! нет! нет! – застонала вдруг Александрина, – вы все ошибаетесь, неужели вы можете смешивать этого человека с кем-либо из этих немцев, разве вы не видите, что это русский офицер. Взгляните, как он едет, как сидит на нём сюртук, как надета его фуражка. Да! Это русский офицер, никогда немец так не будет идти!

Слова Александрины заставили её сестёр обратить более внимания на гостя, да к тому же он быстро приближался к террасе, и при последних лучах солнца костюм его показывался столь различным от мундиров офицеров ...ского гарнизона, что девицы не могли более сомневаться в своей ошибке. Долго смотрели оне пристально на незнакомца, который всё подходил ближе и ближе, и вдруг Любаша вскрикнула: "Владимир!", как серна соскочила с террасы, в два прыжка очутилась возле пришельца и бросилась к нему на шею.

Первое движенье Лизы, видя поступок сестры, было засмеяться, но, взглянув на Александрину, она бросилась к ней.

Бедная девица, бледная как смерть, упала на скамью, на которой сидела, и почти без чувств, закрыв глаза рукою, едва переводила дыханье.

Любаша, Любаша! – закричала Лиза, забывая, что они не одни. – Скорее! Скорее! Сестре дурно! Сюда, я сама ничего не сделаю!

Но Любовь уже стояла возле неё. Опомнившись после первого порыва радости, она отскочила от офицера и мгновенно снова очутилась на террасе.

– Что с ней сделалось? Чем она занемогла? Что ей нужно? Что мы будем с ней делать? Не позвать ли кого? Не принести ли чего? – говорила она так скоро, что ничего нельзя было разобрать, а вместе с тем бегала вокруг сестры, тёрла ей виски, дёргала за руку, дула в лицо.

В это время присоединилась к группе новая особа. Это был молодой офицер в синем сюртуке, с чёрными блестящими глазами, небольшими того же цвета усами и с выраженьем сильного беспокойства на лице. Он вбежал на террасу и, не смотря ни на кого, прямо бросился к Александрине, схватил её руку и осыпал пламенными поцелуями.

– Саша! милая Саша! – говорил он глухим дрожащим голосом, – опомнись! Это я, это Владимир, это друг твой! Саша! скажи хоть одно слово.

И милый сердцу голос проник до глубины души, и Александрина открыла глаза и заплакала!

– Эти слёзы мне счастье! – продолжал пришелец. – Эти слёзы доказывают, что я не забыт ею! Саша, ради Бога успокойся!

– Да, это Владимир, – прошептала она, приподнимаясь с помощью сестёр, – это он! Сердце не обмануло меня!

Видя сестру вне опасности, Лиза и Любовь обратились к гостю.

– Да, это Владимир, и я теперь скажу тоже, – так приветствовала его Лиза, – как вы, однако ж, переменялись, возмужали, но похудели.

– Кого грусть не иссушит, – отвечал Владимир, – кто скажет сердцу – забудь! так повелительно, чтобы оно повиновалось? Кто расстанется с любимыми мечтами без отчаянья?

– А что? – вскричала Любовь, – не говорила ли я тебе – Владимир! Знаете ли вы, какой мы сейчас имели с Лизой жаркий спор на счёт вас?

– Перестань болтать, – прервала Лиза, – о том ли теперь говорить, посмотри лучше на бедную Сашу, она ещё до сих пор не может опомниться.

Все подошли к ней, но вдруг Любовь, стоявшая возле окна в залу, торопливо сказала, кидаясь в сторону: "Маменька, маменька!"

Александрина встала и, быстро сойдя с террасы, скрылась в тёмной аллее. Владимир оправился и принял серьёзный вид. Лиза и Любовь важно сели на скамье. В это время вошла госпожа Правина.

Искренне было её удовольствие, видя Владимира, но она не могла скрыть своего удивленья, что русской службы офицер так неожиданно попал в Германию. И после первых приветствий спросила его о том.

– Это случилось очень просто, – отвечал Владимир, – будучи довольно тяжело ранен, прошед <...> в польской кампании, я испросил себе отпуск и позволение ехать лечиться за границу на Карлсбадские воды. Но так как здоровье моё не так расстроено, как я думал, и я оправился гораздо прежде, нежели мог того ожидать, то я намерен употребить время шестимесячного моего отпуска на путешествие по этой стране. И, зная, что вы здесь поселились из писем старшей дочери вашей к моей сестре, я бы почёл за преступленье миновать дом ваш, не заехав изъявить вам моего почтенья и завесть поклонов и писем, коими обременили меня ваши родственники и знакомые на родине.

И я надеюсь, – прибавила госпожа Правина, – что вы очастливите своих земляков некратковременным пребываньем между теми, для коих присутствие храброго русского офицера может справедливо назваться чудом и истинною драгоценностью.

В больших хлопотах были все чиновники города. Полицмейстер, бургомистр, ратманы и пр. собрались возле ратуши в праздничных одеждах, со знаками должностей своих. На площади выстроен был караул из роты капитана Динстмана с офицерами. Народ теснился по улицам, все окна были заняты, экипажи с трудом разъезжали по улицам, по площади.

Протеснясь с большим трудом до решётки бульвара, стояла возле самого караула госпожа Правина с дочерьми и Владимиром.

– Помните ли вы, – говорил последний, – приезд русского царя в ваш город, когда перед польскою войной он осматривал наш корпус?

– Как не помнить! – отвечала Правина, – такие дни не забываются! Как сейчас вижу почётный караул грозных кирасиров, их исстрелянный штандарт, их гребнистые каски, белые мундиры, рыцарскую осанку. Жалкое подражание в миньютуре, обезьянничество несчастных этих немцев! Куда им гоняться за войсками Белого Царя.

И вот по улицам поднялся шум, суета: "Едет, едет!" – раздалось меж народом. Живые волны расступились – на площадь въехал красивый <доршёз> с двумя скороходами впереди, с конным конвоем по сторонам и сзади.

– Да здравствует Принц Фридерик! – кричал народ, и шляпы летели в воздух.

Барабаны затарахтели. Динстман провизжал длинную команду, и рота его сделала на караул – медленно, тяжело, неровно.

Владимир улыбался.

– Сравните, – сказал он, – вспомните быстрое, красивое движение караула ...ского кирасирского полка, вспомните громкое, раскатистое "ура!" русского народа, басистый густой голос подполковника М..., вспомните богатые гармонические звуки воинственного марша ...ских трубачей.

– Ах, полноте напоминать то, что далёко! – перебила Лиза, – у меня сердце рвётся, когда подумаю о родине!

Принц вышел из кареты и в сопровождении Шмейхлера пошёл через бульвар к ратуше. Наставник старался, чтобы все думали, что юный Наследник желает заранее ознакомиться с будущей обязанностью своею, но быстрые огненные взгляды молодого человека на все стороны бульвара, наполненные миловидными жительницами города и окрестностей, как бы обличали его и открывали тайную цель путешествия. Проходя мимо группы русских, глаза его заблестали необычайным выраженьем, он весь задрожал, но приученный Шмейхлером к притворству он умел дать оборот невольному чувству, остановившему его возле них.

– Где вы служите, господин офицер? – спросил он Владимира, вглядываясь в красивый мундир его.

– Я русской, – отвечал тот торжественно, – и служу своему Государю и Отечеству!

– Вы, верно, в отпуске здесь? – продолжал Принц, желая долее остаться на этом месте, – по какому случаю?

– Я отпущен на минеральные воды, Ваше Высочество, для излечения ран и наслаждаюсь прекрасною здешнею природой.

– Вы храбрый офицер! Переходите в службу моего Отца.

– Благодарю за честь, Ваше Высочество! Но никогда не покину Великого Государя моего.

– Национальная гордость! Впрочем, вы хорошо делаете, вы верный сын отечества своего! Желая вам скорого выздоровленья.

Он продолжал свой путь, но, обернувшись, украдкой указал на Александрину и шепнул Шмейхлеру: "Вот эту!"

– Постараюсь, Ваше Высочество! – отвечал тот также вполголоса и сказал что-то на ухо Шпицбубу, который тот же час исчез в толпе.

– Мы здесь живём, Шмейхлер! – продолжал Принц. – Я решительно очарован этой блондинкой, без неё жить не могу! Во что бы то ни стало, а она должна мне принадлежать.

Едва успели они дойти до ратуши, как Шпицбуб догнал их: "Это какая-то русская дочь русской барыни, живёт на даче Блуменвальд, которую купила от баронессы Ейхтен. Их три сестры".

– Принц, – сказал, задумавшись, Шмейхлер, – ищите другую! Русской народ не похож на наших. Это вещь невозможная.

– Хочу! Решительно хочу! Я приказываю тебе действовать.

– Ваша воля для меня свята.

До ювілею поета Й.М.Дудки – випускника Ніжинської вищої школи

УДК 82'06.09

У матеріалах висвітлюється творчість випускника Ніжинського педагогічного інституту поета Йосипа Дудки.

Ключові слова: Ніжинський педагогічний інститут, випускник, поет, Й.Дудка.

В материалах освещается творчество выпускника Нежинского педагогического института поэта Иосифа Дудки.

Ключевые слова: Нежинский педагогический институт, выпускник, поэт, И.Дудка.

This material sheds an the cheadive activity of Joseph Dudka, the illusions seaduate and poet of Nizhyn Pedgogical Institute

Key words: Nizhyn Pedgogical Institute, gratuate, poet, J.Dudka.

Йосип Дудка

15.11.1915–2.11.1990

*На рівні хребти в нас завжди дефіцити,
По терню ступать теж не кожен мастак. Якщо
ти прогнувсь, то в фаворі і ситий,
А гордо ідеш, услід кинуть: "Мудак..."*

*Таке на світі водиться без ліку, Переднім – куля,
слава – "писарям". Коли тримавш книжечку безлику,
То знаєш точно: в бій рушати нам!*

*Щоб не мішали пні – перечіпали, Нащадків пам'ять
соєістю була, Забуті імена не зникли, не пропали,
Автографи в них ластівка взяла ...*

Т.Марченко

Йосип Михайлович писав у вірші "Автографи ластівки":

Від житейських гризот і схоластики,
де копійка – уся благодать,
прилучивсь я до берега ластівки,
щоб автографи крил розгадать.

Нагадаємо, що поет народився на Роменщині Сумської області. Юнаком товаришував із Леонідом Полтавою (Пархомовичем), теж уродженцем села Вовківці. Обидва по війні закінчили Ніжинський учительський інститут. Доля закинула Леоніда Полтаву за океан, де мав змогу друкуватися, нести й пропагувати культуру українського слова. Йосип же повернувся після війни на батьківську землю, до Широкого Яру, викладав у селах Роменщи-

ни російську мову та літературу. Учителя любило не одне покоління вихованців, але мало хто знав про його "муку лютюю"... Чи ж не про свої відчуття пише Йосип Михайлович у вірші "Остання дорога Калнишевського":

Хоча б на мить
Вернутися в село край
лугу... Сула... блакить...
І шелестить Там очеретець.
Злу наругу
Забути б рад...
Забути? Як?..

І терпів він ту "злу наругу" забуття не один рік, не міг бути почутим в українських виданнях. Єдина посмертна збірка "Собори душ" (1993 р.) тому свідчення.

Гуртківці-краєзнавці Пустовійтівської ЗОШ I–III ст., що поруч із Вовківцями, принесли з Широкого Яру неоціненні скарби матеріалів, які знайшли в будинкові поета. Унікальна переписка з діячами української культури, рукописи творів, особисті речі поета. Загорілися ідеєю створення музею.

У "царство казки й краси" до Дудки їхали й писали Роман Іваничук, Олександр Підсуха, Іван Вирган, Дмитро Білоус, Олекса Ющенко, Платон Майборода, Олександр Шугай, Павло Ключина, Данило Кулиняк, Наталія Околітенко, Олександр Юрченко, Василь Большак, Петро Ротач та багато ін.

У листах Йосипа Михайловича часто вихоплюються нотки безнадії, суму, туги. Та ніщо й ніколи не зламувало в його душі віри, "що й мене зрозуміють колись". Увінчаний ярликом націоналіста, він звідав забуття та замовчування. Настав час по-справжньому повернути поета з небуття.

Три роки працював на німців у шахті "Брухштрассе" в Бохумі, бачив катів і запроданців, добре відчув їх пазурі. "О, треба справді мати багато гартованих жил, щоб чесно прожити на цьому світі!" – вихоплювалося в розмові з О.Я.Ющенком. Підтримували друзі, учні, письменники, із якими знався багато літ. А ще наша завітчана земля поблизу Сули, де жив він із сім'єю, долаючи щодень довгу дорогу до школи. На цій землі народився останній кошовий отаман Запорозької Січі П.І.Калнишевський, тут височать скіфські могили, тут витоки творчості Дудки.

Простори впливу поезії Йосипа Дудки на читача масштабні. Писали йому відгуки-листи учні з Одеси, солдати з Азербайджану, пересічні громадяни Союзу.

Схвальні слова про поетичні спроби Йосипа Дудки свого часу сказали Михайло Стельмах і Максим Рильський. А Олександр Підсуха, Олександр Шугай, Дмитро Білоус, Микола Іщенко, Василь Большак (редактор журналу "Україна"), Олекса Ющенко сприяли тому, щоб твори учителя-поета побачили світ. Відчував Йосип Дудка підтримку великого знавця слова Бориса Антоненка-Давидовича, не раз зустрічався з ним. Коли Роман Івани-

чук приїздив на Роменщину (збирав матеріали до роману про П.Калнишевського), бачився з Йосипом Михайловичем, пізніше стали листуватися. Поет-байкар Павло Ключина, письменник Микола Бажанов (автор книг "Рахманінов" та про Танєєва) часто-густо зустрічалися з Дудкою, писали листи. А коли редактор Роменської райгазети Анатолій Воропай запрошував земляків із Києва на Сулу, то гостювали вони і в Широкому Яру. А потім вдячно згадували ті відвідини хати над Сулою і Платон Майборода, і Микола Данько, Іван Вирган, Анатолій Косматенко. Бували там Володимир Мордань, Олександр Юрченко та Кость Гордієнко. Щира дружба єднала Дудку із письменниками Петром Ротачем, Данилом Кулиняком.

У Київській бібліотеці української діаспори в Антології поезії "Слово і зброя" (1968 р., Торонто, Канада), упорядником якої був Леонід Полтава, серед імен талановитих українців і Йосип Дудка. У довідці про нього рядки: "Під час Другої світової війни примусово вивезений німцями на працю в Німеччину. Виступав проти фашизму. По війні доля невідома". О.Я.Ющенко пише, що там же опубліковано два вірші Дудки ("Народу син" і "Стяг"), які датуються 1943 та 1944 рр. Позначено місце їх написання: Німеччина, "ОСТ- табір".

Олекса Якович висловлює припущення, чи не послужили ті патріотичні вірші, "писані в жахливих умовах табірної життя, вірші, що закликали багатьох людей спільної долі, вивезених у рабство, не до покори, не до слугування фашистам, чи не послужили ж ці вірші, які помітили пильні очі "наших" ідеологічно-табірних органів, матеріалом для гоніння автора вже на рідній землі?"

Я ж пишу ось – про дні погожі,
І про біль, що пізнав до пуття,
Надрукують посмертно, може,
Коли був "не таким" за життя.

Наступала "відлига" – друкували в районній, обласних газетах... Його учень, Микола Ничик, тепер письменник, що мешкає в Росії хоче написати про нього спомини – хай довідаються читачі ще й про нашого Сухомлинського, із роменського Посулля..."

Я горджуся тим, що теж вийшла з Ніжинського педінституту ім. Миколи Гоголя учителем, збагаченим духовними цінностями українського народу, які пропагували свого часу такі незламні духом викладачі як доцент Сайко М.П. (Й.М.Дудка був його літстудійцем, звинуваченим в "українському буржуазному націоналізмі"), П.Сердюк, що керував літстудією часів мого навчання в інституті. Професор-краєзнавець, письменник Г.В.Самойленко своїм прикладом надихає нас, випускників Ніжинського педінституту, до пошуку, творчого педагогічного життя. Хай ці розвідки стануть початком справжнього повернення імені Йосипа Дудки українському читачеві. Він, випускник нашого інституту, учителював на Сумщині, але ніколи не був забутим у стінах рідного вузу. У книзі

Г.В.Самойленка "Літературне життя Чернігівщини в ХІІ–ХХ ст." вміщено відомості й про Йосипа Михайловича Дудку.

Студенти-філологи знайдуть у відшуканих матеріалах цікаві факти з життя українського письменства, зафіксовані рукою Й.Дудки, враження від його зустрічей із М.Т.Рильським, П.Ключиною, О.Ющенком та ін. Хай же розпочнеться справжнє "повернення", аби з'явилася наступна збірка поета, письменника, драматурга, а Дудка був саме таким (на слова Дудки молдавський композитор Валеріан Стратуца написав "Пісню срібної лілеї". А наступну пісню, "Сині птиці", у цьому ж авторстві, ще ніхто не чув. Тож, любі друзі, адресуймо своє пізнання творчості учителя-поета Й.М.Дудки. Заповітно звучать його слова: "Невідомо, чого ми будемо варті, але не вмирати, а працювати треба. Для народу, для його культури".

Т.А.Марченко

Згадуючи ту зустріч з М.Рильським

*Читачу! Поглянь, усміхнися:
Я тейі, я не вмер, я живий.*

М.Рильський

Мабуть, у житті кожної людини буває такий момент, коли час, – байдуже: давно те було чи зараз, кристалізується в самоцвіті ... у щось прекрасне, дороге й незабутнє.

Згадуючи той вечір в одному з сумських залів, думаю тепер: хай більше буде таких зустрічей, що надовго дарують людям радість, що спонукають мислити, бачити і – дерзати. І сам ти хочеш, щоб твоя праця справді була творенням краси, і сам вирушаєш... у дорогу нелегкого пошуку.

І прагне серце, мисль і совість
здолати слова невагомість!..

... У травні 1958 р. група українських письменників прибула до Сум. Поспішали у Велику Писарівку, щоб вітати талановитого кобзаря Єгора Мовчана з його 60-річчям. Тож проїздом влаштували вечір зустрічі з сумчанами, читачами та любителями поезії. Ми, роменці, прибули дещо із запізненням. У залі, як кажуть, не було де й курці кліюнути! Та невтомний наш Павло Ключина роздобув кілька стільців. Повезло: сиділи трохи не перед сценою. Поруч розчервонілі, схвильовані дівчата перепитували: "Хто прибув?.. І Рильський?.. І Ющенко?.. А ото ж хто: вусатий красень?.. "А тим часом зі сцени дзвінко, аж ніби задержувато, обізвалися рядки поезії:

Я ж вас хочу запитати,
Чи доводилось бувати

На полях Сумщини?
Чи були ви в Миропіллі,
Краснопіллі, Білопіллі?..
... А чи знаєте Ромни?..

Читав "Побуваєм на Сумщині" Олекса Ющенко, наш земляк. І той вірш був добрим зарядом для початку. До серця припадали слова:

Ой гнучка моя Сула,
Де любов моя жила,
Де любов моя жила
Біля рідного села!

І ось уже перед слухачами Дмитро Косарик. Говорив про неабиякі літературні традиції Сумщини, про барви таланту Остапа Вишні, що був "своїм" серед сумчан. Про потребу цінувати й множити скарби народу.

Веселим гуморком була зігріта розповідь про письменницькі мандри по Європі. А річ про це вів отой вусатий лицар, що на нього прицілялися дівчата, – Василь Минко. Спочатку – про Минківку... Бо хто ж не згадає коли не Минківки, не Хоружівки чи Курманів, так свої Зачепилівки, Теліжинець? Витоки поезії ведуть стежиною до річки – броду... від куща калини за вікном, від маминої усмішки...

І пішла розповідь про закордонні "ходіння по муках", про все бачене, відчуте, пережите. І про той випадок, як італійці "переплутали" Минка з Максимом Горьким. Пам'ятали ще Горького на Капрі, у гущі робочого люду. Тож, побачивши ставного красеня з горьківськими – а точніше: козацькими! – вусами, загомоніли: Горький! Придивилися краще – ні, кажуть, Тарас Бульба!..

Признаюся: і ми теж таки згоджувалися з отими угадками: дуже був схожий наш гуморист – дотепник на легендарного Бульбу, що йому також не бракувало доброго жарту чи вихопленого з-під самого серця влучного слова.

І ось, нарешті, – Рильський! Мені пощастило бачити й слухати, як читали свої твори П.Тичина, В.Сосюра, М.Ушаков, Малишко... Але свого "бога поезії" я слухав тут уперше. Підійшов Максим Тадейович майже до краю сцени. Літами вже висріблене волосся. Чоло високе, чисте... І щось молодече в соколиному погляді його очей, у голосі. І жодної манірності чи пози. Відчувалося: схвильований, романтично піднесений...

Глухуватим, але приємним голосом почав читати, дотримуючись своєї манери підкреслювати, ніби піднімаючи на щит потрібне слово. І всі ми відчули, як

Слова повинні бути покірні
Чуттям і помислам твоїм.

Тамуючи подих, слухали "Слово про рідну матір", "Троянди і виноград", вірш "Виноградар", де так добре прийшовся "бог веселий

винограду, що скінчив радянський вуз"... Усе те було виголошено напам'ять, хоча, як відомо, не цурався поет і читання своїх творів із книги.

Якщо Тичина, читаючи, мовби виспівував слова поезії, Максим Тадейович брав чимось іншим... Чим? – і досі не розгадаю. Як учитель-філолог, я сам любив поезію й не цурався читання напам'ять. Тож не міг не вслухатися в кожен звук із вуст поета. І та своєрідна манера читання – задушевність, логічне підкреслення слова, уміння передати глибинність думки й почуття інтонацією, тембром голосу, без театральності й зайвого жесту, вся музика людських емоцій – усе те просто полонило мене.

Думаю: як багато важить для автора уміння читати свої твори!.. Адже, крім усього, слово з вуст поета (бо мовиться про поезію, перш за все) то ж еталон, зразок для учителя – словесника й учня, для аматорів художнього читання...

Звичайно: різні речі – творити поезію й читати... Одначе історія дає нам багато прикладів щасливого поєднання цих двох видів високого мистецтва: від Гомера, від Бояна – до поетів-кобзарів і лірників... до Маяковського, Джамбула й Стальського, до чудового читця й поета Кугультинова.

Слухаючи Рильського, ми не могли не відчувати всі барви його щедрої душі, його життєлюбство й закоханість у слово, котре він оберігав від нечисті, лелівав, як "парость виноградної лози ...". І простота у всьому – глибока, мудра й людяна. Уявляючи його образ, не можна не згадати щирих слів поета, що стали його творчим кредом:

Лише дійшовши схилю віку,
Поезію я зрозумів,
Як простоту таку велику,
Таке єднання точних слів,
Коли ні марній позолоті,
Ні всяким викрутам тонким,
Немає місця, як підлоті
У серці чистім та палкім.

Ці слова, що стали хрестоматійними, написані через два роки (а саме – 17 вересня 1960), коли поет відпочивав у Гагрі. І дивно: там же й тоді народився вірш-роздум "Тирса і хохітва" про Михайлівську цілину на Сумщині. Побувавши разом із Олексою Ющенком (у літку 1960 р.) на цьому унікальному куточку прадавньої української природи, Рильський захоплено писав: "Прекрасний степ – справжня поезія!.."

"Саме Сумщина в останні роки життя стає для нього улюбленим краєм", – писав у своїй книзі "Безсмертники" Олекса Ющенко. Звичайно: хіба, звідавши "далекі небосхили", менше від того любив поет Романівку, милий його серцю Голосіїв, Волинь чи інші куточки нашої української Венеції?.. Сумщина ж, що бачив її поет на схилі років, – то був відкритий світ зеленої краси... Світ із неповторно щедрою приро-

дою й не менш привабливими й талановитими людьми... А він "не просто любив природу, а жив нею" (Ол.Ющенко). Тим більше, у такому віці, коли "землі й неба жаль". Вірив у довговічність тих скарбів, як вірив у розум і красу, і прийдешність свого народу.

Не випадково ж писав про нього Олесь Гончар: "Поет високої культури, широких обріїв, поет, що виходить на простори світові."

Пригадуючи той вечір зустрічі в Сумах, бачу знову його, як тоді, на трибуні. Живого, рідного, сповненого всіма тривогами світу. І хочеться хоча б слово віддати у вінок його безсмертя...

Рильський на трибуні

Уляглись овацій луни,
вже б і все – до rischi...
Та почулося з трибуни:
– Слово має Рильський!
Зашуміли, наче води,
і – завмерли голоси.
Тільки десь, як вітру подих:
– Це ж бо він!.. Душа... Максим
Підійшов... Неначе вдома.
Все, що скаже, все улад.
В кожному слові молодому –
і троянди, й виноград!..
Але зайвого – ні жесту, ані слова без пуття.
Тільки б голосом донести згустки мислі і чуття.
І вже річ коли він скаже, –
щира правда в душу ляже.
Все, схвильований без меж,
ти з собою понесеш !..
Не слова у нього – жито,
аж колоситься немов.
І чоло його відкрите
випромінює любов.
Так! Жива, неугасима
ще любов твоя цвіте,
сивий соколе Максиме,
щире Серце Золоте!..

Йосип Дудка, Роменський.
(Вощилиха) на Сумщині

Олексю, друже!

Як бачиш, знову не лист, а ковбаса... "Аркадію, не говори красиво!.." – ті слова Базарова не про довге, а про фальшиве, а часом і підле, але прикрашене високими словами. Чи не так?..

Отак сталося: прийшов на пошту вкинути листа зі спогадом про сумську зустріч. Читаю твій лист – дивуюся: збіг обставин. Я пишу про Рильського та ще й хочу надіслати в "Літ. Україну." Хоч знаю – не дадуть. А все ж... А тут у твоєму листі йдеться про ювілей...

То й рішив тобі надіслати статтю, тим більше, що в спогадах ідеться й про тебе. Що скажеш?.. Може, і невдало, але, як бачиш, працюю!..

Про це ж (подібну, окремі місця сходяться) надіслав статтю в обласну газету.

На все добре!

27.11 – 85. Із повагою Й.Дудка.

Й.М.Дудка

Мої вірші!.. Ви птахи сині

Хто я? Якщо коротко: українець. За трудовим походженням – син селянина-бідняка. За фахом – учитель російської мови й літератури (педстажу до півсотні літ). За світоглядом – інтернаціоналіст...

Із автобіографії Йосипа Дудки

15 листопада 1915 року в мальовничому куточку природи – урочищі Широкий Яр, поблизу села Воцилихи, Роменського району, Сумської області в родині селянина-бідняка Дудки народився хлопчик, який пізніше напише:

Прадід мій, кажуть, химерник-чаклун,
був у Гаркуші "бідарик-дударик".

Може, це байка із давніх відлунь,
може, й насправді:

Дудка ж не даром!..

Цупко в чепіги впинався мій дід,
батько любив і сопілку, й роботу.

Древо не древнє, а все ж родовід,
хрещений в купелі пісні і поту.

Батьки, Михайло й Килина, передали синочкові в спадок казкове прізвище, аби оспівував правду життя, і подарували біблійне ім'я Йосип, аби відшукав свою Марію. А ще край гори, на узліссі, біля самісінького

берега річки Сули, полишили біленьку хату, вкриту лепехою. У тій хаті зростав, малим любив сидіти на призьбі, вимальованій мамою червоною глиною. Найменший у багатодітній родині, ріс без догляду й ласки дорослих. Батькам за роботою ніколи було, а він усе плечі підгинав, боячись старших зведених братів і сестер. Від того й дорослим мав зсутулену поставу, але натуру виплекав не рабську. Цьому сприяли мудрі настанови діда Якова Привоя, який навчив п'ятирічного читати й писати, лічити й малювати, захопив книгами й пізнанням минувшини. Уроки діда Привоя брав разом із другом усього життя – Леонідом Пархомовичем (Леонідом Полтавою) – майбутнім знаним поетом української діаспори (разом хлопці починали й віршувати). Коли Йосипа віддали до школи у Вовківці, улюбленим учителем став літератор Микола Христовий. Глибоке знання літератури від нього, на все життя запам'ятав вірші Грицька Чупринки, Івана Багряного, Богдана Лепкого...

Після закінчення Вовківської семирічки навчався в Недригайлівському вечірньому робітфаці (одночасно працюючи на сушарні Недригайлівського овочезаводу), закінчив школу колгоспної молоді при Роменському сільськогосподарському технікумі. Відвідував технікумівський літературний гурток Івана Павловича Галюна, тут познайомився з майбутнім поетом Олексом Ющенком. Боляче пережив 1933 року трагічну смерть Миколи Хвильового, тоді з душі вихопилися рядки:

Дайте нагана,
кюлю одну.
Рана на рану,
з сміхом помру...

Дуже хотілося навчатися далі. Тому взяв торбинку з сухарями і 5 карбованців, що дав на дорогу старший брат Микита, та й поїхав у Ніжин. І 1934 року став студентом українського відділення філологічного факультету педагогічного інституту. Одночасно навчався і працював, заробляючи гроші на прожиття (розвантажую вночі вагони, тоді й зір собі зіпсував бертолетовою сіллю). 1937 року майже два місяці перебував під арештом – через націоналістичні висловлювання і вірші та перехоплений лист братові Микиті, де згадувалися імена М.Хвильового та М.Скрипника. То був час масових звинувачень, коли заарештували професора Яненка, Миколу Сайка, Риндича. Справа Дудки закінчилася лише виключенням із комсомолу та ще довелося перейти на російське відділення філфаку (так порадив добрий декан М.Повід, який і відстояв здібного хлопця від вигнання). Дипломом від 5 липня 1938 року надана кваліфікація вчителя російської мови та літератури в старших класах середньої школи. Залишався в Ніжині викладачем російської літератури бібліотечного технікуму до 30 серпня 1940 року, там працював на вечірньому відділенні ще студентом.

Старенькі батьки кликали додому. Повернувся на Роменщину й став учителем російської мови Бобрицької середньої школи. Та недовго довелося вчителювати. Братів Дудок, Михайла і Йосипа, готували для підпільної роботи в час війни. Для підкріплення й підсилення зв'язку висадили в Широкий Яр десант парашутистів. Та якийсь підлий зрадник видав патріотів. Захопили парашутистів і стратили (лише один вижив), Дудку Михайла з товаришами розстріляли, Дудку Йосипа та друзів довго кували в роменській в'язниці, а потім відправили в фашистську неволю. Три роки в глибинах Вестфальських шахт довбав вугілля №42–17 (Йосип Дудка), жив у промерзлих бараках і їв мерзлу брукву. Раз був засипаний обвалом шахти, двічі – у час бомбардування. У щоденнику – запис про 22 березня 1945 року: "Назавжди пам'ятний день повернення з мертвих: засипаний цеглою й землею від стін "Брухштрасе" на глибині більше метра, мертвим відкопаний братами Забавськими з Білорусі. Яка легка й прекрасна смерть! 23.03.45."

Світлим променем у темряві жахить стала для Дудки зустріч у Німеччині із другом Леонідом Пархомовичем, той посприяв друкуванню його творів в українському журналі "Дозвілля", що виходив у Німеччині. Те було неабиякою підтримкою для бідолахи. Після закінчення війни вересень 1945 року працював писарем у таборі 369 перевірконо-фільтраційного пункту НКВС СРСР у м.Бург. І лише в жовтні 1945 року повернувся в Україну.

А вдома – батько помер, старенька хата похилилася, розвалюється. Власне сімейне життя не складається. Скрізь руїни, скрізь потрібні чоловічі руки. Певний час працював у колгоспі. Треба було орати й сіяти, ростити хліб. Уже й учителем Вовківської школи 1946 року став працювати, та все одно лишався колгоспником: ремонтував будівлі, косив сіно й пшеницю (за кожним косарем ішла одна в'язальниця снопів, а за Йосипом Михайловичем – дві, бо одна – не встигала).

Зрештою, життя налагоджувалося. І Марію свою зустрів, одружився. Мають уже й доньку Надію – надію на краще майбуття. Човен Дудки долає весняні повені. Жити допомагає краса природи й улюблена робота. І вірші – його "сині птахи" щастя. Пише, друкується. З'являються публікації у збірках "Голоси молодих", "Перший заспів", квартальниках "Поезія", у журналах "Вітчизна", "Україна", "Прапор", "Жовтень", "Дніпро", "Радянська жінка", у газетах "Літературна Україна", "Молодь України", "Радянська освіта", "Сільські вісті", обласній і районній. Навіть у Торонто (Канада) 1968 року в Антології поезії "Слово і зброя" її упорядник Леонід Полтава вмістив два вірші часів війни свого друга Йосипа Дудки. Якась канадська газета передрукувала з "Радянської освіти" вірш "Біля картини "Лист султанові"... У видавництві "Радянський письменник" планується перша збірка поезій (про це видрукувано

навіть попередньо у видавничому плані). У Харкові мала вийти збірка для дітей "Зозуліні черевички".

Та коли 1972 року в Києві почалися арешти, Йосипа Дудку теж звинуватили в "буржуазному націоналізмі". Спершу йому запропонували на літоб'єднанні в Сумах виступити з осудом збірки "Червоне соло" Миколи Данька. Коли ж відмовився, почали звинувачувати (і доноси організували) в пропаганді українського слова й пісні, у зв'язках із закордоном і буржуазними націоналістами. Влаштували вдома обшук – забрали рукописи віршів, давні історичні книги. Порушили справу, викликали в Сумське КДБ, де мав давати письмові свідчення. Слідчим був Василь Іванович Ніколаєнко, який зачитав статтю про антирадянську діяльність, за якою "обіцяв" 5 років... Доля Дудки вирішувалася на вчительських зборах, усі гуртом шпетили, "Дудка спустився на дно". Врешті, педколектив Вовківської школи взяв на "перевиховання". Довго по району паплюжили на різних нарадах, чого тільки не вигадуючи про Дудчин "націоналізм".

Газети й журнали перестали його друкувати. Після 1972 – роки мовчання. "То гірше каторги", – сказав одного разу Йосип Михайлович. "Повторився для мене 1937 рік. Приречений на мовчання, вистояв, не писав ні "покаянних", ні "окаянних" речей, ні на кого не тикав пальцем... А ті, що мене ганьбили, сидять при портфелях і "перебудовуються" при перебудові". Боляче, бо "це трагедія життя, що не склалося, трагедія нереалізованої людської сутності" (із листа Йосипа Дудки 1989 року редакції журналу "Україна").

Ми жили в трагічну і сумну годину,
коли навіть чесним духом не стає –
Можна відректися роду і родини
і забути можна, хто ти є ...
Та не всі зрікались!.. І не всі забули,
хоч ламали крила всім лихі вітри.
Земле наша рідна! Дай нам знову сили,
щоб до тебе крильми й духом природи.

Лише незадовго до смерті Йосип Дудка отримав можливість друкуватися в місцевій та республіканській пресі. "Дуже повільно починаю воскресати "на крутосхилі сивих літ..." Добірку віршів дав журнал "Дніпро", видрукувані статті в "Молоді України", "Радянській освіті", "Сільських вістях", "Вітчизні". До видавництва "Радянський письменник" 1989 року знову подав рукопис збірки, мав позитивні відгуки письменників.

Не побачив єдиної своєї книжечки віршів "Собори душ", бо пішов із життя 22 листопада 1990 року (збірка видана 1993р.). Він прожив багатотрудні 75 літ. Казкове володіння краси з лісовими озерцями синьоцвіту пролісків і чистоводдям Сули зі срібними ліліями стало його життєвим прихистком. Роки вчителювання були плідними, принесли багато вдяч-

них вихованців: десь у Рівному працює радіожурналістом Олександр Оврамець, у далекому Кузбасі – член Спілки письменників Росії Микола Ничик, у Герасимівці – поетеса Ніна Коряченко, у Сумах – журналіст Володимир Салій...

Дудчин чарівний край вабив природою, теплом спілкування з людиною феноменальної пам'яті й широкої ерудиції. Йосип Дудка передплачував майже всі літературні (і не лише) газети й часописи. У його казковому царстві краси, Широкому Яру, побували талановиті митці: Роман Іваничук, Олександр Підсуха, Платон Майборода, Василь Большак, Микола Іщенко, Кость Гордієнко, Іван Вирган, Анатолій Космаченко, Володимир Мордань, Петро Ротач, Олександр Юрченко, Дмитро Білоус, Іван Гончар, Олександр Шугай, Павло Ключина, Данило Кулиняк, Наталя Околітенко, Володимир Затулівітер, Микола Гриценко, Олександр Вертіль, Дмитро Чередниченко, Володимир Коломієць...

У путі його завжди підтримували птахи-вірші.
І піду, померши,
голубими снами.
Чесне все довершать
ті, що йдуть за нами.

Н.Й.Карпенко (донька Й.М.Дудки).

Земляки у творчості Йосипа Дудки ***Пошуки, розвідки, дослідження***

До животворних криниць, до драматичних життєвих доль односельців та земляків завжди припадала спрагла до добра душа Йосипа Дудки, щоб черпати з них щедрю наснагу, котра матеріалізувалася потім у пломінке, образне слово поезій, нарисів, роздумів.

Багато віршів Дудки відтворюють вічну матерію селянського буття, характери, життєві дороги земляків. У часі вони охоплюють нелегкі людські долі від XVII ст. ("Остання дорога Калнишевського") і до наших, реформами розбурханих днів, а в просторі – автор зосереджує зіркий погляд публіциста на улюбленій темі – темі отчого краю. Він по-філософськи глибоко осмислює драматичне буття на різних вулицях і в хатах сусідів, знаходить переконливі, образні слова, щоб відтворити непоборну силу селянської віри, трагедії голодомору, війни, тяжких трудових буднів.

Не каторжани –
гнувся селянин, поки скона...
Лободяний, прісний маторжаник.
І голодна смерть біля вікна...

("Розгорни суворих днів сувої")

Дудка свято вірив, що в ріллю щовесни буде обов'язково кинудо зерно, із якого вродить хліб насущний, а з ним – і нова снага до життя. Саме в цьому переконують як герої його публіцистики, так і герої поезій. Поміж селянськими долями – десятиліття, а єднає їх віра в добру силу рідної землі, бо все тут – у Воцилисі, чи Вовківцях, "з ручок та з пучок"...

З ручок та з пучок

І хата, й поріг.

Хлібець рум'яний, що родить для всіх.

Глибоку філософію й етику хліборобської праці автор переконливо доносить у вірші "Жуки".

Лаконічні й водночас експресивні мовні та творчі засоби, що їх використовує Дудка, щоразу вивершують перед читачем складні й чисті людські натури, які можна було зустріти в оповіданнях Григора Тютюнника. Така за своєю досконалістю поезія "Різьбяр".

Та була у майстра вдача

дуже дивна... Чоловік

власне ймення не позначив,

а позначив тільки рік.

До вічних мотивів і проблем, що хвилювали Йосипа Михайловича, можна віднести проблему людського буття на землі. Показуючи життя в різних проявах, розповідаючи про різних людей, поет наштовхує читача на думку про неповторність кожної хвилини, передає йому власний біль. Він ніби прагне увіковічнити якісь швидкоплинні моменти, цікаві та яскраві особистості, що схвилювали його як художника. Так у поезії "Андріянова цегла" Дудка зображує надзвичайно драматичну картину: безповоротність життя конкретної людини, обіраного смертю.

Нема ні слив, ні мальв привітних,

Нема й хатини – лиш бур'ян,

Де жив невтома Андріян,

Жартун веселий і самітник.

Життя Андріяна протікало в буденних клопотах цеглярського ремесла, та неповторність його – поза сумнівом.

Біля гори була цеглярка,

І дід кормив дровами піч.

В одній сорочці, щоб не жарко,

Він бив пеняччя день і ніч.

Колов, трудився до знемоги,

Когось на поміч не просив!..

Здається й досі: край дороги –

Риплять із цеглою вози!..

Достатку дні не обіцяли.

Щось мав – на люльку, на обід...

Дві букочки (ініціали!)
На цеглі всюди ставив дід.

Смерть жартуна й веселого саїтніка, що весь час "трудився до знемоги", не припинила його існування, адже пам'ять про невтомного пічника не загубилася у вічності, вона живе в його справах:

А цеглу ще знаходять нині...
І дивно всім: – Ну й залізняка!..
Недарма ж букви на цеглині,
Як совісті довічний знак.

Гуманістичне вірування українців, що живе в глибинах народної свідомості, знаходить своє підтвердження сьогодні: душа, яка несла відповідальність за свої вчинки, переходить у безсмертя роду. Нині внучка цегляра Андріяна, така ж невтомна трудівниця, – відома художниця Роменщини Надія Володимирівна Полуян-Внукова. Її витвори мистецтва розбіглися далекими стежками, оповідаючи світ про красу неповторного роменського краю, який так любив і за долю якого вболівав Йосип Михайлович Дудка.

Тема знаменитих земляків знайшла своє втілення у віршах "Євген Адамцевич" та "Козацький женьшень".

Мова цих поезій вражає широтою й красою, які наче вихлюпують із глибин генної пам'яті народні мотиви, художній вимисел, історичні факти.

Хоча б на мить
Вернутися в село край лугу...
Сула... блакить... І шелестить
Там очеретець. Злу наругу
Забути б рад...

Дудка вмів знаходити оптимальний варіант фрази, дуже лаконічно, але глибоко показати в сюжетному вірші долю людини. У нього така невимушена, щира мова, гнучка й розмаїта строфіка, чітка й оригінальна рима, що свідчить про високу вимогливість автора до себе.

Багато його поезій пройняті пафосом гнівного, нерідко саркастичного розвінчання людинобогів, як у вірші "Флюгери". Тим-то він завжди всі діяння міряв із найвищої людської позиції – совісті:

... просто совість нас кличе до дії,
на високе рівняймо свій крок.

Чимало поезій Йосипа Дудки позначено глибоким художнім проникненням у саму суть явища, це справжні поетичні прозріння. Його особиста оцінка фактів історії рідного краю – гостра, діалектична, вільна від стереотипів: "людину шукаю, людину!" Мова ощадна, афористична, без декларативності. За вільним плином поетичної думки стоїть вимоглива праця гранослова, що так далеко "заплив на човні за женьшенем цілющого слова". А які журливі, ніжно-щемні інтонації у вірші "Старе подвір'я", яких тепер на кожному кроці по Роменщині та по всенькій Україні...

Сохне зелень. І коріння...
Тихі дні. І довгі ночі...
На світанку замість півня
хіба пугач прогогоче.

Для поезій Йосипа Михайловича характерні одухотворена інтимність, схильність до притчевої образності з повчальними кінцевими рядками. Визначальні її архетипи – родинне вогнище, дім, доля, пісня. Там, за якоюсь гранню вічно плинного часу, бачиться поетові те, що відійшло, відлетіло, відшуміло в житті, але не загубилося й не втрачено в пам'яті, стало скарбом душі, тривожною згадкою чи постійним невилгоюним болем.

Де ж ви, гості?.. Чи пропали?..
Чи згордились, пребагаті?..
Відбриніли, відспівали
Теплі двері в білій хаті.

Скільки проїнятої почуттям надії висловлює автор, коли веде мову про Сулу, Сумщину – "вишневу гілку України", де живуть його земляки. Щоб навчити нас любити рідну землю не напоказ, а непримітно, зате по-справжньому.

Його письмо не роблене, не натужне, а легке й просте.

І мальви гублять ще насіння,
цвітуть в обіймах лободи...
І ждуть уперто воскресіння
криниці давні і сади.

У 1940 році Олекса Ющенко, який вів відділ літератури та мистецтва в одній із чернігівських молодіжних газет, надрукував вірш Дудки "Весняний етюд". Ющенко пише про цю поезію: "Така легка, прозора акварель – лагідний її тон викликає відповідний настрій – спокійного споглядання краси..." І ця краса – наша, вовківська, загребельська, пустовійтівська.

І лине хвиля кострубата,
І жайворонок вдаліні...
З води берізки, мов дівчата,
Бредуть, всміхаються мені.
І на підгір'ї, де з криниці
Збігає струменем вода,
Найперший пролісок очиці
До сонця ніжно поверта.

У листах Дудка завжди додавав: "... Прибувай обов'язково на проліски".

На його уроках учні чули багато оповідань про славне місто Ромни, Іллінську ярмарку, славетного кобзаря Адамцевича, народного артиста республіки Степана Шкурата, скульптора й режисера Івана Кавалерідзе...

Йосип Михайлович казав: "Народ наш має великий поетичний хист. Ось тільки вдумайтеся: навіть назви сіл які поетичні: Погожа Криниця й Правдюки. То ж не від "брехні" й пішла назва! А хутірець Широкий Яр! І Скрипалі – наведе на думку, що там здавна була музика..."

У листах до письменників запрошував відвідати його нову хату. Хвалився Олексі Ющенкові: "Гостей чекає цілющий березовий сік. Кращого напою не знайти в цілому світі!" Знав історію, народні перекази, легенди про рідний край.

Ліричний тон не покидав його ні в поезіях, ні в листах до друзів: "А хвилі хлюпають до самої хати, віддаль – не більше п'яти-шести метрів. Повінь на Сулі в цьому році велика, але хмарність робить її непривітною, сірою й злою".

Як же самі земляки оцінюють творчість Дудки, що говорять про нього?

Я народилася у Вовківцях, де Йосип Михайлович довгий час учителював. Його уроками живляться й понині ті, із ким мені довелося розмовляти. Федір Макарович Мусієнко, однокласник Леоніда Полтави, із яким Дудка товаришував у дитинстві та бігав по книжки, як тоді казали, на Фабриччине, до діда Привоя, дуже тепло відгукується про обох – і Дудку, і Полтаву. Йосип Михайлович і коротенького вірша написав, згадуючи свої перші уроки ерудиції, які отримав від діда Привоя.

Нагідки і цвіт красолі,
Збоку – м'ята, деревій.
А на призьбі, на осонні,
Примостився дід Привій.
Хоч привіявся здалека,
Та прижився він як свій.
Хтось сказав: Мартин Задека –
Наш оракул-чародій.

Федір Макарович почав ходити до Вовківської школи з 1927 року. Пригадує, що на той час навчальний заклад був великим, до нього ходили учні з навколишніх сіл та хуторів. Одним із таких був і Йосип, що кожного ранку вирушав із Широкого Яру назустріч безмежному світові знань, долаючи на човні хвилі стрімкої Сули. За словами Федора Макаровича, він пам'ятає Дудку старшокласником. Любили всі Йосипа за його відвертий характер, міцну силу волі, світлий розум. А те, що був бешкетником, ну що ж, ніхто з нас не ідеальний... Він зростав жвавим хлопцем, а разом із тим – чесною, справедливою людиною.

Тепло відгукується про Йосипа Дудку колишній учень Вовківської школи Сергій Горбик, який, до речі, і сам раніше любив римувати, підписуючи вірші жартівливим псевдонімом Опанас Сльоза. "Йосип Михайлович Дудка запам'ятався нам із Володимиром Салієм зустрічами

на березі Сули. Вражають його впевненість і віра в незалежність України. Він сподівався дожити до цих днів. А ще дивувала його обізнаність у багатьох сферах життя: міг годинами цитувати поетів, розповідати про випадки зі знаменитостями. Йосип Михайлович казав, якщо хтось хоче з ним поспілкуватися, нехай вивчає українську мову".

Зазнайомилася з Любов'ю Йосипівною Роженко – спочатку ученицею, а потім і колегою Йосипа Михайловича. Любов Йосипівна щиро відгукується про свого наставника. Вона пригадує: "Після війни був дефіцит підручників. Не всі учні мали зошити, тому Дудка диктував нам матеріали уроків, вірші, які потрібно було вивчати, виключно з пам'яті. Ми занотовували до зошитів основне. Це був вимогливий, але справдливий учитель".

Часто згадує про свого наставника й жителька Вовківця Надія Миколаївна Гринько: "Йосип Михайлович хотів, щоб кожен учень знав рідну мову, хоч і викладав у нас російську. Він розумів дітей, завжди йшов їм назустріч, ніколи не відмовлявся пояснити ще раз незрозумілий чи не добре засвоєний матеріал. Був доброю та щирою людиною, поважав учнів та колег".

У пам'яті багатьох односельців, земляків, учнів він залишив глибокий і неповторний слід.

А.Приліпко

ДОДАТОК

Зміст випусків збірника "Література та культура Полісся" 1990–2010 рр.

Збірник засновано в 1990 р. проф. Г.В.Самойленком

1990

Випуск 1. Ніжинська вища школа (1820–1990)

Ніжинська гімназія вищих наук (1820–1832)

Вступні статті до розділів – Г.В.Самойленка

Михальський Е.Н., Самойленко Г.В. Основание Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине	6
Бобырь А.В. Из истории Нежинской и Новгород-Северской гимназии	35
Киченко А.С. Нежинская гимназия и формирование представлений Гоголя о древнерусской культуре	37
Маремпольський В. Відлуння Ніжинського періоду	38
Якубина Ю.В. О преподавании курса словесности в Гимназии высших наук князя Безбородко	40
Матюхова Г.А. Роль педагогики сотрудничества в формировании личностных установок и эстетических идеалов Гоголя-гимназиста	41
Кричевская К. Граф Г.А.Кушелев-Безбородко – издатель и редактор журнала "Русское слово" (1859–1862 гг.)	43

Ніжинський історико-філологічний інститут. Проблеми розвитку літературознавства, історії та лінгвістики

Белая А.С. Из истории лингвистических исследований в Нежинском историко-филологическом институте (наследие А.С.Будиловича)	48
Добродомов И.Г. А.С.Будилович и проблемы народной школы в дореволюционной России	50
Стрелкова Н.М. Вопросы морфологической структуры слова в работе А.С.Будиловича "Анализ составных частей славянских слов с морфологической точки зрения"	51
Евсеев Ф.Т. О научной и учебной деятельности Г.А.Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте	52
Амбокадзе Л.С. Вопросы изучения былин в работах М.Н.Сперанского	54

Киричок Г.А. М.Н.Сперанский о Гоголе и Нежинской школе	55
Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В.К.Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте	57
Пінчук Т.Д. Педагогіка в Ніжинському історико-філологічному інституті ..	59
Костенко І.П. Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті (1905–1907 рр.)	61
Данилов В.В. Воспоминания о Нежинской гимназии конца XIX ст.	63

Вихованці Ніжинської вищої школи дореволюційного часу і їх творча спадщина

Гулак А.Н. П.Г.Редкин и украинская культура (К истории вопроса)	77
Сокольська М.Г. Учений із світовим ім'ям (Ю.Ф.Карський).....	78
Зеленько А.С. Ю.Ф.Карський про українсько-білорусько-російсько-польські взаємодії	80
Озаровский О.В., Долгов Ю.С. Формирование русского литературного языка как совокупности определенных качеств и свойств в концепции Е.Ф.Карского	81
Козак Р.В., Марчук Л.Н. К вопросу об изучении Е.Ф.Карским синтаксиса древнерусских летописей	83
Корчиц М.А. Конструкции с <u>быть</u> в "Белорусах" Е.Ф.Карского: структура, значение, функция	84
Ринберг В.Л. П.О.Потапов – воспитанник и последователь Нежинского филологического направления	85
Кочерган М.П. Вопросы лексикологии в лингвистическом наследии П.О.Потапова	87
Волков А.Р. Діяльність Р.М.Волкова на царині української фольклористики	88

Ніжинська вища школа після революції

Смирнов А.А. Профессор Нежинского института В.И.Резанов (1867–1936) как историк литературы	94
Карпеко А.А. Из воспоминаний о Нежинском институте 20-х годов	95
Бойко О.Д. Здійснення українізації Ніжинського інституту народної освіти (1823–1926 рр.)	102
Ткаченко В.В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови у 20-х рр.	103
Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед	104
Сахненко Л.О. М.Ф.Даденков – випускник Ніжинського історико-філологічного факультету	105
Сердюк П.О. Поезією зачаровані (з життя літстудії інституту)	106

**Письменники – випускники Ніжинської вищої школи
та їх творчість**

Михед П.В. Писатели Нежинской литературной школы в суждениях и оценках В.Г.Белинского	111
Кривонос В.Ш. Гоголь и традиции древнерусской культуры.....	112
Жаркевич Н.М. "Вечера на хуторе близ Диканьки"	
Н.В.Гоголя в литературно-критической интерпретации 50–70-х годов	113
Коваленко В.Г. Особенности лексического состава повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка"	115
Слюсарь А.А. Жанровые особенности рассказов "Вечер накануне Ивана Купала" Н.В.Гоголя и "Гробовщик" А.С.Пушкина...	116
Мусий В.Б. Изображение казачества в произведениях Н.Гоголя и Н.Кукольника	117
Сенько И.М. Функции собственных имен в исторических повестях Гоголя.....	118
Чумак Т.М. Фольклорные истоки повести Н.В.Гоголя "Страшная месьть"	120
Арват Н.Н. Художественное время в повести Н.В.Гоголя "Страшная месьть"	122
Нещерет Е.И. Гиперболизация как способ создания экспрессивности в повести Н.В.Гоголя "Пропавшая грамота"	123
Переверзева Н.А. Некоторые принципы выявления символической образности в прозе Гоголя ("Вий")	124
Сидоренко В.А. Категория художественного времени в повести "Невский проспект" Н.В.Гоголя	126
Ивасенко Л.А., Колмогорцева Н.М. Модальная структура текста повести Н.В.Гоголя "Невский проспект"	127
Денисов В.Д. "Портрет" Н.В.Гоголя и русская повесть о художнике начала 1830-х гг.	128
Донцу Н.Ф. Метонимия в Петербургских повестях Н.В.Гоголя как закономерный элемент стиля автора	130
Гончаров С.А. "Внешний" и "внутренний" человек Н.В.Гоголя и философия Г.Сковороды (эстетика слова и моральная философия)	131
Клыпа Н.И. Изобразительные функции сложных субстантивных словосочетаний в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	133
Букарева А.Н. Употребление и функции деепричастий и деепричастных оборотов в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	135
Кривошей Н.И. Антропонимы в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	136
Живоглядов А.А. Образная реконструкция ономастикона гоголевских произведений	138
Волкова Л.П. Сколько главных героев в комедиях Гоголя?.....	139
Гетман И.М., Кузьмина А.И. Художественные произведения Н.В.Гоголя как прецедентные тексты	141
Гетман Л.И. Особенности гоголевских заголовков	143
Шапалова Л.И. Прагматические номинации адресата речи в произведениях Н.В.Гоголя	144

Мельниченко О.Г. Жест в творчестве Н.В.Гоголя.....	145
Маевская Т.П. Гоголь-гимназист в "Путишце" Н.С.Лескова.....	147
Сидоренко О.О. До проблеми виховання особистості у прозі Гоголя, Куліша, Панаса Мирного	148
Олійник В.М. М.В.Гоголь і М.П.Драгоманов.....	149
Черников И.Н. Мережковский и Гоголь	150
Доманский В.А. Гоголевские традиции в романе М.Булгакова "Мастер и Маргарита"	152
Яблоков Е.А. Традиции Н.В.Гоголя и творчество А.П.Платонова ("Мертвые души" и "Чевенгур")	153
Лиюкумович Т.Б. Гоголевские традиции в трилогии Якуба Коласа "На росстанях"	154
Шошура С.Н. Гоголевские традиции в романе М.А.Шолохова "Поднятая целина" (мотив возмездия)	155
Чернов Б.А. География в жизни и творчестве Н.В.Гоголя	156
Петровская С.С., Черников И.Н. "Драматическая фантазия" Н.В.Кукольника "Торквато Тассо": жанровые и стилистические особенности.....	158
Аркадьева Т.Г. Специфика семантического объема слова в исторической прозе Н.Кукольника	159
Грязнова А.Т. Лексико-семантическая организация текста повести Н.В.Кукольника "Психея"	160
Проничев В.П. О синтаксических конструкциях, передающих особенности разговорной речи, в драматических произведениях Н.Кукольника	162
Волочай М.П. Образность разговорных фразеологических единиц в художественном тексте (на материале произведений Н.В.Кукольника)...	163
Кобернюк П.М., Кобернюк Т.Г. Є.П.Гребінка у боротьбі за народну освіту	164
Журавльова Н.М. Є.П.Гребінка і питання розвитку української мови	166
Міхно О.А. Євген Гребінка у сучасній йому критиці.....	167
Неділько Г.Я. Образ Богдана Хмельницького у поемі Є.Гребінки "Богдан" і в творах Т.Шевченка	169
Мостова Л.Б. Фольклорні мотиви в творчості Є.П.Гребінки	170
Белоусова Н.К. Є.П.Гребінка и Д.В.Григорович	172
Нагорная Н.М. Є.П.Гребенка и Ф.М.Достоевский ("Петербургская сторона" и "Петербургская летопись")	173
Охріменко О.М. Фольклоризм поезії В.Забіли.....	174
Мозолюк О.М. Народнопісенні елементи в поезії Віктора Забіли	175
Калашник В.С., Савченко Л.Г. Мовностилістичні особливості лірики Віктора Забіли	176
Чугуй О.П. Драматургічні елементи в ліриці В.Забіли	177
Михед Т.В. Жанровые особенности повестей Я. де Бальмена	178
Середа В.Т. Фольклорні джерела стилю українських поезій О.Афанасьєва-Чужбинського.....	179
Мужеловська Л.В. Народнопісенні джерела поезій О.Афанасьєва-Чужбинського.....	180

Статсєва В.І. Роль Л.І.Глібова в розвитку й поширенні українського слова (до історії видання "Черниговского листка")	182
Майборода А.В. До проблеми категорії "образу автора" в байках Леоніда Івановича Глібова	184
Ілляшенко М.А., Сірик В.М. Функціонування прислів'їв та приказок у байках Л.І.Глібова	185
Неділько О.Д. Лексико-семантичні особливості мови байок Л.Глібова	186
Міхальчук Т.Р. Францішак Багушэвіч аб нацыянальнай мове.....	188
Прашкович Л.И. К вопросу о языке и стиле поэзии Ф.Богушевича	189
Іванов В.П. Особенности языка Францишка Богушевича	190
Олехнович Н.Н. Фразеология Ф.Богушевича в системе белорусского языка.....	191
Астаф'єв О.Г. Образ автора в циклі Ф.Богушевича "Песні"	193
Куликова З.М. М.В.Гербель – перекладач і популяризатор творів українських письменників	194
Костюк Б.О. М.В.Гербель і перші переклади Т.Г.Шевченка на болгарську мову	195
Гориславец В.І. І.Франко та О.Кониський	196
Гадзинський О.Є. Вплив поетики неокласиків на творчість М.Сайка	198
Будівський П.О., Пінчук Т.С. Роман Юрія Збанацького "Червона роса" з огляду композиції.....	199
Кобилянська М.Ф. Кобилянський І.Ю. Парцельовані конструкції у мові творів Ю.Збанацького	200
Кочерган Ю.Ф. Образ природи і тема любові до рідної землі в художньому мисленні Є.Гуцала.....	201
Мисливець Н.М. Комічне у трилогії Євгена Гуцала "Позичений чоловік", "Приватне життя феномена", "Парад планет"	202
Ковальчук О.Г. Роман Є.Гуцала "Позичений чоловік" у контексті стильового розвитку української прози 70-х років	204
Віняр Г.М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі Є.Гуцала	205
Коломієць Л.І., Шелемеха Г.М. Способи створення зорового образу в новелах Є.П.Гуцала	206
Бойко В.М. Особливості функціонування фразеологічних одиниць у творах Євгена Гуцала	207
Вербицька О.А. До специфіки створення образності мови Євгена Гуцала	208
Сікорська З.С., Терновська Т.П. Лінгвостилістичний аналіз новели Є.Гуцала "Пісня про мить"	209
Крутиус В.П. Таїсія Шаповаленко: початок творчого шляху	210
Пугач В.М. Про деякі особливості вживання предикативних форм на -но (-ено), -то у творах молодих письменників Чернігівщини	211
Арват Ф.С. Ніжинський педагогічний інститут і перебудова	212

**Випуск 2. Літературні регіони Полісся
та видатні його представники**

Самойленко Г.В. Полісся та проблеми регіонального вивчення літератури 3

Літературні регіони Полісся та видатні його представники

Марисова И.В. Поэтизация природы в "Слове о полку Игореве"	20
Моисейчик А.А. Региональные особенности брестско-пинского Полесья в литературе	22
Гулак А.М. П.Я.Лукашевич в критиці В.І.Даля (до історії питання)	24
Самойленко С.Г. Нежинский товарищ Н.Гоголя (Н.Я.Прокопович)	32
Мацапура В.И. Полесье в творчестве Антония Погорельского	43
Агаева Т.И. К вопросу о влиянии гоголевского мифа о Петербурге на творчество Е.Гребенки	45
Нагорная Н.М. "Физиологический очерк" или "Воскресный фельетон"? (Е.П.Гребенка и Ф.М.Достоевский в 40-е годы XIX века)	51
Михед П.В. В.Г.Белинский о писателях нежинской литературной школы	57
Орехова Л.А. Авторский лик или фантазия? (И.С.Тургенев и его повесть "Поездка в Полесье")	62
Маевская Т.П. Литературные памятники Дмитрию Алексеевичу Лизогубу (С.М.Степняка-Кравчинского и Л.Н.Толстого)	68
Маремпольський В.Ф. Образи запорожців-січовиків у романі П.Куліша "Чорна рада"	74
Хом'як Т.В. Трагічне як героїчне в малій прозі Грінченка (на прикладі оповідання "Олеся")	78
Коцюбинський Ю.Р. М.Коцюбинський та чернігівська "Громада"	80
Бойко Н.І. Синонімічні фігури повісті М.М.Коцюбинського "Фата моргана"	85
Самойленко Г.В. Спадщина М.Коцюбинського в роки Великої Вітчизняної війни	86
Олійник В.М. Письменники Полісся у сприйманні та оцінці Т.Романченка	93
Гориславець В.І. Фольклорно-етнографічні зацікавлення О.Кониського	100
Михед П.В. Р.М.Волков и В.И.Резанов	105
Журавльова Н.М. П.Г.Тичина і народна пісня	109
Безобразова Л.Л. Мовний синкретизм як художній засіб у ранніх творах П.Тичини	112
Ковальчук О.Г. Мемуари як спосіб самопізнання (особливості формування духовного світу героя у повісті О.Довженка "Зачарована Десна")	118
Пугач В.М. Про деякі семантичні та стилістичні особливості предикативних форм на -но (-ено), -то у літературних казках В.Короліва-Старого	124
Лебедзеу У.А. Палескія рамани Георгія Марчука	126

Барабаш С.Г., Бондаренко Г.С. До питання про поетику пісенного світу Олекси Ющенко.....	127
Астаф'єв О.Г. Поетична творчість Дмитра Іванова	129
Смаль І.В. Культурно-інформаційний потенціал рекреаційної системи Чернігівської області	133

1992

Випуск 3. М.В.Гоголь – випускник Ніжинської гімназії вищих наук та його творчість

М.В.Гоголь у Ніжинській гімназії

Самойленко Г.В. Ранній період творчества Н.В.Гоголя.....	5
Жаркевич Н.М. Н.В.Гоголь и И.Г.Кулжинский (к вопросу о становлении исторических взглядов)	25
Денисов В.Д. Ученик-учитель (к истории взаимоотношений Гоголя и Кулжинского).....	32

Вивчення спадщини М.В.Гоголя на сучасному етапі

Евсеев Ф.Т. Об источниках "Славянской мифологии" Н.В.Гоголя.....	36
Карташова И.В. О романтизме Гоголя ("Вечера на хуторе близ Диканьки").....	48
Ключко Л.В. Стилистические функции однородных членов предложения в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя	60
Коваленко В.Г. О лексическом своеобразии повести Н.В.Гоголя "Старосветские помещики"	65
Чумак Т.М. Традиции украинских исторических песен "про зраду" и "поруйнування" (уничтожение) Запорожской Сечи в повести Н.В.Гоголя "Страшная месть"	73
Кирилюк З.В. "История русов" – источник незавершенного романа Н.В.Гоголя о нежинском полковнике – гетмане Острианице	76
Гончаров С.А. Некоторые проблемы интерпретации гоголевского текста	85
Агаева Т.И. Гоголевский миф о Петербурге	88
Арват Н.Н. Синтаксические доминанты повести Гоголя "Портрет"	94
Сидоренко В.А. Художественное время в повести "Нос" Н.В.Гоголя ...	110
Панфилов М.П. Структурно-содержательные характеристики прозаического монолога повестей Н.В.Гоголя	114
Александрова И.В. Литературный генезис образа лжеца в "Ревизоре" Н.В.Гоголя (Н.В.Гоголь и А.А.Шаховской)	120
Бассак Т.Ф. Паралингвистическая ситуация в произведениях Н.В.Гоголя как отражение национальной украинской жестовой специфики.....	126
Шульженко В.Г. Литература в духовном становлении подростка (к изучению жизни и творчества Н.В.Гоголя в школах Черниговщины).....	133
Лиюкумович Т.Б. Традиции гоголевской сатиры в дореволюционном творчестве Янки Купалы.....	137

Арват Ф.С. Перші переклади творів М.В.Гоголя на українську мову	138
Арват Ф.С. М.П.Старицький як перекладач	150
Новикова М.А., Шама И.Н. Космическая символика Н.В.Гоголя и ее передача в переводе ("Ночь перед Рождеством")	161

1994

**Випуск 4. Наука, архітектура, живопис, театр Ніжина:
до 1000-ліття заснування міста**

Самойленко Г.В. Проблеми вивчення культури Ніжина	3
--	---

Сторінки наукового життя Ніжина

Ковальчук О.Г. Особливості трактування поняття "серце" у філософській спадщині Х.Екеблада	12
Самойленко А.Г. Нежинский период деятельности Н.Х.Бунге (1845–1850)	16
Шевченко В.М. З історії статистико-етнографічних досліджень О.Русова на Ніжинщині	26
Зільберман Е.Л. Маловідомі сторінки життя С.П.Корольова	30
Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр.	38
Бойко В.М., Бойко О.Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації	47
Качуровський І. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка	53
Костенко І.П. Доцент І.Я.Павловський: життя та доля	56
Смельянов В.М. З когорти нескорених: Професор Є.А.Рихлик	59
Ленченко Н.О., Литвиненко Л.І. Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського	63

Мистецьке життя Ніжина

Самойленко С.Г. Розвиток мистецтва в Ніжині у XVIII столітті	69
Качалова Т.В. Побутування весільного обряду у місті Ніжині	87
Самойленко С.Г. Великое достояние художественной культуры: картинная галерея в Нежинском пед. институте	92
Самойленко Г.В. Творчий пошук триває: актриса Т.В.Коршикова	104
Евстафьева Е.Н. Под крылом Мельпомены (из воспоминаний)	108

Церква і церковні діячі

Дьяков В.А. Эпистолярное наследие Лазаря Барановича как источник изучения его церковно-политической деятельности	115
Астаф'єв О.Г. Стефан Яворський у Ніжині	134
Симоненко В.І. УАПЦ в Ніжині	143

Качанівка

Кожедуб М.В. До питання історії Качанівської садиби	148
Мищенко Р.В. В.В.Тарновський (молодший) – меценат, колекціонер, ліберально-громадський діяч другої половини XIX ст.....	151

1994

Випуск 5. Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження

Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина: Перші театральні трупи в Ніжині. М.Заньковецька та її роль в театральному житті Ніжина. Видатні діячі культури Ніжина кінця XIX – початку XX ст.....	3
Галабутська Г.М. Марія Заньковецька і Микола Садовський	57
Тобілевич Б.П. М.К.Заньковецька і П.К.Саксаганський	62
Бабанська Н.Г. Творчі взаємини Марії Заньковецької і Бориса Грінченка.....	65
Білецька Л.К. М. Заньковецька у творах І.К.Карпенка-Карого.....	70
Лемещенко Г.С. Релігійні мотиви в сценічній творчості Марії Заньковецької	72
Шев'якова К.С. М.К.Заньковецька і вчені	78
Томашпольська Л. І. М. Заньковецька на захисті репресованих	85
Владимирова Н.В. 25-літній ювілей сценічної творчості М.К.Заньковецької очима кореспондентів газети "Рада"	88
Пісун В.М. Симон Петлюра про Марію Заньковецьку	90
Голота В.В. М.Заньковецька і театральна освіта в Одесі (1915–1927)	93
Малахатко Л.І. Марія Заньковецька й українська поезія 20-х рр.	95

1995

Випуск 6. Ніжинська вища школа і проблеми розвитку освіти, науки, літератури

Ніжинська вища школа: проблеми освіти, науки

Михальський Е.Н. В.Г.Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко.....	1
Любченко В.Г. Науково-педагогічна діяльність І.С.Орлая в Ніжині ...	23
Киченко А.С. Нежинская Гимназия высших наук и культурные традиции начала XIX века.....	33
Кирилюк З.В., Жаркевич Н.М. К проблеме создания летописи жизни и творчества Н.В.Гоголя	35
Мишуков О.В., Вольский С.Б. Проблема историзма в эпистолярном наследии Н.В.Гоголя-гимназиста	42
Супронюк О.К. Из разысканий о Н.Ю.Артынове, авторе воспоминаний о Н.В.Гоголе и Н.В.Кукольнике в Нежинской гимназии	44
Давиденко Ю.Н. К.Базили и его очерки о Ближнем Востоке	48
Ковальчук О.М. М.О.Лавровський – реформатор вищої школи у Ніжині	54

Карпенко М.А. М.А.Максимович и Нежинская филологическая школа: к проблеме творческих связей и полемических взаимодействий....	58
Белая А.С. Роль Нежинской высшей школы в развитии лингвистических традиций	80
Таран Л.В. Об эволюции методологических основ французской, русской и украинской историографии (70-е гг. XIX – нач. 30-х гг. XX в.)	84
Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – 1-й чверті XX ст. (історико-бібліографічний огляд)	90
Моцяка П.П. Ніжинська сторінка життя і діяльності В.К.Піскорського.....	108
Самойленко О.Г. Є.М.Щепкін – видатний вчений-історик, педагог та громадський діяч	114
Падун Н.О. Педагогічні погляди П.О.Заболотського	120
Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям	126
Ростовська О.В. Участь викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородько в національно-демократичних перетвореннях 1917 р.	136
Кондрашов В.Ф. Події 1933 р. в Ніжинській вищій школі	139
Марисова І.В. Орнітологія в Ніжинській вищій школі	141

Мистецтво, освіта та література Полісся

Самойленко С.Г. Монументальне мистецтво Ніжина у XVIII	144
Сидоренко Т.О. Місцеві дослідники творчості Івана Величковського ...	150
Демченко Т.П., Онщенко В.І. Земські діячі Чернігівщини у боротьбі за впровадження української мови в початковій школі	153
Зільберман Е.Л. Маловідомі сторінки життя Феддерсів	160
Забарний О.В. Образ сучасника в творах студійців Ніжинського педагогічного інституту (1970–1990)	174
Дробот П.М. Про вірші Анатолія Шкуліпи	181
Пригоровський В.М. Газета "Ніжинський вісник"	190

1996

Випуск 7. Випускники Ніжинської вищої школи і їх творчість: до 175-ліття заснування інституту

Коваленко В.Г. Произведения Н.В.Гоголя – источник народоведения	3
Сенько И.М. Смысл названия цикла повестей "Вечера на хуторе близ Диканьки"	8
Нещерет Е.И. Интенсивность и семантическая структура повестей Н.В.Гоголя (на примере сборника "Миргород")	11
Дуб Л.М. Тематические группы антропонимов и их стилистические функции в текстах повестей Н.В.Гоголя "Миргород"	16
Зеленский А.Г. Мифопоэтика повести Н.В.Гоголя "Страшная месь" ...	19
Поддубная Р.Н. Таинственный круг Хомя Брута (фольклорные и литературные параллели)	21
Кирилюк З.В. Творческое осмысление народного поверья в произведениях А.Пушкина, Н.Гоголя, О.Сомова	35

Арват Н.Н. Ритм в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	43
Андреева Я.Ф., Арват Н.Н. Употребление колоративных прилагательных в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	62
Денисов В.Д. О генезисе исторического фрагмента "Кровавый бандурист" Гоголя	74
Агаева Т.И. Мифологизация мечтателя в Петербургских повестях Н.В.Гоголя	79
Морозов Ю.Г. Художественное время в повести Н.В.Гоголя "Нос"	84
Каталкина В.В. "Невский проспект" как пролог Петербургского цикла Гоголя	86
Агаева Т.И. Миф о самозванце в гоголевском Петербургском тексте ...	91
Ковальчук О.Г. Страх як спосіб організації суспільного життя (комедія М.Гоголя "Ревізор")	99
Михед П.В. Гоголь и Сильвио Пеллико	103
Поддубная Р.Н. Музыкальное звучание фантастического мира (опыт Гоголя в литературной судьбе мотива)	113
Маевская Т.П. Чехов во владениях царя степи – Гоголя	130
Свербилова Т.Г. Рецепция гоголевского начала в русской литературе 60–70-х годов XIX века и роман-хроника Н.С.Лескова "Соборяне"	135
Гаврикова И.Ю., Михеев В.О. К вопросу о гоголевской традиции в русском символизме	137
Московкина И.И. Сюжетная ситуация встречи с прекрасной незнакомкой в "Невском проспекте" Гоголя и "Дневнике Сатаны" Л.Андреева	139
Зибко Т.М. Н.Гоголь в оценке В.Ходасевича	142
Гудошник О.В. Опыт типологического анализа бесовства в русской литературе XIX – XX веков (Н.В.Гоголь "Вий" и М.И.Цветаева "Молодец")	146
Вишневская Г.П. Традиции Гоголя в творчестве Булгакова	149
Дубравин В.В. Методологические предпосылки анализа музыкально-сценических произведений на сюжеты Н.В.Гоголя	151
Кузьмич О.М., Масицька Т.Є. Поетика байок Є.П.Гребінки	154
Неділько О.Д. Народнорозмовні елементи у мові байок Є.Гребінки	156
Демешко І.М. Особливості найменування осіб та предметів у байках Є.П.Гребінки	159
Михед П.В., Михед Т.В. И.А.Крылов и украинская реалистическая басня (Е.Гребенка, Л.Глибов)	165
Масицька Т.Є., Кузьмич О.М. Словесно-художня майстерність Леоніда Глібова	175
Пашченко В.М., Ілляшенко М.А. Декодування відадієктивних прикметників у байках Л.І.Глібова	177
Швец Н.В. Семантико-стилістичні функції фразеологізмів дієслівного типу у мові байок Л.І.Глібова	181
Конюшкович М.И. Нежинский период – точка отсчета научной деятельности академика Е.Ф.Карского	185
Бойко Н.І., Давиденко Л.Б. Градуальний ряд фразеологізмів-синонімів у контексті мовотворчої практики Є.Гуцала	188

**Випуск 8. Особливості розвитку культури Полісся
XVIII–XX ст. та видатні її діячі
(Л.Баранович, І.Орлай, Ф.Гумілевський, О.Русов, М.Грот,
С.Русова, В.Резанов, Ф.Стравинський, М.Ге, В.Лесючевський та ін.)**

Григорьев А.В., Сарачев И.Г. О времени гибели роменской культуры	3
Черненко О.Є. Легенди про кургани Чернігівщини.....	7
Кравченко М.І. Політична діяльність Л.Барановича	9
Лимар Е.М. Філософські засади творчості Л.Барановича	12
Чорний О.О. Антропологічне вчення Чернігівського літературно-філософського кола.....	15
Мицик Ю.А. До історії чернігівської друкарні XVII–XVIII ст.	18
Пугач В. М. Особливості функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на но-, то- у джерелах ораторсько-учительної прози української мови другої пол. XVII – першої пол. XVIII ст.	21
Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Городище І.Мазепи на Гончарівці в Батурині	24
Манько М.О. Початкова освіта та населення в Сумському полку за переписом 1732 р.	27
Удод О.П. Становлення мережі початкових навчальних закладів на Чернігівщині наприкінці XVIII ст. (за архівними даними)	32
Минина Н.Е. Особенности функционирования островных говоров в близкородственном языковом окружении (на материале русских говоров в Украине и Белоруссии).....	37
Набок Л.М. Ташанський парк на Переяславщині	41
Шевченко В.І. Перспективи дослідження філософської культури Чернігівщини.....	44
Васильев К.К. И.С.Орлай и Н.В.Гоголь	47
Кирилюк З.В. Рукописні пам'ятки розвитку культури та літератури Поліського краю	49
Дупленко Ю.К. Видатні медики – вихідці з Полісся на межі XVIII–XIX ст.	54
Тарасенко О.Ф. Філарет Гумілевський як дослідник монастирських бібліотек та архівів Чернігово-Сіверщини	56
Тронько Т.В. З історії міністерських жіночих гімназій та прогімназій Лівобережної України другої половини XIX ст.	59
Рахно О.Я. Діяльність Олександра Русова на Чернігівщині в 90-х роках XIX ст.	62
Шевченко В.М., Куп'янська С.О. Д.І.Яворницький і Чернігівщина	65
Абросимова С.В. Творчі стосунки Д.Яворницького з інтелігенцією Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст.	69
Кулик В.В. Дмитро Іванович Журавський.....	72
Бойправ М.Д. М.Я.Грот і Ніжинський історико-філологічний інститут....	73
Лисенко С.М. Професор Василь Незабитовський	77

Самойленко С.Г. Бібліотека Ніжинського історико-філологічного інституту та формування її фондів.....	79
Самойленко О.Г. Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи у другій половині XIX ст.....	84
Пінчук І.М. С.Русова про розвиток національної школи у різних народів Росії	90
Коваленко Є.І., Пінчук Т.Д. Роль Ніжинської вищої школи у розвитку педагогічної науки і практики.....	94
Сахненко Л.О. О.Ф.Музиченко – випускник Ніжинської вищої школи.....	98
Гречишкина О.М. Фонетический метод обучения чтению (из наследия Нежинского историко-филологического общества).....	101
Родін С.М. Славістичні ідеї професора П.О.Заболотського	103
Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства	105
Яушева-Омельянчик Р.М. Доля і трагедія Ніжинського міністерства	107
Литвинова Т.П. Людина і її справа: життєвий шлях і творчі пошуки Євгенії Спаської (до історії вивчення ніжинських кахлів)	111
Белкіна Н.І. Проблеми підготовки вчителів у педагогічній спадщині М.І.Демкова	119
Малиневська В.М. Музеї Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. як історико-культурні центри	123
Наумов С.О. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: спроба кількісної характеристики.....	126
Головченко В.І. Вільна громада РУП на Чернігівщині	129
Кікіс І.В. З історії музично-культурного життя Лівобережної України другої половини XVII – кінця XIX ст.....	132
Пономаревський С.Б. Аграрний аспект свята Івана Купала та його пісенності на Чернігівщині	134
Парфентьєва І.П. Стиль хорової творчості А.Веделя.....	139
Васюта О.П. Музична критика на Чернігівщині в другій половині XIX ст... ..	141
Онищенко Н.П. Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, визначний співак.....	145
Кавунник О.А. Ніжин музичний (до проблеми музичного краєзнавства).....	146
Стрєлков О.Т. А.Ф.Проценко – видатний музикант, педагог, особистість.....	149
Дорохина Л.А. Богослужбное пение в музыкальной культуре Чернигова (на примере духовных концертов начала XX века).....	153
Кобернюк П.М. Українське кобзарство в оцінці прогресивних учених та діячів культури	158
Пономаревський С.Б. Сучасний фольклор Чернігівського Полісся і пісенність релігійного спрямування	161
Коломієць О.Р., Остронос Г.М. Театральна Переяславщина.....	164
Веселовська Г.І. Українська театральна культура в дослідженнях В.Резанова	169
Воронов В.І. Деякі проблеми вивчення українського живопису в працях О.М.Лазаревського	171

Тира Н.Г. Микола Миколайович Ге (чернігівський період творчості) ...	174
Руденко Л.М. О.Г.Якимченко: роки роботи в Держзнаці	175
Понюмар О.П. Георгій Нарбут як національний графік України	177
Уривалкіна Т.О. Володимир Лесючевський: краєзнавець етнограф, мистецтвознавець	178
Матвєєв В.О., Матвєєва Л.Л. Будинок колишньої ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну	179
Бобырь А.В. Начало творческого пути П.Н.Савицкого	182
Половєць В.М. Кооперативний рух і культура Лівобережної України....	184
Яковлев О.В. Видавнича справа на території Лівобережної України в 20-х роках ХХ ст.	188
Коропатник М.М. Товариство "Знання" на Чернігівщині: становлення, розквіт, занепад	192
Коваленко В.О. Розвиток ідеї комплексності навчання в 20-ті роки в Україні	195
Дудка Р.А. Основні тенденції розвитку української культури у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст.	199
Сапєгіна Е.О. Структура и семантика названий кинотеатров Белоруссии и Левобережной Украины	202
Яковлева Г.Н. Углубление украинско-белорусского сотрудничества в сфере образования	206
Марисова І.В. Зоологічний музей Ніжинського педагогічного інституту....	208
Андрійчук Т.В. Деякі аспекти викладання культурологічних дисциплін у педвузі	212
Останіна Н.С. Організація дитячих клубів – ефективна форма роботи зі старшокласниками	214

1997

**Випуск 9. Творча спадщина письменників Полісся
(М.Гоголя, Є.Гребінки, Л.Глібова, П.Куліша, П.Тичини та ін.)
та особливості мови їх творів**

Євсєєв Ф.Т. Фольклор Лівобережного Полісся у контексті східнослов'янських етнокультурних взаємин	3
Галацька В.Л. Проблема дослідження українського вертепу у науковій творчості М.Маркевича.....	8
Киченко А.С. К проблеме периодизации творчества Н.В.Гоголя.....	9
Жаркевич Н.М. К вопросу о полтавском периоде биографии Н.Гоголя и о датировке его полтавских писем	13
Денисов В.Д. О генезисе исторического фрагмента "Кровавый бандурист" Н.Гоголя	19
Кобзев П.В. Бинарные конструкции с присоединительной связью в текстах Н.В.Гоголя.....	23
Данич О.В. Функционирование идиом поведения в тексте (на материале языка М.В.Гоголя).....	26

Кондратьева Г.И. Синтез форм структурно-семантических категорий с семантической доминантой в произведении Н.В.Гоголя "Ночь перед Рождеством"	29
Лисица С.А. Категория персональности в произведении Н.В.Гоголя "Ночь перед Рождеством"	31
Шапочка И.В. Категория темпоральности в произведении Н.В.Гоголя "Ночь перед Рождеством"	32
Ярцева Л.И. Категория взаимности в произведении Н.В.Гоголя "Ночь перед рождеством"	34
Михайлова А.И. Категория "пространства" в произведении Н.В.Гоголя "Ночь перед Рождеством"	35
Арват Н.Н. Ритмообразующие средства в художественной прозе Гоголя ("Старосветские помещики")	37
Бондарь Н.А. Словообразовательные типы имен прилагательных в повести Н.В.Гоголя "Старосветские помещики"	45
Салацкая Н.Н. Семантика множественности в произведении Н.В.Гоголя "Портрет"	48
Таран В.В. Семантика собирательности в произведении Н.В.Гоголя "Портрет"	49
Сидоренко В.А. Средства выражения художественного времени и их роль в формировании образа персонажа в повести Н.В.Гоголя "Портрет"	51
Крыга Т.И. Конструкции экспрессивного синтаксиса в повестях Н.В.Гоголя "Записки сумасшедшего" и "Невский проспект" (к анализу образных средств языка в художественном произведении)	59
Нещерет Е.И. Стилистика цвето- и светописы в пейзажах поэмы "Мертвые души" Н.В.Гоголя	64
Долгов Ю.С. Образное использование неполных словосочетаний и предложений в художественном тексте Н.В.Гоголя	67
Михед П.В. Евангелизмы в "Выбранных местах из переписки с друзьями" Н.В.Гоголя и их функциональная семантика	69
Труфанова П.В. А.А.Фет и Н.В.Гоголь	76
Савченко Г.А., Евсеев Ф.Т. О космосакральной сущности хронотопов жизни, смерти и рождения в творчестве Ф.Рабле и Н.В.Гоголя	80
Рахманова И.А. Немецкие вкрапления в произведениях Н.В.Гоголя	85
Ролик А.В. К проблеме передачи национальной окраски повести Н.В.Гоголя "Невский проспект" в переводе на немецкий язык	87
Чоботько А.В. Эстетические рецепции творчества Н.Гоголя в прозе В.Хлебникова (на примере рассказа "Великдень")	92
Белая А.С. Карский Е.Ф. о Гоголе	96
Андреева Я.Ф. Эстетическое воспитание учащихся на материале произведений Н.В.Гоголя	102
Гальчук В.Ю. Паралельне наголошення деяких слів у ліричних поезіях В.Забіли, О.Афанасьєва-Чужбинського, Є.Гребінки, Л.Глібова	108
Гуйванюк Н.В., Попович Н.М. Мовностилістичні та структурно-семантичні особливості розмовного мовлення Лівобережної України XIX ст. (на матеріалі байок Є.Гребінки та Л.Глібова)	111

Ілляшенко М.А., Пашенко В.М. Народнорозмовне джерело Полісся і його трансформація у байках Л.І.Глібова.....	115
Гадзінський О.Є. Про деякі особливості сучасного трактування байки Л.Глібова "Мальований Стовп"	119
Маслова В.А. Об одном приеме создания художественной выразительности у Ф.Богушевича.....	122
Гуляк А.Б. "Слово нам верне і силу давнезну, і волю, і не один в нас лавровий вінець обів'є круг чола" (П.О. Куліш і становлення української літературної мови)	124
Хархун В.П. Типи системоутворюючих рівнів у поемі П.Г.Тичини "Похорон друга"	128
Кузнецова Т.О. Хай слово мовлено інакше... (штрихи до портрета літературознавця і перекладача Миколи Андрійовича Славятинського).....	131
Качуровський Ігор. Перекладацька діяльність Михайла Ореста	136
Астаф'єв О.Г. Перекладацький доробок Ігоря Качуровського (у контексті художніх традицій київської школи неокласиків)	147
Зільберман Е.Л. Деякі сторінки Довженкіани (з нотаток краєзнавця)	152
Крутиус В.П. Книга поезій Таїсії Шаповаленко "І скригне твоїм іменем душа"	161
Забарний О.В. Вивчення творчої спадщини письменників Чернігівщини на уроках української літератури.....	166
Яшина Л.І. Інтерпретація фольклорного мотиву вовкулаки у творчості В.Дрозда.....	170
Мисливець Н.М. Художнє осмислення трагедії народу (голодомору 1933-го) у романі Василя Барки "Жовтий князь"	174
Рыбакова Е.В. А.Потебня и Вяч.Иванов (о некоторых символах славянской поэзии)	176
Малахатко Л.І., Багачок Л.М. Дитяча молитва як оберіг.....	179
Самойленко С.Г. Книжкове зібрання професора С.П.Шевирьова у фондах бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька.....	185

1998

Випуск 10. Творчість М.Коцюбинського та громадсько-культурний і літературний процес у Чернігові кінця XIX – поч. XX ст.

Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX – на поч. XX ст.	5
Коцюбинський Ю.Р. Пантелеймон Куліш в оцінці М.Коцюбинського.....	78
Зеленська Л.І. М.М.Коцюбинський і Ганна Барвінок.....	84
Москаленко М.І. Монографія Альфреда Єнсена "Мазепа" в меморіальній бібліотеці М.М.Коцюбинського	92
Єрмоленко О.І. М.Коцюбинський і національна освіта (вивчаючи меморіальну бібліотеку)	95
Біленька О.О. М.Коцюбинський про виховання молоді	100
Андрійчук Т.В. Гуманістично-екзистенціальні мотиви в творчості М.М.Коцюбинського.....	107
Сердюк П.О. До поетики "Intermezzo"	115

Поддубная Р.Н. От "Вия" Гоголя к "Теням забытых предков" (из предистории современной мифопоэтики).....	119
Ковальчук О.Г. Театралізація як спосіб гармонізації стосунків між героями в образку М.Коцюбинського "Поєдинок"	130
Андреева Я.Ф. К изучению рассказа М.Коцюбинского "Коні не винні" (психологический аспект).....	135
Дробот П.М. Образи жінок у творах М.Коцюбинського.....	145
Неділько О.Д. Назви осіб в оповіданнях Михайла Коцюбинського про дітей.....	153
Бережняк В.М. Локальна та запозичена лексика у творах М.Коцюбинського.....	157
Бойко Н.І. Експресивна лексика як засіб створення пейзажного живопису у творах М.Коцюбинського	162
Ілляшенко М.А., Пащенко В.М. Розкриття стилістичного потенціалу слова у кольоровій гамі словесно-зображальних засобів творів М.М.Коцюбинського.....	166
Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Фразеологічні одиниці у структурно-семантичній будові речення (на матеріалі творів М.М.Коцюбинського).....	171
Давиденко Л.Б., Бойко В.М. Джерела та структурно-семантичні трансформації фразеологічних одиниць в епістолярних текстах М.Коцюбинського	174
Коваленко В.Г. Типи інформації художнього тексту в оповіданні М.Коцюбинського "П'ятизлотник"	177
Арват Н.Н. Опыт интерпретации текста новеллы М.Коцюбинского "На камені"	181
Хоменко Ю.М. М.Коцюбинський та І.Бунін	195
Паламарчук О.Л. Специфіка перекладів творів М.Коцюбинського чеською мовою	202
Коцюбинський Ю.Р. М.М.Коцюбинський в оцінці Симона Петлюри.....	206
Проніна Т.О. Микола Андрійович Вербицький.....	211

1998

Випуск 11. Творча спадщина письменників, діячів культури Поліського краю

Самойленко Г.В. Творча доля П.С.Морачевського	3
Голомб Л. Філософія життя в ліриці Миколи Філянського.....	14
Арват Н.Н. Культурологический аспект повести А.Довженко "Зачарована Десна"	22
Бойко Н.І. Лексичні засоби створення експресивності художнього тексту (на матеріалі творів Є.Гуцала).....	31
Балошина Н.Ю. Борьба византийского и католического направлений просвещения в России конца XVII в. и роль в этом процессе украинского просвещения.....	36
Самойленко С.Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України та меценат.....	38

Самойленко Г.В. Роль Нежинской филологической школы в формировании научных интересов Е.Ф.Карского.....	51
Біленька О.О. Категоричний характер національного виховання особистості у педагогічній спадщині С.Ф.Русової.....	57
Самойленко О.Г. Дослідження окремих питань західноєвропейської історіографії та історіософії в працях учених-істориків Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька (1875–1919)	67
Колоней Д.В. Первые страницы музыкального образования в Харьковском университете	101
Овчарук О.В. Хоровий рух початку ХХ століття як фактор становлення музичної культури та музичної освіти в Україні.....	104
Шапоренко В.В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські.....	108
Шапоренко В.В. Колекція В.В.Тарновського та її історичне і художнє значення.....	126
Демченко Т.П., Онищенко В.І. До питання про місце І.Шрага в українському національно-визвольному русі.....	136
Акименко І.М. Громадська і політична діяльність П.Петрункевича (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.).....	138
Куннова О. Чернігівський учительський інститут у 1916–1919 рр.....	141
Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України в 1927–1930 рр. (структура, функції, діяльність).....	143
Костенко І.П. Графський парк у Ніжині.....	155
Дорохина Л.А. Новые течения на переломе эпох: православные храмы Черниговщины как центры нового хорового движения	159

1999

Випуск 12. Творча спадщина М.Гоголя (до 190-ліття від дня народження)

Михед П.В. З історії гоголівської бібліографії.....	3
Жаркевич Н.М. Рукописное наследие Гоголя на страницах журнала "Киевская старина"	10
Самойленко Г.В. М.Гоголь і Ніжинська вища школа	15
Мацапура В.М. "Простак" В.А.Гоголя і "Вечера..." Н.В.Гоголя (интертекстуальные связи).....	22
Хаззагеров Г.Г., Шульц С.А. Философия тропа в творчестве Гоголя.....	28
Милюгина Е.Г. Идея романтического универсализма и философско-эстетические взгляды Н.В.Гоголя.....	38
Краснобаева О.Д. О некоторых аспектах исследования поэтики украинских повестей Н.Гоголя	44
Мойсеїв І. Микола Гоголь: національна самокритика	49
Гетман Л.І. Тематичність художественного текста	60
Шинкаренко О.В. Этномифологемы Н.В.Гоголя как средство выражения национальной специфики	66
Арват Н.Н. Прямая речь как компонент структуры текста (повесть Н.В.Гоголя "Тарас Бульба").....	71

Нещерет Е.И. Сравнение как семантико-стилистический прием номинации лиц в повести Н.Гоголя "Тарас Бульба".....	83
Букарева А.Н. Повтор как средство выразительности в повести Н.Гоголя "Тарас Бульба".....	86
Бондарь Н.А. Словообразовательные особенности антропонимов в повести Н.Гоголя "Тарас Бульба"	90
Коваленко В.Г. Выражение категории информативности в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	94
Сидоренко В.А. Словарная работа в процессе изучения повести "Тарас Бульба" Н.В.Гоголя	99
Бойко Н.І. Експресивна лексика і проблеми її перекладу (на матеріалі повісті "Тарас Бульба").....	102
Зеленський А.Г. Специфика психологизма в "Записках сумасшедшего" Н.В.Гоголя.....	107
Петров А.В. Субстрат жанра идиллии и проблема национального бытия в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	111
Смирнов А.С. Риторическое высказывание в повествовательной структуре "Мертвых душ" Н.В.Гоголя	117
Свербилова Т.Г. Экстраверсия как психологическая доминанта характера в драматургии Гоголя.....	122
Евсеев Ф.Т. Образ Богородицы в художественном мире повестей Н.Гоголя.....	128
Кравец В.В. Н.В.Гоголь в Святой земле. К вопросу о "романтическом" и "эпическом" началах в творчестве позднего Н.В.Гоголя и В.А.Жуковского	134
Чорторизька Т.К. Гоголівські художні образи і стилістичні прийоми у творчості Т.Г.Шевченка	139
Костенко І.П. Гоголь і Бодяньський	145
Нахлик Є. М.Гоголь і П.Куліш як світоглядно-психологічні типи (порівняльний аналіз)	150
Остапенко Л.М. "Дневник писателя" Ф.Достоевского: к диалогу с Н.Гоголем	159
Киричок Г.А. Гоголь в художественном мире Глеба Успенского	169
Бунина С.Н. Проблема "мертвых душ" в поэзии Марины Цветаевой....	175
Хоменко Л.И. Петербург Гоголя в "Египетской марке" Мандельштама и "Поэме без героя" Ахматовой.....	180
Московкина И.И. Смех против черта в прозе Н.В.Гоголя и Л.Андреева..	188
Чоботько А.В. Один день из жизни писателя (10 мая 1915 года): К вопросу о месте творчества Гоголя в художественно-эстетической системе В.Розанова.....	196
Чоботько А.В. Проблема генезиса взглядов В.Розанова на творчество Гоголя.....	203
Шошура С.Н. Сенкевич и Гоголь: к вопросу о творческой перекличке ..	210
Коваленко Л.П. Н.В.Гоголь и Ярослав Гашек.....	112
Самойленко Г.В. Наследие Н.В.Гоголя в годы Великой Отечественной войны	215
Забарний О.В. Гоголь у поезіях студійців університету	223

**Випуск 13. Збірник, присвячений пам'яті
академіка Ф.С.Арвата**

Самойленко Г.В. У вічній пам'яті потомків 3

ФІЛОЛОГІЯ

Мацапура В.И. "Тарас Бульба" и статьи Гоголя, опубликованные в "Арабесках" (интертекстуальные связи)	12
Савинков С.В. Мужское и женское в "Тарасе Бульбе" Н.В.Гоголя: Андрий	25
Арват Н.Н. Ритмы повести Н.Гоголя "Вий"	29
Янушкевич М.А. Творчество Н.В.Гоголя и античный эпос (традиции античной гидротопики в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души")	39
Доманский В.А. Архитектурные образы в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	58
Тулина Т.А. Категория внешнего и внутреннего в художественной концепции "Мертвых душ" Н.В.Гоголя	64
Алексеева А.П. "Миргород" Н.В.Гоголя и "Белая гвардия" М.А.Булгакова. Традиции и полемика	72
Шульц С.А. Гоголь и Новалис	83
Коваленко Л.П., Грачева В.М. К проблеме традиции Н.В.Гоголя в сербской литературе (Нушич и Гоголь).....	90
Радецкая М.М. Последние годы жизни Н.В.Гоголя: роман Б.Н.Левина "В доме врага своего"	97
Коцюбинський І.Ю. Від "Вія" Гоголя до "Тіней забутих предків" Коцюбинського.....	103
Жицька Т. М.Гоголь в інсценізаціях С.Черкасенка	108
Горак Я. "Гуцульщина" Володимира Шухевича як джерело повіді Михайла Коцюбинського "Тіні забутих предків"	112
Бойко Н.І. Реалізація експресивних властивостей енантіосемічних лексем у мовотворчості О.Довженка	116

ІСТОРІЯ

Самойленко О.Г. Проблеми методології вітчизняної та світової історії в працях вчених-істориків Ніжинської вищої школи кінця ХІХ – поч. ХХ ст.....	125
Цвенгрош Г.Г. Змагання України за національну незалежність, політичне визнання Французькою Республікою і роль в них графа Михайла Тишкевича	146
Таран Л.В. Від школи "Анналів" до постмодернізму	178
Буравченков А.О., Галушко К.Ю. Лівобережжя у державотворчій концепції В.Липинського	188

Мицик Л.М. Радянський партизанський рух 1941–1945 рр. у дзеркалі західної історіографії.....	190
Коцур А.П., Стрельчук Н.В. Лівобережна Україна у наукових дослідженнях професора І.А.Гриценка.....	195

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

Ситий І.М. Матеріали до історії української церкви, або Як наші предки церкви будували	197
Самойленко С.Г. Розвиток освіти у Ніжині та в інших полкових містах у період Гетьманщини.....	215
Шапоренко В.В. Голландський натюрморт Д.Вейлі "Vanitas" в колекції Г.П.Галагана	245
Пономаревський С.Б. Лексика структурного втілення "Козачка" і елементи вербальної поетики "козачкових" приспівок	249

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Ситий І.М. Маловідомий лист Юрія Лисянського.....	253
Зеленська Л. Із епістолярної спадщини І.М.Коцюбинської.....	255

2000

Випуск 14. Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи

Вітальні телеграми Л.Кучми, В.Кременя.....	3
Яковець В.П. Про реалізацію комплексної цільової програми "Вчитель" у Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя	5

ФІЛОЛОГІЯ

Воропаєв В.А. Гоголь и Государь Николай Павлович.....	16
Виноградов И.А. Гоголь и Н.Н.Шереметева в их отношении к декабристам	29
Николаенко А.И. Гоголь и Кукольник.....	46
Милюгина Е.Г. "Эстетическая историософия" Н.В.Гоголя и универсалистские идеи иенских романтиков	56
Киченко А.С. О поэтике гоголевских пейзажей	64
Обийкіна С.П. Розвиток ад'єктивованих і субстантивованих значень у дісприкметниках (на матеріалі новелістики Є.Гуцала)	67
Зеленько А.С. Історико-філологічна спадщина науковців Ніжинської вищої школи (про укладання словника діалектної лексики Східного Полісся)	74
Бойко Н.І. Внутрішня форма як показник експресивної лексичної одиниці	80

Топтун В.М. Способи словотворення у зоонімії Чернігівщини	89
Торкут Н.М. Категорія humanity як концептуально-змістове ядро етико-виховного трактату Томаса Еліота "Правитель" (1531)	96
Самойленко Г.В. Перші кроки і злети поетичної творчості Євгена Гуцала	105
Пугач В.М. Деякі граматичні особливості виданих В.І.Резановим драм XVII – початку XVIII ст.	116

ІСТОРІЯ

Андрощук Ф.А. О времени и обстоятельствах возникновения Шестовицкого археологического комплекса.....	119
Пусь В.М. Денежная система малороссийской территории Брянщины в XVII – начале XVIII вв.	122
Пилипчук О.Я., Крамкова Т.В. Михайло Максимович як зоолог, натурфілософ-еволюціоніст та українознавець XIX століття	126
Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX–XX ст.	131
Дудко О.О. Олександр Лотоцький: сімнадцять років у "російському Римі".....	148
Коник О.О. Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії	152
Григорчук П.С., Яременко О.І. Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 р. та його роль у встановленні гетьманату	153
Страшко Е.М. Гоголівська вища школа у розвої 20–30-х рр	156
Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян з Лівобережної України на Північний Кавказ (друга половина XIX – початок XX ст.).....	162

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

Рудик С.К., Рудик К.С. Кінь у житті, побуті та культурі наших далеких предків.....	166
Шапоренко В.В. Портретний живопис у художній колекції Г.П.Галагана: галерея родинних портретів	171
Самойленко Г.В. Ніжинському філологічному – 125 років	177

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Ситий І.М. Церковні печатки XVI–XX ст.	184
Зеленьська Л.І. Листи Сергія Єфремова до Михайла Коцюбинського.....	192
Михальський Е.Н. Внезапная кончина В.Г.Кукольника Временное правление Гимназии высших наук князя Безбородко	219

2001

Випуск 15. Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях

Федорук О.О. "Ответ Бояну" Стебельському на "Письмо до Кулиша" (Письмо к редактору "Правды")" питання авторства.....	3
ДОДАТОКЪ до Ч. 14. "ПРАВДИ" отвѣт "Бояну" – Стебельському на "Письмо до Кулиша"	18
Любченко В.Г. Пантелеймон Куліш і українська національна ідея	47
Луняк Є.М. Роль П.Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві	55
Нахлік Є.К. Вплив П.Плетньова на перцепцію Пушкіна в морально-естетичній свідомості раннього П.Куліша	63
Ісаєнко К.П. Античний міф у творчих пошуках раннього П.Куліша	76
Астаф'єв О.Г. Поезія Пантелеймона Куліша: від архаїки до міфо-історичної топіки.....	82
Моціяка О.М. Жанрові особливості притчі у романі П.Куліша "Чорна рада"	93
Банзерук О.В., Рябко Т.Л. Епоха Руїни в інтерпретації Пантелеймона Куліша (історизми в романі "Чорна рада")	100
Ролік А.В. Перекладацька діяльність Пантелеймона Куліша.....	106
Самойленко Г.В. Спадщина Пантелеймона Куліша в оцінці Бориса Грінченка	109
Бойко Н.І. Засоби вираження лексичної експресивності (на матеріалі творів П.Куліша)	125
Зеленська Л.І. Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв).....	136
Зеленська Л.І. І.Шраг та Ганна Барвінок (документи)	180
Матеріали к біографіи П.Куліша, написанные И.Шрагом	184
Старков В.А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева	199
Листи	204

2002

Випуск 16. Спадщина М. Гоголя в сучасних дослідженнях (до 150-річчя від дня смерті письменника)

Радецкая М.М. Диалог культур в идиллии Н.В.Гоголя "Ганс Кюхельгартен".....	3
Якубина Ю.В. Православный календарь в жизни Гоголя-гимназиста	8
Скобельська О.І. Гоголь та українська культурна модель	15
Солдатенко Т. Н.В.Гоголь и А.О.Смирнова-Россет.....	18
Казнина Д.А. Фольклорные традиции гоголевских пейзажей в "Вечерах на хуторе близ Диканьки"	25

Пионтковская И.Н. Функция метафоры в поэтической структуре "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя	30
Пасічний (Звездін) О. Образ чорта в українському фольклорі та повістях М.Гоголя: порівняльний аналіз.....	35
Сенько І.М. Історичні алюзії у "Майській ночі" М.Гоголя.....	45
Дикарева Л.Ю. Лингвосемиотические способы объективации идеи превращения в художественной прозе Н.В.Гоголя.....	51
Арват Н.Н. К вопросу о гоголевском идиостиле (на материале повести "Страшная месьть")	58
Белая А.С. О национально-языковом колорите повести Н.Гоголя "Страшная месьть"	67
Бондарь Н.А. Пространственный компонент в повести Н.Гоголя "Страшная месьть"	72
Гетман Л.И. К проблеме полиэмоциональности гоголевских текстов....	76
Целехович Т.П. Обживание "овеществленного" пространства как испытание духа в повести Н.Гоголя "Старосветские помещики".....	81
Чикарькова М.Ю. Пейзаж в повести Н. Гоголя "Вий"	83
Сидоренко В.А. Художественное время в повести Н.Гоголя "Шинель"	89
Дереза Л.В. До питання про фантастичне в повісті М.Гоголя "Ніс"	92
Битварди Д. Носом к носу – носа не увидать.....	96
Улюра А. "Странички прошедшего века" в повестях Н.Гоголя	98
Банзерук О.В. Уособлення як компонент метафоричної моделі світу Миколи Гоголя: семантика, структура, функціонування.....	101
Михальчук Т.І. Принципи та способи інтерпретації гоголівської символіки в інсценізаціях М.П.Старицького	106
Цимбал Я. "Гогольянство" у прозі Майка Йогансена	111
Бондарева Е.Е. Стихия барокко в необарокковой интерпретации ("Мертвые души" Н.Гоголя в Булгаковском прочтении)	116
Войнова Е.М. Место повести "Рим" в творчестве Гоголя	124
Кривонос В. Сюжет пространства и сюжет героя в "Риме" Гоголя.....	129
Ілляшенко М.А., Пащенко В.М. Логічна, модальна та емоційна експресивність творів М.Гоголя в музиці М.Римського-Корсакова.....	138
Пятакова Г. Традиции М.Д.Чулкова в творчестве Н.Гоголя	143
Буюнова К. Гоголь и Данте: к вопросу о трехчастной форме "Божественной комедии" и "Мертвых душ"	148
Лившиц Е.И. Гоголь, Де Квинси и Жюль Жанен	153
Мурадханян І.С. Макабристичні мотиви в творах М.Гоголя і Е.По.....	162
Мусий В.Б. Мотив двойничества в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" и в "Онуфриусе" Теофиля Готье	165
Лю Хунбо. Наследие Гоголя в Китае: проблемы перевода и восприятия	171

Кучерявець В.Г. Гоголь у сприйнятті студентів Ніжинського педуніверситету	177
Васильєв К.К. Творчество Гоголя в литературной критике Ю.-Г.Липы.....	179
Самойленко Г.В. Нежинская Гоголиана на современном этапе.....	182
Зеленська Л.І. Вшанування М.Гоголя на Чернігівщині.....	186

2002

**Випуск 17. Полісся та Лівобережна Україна
в історичному та культурологічному контексті**

Курас І.Ф. Сучасна регіональна політика як фактор державотворення	3
Шаповал Ю.І. Сучасний стан дослідження політичного терору в Україні у 20–50-ті роки	9
Путро О.І. Останній гетьман Лівобережної України (нові штрихи до соціально-політичного портрету Кирила Розумовського)	13
Бойко О.Д. Перебудова та формування "кризового синдрому модернізації" в Україні (друга половина 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.)	27
Снегирьов В.В. Сучасна соціально-правова держава (Понятійно-термінологічний аспект)	33
Страшко Є.М., Баранник С. Жіночі організації в суспільно-політичному житті України	36
Уривалкін О.М. Чернігово-Сіверська земля під владою Великого князівства Литовського та Москви	41
Москаленко О.Ю., Кедун І.С. До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в Х–ХІІІ ст.	50
Москаленко О.Ю. Чернігівські князі і тмутороканські відомості в "Повісті временних літ"	53
Бабенко Р. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.)	57
Блануца А.В. Духовно-релігійний фактор у ході Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.	61
Захарченко П.П. Білоруський козацький полк у 1655–1659 роках: національний феномен чи українське запозичення?	67
Уривалкін О.М. Коли було створено Ніжинський козацький полк і хто був його першим полковником (Спроба історичного аналізу)	70
Великанова М.М. Правові засади устрою Ніжинського і Прилуцького полків	73
Желіба О.В. Графічні і духовні попередники герба Війська Запорізького "козак із самопалом"	78
Луняк М.О. Характеристика правового статусу українських міст у складі Російської імперії	81
Бойко В. Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні	85

Ващенко А.В. Система адміністративного управління селянами після реформи 1861 р.	91
Шара Л.М. Джерельна база для вивчення проблеми становлення муніципального управління на Чернігівщині у др. пол. XIX ст.	94
Страшко Є.М. Жіноча освіта в українській провінції другої половини XIX ст. як складова ґендерної історії (на матеріалі Чернігівщини)	98
Понаморенко О.В. Деякі аспекти впровадження інституту військових поселень в Україні	104
Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття	107
Герасименко О.В. Селянське повстання 1902 року: огляд публікацій	113
Страшко Є.М., Кривобок О.П. Соціально-національна стратифікація студентства Лівобережної України на межі XIX–XX ст.	119
Ткаченко В.В. Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.	123
Ростовська О.В. Національно-визвольний рух на Чернігівщині у 1900–1917 рр	130
Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках	138
Нітченко А.Г. Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 р.....	142
Овдієнко П.П. Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід)	150
Онiщенко О. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році	159
Мартиненко В.В. До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.	166
Окришвили Т.И. Донецько-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины.....	169
Гай-Нижник П.П. Листопад–грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту?	171
Моціяка П.П. Т.Г.Масарик і українська революція 1917–1918 рр.	175
Боровик А.М. Діяльність видавничого відділу Міністерства народної освіти по підготовці українських підручників за часів Центральної Ради	178
Котляр Ю.В. Селянський рух на Лівобережній Україні в 20-х рр. XX ст.	181
Голець В.В. Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921–1928 рр.)	185
Преловська І.М. Ніжин і Ніжинщина в архівних матеріалах УАПЦ	194
Журба М.А. Взаємини селянських громадських об'єднань УСРР та РСФРР в умовах більшовицького режиму (20-ті роки XX століття)	196

Гринь Д.К. Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело	204
Чернега П.М., Доценко В. Єврейська проблема міст порубіжних районів Лівобережжя в 20–30-х рр. ХХ ст.	207
Голець В.В. Кооперативне будівництво в Північному Лівобережжі: використання історичного досвіду	210
Фурс С.М. Переселення з Північного Лівобережжя України (середина 30-х рр. ХХ століття)	213
Крапив'янський С.М. Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько-фашистської окупації	218
Потильчак О.В. До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року	224
Давиденко Ю.М. Мобілізація до лав Народного Війська Польського на завершальному етапі Другої світової війни	226
Чоботко А.В. Форма и содержание произведений Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова	231

2002

Випуск 18. Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Демінутиви в ідіолекті Леоніда Глібова	3
Хоменюк В.І. Ступені ад'єктивації прийменниково- відмінкових форм (на матеріалі творів письменників Полісся)	7
Євсєєв Ф.Т. Фольклорно-етнографічна діяльність М.С.Державіна "ніжинського" періоду	12
Разуменко Т.Н. Формы и функции гротеска в повести М.А.Булгакова "Собачье сердце"	20
Николаенко А.И. "Письма к потомкам" Н.Кукольника	26
Самойленко Г.В. Життя, окрилене піснями (поетична творчість Олекси Ющенка)	32
Ісаєнко К.П. "Вибрані місця із листування з друзями" М.Гоголя з погляду П.Куліша ("Записки о жизни Н.В.Гоголя")	38

ІСТОРІЯ

Доценко А.І. Розвиток слобідського розселення в Лівобережній Україні у XVII–XIX ст.	44
Зіневич Н.О. Щодо українських циган (сервів і влахів) у XV–XVIII ст.	46
Семенова М.В. До питання про етнічні меншини у Ніжині та їх етнокультурний розвиток	49
Самойленко О.Г. Німецькі поселення на Чернігівщині в XVIII – поч. ХХ ст. (соціально-статистичний огляд)	56

Костенко І.П. Графи Кападістрія і Кушелев-Безбородько.....	61
Стрельський Г.В. О.Я.Шульгин, його політична діяльність і місце в українській науці	65
Кириленко С.О. Участь викладачів Ніжинської вищої школи у товаристві Нестора-літописця	72
Острияк А.М. Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.	75
Зозуля С.Ю. Роль провінціалізму у долі професора І.Г.Турцевича	82
Кондрашов В.Ф. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України	93
Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика "Слов'янофілство Кирило-Мефодіївців. (З ідеології Кирило-Мефодіївського братства)" в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х років ХХ ст.	96
Киселиця С. Віра в людину як особливість української духовної культури	100
Колесник М.П. Проблемы славяноведения в наследии научно-исторических обществ Левобережной Украины (70-е гг. ХІХ в. – 30-е гг. ХХ в.)	110

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у ХVІІ–ХVІІІ ст	115
Акименко І. Культурно-просвітницька діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.)	127
Карашчанка І. Некаторыя пытанні вывучэння гісторыі і культуры Беларушчыны і рэаліі існавання беларускасці ва ўмовах беларуска- украінска-рускага этнакультурнага ўзаемадзеяння ці так званы "маларасійскі" гісторыка-культурны аспект развіцця Беларушчыны	130
Малюшина В.А. Некаторыя асаблівасці арнаментыкі кніг кірыліцкага друку, што бытавалі на Беларусі (па матэрыялах калекцыі БДМНАП)	134
Докторова Ю. Б.Грінченко і Чернігівська "Просвіта"	138
Наулко В.І. Важливе джерело наукових знань (листування Б.Грінченко – Ф.Вовк)	141
Старков В.А. Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка	143
Шاپоренко В.В. Галягани як українські меценати	148
Крупенко О.В. Меценатство Григорія Галягана	155
Давиденко Ю.М. Роль товариства "Просвіта" в національно-культурному житті Ніжинщини 1917–1923 рр.	159
Хасцький О.П. Внесок родини Страдомських у розвиток музеїв України	164
Коновальчук В.Ю. Значення регіональних музеїв в історико-культурній спадщині Лівобережної України	167
Баранков О.Г., Баранкова Н.О. Василь Іванович Маслов та Чернігівщина	169

Павленко Л.А. Внесок Є.Рихлика у розвиток музейної справи в Україні	171
Поляруш С.І. Правове забезпечення та функціонування товариств допомоги учням вузів, гімназій та нижчих шкіл на Лівобережній Україні у другій половині XIX ст.	178
Моцяка П.П. Діяльність Ніжинського повітового благодійного комітету в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)	181
Конончук І.М. Національні тенденції в культурі Чернігівщини 1-ї чверті XX ст	186
Ляшенко Т.В. Пісенно-хорова культура Чернігівщини в 20-ті – 30-ті роки XX ст	192
Романюк І.М. Рівень кінофікації сільських закладів культури у 50-ті – 60-ті роки	197

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Гулак А.М. Усна народна творчість жителів села Зруб Ніжинського району Чернігівської області	201
---	-----

2002

Випуск 19. Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Малахатко Л.Т. Гіпотетичний автор "Слова про Ігорів похід"	3
Козлова І.М. Язичницькі мотиви в "Слові о полку Ігоревім"	8
Сидоренко Т.О. Образ Ісуса Христа в поезії Івана Величковського	23
Озерова Н.Г. Обиходная речь персонажа как отражение его социального статуса (на материале пьесы Н.В.Гоголя "Женитьба")	28
Разуменко Т.Н. Гротеск в прозе М.А.Булгакова	32
Бойко Н.І. Лексичні та семантичні показники експресивності слова	36
Самойленко Г.В. Письменники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни	51

ІСТОРІЯ

Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство: історіографічний образ	67
Самойленко О.Г. Розвиток історичної думки в Ніжинському історико-філологічному інституті	70
Бойко О.Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України)	78

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ситий І.М. До історії книгодрукування у Новгороді-Сіверському	86
Самойленко С.Г. Розвиток монументального, декоративно-ужиткового мистецтва в полкових містах XVII–XVIII ст. (на прикладі Ніжина)	91
Шапоренко В.В. Портретні твори кріпосних художників XVIII ст. у художній колекції Галаганів.....	106
Глушкова С.І. Кобзарське мистецтво – джерело національної самосвідомості українського народу. Кобзарство на Полтавщині	109
Акименко І. Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир: його минуле та сучасне (XVII–XX ст.).....	112
Пономаревська О.І. Народна ікона у контексті взаємодії релігії та національної культури	117
Бердута М.З. Український народний одяг Лівобережної та Слобідської України (XIX – поч. XX ст.)	123
Самойленко Г.В. Актор і режисер Іван Бровченко	126
Хімчак В.Б. О.Довженко – митець-філософ	139
Аніщук А.М. Ніжинські натюрморти С.Ф.Шишка і їх місце у духовному житті народу	142
Кафтанова С.В. "Поетичний театр" і сучасна опера	147
Гранатович Л.В. К входу в світ книги "Библиотека С.П.Шевырєва. Русский фонд" в Нежине	152

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Старков В. Народні ігри і розваги Чернігівщини другої пол. XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України)	158
Гулак А.М. Весілля в селі Зруб на Чернігівщині	173
Зеленська Л.І. Микола Лисенко і Чернігівщина. Листи М.Лисенка до М.Коцюбинського	200

2002

Випуск 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI–XX століття)

Курас І.Ф. Державотворча парадигма українства (до видання багатотомної наукової праці "Політична історія України. XX століття")	3
Священко З.В. Українці і трипільська культура: зв'язок "китайського" типу?	6
Павляшик А.М. Українська народність: який вплив мали монголо-татари на її утворення?	10
Позняк С.В. Варяжский след в происхождении казачества	15
Гречко И.В. Норманский спор: будет ли он когда-нибудь разрешен? ...	20

Шаповалов Г.І. Де загинув князь Святослав Ігорович?	23
Москаленко О.Ю. Чи був Остер судноплавним?	29
Уривалкін О.М., Кресан А.О. Чернігово-Сіверська земля	
XVI – поч. XVII ст.: проблеми порубіжжя	31
Блануца А. Шляхетські наїзди на Волині у другій половині	
XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація?	36
Уривалкін О.М. Таємна гра єпископа Мефодія	43
Струкевич О.К. Підданство України-Гетьманщини	
монархові – це відмова від власних інтересів чи засіб їх реалізації?	50
Бобровський А.С. Виробництво зброї на Україні наприкінці XV–XVII	
століттях: синтез іноземних впливів чи національна самобутність?	53
Нагорна Т.В. Духовне християнство на українських землях XVIII ст.:	
національна закономірність чи запозичена випадковість?	61
Моціяка П.П. П.Х.Вітгенштейн – полководець Вітчизняної	
війни 1812 року	66
Луняк Є.М. Гурток кирило-мефодіївців.	
До питання про назву товариства	74
Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство пореформених	
десятиліть: фактор розвитку чи занепаду?	79
Бойко В. Історіографія реформи державних селян	
другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні	83
Шевченко В.М. Земля та її господарі: загадки історії	
(до питання про мобілізацію земельної власності	
в Україні у 1861–1917 роках)	94
Пономаренко О.В. Громадська думка про військові	
поселення в Росії та Україні (аналіз нарративних джерел)	98
Нікітін Ю.А. Аналіз складу виборців до органів	
міського самоврядування у Чернігівській губернії в 70-х рр.	
(за матеріалами ревізії сенатора О.О.Половцова)	104
Каганов Ю.О. Національно-визвольний рух в Україні і Литві	
(XIX – початок XX ст.): загальна модель чи регіональна специфіка?	107
Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію	
серед селянства України на початку XX століття	115
Стрілець В.В. Чи було Товариство українських поступовців	
міжпартійним об'єднанням?	121
Мартиненко В.В. Наслідки укладення Брестського миру	
для Білорусі та України: втрати й здобутки сторін	125
Лейберов О.О. Чи була альтернатива вибору моделі державного	
устрою УНР в ході урядових криз (лютий–квітень 1919 р.)?	134
Онiпко Т.В. Чому кадри вітчизняної кооперації	
у 20–30-ті роки XX ст. не обминула трагічна доля?	139
Демченко Т.П., Онищенко В.І. Гаврило Одинець в історії України:	
метаморфози політичного пристосування чи мімікрія наляканої людини?	143
Котляр Ю.В. Початок 20-х років на Півдні України:	
неп чи "воєнний комунізм"?	149
Кондрашов В.Ф. Профспілка сільськогосподарських робітників	
України в 20-х рр. XX ст.: політична кон'юнктура чи необхідність?	154

Непомнящий А.А. Почему исчез "золотой фонд" крымской библиографии 1920-х–1930-х годов?	158
Степанчук Ю.С. Робітники України в період побудови соціалізму: герої трудового фронту чи жертви більшовицького ідеологічного міфу?	163
Лазаренко В. Історичні джерела до вивчення стану індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України 1920–30-х рр.: інформаційна забезпеченість чи ілюстративність?	166
Смєльянов В.М. Трагедія українського есера Юхима Гаврилея	173
Гринь К.Д. Особливості організації та проведення переписів населення 1930-х рр	178
Соболь П.І. Голод 1932–1933 років і крах українізації	180
Зоценко Ю.В. Суцільна колективізація на Ніжинщині: конкретні особи	185
Самойленко О.Г. Справа М.П.Загребського – черговий акт сталінського "правосуддя"	188
Горло Н.В. Спорудження Дніпровського гідрокаскаду: історична необхідність чи химери гігантоманії?	198
Поп Ю.І. Українська політична еміграція в Чехословаччині у 30-х роках: вороги чи патріоти України?	203
Спудка І.М. Пропагандистська діяльність німецько-фашистських загарбників на окупованій території України в 1941–1944 роках	208
Курас А.І. До питання про історію Поліської Січі	212
Гринченко Г.Г. Устная история остарбайтеров: реконструкция события или смысла?	215
Щур Ю. УПА і Червона армія: протиборство чи взаємодія?	219
Давиденко Ю.М. Створення військової організації Гвардії Людова на території Польщі в 1942–1944 рр	225
Чернега П.М. Суперечливий характер діяльності профспілок України щодо забезпечення охорони праці на виробництві в роки Другої світової війни	228
Русначенко А. Український національно-визвольний рух середини ХХ століття як суспільний феномен	235
Кононенко В.В. Репатрійовані громадяни УРСР після Другої світової війни: носії західного чи радянського світогляду?	237
Григорчук П.С., Романюк І.М. Рух тридцятитисячників в Україні: союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія?	243
Іванішина В.В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 рр. В якій мірі є джерелом для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-ті рр. ХХ ст.?	247
Бойко О.Д. Чи існує протиріччя між результатами березневого та грудневого Референдумів 1991 р.?	253
Баранков О.Г., Баранкова Н.О. Програмні документи сучасних політичних партій та громадських організацій України про вирішення проблем міжетнічних стосунків: набір іміджових гасел чи реальний план дій?	258

Бойко О.Д. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року?	262
Офіцинський Р.А. Україна пострадянська (1992–2002): революційні фази чи перехідний етап?	268
Гайдукевич О.О. Забуті імена України	271
Страшко Є.М., Баранник С.М. Кухня чи парламент: де ваше місце, жінки?	273
Желіба О.В. Як з'явилися ассірійці в Україні?	277

2002

Випуск 21. Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Творчість П.П.Білецького-Носенка	3
Арват Н.Н. Описание как компонент структуры текста (повесть Гоголя "Тарас Бульба")	7
Лулудова Е.М. Меж двух миров: "Утопленница" Гоголя и "Черный монах" Чехова	12
Пономаренко А.Ю. Фразеологізми з демінутивним та аугментативним компонентом у художніх текстах (на матеріалі творів В.Шевчука)	21
Ролік А.В. Муки перекладацькі (до питання про причини перекладацьких помилок)	26

ІСТОРІЯ

Кириленко С.О. Проблема походження Русі: чи можна прийти до спільного знаменника?	33
Кириленко С.О. До питання витоків Причорноморо-Азовської теорії походження Русі	40
Желіба О.В. Чи було козацтво найслабшою ланкою держави Богдана Хмельницького?	45
Доманова Г.С. Актові книги Чернігівського магістрату	48
Дудченко Г.М. Чому не реалізувався націотворчий потенціал українського старшинсько-шляхетського автономізму?	52
Гончаренко А.В. Сепаратистський рух боснійських мусульман у другій половині XVII – 50-х рр. XIX ст	56
Кухарук О.В. Поширення рекрутської повинності на українській землі у XVIII – першій половині XIX ст	59
Луговий О.С. Історична еволюція кримінальних покарань: вітчизняний досвід	63
Крупенко О.В., Лаврінова Т.В. Регіональна політика Російської імперії: стимул чи гальмо економічного розвитку українських земель у II половині XIX ст.?	68

Ростовська О.В., Дудар О.В. "Козацький міф": романтична утопія чи реальний план дій?	72
Самойленко О.Г. Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи (кін. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.)	76
Кривобок О.П. Що зумовлювало участь студентів у революції 1905–1907 років: матеріальні чи соціально-психологічні фактори? (На прикладі ніжинського студентства)	84
Кривошина Б. Військові дії Першої світової війни у 1914–1916 рр. на території України у сучасній вітчизняній історіографії (середина 80-х – 90-і роки ХХ століття)	86
Моціяка П.П. Слогади Т.Масарика про початок Першої світової війни	96
Онщенко О.В. Жіноче обличчя революції: уявне чи реальне	99
Владимирова Н.А. Радянська влада в Чернігові в 1917–1918 роках: демократія чи авторитаризм	103
Острячко А.М. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому?	110
Шевченко А.Ю. М.Н.Петровський: представник офіційної науки чи об'єктивний історик?	112
Овдiєнко П.П., Потапенко М.В. Біля витоків українського лівого радикалізму: історичний портрет Л.Бочковського	118
Овдiєнко П.П. Драма селянської демократії: коли і чому розпалася українська селянська спілка	125
Гай-Нижник П.П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки	131
Турченко Г.Ф. "Воєнний комунізм": більшовицький експеримент чи продовження політики царського уряду? (На матеріалах Півдня України)	142
Ігнатуша О.М. Національна модернізація православної церкви за часів української революції 1914–1920 рр.: відгук на кризу чи крок до розколу?	150
Галамай О.М. Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля у 20-х роках ХХ століття	159
Циба В.М. Українізація: вимушений компроміс чи провокація влади? ...	164
Коляструк О.А. До питання про деякі стереотипи у дослідженні політики українізації (20–30-ті рр. ХХ ст.)	167
Журба М.А. Міжнародна "Червона допомога" в українському селі: стереотипи й історична дійсність	171
Брага К.М. Соціально-економічні конфлікти на промислових підприємствах України та роль профспілок у їхньому врегулюванні у 1921–1929 рр	176
Воронко О.Г. Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст. (за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.)	186

Довбня О.А. Судові переслідування селян в Україні у 1930–1932 рр.: трагічні сторінки вітчизняної історії	190
Лутай М.Є. Польська організація військова на Житомирщині: міф чи реальність?	194
Патриляк І.К. До проблеми участі батальйону "Нахтігаль" у знищенні львівської інтелігенції та єврейського населення	198
Горбуров Є.Г. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля півдня України в роки німецько-румунської окупації. З ким і проти кого?	204
Кушнір П.Т. Позиція ООН: як решається арабо-израїльський територіальний спор	219
Остапенко В.О. "Хрущовізм" – як соціально-політичне явище в історії України	224
Дмитрук В.І. Хто ж винен у ліквідації української греко-католицької церкви на Закарпатті?	227
Григорчук П.С., Романюк І.М. Рух тридцятитисячників в Україні: союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія?	233
Гузенков С.Г. Метричні книги: недооцінений різновид масових джерел (інформативний аспект). Введення у науковий обіг поняття "масові джерела"	236
Бойко О.Д. Демократизація як фактор суспільних трансформацій в Україні у добу перебудови	246
Бойко О.Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови	251
Половко І.В. Яким є рівень правової свідомості сучасної української молоді (за матеріалами соціологічного дослідження)?	261

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Кедун І.С. Історична топоніміка Новгород-Сіверського: домінування старого чи модерну?	266
Белая А.С. Белорусы на Черниговщине: из истории научных и культурных связей	269
Шапоренко В.В. Сокиринці у творчості художника-пейзажиста О.Я.Волоскова	273
Ципляк Н.О. З історії педагогічної підготовки учнів Чернігівської духовної семінарії	277
Ткаченко В.В. Громадська діяльність П.С.Коробки	281
Чуткий А.І. Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тяглості наукової традиції в Університеті Св. Володимира	284
Кочергін І.О. Визначна роль О.М.Поля в економічному та культурному піднесенні Придніпровського краю	290
Старков В. Олександр Малинка і його фольклорно-етнографічні дослідження	293
Шкварець В.П. Ілля Львович Борщак повертається в Україну	298

Дмитренко А.П. Київське юридичне товариство в 1877–1884 роках: проблема об'єктивності його діяльності в оцінках вченими-юристами О.Ф.Кістяківським та Д.І.Піхном	302
Махорин Г.Л. Благодійницька діяльність у XIX – на початку XX століття	307
Боровик А.М. З історіографії проблем українізації загальноосвітніх шкіл 1917–1920 рр.	312
Адамович С.В. Загальна українська культурна рада (1915–1918 рр.): невідома сторінка з історії українських культурно-освітніх організацій	315
Самойленко С.Г. Праця чернігівських учених про культуру	319
Голець В.В. Кооперативна освіта Північного Лівобережжя України в умовах непу (1921–1928 рр.)	322
Баранков О.Г. Освітня політика українських урядів щодо національних меншин у період національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.): пошук оптимальних моделей чи тиск політичної кон'юнктури?	326
Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках XX ст.?	333
Ляшенко Т.В. Роль громадсько-культурних товариств у розвитку музичної освіти на Чернігівщині (перша третина XX ст.)	335
Пащенко В.О. Чи все ми знаємо про Ярослава Галана?	339

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Казаков А.Л. Гончарні клейма XII – першої половини XIII ст. з Чернігівського "передгороддя"	350
Рахно О.Я. Чи був статистик Олександр Русов археологом?	352
Черненко О.Є. Яка доля Чернігівського скарбу 1923 р.?	363

2003

Випуск 22. Із наукової спадщини І.Я.Заславського

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Визначний вчений і педагог	6
---	---

Ісай Якович Заславський

Про російську літературу

Рукопис Пушкіна. О вариантном фонде романа "Евгений Онегин"	11
О поэтическом мастерстве Лермонтова (Із наблюдений над последними стихами поэта)	26
"Парус" (фрагмент)	38

Про перекладачів

Павло Грабовський – перекладач "Онегіна"	44
Микола Садовський – перекладач Олександра Пушкіна	55
Микола Зеров перекладає Пушкіна	60
Невідомі переклади Михайла Драй-Хмари з російської лірики	69
Дві українські інтерпретації комедії Л.М.Толстого "Перший винокур"	76
"Власть тьмы" в українських перекладах	85
Три російські переклади з української поезії	91

Про українських класиків та їх твори

Шевченків "Кавказ" як художній феномен	101
Про один Шевченків вірш ("Н.Костомарову")	108
Вірш Шевченка "Мені здається, я не знаю..."	113
Є.Моссаковський та його незакінчена праця про Т.Г.Шевченка	120
"Мойсей" Івана Франка у типологічних зв'язках з колом поетичних ідей та образів М.Лермонтова	127

3 етюдів про неокласиків та інших поетів

Микола Зеров як особистість	142
Павло Филипівич	149
Поет і його дочка	153
Поет, брат поета (М.Орест)	160
"Мислі й чуття небуденні" (Поезія Михайла Ореста)	167
Невідома праця про поезію Павла Тичини	173
Поезія вогненних літ	181

2003

Випуск 23. Українсько-російські та білоруські мовно-літературні та культурні зв'язки

ФІЛОЛОГІЯ

Сидоренко Т.О. Поетичне Чотири-Євангеліє та інші Новозаповітні книги від Івана (Величковського)	3
Ісаєнко К.П. Модель біографії М.Гоголя П.Кулішем (до проблеми інтерпретації біографії письменника)	8
Жаркевич Н.М. Гоголівська проблематика на межі тисячоліть у журналі "Слово і час"	13
Хоменко Ю.Н. Гоголь и проблемы художественного перевода	21
Бережняк В.М., Пащенко В.М. Декодування взаємодії українських, російських, білоруських мікросистем у регіоні Новгород-Сіверщини	29

ІСТОРІЯ

Самойленко С.Г. Формування громадської думки в середовищі ніжинської козацької та духовної еліти другої половини XVII ст.	33
Уривалкін О.М. Таємниця Кодацького походу 1684 р. Спроба історичного аналізу	51
Бойко В. Формування населенням Чернігівської губернії. Діаспори на окраїнах Російської імперії	53
Данилевич О.П. Одеська Громада в 70-х роках XIX ст.	59
Сидорович О.С. Фундатор української кооперації	62
Рудницька Н. Середня і вища освіта євреїв на Волині у XIX ст.: русифікація чи юдаїзація?	67
Моціяка П.П. Діяльність Чехословацької Національної ради у 1916–1918 рр.	74
Ховрич С.М. Запровадження предметної системи в КПІ, а також в ХТІ та КГІ: чи була необхідність?	77
Потильчак О.В. Німецькі військовополонені і суспільні настрої в Україні у 1944–1945 рр.	84
Давиденко Ю.М. Національні військові організації на території Польщі на початковому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.)	91

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Культура Чернігівщини періоду Київської Русі	97
Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Особливості розвитку культури на Чернігівщині у XIII – першій половині XVIст.	122
Михальський Е.Н. Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине	139
Будзар М.М. Садибна культура України останньої третини XIX сторіччя: Микола Костомаров в садибі Киселів	179
Аніщенко О.В. Професійні досягнення вітчизняних фахівців та учнівської молоді в експозиціях всеросійських, регіональних і міжнародних виставок (1881–1913)	185

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Зеленська Л.І. Документи про культурні явища на Чернігівщині	194
---	-----

**Випуск 24. До 195-річчя з дня народження М.Гоголя
та 25-річчя поновлення вивчення спадщини письменника
у Ніжинській вищій школі**

Самойленко Г.В. Украинская гоголиана на рубеже веков (1979–2004)	3
Яровий О.С. "Внутрішній" Гоголь: актуальність духовних шукань	13
Арват Н.Н. Формы и функции периода в художественных произведениях Н.В.Гоголя	18
Поліщук Я.О. Три інтерпретаційні парадигми "Тараса Бульби": повість Миколи Гоголя в оцінці російської, української та польської критики	27
Моценская Л.Г. Мир казаков в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	48
Кириленко Л.О. До проблеми формування етнічного стереотипу українця у творчості Миколи Гоголя	52
Переломова О.С. Безеквівалентна лексика українського етнокультурного ареалу в мовній картині світу Гоголя	58
Боєва Е.В., Немировська О.Ф. Комунікативно-прагматичний потенціал безонімних номінацій у повістях М.В.Гоголя	62
Романова Л. В. Экспрессия синтаксических конструкций в произведении Н.В.Гоголя "Вечера на хуторе близ Диканьки"	67
Целехович Т.П. "Я воюю с ними и изгону их...": мифологема одержимого бесом в "Страшной мести" Н.В.Гоголя.....	70
Волковинский А.С. Эпитет в прозаическом тексте Н.Гоголя (еще раз о том, как сделана "Шинель")	78
Сквира Н.М. Функциональная природа евангельских формул в контексте второго тома "Мертвых душ" Гоголя	85
Белая А.С. Языковое выражение коммуникативных стратегий литературных героев в поэме Н.Гоголя "Мертвые души"	89
Петрова С.М. Эргономика на уроках русской литературы в якутской школе (на материале поэме Н.Гоголя "Мертвые души"	91
Николаенко А.И. О значении наследия Н.В.Кукольника для современного понимания отдельных моментов истории русской культуры	94
Якубина Ю.В. Гоголь и Гребенка (нежинский период биографии)	100
Розанова Л.Н. Гоголь и Основьяненко: украинский менталитет в русской литературе	108
Хомчак Е.Г. Типология создания образов в произведениях Н.В.Гоголя и И.А.Гончарова	112
Горак Я.Р. Повісті Миколи Гоголя у перекладах Анатолія Вахнянина ...	119
Пустовит Т.Н. Гоголевский взгляд на историю и современная историческая проза (на материале произведений Д.Балашова)	125

Намакштанская І.Е., Куглер Н.О. Гоголевские мотивы в поэтике В.С.Высоцкого	129
Сапченко Л.А. "Русский помещик" из "Выбранных мест..." Н.В.Гоголя: проблема жанра	140
Жаркевич Н.М. Трилогия В.П.Авенариуса "Ученические годы Гоголя" в контексте художественных традиций русской классической литературы	145
Горбач Н.В. Историко-біографічні твори про М.Гоголя: "Прийшов у світ, щоб сказати про нього найбільшу правду" (повість Ю.Мушкетика "Жовтий цвіт кульбаби").....	151
Краснобаева О. Теория гоголевского комического в рецепции А.Крживона	155
Михед Т.В. Художня семантика теодицеї в контексті православної і протестантської традиції (Гоголь і Ірвінг)	164
Лябченко В.Г. Микола Гоголь і чеська культура	170
Науменко Л. П. Відтворення українських реалій в англійських перекладах творів Миколи Гоголя	174
Хоменко Ю.М. "Вечера на хуторі близ Диканьки" Гоголя у перекладі Лесі Українки (до питання відтворення індивідуально-авторських фразеологізмів)	179
Чоботько А.В. В.Розанов о роли Н.Гоголя в истории России	184

2004

Випуск 25. *Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України, до 150-річчя від дня народження актриси*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і її роль у розвитку театральної культури на Чернігівщині	3
Гладишева А.О. Мовна палітра авторської майстерності М.Заньковецької	80
Корнійчук В.П. Психологічні особливості акторської творчості Марії Заньковецької	84
Дорохина Л.А. Мария Заньковецкая и народная песня	103
Половникова С.О. Непересічний талант, щедра душа	106
Пригоровський В.М. Племінниця М.Заньковецької письменниця Одарка Романова	108

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Підготовка текстів та вступні статті до них Г.В.Самойленка

Нитченко Д.В. Ясна зірка українського театру (Марія Заньковецька – 1854–1934)	112
--	-----

Нитченко Д.В. Із спогадів артистки М.Малиш-Федорець (М.Мартинюк – 1885–1960)	122
Кочерга І. Рецензії про виступи М.Заньковецької в Чернігові	126
Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини	129
Герасименко-Булигіна Г.Ф. Воспоминания о М.Заньковецкой	146
Із фондів Ніжинського архіву. Матеріали про організацію куточка М.Заньковецької в Окружному музеї	153

ДОДАТОК

Зміст випусків збірника "Література та культура Полісся" (вип. 1–25) 161

2004

Випуск 26. Із літературної спадщини Ю.О.Збанацького (до 90-річчя від дня народження письменника)

Самойленко Г.В. Ю.Збанацький – співець Поліського краю	4
Бедзик Ю. Во славу людини	10

ІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Ю.ЗБАНАЦЬКОГО

Автобіографія	23
Спогади про світлі дні	24
Торжество	29
Трос із мільйонів	33
Мысли о литературе и своем творчестве накануне юбилея	36

ПЕДАГОГИ

Учитель	45
К читателям	48
Макаренко Антон Семенович	52

СУЧАСНИКИ

Василь Нефелін	55
Почесний громадянин	57
Штрихи до портрета академіка П.Т.Тронька	66
З Довженкового саду	69

ВІДГУКИ

Шлапак Д. Про п'єси Ю.Збанацького	76
Кузьменко О. Щира сповідь про сталінізм	83
Козаченко В. Юрій Збанацький "П'ятий полюс"	85

З НЕОПУБЛІКОВАНОГО

Чекання. Оповідання	90
Пройти крізь вогонь. Драма на 2 дії	104

2004

Випуск 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Капленко О.М. Роль національного компоненту у романі нової конструкції "Арсенал сил" Гео Коляди	3
Хімчак В.В. О.Довженко-митець (за сторінками спогадів учасників).....	10
Самойленко Г.В. Роль А.Фадеева и А.Толстого в организации и проведении Шевченковского юбилея 1939 г.	14

ІСТОРІЯ

Священко З.В. Скіфо-сарматська доба в історії Уманщини.....	21
Ричка В.М. Нові підходи до джерелознавчого аналізу історії Київської Русі	27
Хаврук Я.Я. Життя і церковна діяльність князя Костянтина Острозького.....	34
Василенко В.О. До питання про генезу одного історіографічного міфу Литовсько-Руської історії	39
Борисенко В.И. Соціально-економічне становище Української гетьманської держави і Московського царства на 1654 р.....	45
Константинова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст.	48
Лиман І.І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви із старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)	52
Нагорна Т.В. Українські духобори в першій чверті XIX ст.: замкнена релігійна община чи помітне явище суспільного життя?	58
Любинська Ю.В. О.Корнилович і його воєнно-історична спадщина... 64	
Стоянов Ф.Ф. Діяльність Сергія Олександровича Кокошкіна на посаді головного завідуючого Малоросійськими кінними козацькими полками в 1855 році.....	68
Литвинова Т.Ф. Селянська реформа 1861 р. на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі.....	73
Волкова С.А. Из истории этносоциальных процессов в Таврической губернии во второй половине XIX века.....	78
Кочергін І.О. Життя і діяльність М.Ф.Шимановського	84

Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини в загальноросійських суспільно-політичних процесах пореформеної доби (60–80 рр. XIX ст.).....	88
Кязимова Г.Ф. Из прошлого немецких колоний юга Украины (к. XVIII – нач. XX вв.)	92
Горовий Б.О. Питання автономії України у діяльності першої української національної політичної партії (РУПу) початку XX ст. ...	97
Шаповал Л.І. Програмові засади українських політичних партій Наддніпрянської України на початку XX століття щодо релігії та церкви.....	103
Стрілець В.В. Вітчизняна історіографія історії української радикально-демократичної партії (1906 – початок 1930-х років).....	111
Гай-Нижник П.П. Інтелігент, політик, державний дія УНР (М.Є.Кривецький – забутий патріот України)	115
Делятинський Р.І. Особливості суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства Станиславівської єпархії в контексті політики "доконаних фактів" польської адміністрації в Східній Галичині у 1921 р.	121
Терела Г.В. Чи були німецько-австрійські війська визначальним чинником продовольчої політики гетьманату (квітень – грудень 1918 р.)	128
Кукса А.Н. Модернізація государственной идеи как результат политизации широких народных масс.....	133
Тулиця О.Л. Селянський повстанський рух на Запоріжжі та боротьба з ним каральних органів більшовиків у 1921–1922 рр.....	139
Степанчук Ю.С. Комсомольці 20-х: предстанники молодіжного руху чи бойовий резерв партії?	143
Скобальський О.Б. Основні проблеми українсько-польських відносин у Галичині в 20–30 рр. XX ст. (за матеріалами органів польської влади).....	146
Гончаренко О.М. Взаємозв'язок між антисемітизмом і участю українців в політиці Голокосту на території Київщини.....	151
Киридон А.М. Діяльність комісії Української Православної Церкви (1930–1936 роки).....	159
Концур Н.І. Підготовка до ліквідації української греко-католицької церкви в Галичині.....	163
Спудка І.М. Деякі аспекти вивчення окупаційного режиму в історіографії	167
Поїздник І.І. Основні тенденції розвитку українсько-польських етноконфесійних відносин на Галичині у роки Другої світової війни.....	172
Дмитрук В.І. Боротьба греко-католиків за реалізацію своїх прав наприкінці 40-х – першій половині 60-х років XX століття.....	176
Недужко Ю.В. Погляди Президента УНР в екзилі Миколи Лівичького (1967–1989) на проблему відродження незалежної демократичної України	183

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Музичко О.Є. С.О.Бершадський: життя та наукова діяльність.....	188
Поп Ю.І. Микола Лисенко і чеська музика: взаємозв'язок двох культур чи ідея слов'янської єдності?	192
Медальєва О.З. До питання про діяльність Хрисанфа Ящуржинського.....	196

Фесько Ю.О. Науково-педагогічна діяльність німецької професури у Харківському університеті першої половини XIX століття: джерелознавчі засади дослідження	201
Гаврилюк С.В. Микола Петров – дослідник культурної спадщини західних етнічних українських земель	207
Кравчук О.М. Освіта Закарпаття і Східної Словаччини в 1920-х роках	214
Кангиева З.М. Авторский коллектив журанала крымско-татарской общины в эмиграции "Emel": опыт просопографической характеристики	220
Панасюк В.В. "Волинська програма" воєводи А.Гавке-Новака (1938–1939 років): питання шкільництва та освітанства	226
Михайлуца М.І., Нікульча І.М. Богуславська освіта в Трансністрії за Румунського володарювання (1941–1944 рр.)	230
Титаренко Д.М. Маріупольська "Просвіта" під час нацистської окупації	233
Пащенко В.О. Василь Сухомлинський: борець з релігією чи виразник її ідеалів. Хто він?	240

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Келембет С.Н. Княжеские синодики как историко-генеалогический источник	248
Шеретюк Р.М. Галицько-Волинський літопис – історичне джерело української етноконфесійної духовності XIII–XIV ст.	252
Непомнящий А.А. Крымоведение в научном наследии М.Н.Бережкова	257
Григорук Н.А. Наукова спадщина Миколи Чубатого та стан її вивчення в Україні та за кордоном	265
Шитюк М.М., Горбуров Є.Г. Нові історичні документи про діяльність підпільної організації "Партизанська іскра" на Миколаївщині	270

2005

Випуск 28. Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні

ФІЛОЛОГІЯ

Антонець М.А., Ковнатор Е.А., Христов Д.И. Значение жизненного подвига Н.В.Гоголя для воспитания христианской морали у студенческой молодежи	3
Пугач В.М. Топоніміка як важливе джерело етногенетичних досліджень	8
Самойленко Г.В. Принцип историзма и его освещение в критических работах А.Фадеева	13

ІСТОРІЯ

Кедун І.С. Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського	21
Москаленко В.Г. Історія розвитку інституту виробів на українських землях (X–XII ст.)	25
Жукова О.В. До історії оборонного будівництва України: геополітичний фактор в утворенні та розвитку фортифікаційних систем	31
Уривалкін О.М., Кузьменко Ю.В. Літописні назви Ніжина в історії та легендах міста	36
Ростовська О.В. Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII столітті: інкорпорація чи централізація?	42
Кухаречко М. Правовий статус ніжинських греків та їх взаємовідносини з місцевим населенням	48
Волоніць В.С. До історіографії вивчення греків Одеси	52
Нікітін Ю.О. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність в Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст.	57
Пономаренко О.В. Особливості формування громадської думки про російські та українські військові поселення першої половини XIX століття	63
Новікова С.В. Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі у Північному Приазов'ї (друга половина XIX – початок XX ст.)	69
Демченко Т.П., Онищенко В.І. Доля селянського посла В.Хвоста в контексті питання про альтернативний шлях боротьби українського селянства	72
Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано	77
Робак І.Ю. Організація керування медико-санітарною справою в Харкові до великих реформ XIX століття	82
Моціяка П.П. "Душа інститутської гімназії": штрихи до портрета Йосифа Добіаша	86
Крупенко О.В. Внутрішня політика царського уряду та її вплив на промисловий розвиток Лівобережжя у 60-х – 90-х рр. XIX ст.	92
Страшко Є.М., Ковтун Н.М. Український фемінізм на тлі європейського жіночого руху (XIX – поч. XX ст.)	100
Євсєєнко С.А. Горлівські події 16–17 грудня 1905 р.: подолання стереотипів	107
Ципляк Н.О. Студентські заворушення у Чернігівській духовній семінарії в 1905–1907 рр.	115
Кривобок О.П. Петро Дятлов – забута постать в українському революційному русі початку XX століття	121
Онищенко О.В. Жіноцтво у виборчих кампаніях 1917 року: крок до демократії?	127
Овдієнко П.П., Потапенко М.В. Територіальний устрій української автеномії в березні–жовтні 1917 р.: російський, український, польський погляд	133

Нітченко А.Г. Комплексний підхід до вивчення проблем регіональної історії в період революції 1917 р.	140
Мартиненко В.В. Роль і місце Чернігівщини в українсько-білоруському територіальному протистоянні 1918 р.	145
Лейберов О.О. Українська інтелігенція та "трудоий принцип" Директорії УНР	149
Самойленко О.Г. Наукова діяльність О.І.Покровського у 20-х рр. ХХ ст.: конформізм чи методологічне переродження?	155
Бобко Т.Г. Духовенство в громадсько-державних організаціях у 20-х рр. ХХ ст.	162
Стародубець Г.М. Спроба встановлення цивільної української адміністрації у повстанському загіллі восени 1943 року	167
Субботіна І.В. Взаємовплив урбанізаційних та міграційних процесів в Україні у другій половині ХХ ст.	172
Вдовенко С.М. Закордонне українство як чинник історичного державотворчого процесу	179
Желіба О.В. Історичні основи сучасного сільського герботворення в Лівобережній Україні на прикладі символів населених пунктів Яготинського району Київської області	181
Курпэева Ю.С. Аб выніках этнаграфічнага даследавання беларуска-украінскага памежка ў 2003–2004 гадах.....	188
Великанова М.М. Історичні передумови появи договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт в цивілістиці	191

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Лопатська Н.М. Проблеми становлення та організації Дерманського Святотроїцького монастиря на Волині (друга половина ХVІ – перша половина ХVІІ століття)	195
Білик Т.О. Методика викладання мов за концепцією І.С.Орлая	201
Херсонєць Н.В. Розвиток початкової освіти серед єврейського населення Півдня України у ІІ пол. ХІХ ст.	207
Тарасов А.В. Правове становище учнів гімназії Півдня України (друга половина ХІХ століття)	210
Дрогобицький І.І. Просвітницьке спрямування душпастирської діяльності Василянського чину в Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	215
Баранков О.Г. Формування правової бази освіти в Україні в умовах багатокультурності (1991–2004)	221
Руденко П.О. З повагою на відстані	235

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Волошин Ю.В. Приріст населення в "государевих описних Малоросійських розкольніцьких слободах" у другій половині ХVІІІ ст.	246
---	-----

Гринь О.В. Нові відомості до біографії Івана Халанського	251
Гедьо А.В. Матеріали з історії греків Ніжина та Північного Приазов'я у фондах Російського державного архіву давніх актів	256

2005

Випуск 29. Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Белая А.С. Карский Е.Ф. – исследователь славянских языков	3
Чоботько А.В. В.Розанов и Н.Гоголь: историография вопроса	5
Николаенко А.И. Азовские письма Н.Кукольника	14
Самойленко Г.В. Роман А.С.Новикова-Прибоя "Цусима"	23

ІСТОРІЯ

Блануца А.В. Обіг шляхетських земельних володінь в Луцькому повіті Волинського воєводства в другій половині XVI ст.: характер, особливості, наслідки	34
Пазиніч Ю.М. Аналіз міжнаціональних конфліктів у XVII–XVIII ст. між Гетьманщиною, Річчю Посполитою та Росією	38
Волерт Я.Л. Матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1731 рр. як джерело з історії аграрних відносин	43
Баличева Л.В. Проблема протипожежної безпеки в Україні в основних нормативно-правових актах Російської імперії (1802–1917 рр.)	49
Стрижова І.А. До питання про діяльність Таврійської вченої архівної комісії	55
Кириленко С.О. Проблема походження Русі в науковій спадщині Михайла Максимовича	60
Доманова Г.С. Чернігівський магістрат як судова установа	64
Зозуля С.Ю. Службові переміщення професора Г.А.Максимовича	70
Примаченко Ю.М. Заснування Чернігівського будинка виховання бідних	78
Нікітін Ю.О. Види селянських платежів у Чернігівській губернії в 60–70-і рр. XIX ст.	83
Мельник В.І. Теофіл Павліков – голова політичного товариства "Русская Рада" (1870–1879)	88
Шевченко В.М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду)	94
Страшко Є.М., Кроха Н. Земське та міське самоврядування 2-ї половини XIX ст. –1918 р. у губерніях Центральної Росії та Чернігівщини: порівняльний аналіз	102

Тоцька Ж.В. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках "Черниговских губернских ведомостей" (дореформений період).....	110
Селевич Ю.Л. Харківська Духовна Консисторія: історіографічний аналіз питання.....	113
Городецька М.О., Туголуков С.І. Ідеї виробничого кооперування селянства в Україні в загальноєвропейському контексті їх розвитку від середини XIX ст. до початку 20-х років XX ст.	119
Коваленко О.Б. "Лівобережна школа" в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.: чернігівський сегмент.....	125
Скус О.В. Конфесійні осередки Уманщини на зламі XIX–XX ст.	129
Москалюк М.М. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.	133
Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії).....	139
Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву).....	145
Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української Держави гетьмана П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.).....	152
Грачевська Т.О. Соціал-демократ Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині.....	159
Волкотруб Г.К. Історик Пилип Клименко: марксист, "попутник" чи націоналіст?.....	164
Голець В.В. До питання про джерела вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу.....	170
Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл та ставлення радянської влади й більшовицької партії до неї за часів української революції.....	176
Давиденко Ю.М. Військові організації польського Руху опору в період 1939–1944 рр.	179
Воронко О.Г. Соціально-демографічні та етнодемографічні процеси в Україні у другій половині XX ст.: основні аспекти історіографії проблеми.....	186
Горло Н.В. Виплата компенсації переселенцям у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду як прояв нехтування людським фактором (50–70-і рр. XX ст.).....	191
Михальчук О.Л. Радянське законодавство та релігійні об'єднання на Волині у 1960-х рр.	197
Ігнатенко М.М. Історичне краєзнавство у вищих навчальних закладах Чернігівщини	200
Поставнича М.В. Наукові і громадські форми дослідницько-краєзнавчої роботи в Черкаській області в 90-х рр. XX ст.	205
Андрєєва Я.Ф. Соціальний конфлікт: сучасний підхід до проблеми.....	210

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Чуткий А.І. Професорська корпорація університету св. Володимира як окрема мікро-соціальна група	216
Кондрашов В.Ф. Просвітницька діяльність М.М.Аркаса	220
Синельник І.С. Чернігівські музеї на сторінках місцевої періодики (кінець ХІХ – початок ХХ століття).....	223
Будзар М.М. Панська сільська садиба ХІХ ст. як культурна форма (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини).....	230
Зуляк І.С. Освітній конгрес "Просвіти" – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період.....	236
Сучкова О.Ю. Шкільна освіта євреїв Донбасу в умовах реалізації політики коренізації.....	245

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Коваленко О.О. Архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання: історія та сьогодення	252
Кузнець Т.В. Населення Уманського повіту Київської губернії за даними перепису 1920 року.....	256
Рахно О.Я. З історії статистичних досліджень О.Русова у Ніжинському повіті.....	263

2005

Випуск 30. Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті

Від редакційної колегії. Г.В.Самойленко (до 70-річчя від дня народження)	3
---	---

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Експресивна лексика як засіб увиразнення художніх контекстів та вияв ідіостилі письменника	7
Хоменюк В.І. Функціональна транспозиція каузальних синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами	12
Качуровський І.В. Про почвірну еволюцію мови	21
Кобзар Л.Г. Мовні емоційно-цінні експресиви	31
Арват Н.М. Заметки о концепте "душа" в русском фольклоре	37
Николаенко А.И. Шут, или дурак (любовные мотивы в творчестве Н.Кукольника)	41
Ісаєнко К.П. Проблема ейдологічної "присутності" М.Гоголя у творчості П.Куліша	48
Чоботько А.В. В.Розанов о личности Н.Гоголя	56
Михед Т.В. Семантика концепту страху в українських повістях Миколи Гоголя та оповіданнях Вашингтона Ірвінга і Натанієля Готорна	65

Ролик А.В. Воссоздание образа Украины в немецких переводах произведений Н.В.Гоголя	73
Самойленко Г.В. А.А.Фадеев и А.Н.Толстой (К проблеме контактных и творческих связей)	76

ІСТОРІЯ

Уривалкін О.М., Кузьменко Ю.В. Історико-легендарний образ Ніжина	86
Кедун І.С. До питання уточнення історичної топографії Новгород- Сіверського: історіографічні реалії та проблеми	93
Самойленко О.Г. Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX – 1-й третини XX ст.	99
Острячко А.М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа	105
Боровик А.М. Реорганізація управління освітніми закладами як один із кроків на шляху українізації шкіл за Центральної Ради	111
Мартиненко В.В. Вплив зовнішніх чинників на становлення білоруської державності в 1918 році	116
Лейберов О.О. Велика партійна коаліція (кінець 1918 – початок 1919 рр.): пошук державності чи крок до загибелі?	125
Давиденко Ю.М. Діяльність польської диверсійної організації "Вахлярж" у період 1941–1942 рр.	131
Карашчанка І.В. Некаторыя матэрыялы па гісторыі, народнай культуры і асаблівасцях маўлення "літвіноў" Украінскага Падзясення	137

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко С.Г. Культура Ніжина та інших полкових міст XVII–XVIII ст. в історіографії	142
Будзар М.М. З історії садибної культури України XIX сторіччя: маєток Скаржинських у Круглику під Лубнами як культурне явище	157
Пономаревська О.І. Специфіка орнаментальних елементів у композиціях північнополіських народних ікон	165
Ляшенко Т.В. Музично-освітня діяльність Євгена Богословського на Чернігівщині (початок XX століття)	173
Дмитренко Н.М. Ніжинський окружний музей 20–30-х років XX ст.	177
Шипович М.А. Культурна політика більшовиків і літературно-мистецька інтелігенція в першій половині 20-х рр.	182
Семенова М.В., Ананенко С.Б. Філософія театру Леся Курбаса в контексті історичних процесів України 20-х років XX століття	188
Самойленко Г.В. Засновник Ніжинського драматичного театру, актор і режисер Борис Лучицький	193
Борисенко М.В. Просторові особливості архітектури доби сталінізму в Україні (1920 – початок 1950-х років)	213
Дорохина Л.А. Функции музыки в обществе и проблематика теории и истории богослужебного пения	216

Матвєєва Л.Л. Неопластицизм Піта Мондріана	221
Дорохин В.Г. "Интонирование" и "артикулирование" в структуре музыкального произношения	233
Копієвська О.Р. Проблеми державної культурної політики в контексті глобалізаційних процесів	241

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Галактионов П.И. Воспоминания бывшего студента	249
---	-----

2006

Випуск 31. Проблеми розвитку філології, історії та культури (до 200-річчя Ніжинської вищої школи)

ФІЛОЛОГІЯ

Ляхур Ч. Пространственные особенности славянской языковой картины мира	3
Конюшкович М.І. Научная школа Е.Ф.Карского в свете парадигмы конца XX столетия	10
Петрик О.М. Словотвір віддієслівних іменників у працях історика мови А.В.Майбороди	22
Пащенко В.М., Бережняк В.М. Комбінаторні модифікації у системі консонантизму діалектної мікросистеми м.Прилуки Чернігівської області	26
Розанова Л.М. Євген Гребінка як фундатор української та російської літератур	37
Самойленко Г.В. О "Сорочинской ярмарке" Гоголя	44
Якубіна Ю.В. И.Г.Кулжинский в восприятии и оценке гоголеведов	63
Приймачок О.І. Паремии как элементы народно-смеховой культуры в ранних повестях Н.Гоголя	71
Арват Н.М. Понятие "русское" в произведениях Н.В.Гоголя	80
Остапенко Л.М. Как стать классиком, или По поводу примерки Достоевским Гоголевской шинели	88
Чоботько О.В. В.Розанов о художественном методе Н.Гоголя.....	96
Краснобаєва О.Д. Постмодернистские тенденции в повести А.Королева "Голова Гоголя"	106
Михальчук Н.І. Метафізична чуттєвість як основа "філософії споглядання" (за оповіданням В.Винниченка "Контрасти").....	113
Забарний О.В. Національно-патріотичні мотиви поезії літстудійців Гоголівського вузу кінця 60-х – початку 70-х років ХХ століття	126

ІСТОРІЯ

Дудченко Г.М. Справа ніжинських "вільнодумців": історіографічний аналіз проблеми (дореволюційна історіографія).....	133
---	-----

Дудченко Г.М., Дубовик О. Політика українізації та динаміка етнічної структури студентства Ніжинської вищої школи в 20-х рр. ХХ ст. ...	141
Баранкова Н.О. Діяльність студентів та викладачів Ніжинського інституту народної освіти в процесі українізації	145
Чуткий А.І. Історичне літературознавство в Університеті Св. Володимира: виникнення наукової традиції (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	150
Мицик Л.М. Демократизація Ніжинської вищої школи: проблеми і перспективи	160

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Бєлкіна Н.І. Професор педагогіки – Михайло Іванович Демков.....	170
Дудка Р.А. Проблеми античної культури в працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття	174
Конончук І.М. Ніжинський інститут та національно-культурне будівництво Чернігівщини 20–30 рр. ХХ ст.	182
Павленко Л.А. Євген Рихлик і Ніжинська вища школа.....	189
Шевченко А.Ю. Історіографія життя та наукової діяльності М.Н.Петровського.....	196
Самойленко О.Г. К.Харлампович та Л.Окіншевич і Ніжинська Вища школа у 20–30-х рр.: до проблеми взаємин	205

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Нікітін Ю.О., Нікітін М.Ю. Маловідома стаття М.О.Макаренка.....	214
Самойленко С.Г. Джерельна база вивчення розвитку культури Ніжина у 1654–1764 рр.	231

2006

Випуск 32. Сучасні тенденції вивчення спадщини М.Гоголя та проблем історії, культури, мистецтва Полісся ХVІІ–ХХ ст.

Від редколегії. А.П.Грищенко. Вітання з ювілеєм	3
Бойко Н. Серце, сповнене любові до слова і людей	4

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Жизненное поле слова ГОЛОВА	6
Моценская Л.Г. Мир казаков и поляков в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	12
Жаркевич Н.М. Образ Гоголя и его художественное осмысление в трилогии В.П.Авенариуса "Ученические годы": находки и поражения	22
Хомчак Е.Г. Способы выражения авторской позиции Н.В.Гоголя и И.А.Гончарова (на материале поэмы "Мертвые души" и романа "Обломов")	31

Бойко І.В. Реалізація національно-культурного компонента на лексическом уровне (на примере повести Н.Гоголя "Ночь перед Рождеством")	36
Белая А.С. Языковая картина мира средствами социальной терминологии в поэме Н.Гоголя "Мертвые души"	39
Михальчук Т.Г. Стилистический анализ ситуаций речевого этикета и этикетное поведение персонажей в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	42
Ісаєнко К.П. Біографічно-видавничий доробок П.Куліша у рецепції російської критики (на матеріалі відгуків та рецензій ХІХ–ХХ ст.)	54
Куликовська Н.І. Гендерний аспект вивчення фразеологічних одиниць.....	62

ІСТОРІЯ

Кузьменко Ю.В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історичних переказів як джерела народної історичної пам'яті	70
Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии	75
Свистович С.М. Нариси історії розвитку світового кооперативного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ століття	95
Потапенко М.В. Польські політичні сили України в революції 1917–1920 років: історіографічні оцінки і перспективи дослідження	102
Ростовська О.В. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року	112
Мартиненко В.В. Проголошення Білоруської Народної Республіки: нові історіографічні оцінки і підходи	115
Лейберов О.О. "Трудовий принцип" Директорії УНР в поглядах В.К.Винниченка: оцінка сучасних істориків	119
Страшко Є.М., Нагорна Н.М. Історія українського фемінізму: науковий дискурс	128
Крапив'янський С.М. Проблеми шкільної історичної освіти Республіки Білорусь	136
Давиденко Ю.М. Історіографічні аспекти вивчення генези військових організацій Польського руху опору в роки Другої світової війни	146
Шевченко В.М., Герасименко О.В. З історії формування фондів фундаментальної бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В.Гоголя (дорадянський період)	153

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. Архітектура	157
Коваленко О.О. Григорій Милорадович і Чернігівська губерньська вчена архівна комісія	194

Шевченко А.Ю. Історіографія життя та наукової діяльності	
М.Н.Петровського	203
Кондрашов В.Ф. М.Н.Петровський і Ніжинська вища школа:	
штрихи до портрету вченого	210
Луняк Є.М. Ніжинська вища школа в роки великого розгрому	
української історичної науки на початку 1930-х років	214

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Зеленская Л.И. Слово о дорогом друге	218
Марченко Т.А. Миттєвості минулого... Спогади	
випускниці 1973 року	230
Самойленко О.Г. Уроки минулого: критика й самокритика	
на порядку денному (Викладачі Ніжинської вищої школи	
1930-х рр. про себе, колег і свій вуз)	240

2006

Випуск 33. Північне Полісся в історико-культурному контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Качуровський І.В. Що таке "празька хвороба мови"?	3
Бондаренко А.І. Лінгвістична інтерпретація новели	
Євгена Гуцала "Оргія"	6
Пасік Н.М. Кореляція слова і образу в художньому	
мовленні Є.Гуцала	13
Булахов М.Г. Карські Юу́хїм Фёдаровіч	19
Колесник О.С. Лінгвокогнітивні особливості номінацій	
людини в героїчному епосі (на матеріалі поеми "Беовульф"	
та "Слова о полку Ігоревім")	24
Коваль О. Мнимый Гоголь	32
Куликовська Н.І. Модальність гендерно-фразеологічних	
маркованих одиниць та їх місце і роль в системі мові	55

ІСТОРІЯ

Нікітін Ю.О. Проблеми ефективності міського	
самоврядування і її зв'язок в розвитку освіти	
(на прикладі міст Чернігівської губернії у 70–80 рр. XIX ст.)	64
Козинець О.Г. Сучасники про підготовку офіцерів	
у військах за часів правління Миколи I	72
Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти й академічної науки	
зарубіжних країн в оцінках вчених Ніжинських	
вищої школи в II пол. XIX – на поч. XX ст.	82
Сагач О.М. До історії становлення земської медичної	
служби на Чернігівщині	91

Шевченко В.М. Земля та її господарі на Чернігівщині у II пол. XIX – поч. XX ст.	98
Таран Л.В. Із французького досвіду патріотичного виховання у XIX–XX ст.	107
Притуляк П.П., Іщенко В.В. Встановлення етнографічних кордонів України в добу УНР та Гетьманату (1917–1918 рр.).....	112
Шахрай Т.О. Суспільно-політична та громадська діяльність представників аристократичних кіл Волині в побутові української державності	121

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток освіти на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст.....	131
Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток декоративно-ужиткового мистецтва на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст.	156
Будзар М.М. Простір і час садибної культури України	188
Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота округних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст.	198

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Зеленьська Л.І. Микола Гербель в архівних документах	214
---	-----

2006

Випуск 34. Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Експресиви в системі художнього тексту	3
Пашенко В.М., Бережняк В.М. Спостереження над специфікою вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем	8
Коткова Л.І. До питання про розвиток якісних значень у семантичних структурах відносних прикметників.....	19
Жук Т.В. Специфічні особливості казкового тексту	25
Капленко О.М. Роман "Голяндія" Дмитра Бузька: метанаративний дискурс	30
Костенко О.О. Проблема щастя у ранній прозі В.Винниченка (Аналіз одного оповідання).	40
Забарний О.В. Пізня словідь (Літературний портрет Василя Охріменка).....	52
Волощук І.І. Теоретичні основи дослідження іронії.....	57
Штейнбук Ф.М. Антропологічний аспект тілесного міметизму в текстових стратегіях сучасної літератури	65

ІСТОРІЯ

Кузьменко Ю.В. Християнські мотиви в народних історичних переказах про монголо-татарську навалу на Чернігівщині.....	73
Кириленко С.О. Полеміка М.Погодіна – М.Костомарова про походження Русі на сторінках часопису "Современник"	83
Дудченко Г.М. Національні переживання української молоді в 40-х рр. ХІХ ст. (студент Київського університету св. Володимира Г.Андрузький)	88
Самойленко О.Г. Іван Васильович Лашнюков – перший видатний історик в Ніжині	94
Крупенко О.В. Промислова політика самодержавства пореформеної Росії: зміст поняття, завдання, сутність та наслідки	110
Москалюк М.М. Загальний нарис становища промисловості на Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	129
Лейберов О.О. Проект федерації Південних Радянських Республік – невдала спроба більшовицького державотворення на Україні	144
Ляковська С.П. Місце "економічної контрреволюції" в діяльності органів ВУНК-ДПУ УСРР в 1920-ті роки.....	155
Дудченко О.С. Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в УСРР у міжвоєнний період: аналіз нормативно-правових джерел.....	170
Давиденко Ю.М. До питання про створення військовоїпідпільної організації Коменда Оборунців Польських в період 1939–1943 рр.	175
Гринь Д.К. Два десятиріччя невтомної праці та подальшого зростання: сторінка з історії Чернігівського педінституту (1954–1974).....	185

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Образотворче мистецтво на Чернігівщині у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст.....	200
Самойленко Г.В. Музично-театральне мистецтво на Чернігівщині у другій пол. ХVІІ–ХVІІІ ст.	223
В'яла О.М. Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька	239
Конончук І.М. Динаміка етнокультурних процесів на Чернігівщині 1917 – на поч. 30-х рр. ХХ ст.	247

**Випуск 35. Філологія, історія та культура Полісся
на перетині думок**

ФІЛОЛОГІЯ

Банзерук О.В. Семантика субстантивної і дієслівної метафор Миколи Гоголя	3
Арват Н.Н. Народно-розговорний компонент гоголевських сравлений ("Вечера на хуторі близ Диканьки")	8
Сидоренко Т.М., Заїченко Т.В. Кількісно-граничний вияв дії у дієсловах із префіксом <i>на-</i>	12
Пугач В.М. "Клясова боротьба" в українському мовознавстві та її відлуння в Ніжині	23
Моціяка О.М. Кордоцентризм україномовної творчості Олекси Стороженка	29
Николаенко А.И. Последняя фантазия Кукольника	42
Чоботько А.В. В.Розанов о творчестве Н.Гоголя сопоставительно с творчеством А.Пушкина, М.Лермонтова, Ф.Достоевского и Л.Толстого	57
Остапенко Л.М. (Новий) Світ як Книга. До слова про "багрянту літеру" американського ренесансу	71

ІСТОРІЯ

Луняк Є.М. Еволюція терміна "українці"	74
Коваленко О.О. Сімейна історія у науковій спадщині Григорія Милорадовича	86
Самойленко О.В. Директори Юридичного ліцею кн. Безбородька як організатори навчально-виховного процесу в Ніжинській гімназії	94
Моціяка П.П. Півтора десятиліття на чолі інституту: штрихи до портрета Ф.Ф.Гельбке	102
Моціяка П.П. Директорство І.І.Іванова в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька 1907–1913 рр.	112
Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти та науки в Ніжинському історико-філологічному інституті в роки Першої світової війни та визвольних змагань (1914–1919 рр.)	127
Коляструк О.А. Повсякденне життя провінційного інтелігента у 20-х рр. XX ст. (за щоденниками професора М.М.Бережкова)	138
Баранков О.Г. Теоретичні і методологічні основи полікультурної освіти	148
Баранкова Н.О. М.В.Рево та Чернігівщина	163
Ярмак Н.О. О.Ф.Музиченко. Сторінки біографії	168
Пітик Г. Земельна політика й аграрне законодавство Української держави П.Скоропадського	173
Дудченко Г., Коваленко Є. Ніжинське головне лісництво в 1941–43 рр.: функції та організаційна структура	187

Білецька С. Сталінський режим проти кримських татар (травень 1944 року).....	193
Боголій Ю.М. Механізм здійснення політики США в ООН.....	204
Семенова М.В. Освітній рівень населення сучасної України в контексті історичних реалій	213
Гарбар Г.А. Заклади культури Миколаївської області як складова сфери гостинності в контексті розвитку туризму першої половини 80-х рр. XX ст.	222

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Книгодрукування на Чернігівщині у XVII–XVIII ст. ...	231
Самойленко С.Г. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі в Ніжині.....	238
Будзар М.М. Панська сільська садиба 1-ї половини XIX ст. як культуротворче середовище (на матеріалі садиби Капністів в Обухівці).....	246
Дорохина Л.А. Черниговское церковно-певческое Благотворительное общество: страницы истории	256
Ляшенко Т.В. Розвиток музичної культури Чернігівщини у рамках функціонування громадських товариств (перша третина XX століття)	263
Хоменко А.Б. Становлення професійного музичного мистецтва в Чернігові та Ніжині в кінці XIX – на початку XX століття.....	268
Самойленко Г.В. Вадим Доброліж – художник із Ніжина	278
Дорохин В.Г. О некоторых тенденциях исполнительского воплощения мелодико-синтаксических структур.....	283

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Кулик В.В. Ніжин у період окупації фашистами (1941–1943 рр.).....	288
Андрусенко Н., Дудченко Г. Організація навчального процесу в Ніжинській сільськогосподарській та технічній школі в період окупації (1942–43 рр.).....	293

2006

Випуск 36. Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом	3
Пащенко В.М., Бережняк В.М. Рефлекси давніх /o/, /e/ у східнополіській діалектній мікросистемі м.Прилуки	9
Сквіра Н.М. "Парадигма" релігії у житті та творчості пізнього Гоголя	15
Михед Т.В. Культурологічний характер категорії "американський ренесанс": до проблеми періодизації американської літератури XIX ст.	27

Фоміна Г.В. Сучасний погляд на міфологічну Пандору (на матеріалі п'єси П.Хакса)	42
---	----

ІСТОРІЯ

Волерт Я.Л. Маєтності Чернігівської полкової сотні за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1731 рр.	50
Жук О.М. Історія адміністративно-територіального устрою Волині.	59
Стьопченко Е.М. Німці Півдня України (кінець XVIII – поч. XX ст.): Історіографія проблеми.....	67
Васильчук В.М. Політико-правовий аспект життя німців в Україні у XVIII ст.	76
Шахрай Т.О. Роль дворянсько-поміщицької верстви Волині в розвитку фабрично-заводського виробництва та торгівлі	85
Примаченко Ю.М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.)	110
Страшко Є.М., Кроха Н.Г. До питання історії самоврядних інституцій на Чернігівщині: регіональні особливості діяльності земств у 1905–1918 рр.	121
Сидорович О.С. Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток споживчої кооперації (на прикладі Лівобережної України)	130
Демченко Т.П. Чи був Ілля Шраг посібником терористів: до питання про ставлення ліберально-демократичної громадськості до боротьби проти самодержавства засобами терору	136
Ковальчук М.А. Український національний конгрес (19–21 квітня 1917 р.) та його місце в історії української революції	142
Гай-Нижник П.П. Вища економічна рада УНР – невітлений у життя проект уряду Центральної Ради	151
Пітик Г.А. Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918–1919 рр.).....	157
Мазур І.В. Губерніальне місто Чернігів у 1920–1925 рр.	173
Разиграєв О.В. Стан безпеки у Волинському воєводстві в контексті експорту більшовицької революції до країн Європи: (1921–1926 рр.).....	180
Мельничук О.А. Профілактична допомога застрахованим в Україні у 20–30-х рр. XX ст.	189
Сітарчук Р.А. Виникнення та перші роки діяльності адвентистів у Херсонській губернії.....	197
Іващук В.М. Вплив політичних і суспільних умов на діяльність західноукраїнських відділень УЦК в Польщі в 1920–30-х рр. та їх ідейну базу.....	207
Вісин В.В. Становище української кооперації на Волині у другій половині 30-х років XX ст.	216
Чернега П.М. Матеріально-побутове становище трудівників України напередодні нападу Німеччини на СРСР.....	228
Брегедя М.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення Західної України після смерті Й.Сталіна.....	234

Бойко О.Д. Сучасний політичний міф: як створити потужний інструмент маніпулювання суспільною свідомістю?.....	241
Гарбар Г.А. Сфера гостинності в Миколаївській області кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.: послуги закладів відпочинку та рекреації	253

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ципляк Н.О. Основні напрямки виховного процесу в Чернігівській духовній семінарії.....	260
Чуткий А.І. "Забуте" століття: ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці та освіті (з'ясування проблеми).....	266
Моціяк П.П. Директорство Й.Лециуса в Історико-філологічному інституті князя Безбородька (1913–1914 рр.).....	273
Павленко Л.А. Дослідження життя та наукової спадщини Є.Рихлика: історіографія проблеми	284
Сушик І.В. Волинський облмуздрамтеатр та філармонія як осередки культурного життя краю у повоєнний період (1944–1953 рр.)	294
Петриченко В.А. Питання розсекречення документів національного архівного фонду України на нарадах архівних працівників УРСР у 1956 році	301
Баранкова Н.О. Педагогічна діяльність професора М.В.Рево.....	306
Сокирська В.В. Археологічні дослідження Григорія Юхимовича Храбана	313

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Блануца А.В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському в першій третині ХVІ ст. (за документами книги записів №14 Литовської метрики).....	318
---	-----

2007

Випуск 37. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа	3
Якубина Ю.В. Гимназія висших наук сквозь призму wspomинаний Н.Кукольника	15
Дояр Л.В. Віктор Грищенко: на шляху до визнання	39
Бондаренко А.І. Лінгвостилістична інтерпретація новели Євгена Гуцала "Офелія"	44

ІСТОРІЯ

Євстратов В.О. Роль слов'ян-сіверян у заснуванні та розвитку Чернігова з найдавніших часів до поч. Х ст.	51
Martin Dimnik. Gleb Svyatoslavich of Chernigov: Prince of Tmutarakan' and Novgorod.....	63
Кисіль С. Соціальні суперечності у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у др. пол. XVII–XVIII ст.....	77
Михайлюк Ю.М. Старостування Дмитра Вишневецького у Черкасах і Каневі: міф чи реальність?	86
Мартинюк Я.М. Волинське територіальне самоврядування міжвоєнного періоду у дослідженнях польських істориків	91
Котляр Ю.В. Чи були адміралтейські поселення на Николаївщині?	98
Кухарук О.В. У боротьбі за статус: "малоросійські козаки" на поч. XIX ст.	102
Кузьменко Ю.В. Проблеми історичної пам'яті в регіональній історії (на матеріалах Чернігівщини)	110
Слобожаніна Н.П. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках "Календарей Черниговской губернии"	122
Крот В.О. "Земский сборник Черниговской губернии" як джерело з аграрної історії Північного Лівобережжя	131
Нікітін Ю.О. Місцева влада і міське самоврядування в Чернігівській губернії (70–80-і рр. XIX ст.).....	137
Берестовий А.І. Податкові платежі та недоїмка в оподаткуванні українського селянства Російської імперії у др. пол. XIX ст.	147
Рахно О. Перший голова Чернігівської губернської земської управи К.Є.Троцина	152
Хасцький О.П. Архівні джерела про історичні зв'язки України з державами Центральної Азії.....	158
Дудко О. Система європейських держав та українська суспільно-політична думка Галичини напередодні Першої світової війни (на основі праць Костя Левицького)	163
В'яла О.М. Внесок ученого-історика В.К.Піскорського у вивчення пам'яток старовини Малоросії	170
Мартиненко В.В. Роль і місце I Всебілоруського з'їзду в становленні державності (грудень 1917 – березень 1918 рр.).....	176
Нагорна Н.М. Відділи для роботи серед робітниць і селянок в Україні: до історії становлення	185
Білецька С. Упереджений та репресивний характер державної політики радянського керівництва щодо населення Західної України у 40-х рр. XX ст.	200
Коваленко Л. Організаційно-правові основи роботи архівних установ на звільненій від фашистської окупації Сумщині (1943–1944 рр.)	206
Ніколаєць Ю.О. Процес десталінізації в роки Хрущовської "відлиги" у дослідженнях вітчизняних учених	212

Субботіна І.В. Основні проблеми зайнятості населення УРСР (60–80-і рр. ХХ ст.)	222
Воронко О.Г. Особливості соціально-демографічної політики радянського уряду в УРСР 80-х рр. ХХ ст.	231

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Корнєв А. Смерть героїв: фольклор та історія (доба Хмельницького).....	240
Чуткий А.І. До сторіччя першого економічного вузу України	246
Шкварець В.П., Попова Г.С. І.Л.Борщак: історіографія історичного спадку	256
Дмитренко Н.М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-і рр. ХХ ст.	264
Конончук І.М. Національно-культурні процеси на Чернігівщині в 20–30-х рр. ХХ ст.	276
Кінд-Войтюк Н.В. Збереження пам'яток історії та культури у 1920–1930-х рр. на Західній Волині	284

2007

Випуск 38. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Карский А. Академик Е.Ф.Карский в Нежине в 1918 году	3
Арват Н.Н. Единство противоположностей как одна из черт поэтики Н.В.Гоголя ("Мёртвые души")	14
Самойленко Г.В. Библиотека гимназии высших наук кн. Безбородко в Нежине и читательские интересы Н.Гоголя-студента.....	21
Остряно О. Трансцендентні основи буття в поезіях Емми Андіївської та Емілі Дікінсон	33

ІСТОРІЯ

Ростовська О.В. Галицько-Волинська Русь: князівство, королівство чи держава?	46
Кукуруза Ж.Б. Козацьке землеволідіння на правобережній Україні: особливості становлення в Литовську добу (кінець ХІV – початок ХVІ ст.).....	56
Кочергін І.О. Дніпропетровськ. Де шукати точку відліку?	63
Сакало О.Є. Структура селянської сім'ї другої половини ХVІІІ століття: на прикладі села Митченки Пирятинської прешої сотні Лубенського полку.....	75
Скус О.В. Маловідомі сторінки історії уніатської церкви на Уманщині (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.).....	83

Шевченко Н.О. Київська Русь у історичній схемі М.О.Максимовича (початки Давньоруської державності).....	89
Асауленко О.А. Густинський Свято-Троїцький монастир: тенденції розвитку в ХІХ столітті.....	97
Колесник О.В. Становище духовенства Полтавської єпархії у ХІХ ст.	103
Самойленко О.Г. Становище духовенства Полтавської єпархії у ХІХ ст.	109
Наумов С.О. Становлення українського політичного руху на Північному Лівобережжі: структурна характеристика (90-і рр. ХІХ ст. – 1904 р.).....	119
Лейберов О.О. Ідеї парламентської демократії в діяльності антигетьманської опозиції та Директорії УНР (1918 – початок 1919 рр.).....	124
Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі (радянська історіографія 1930–1950-х рр.)	137
Дудка В.І. Феномен ментальності селянства лівобережної наддніпрянщини як чинник національно-демократичної революції 1917–1920 рр.	147
Дудка Л.Г. Висвітлення ролі селянства в революційних подіях 1917–1920 років у шкільних підручниках з історії України	153
Власенко В.М. Філія Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки.....	160
Тригуб О.П. Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20–30-х років ХХ ст.	171
Гончаренко О.М. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату "Україна": неспрости відповіді та нові інтерпретації (1941–1944 рр.).....	180
Кязимова Г.Х. Свідома колаборція чи спроба вижити: стосунки інтелігенції і влади у зоні "Трансністрія" (на матеріалах окупаційної преси)....	188
Михайлуца М.І. Етно-конфесійні аспекти трансністрієського життя (1941–1944 рр.).....	195
Тарасов В.В. Публікаторська робота українських періодичних видань 1989–1991 рр. як перший етап усунення "білих плям" вітчизняної історії.....	205

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Будзар М.М. Еволюція форм художнього життя у культурному просторі сільської дворянської садиби Лівобережної України ХІХ ст.	213
Дорохина Л.А. "Философское пробуждение" как составная часть отечественной культуры рубежа ХІХ–ХХ вв.	213
Отрох Н.В. Збиткова популярність Києво-Межигірської фаянсової фабрики	219

Тарасенко О.О. Викладацька діяльність П.В.Павлова в університеті Св. Володимира у середині XIX ст.	227
Шаповал Л. Наукова спадщина В'ячеслава Липинського в дослідженнях сучасних істориків	240

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Карский А.А. Обнаруженные сведения об отце академика Евфимия Феодоровича Карского	250
Карский А.А. Письмо Володимира Гнатюка	277

2007

Випуск 39. Історія та культура Полісся й України в сучасному науковому сприйнятті

ФІЛОЛОГІЯ

Пашенко В.М., Бережняк В.М. Декодування мовних засобів ліризму у творах Л.І.Глібова	3
Шинкаренко Д.В. Жінка у візіях чоловіка (тендерна інтерпретація оповідання М.Коцюбинського "Сон")	10
Капленко О.М. Автобіографічність у творах М.Йогансена як результат суб'єкт-об'єктного статусу автора.....	16
Клікун Л.М. Творчість Ліни Костенко в межах сучасного літературознавчого дискурсу	27
Дяченко А.М. Етика і поетика Ігоря Качуровського	33

ІСТОРІЯ

Кедун І.С. Округа Новгород-Сіверського у X–XIII ст.	41
Дудченко Г.М. Козацтво як стан та як народ-нація в "Історії русів"	45
Желіба О.В. Альтернативна історія: методика використання в навчальному процесі	52
Коляструк О.А. Повсякденність у міждисциплінарному дискурсі.....	58
Міронова І.С. Що таке ямська гоньба?	66
Клименко Н.П. Іван Крип'якевич: культурно-просвітницька діяльність на Волині та Холмщині під час Першої світової війни	76
Іванюк О.Л. "Подільські губернські відомості" про підготовку до проведення загальноросійського перепису населення 1897 р.	87
Рижєва Н.О. Роль непересічної особистості в історії суднобудування України	96
Петренко С.М. Діяльність споживчої кооперації України у 1932–1933 рр.	104
Мицик Л.М. Український вимір Болонського процесу	112

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Дудка Р.А. Духовне життя Ніжинського історико-філологічного інституту імені Безбородько у II половині XIX – на початку XX ст.	123
Карский А.А. Переписка профессора Р.Ф.Брандта со студентом Евфимием Карским	132
Баженова Г.Ю. Павло Ардашев як представник "Російської школи" істориків нового часу Західної Європи	142
Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кінці 1920–1930 рр.	149
Черненко О.Є. Колекція археологічних матеріалів з с.Гориця у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського	158
Семенова М.В. Тенденції культурного розвитку Чернігівщини у 90-ті рр. XX ст.	163

2007

Випуск 40. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок

ФІЛОЛОГІЯ

Сидоренко Т.О. Українське літературне бароко: художньо-стильові та образно-тематичні домінанти	3
Карский А. Рукопись из архива О.М.Бодянского (К истории обнаружения Е.Ф.Карским первого варианта "Наймички" Т.Г.Шевченко)	35
Ковальчук О.Г. "Чесність з собою" як доктрина життя вільної особистості (на матеріалі творчості В. Винниченка).....	38
Арват Н.Н. Компаративное поле в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя	61
Самойленко Г.В. Бытовая и учебная жизнь гимназии в Нежинских письмах Н.Гоголю	68
Бублейник Л.В. Вираження суб'єктивної позиції автора в художньому мовленні (на матеріалі прози Г.Косинки)	91

ІСТОРІЯ

Москаленко О.Ю. Історична топографія Ніжина (кінець X – поч. XVIII ст.).....	99
Кравченко М.І. Український соціал-демократизм: зародження та специфіка	111
Луняк Є.М. Український патріот і конституціоналіст Георгій Андрузький	122
Шевченко В.М. Купівля-продаж землі з публічного торгу за повідомленнями судових приставів окружних судів України у 1915 році	134

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ругаль Л.П. Участь творчої інтелігенції Чернігівщини в культурно-мистецькому житті після звільнення від нацистських загарбників (1943–1945 рр.).....	147
Самойленко Г.В. Сім'я художника Ю.Феддерса в Ніжині	159
Додаток. Зміст випусків збірника "Література та культура Полісся" 1990–2007 рр.....	166

2008

Випуск 41. Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття М.Гоголя

Іванова Н.П. О поэтических особенностях гоголевских циклов "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород"	3
Сквіра Н.М. Другий том "Мертвих душ" Миколи Гоголя: проблеми поетики	8
Прохоренко Є.Є. Про видання творів Миколи Гоголя українською мовою на рубежі 20–30-х років ХХ століття	23
Ісаєнко К.П. Ейдос М.Гоголя як пошук наративної стратегії П.Куліша	36
Самойленко Г.В. Историко-бытовая основа повести Н.Гоголя "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан"	47

МОВОЗНАВСТВО

Українець Л.Ф. Естетика консонантної структури українських лексем	65
Гаврилюк О.Р. Інтенсивність як лінгвістична категорія та її вираження у складних синтаксичних конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики.....	70
Рудюк Т.В. Культурно-національна (етнічна) конотація власних назв-компонентів фразеологічних одиниць	78
Коткова Л.І. Функціональні особливості відносних прикметників української мови	84
Ворона Я.М. Експресивна енантіосемія як засіб увиразнення художнього мовлення Павла Глазового	89
Шемет В.Г. Способи творення слів з афіксійними основами	96

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Хархун В.П. "Загибель ескадри" О.Корнійчука крізь призму тоталітарної естетики	105
Шилова К.А. Новоанглійський пуританізм у дзеркалі ранньої американської літератури	112
Михед Т.В. Історико-культурні та літературні передумови становлення національного канону в американській культурі XIX ст.	118
Ищенко Н.А. Поэма "Мод" А.Теннисона в контексте политической ситуации в Великобритании накануне Крымской войны 1853–1856 годов	132
Нямцу А.Є. Функціональність світових традицій у літературі XX ст. (історико-літературні аспекти).....	143
Драненко Г. "Антигона" А.Бошо: до проблеми трактування традиційного сюжетно-образного матеріалу міфологічного походження в сучасній європейській літературі.....	157
Фоміна Г.В. Окремі аспекти трансформації біблійних образів у п'єсі Ф.Дюрренматта "Портрет планети"	169

ІСТОРІЯ

Самойленко О.Г. Місце історії південних слов'ян у науковому доробку вчених Ніжинської славистичної школи (остання чверть XIX – початок XX ст.).....	177
Крот Л.М. Економічна діяльність Ніжинського повітового земства в другій половині XIX – на початку XX століть	193
Нікітін Ю.О. Іудейське населення в містах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.	199
Вовк О.В. Спроба згуртування українського селянства в умовах радянізації (20-ті рр. XX ст.)	213
Кривобок О.П. Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку XX століття.....	226
Потапенко М.В. Діяльність Міністерства Польських Справ УНР (січень–квітень 1918 року).....	236
Коваленко Л.І. Кадрова ситуація в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.	250
Іващук В.М. Контакти представників Наддніпрянської політеміграції в Галичині та місцевих політичних сил у 1930-х рр.....	257

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Дорохина Л.А. Специфические особенности культуротворческого и музыкально-исторического процесса на Черниговщине в начале XX века.....	264
В'яла О.М. Науково-педагогічна та громадська діяльність професора В.К.Піскорського: джерельна база дослідження.....	270
Кушнірова Л.В. Відомий педагог і лінгвіст В.І.Масальський	276

**Випуск 42. Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної
і світової історії, філології та культури
у сучасній інтерпретації**

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

Арват Н.Н. О комплексном изучении картины мира в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души" (из опыта работы студентского спецсеминара).....	3
Арват Н.Н. Цвет в семантическом поле художественно-изобразительных средств Н.Гоголя ("Мертвые души")	19
Якубіна Ю.В. Ніжинський період біографії Миколи Гоголя у дослідженнях кінця XIX – початку XX ст.	28
Самойленко Г.В. Гоголівський Тарас Бульба у сценічній інтерпретації корифея української сцени Марка Кропивницького	38

МОВОЗНАВСТВО

Костенко О.О. "Дим" В.Винниченка: специфіка художнього психологізму різдвяної казки	46
Пащенко В.М. Народнорозмовна основа байок Л.І.Глібова	76
Хомич В.І. Теоретичні дискусії щодо позначення терміном функціональних переходів у системі другорядних членів речення, виражених прийменниково-відмінковими формами	83
Мельник Л.М. Перший вітчизняний славіст – Осип Максимович Бодяньський	89
Рудюк Т.В. Гендерна маркованість українських фразеологічних одиниць	101

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Николаенко А.И. Ленора (из творческой истории стихотворения Н.Кукольника)	106
Михед Т.В. Історико-культурні та літературні передумови становлення національного канону в американській культурі XIX ст.	130
Ищенко Н.А. Культурная память как текстообразующий механизм: к вопросу об историчности текста и текстуальности истории	143
Шилова К.А. До проблеми рецепції поезії Анни Бредстріт в американській літературі XX століття: поема Джона Беррімена "Пошановання пані Бредстріт"	151

ІСТОРІЯ

Самойленко О.Г. Внесок М.І.Лілеєва в розвиток історичної науки та освіти в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX століття.....	158
Кононенко В.П. Рациональне світосприймання інтелектуальної еліти Гетьманщини (90-ті рр. XVII – 60-ті рр. XVIII ст.)	165

Цапко О.М. Особливості розвитку української політичної еліти в другій половині XVII – початку XVIII століття	173
Гомоляко А.О. Участь В.Ю.Данилевича у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця.....	189
Шахрай Т.О. Внесок представників дворянсько-поміщицької верстви Волині у розвиток вітчизняної та європейської науки кін. XIX – поч. XX ст.	197
Моціяка П.П. М.Є.Скворцов – директор Історико-філологічного Інституту князя Безбородька в Ніжині (1882–1893 рр.)	214
Гуз А.М. Складання моделі шкільної правової освіти в Росії, Білорусі та Україні у 1991–2005 рр.	230
Коваленко Л.І. Між владою та суспільством (Оперативна розробка документів в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.)	239
Міщук С.М. М.Н.Сперанський – бібліограф та палеограф, дослідник слов'янської рукописної книги з бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині.....	247
Поліщук П.Я. Політика "Польської підпільної держави" в гуманітарній сфері.....	257

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Лисенко О.В. М.Ге і М.Костомаров.....	273
Дорохина Л.А. Развитие духовной музыки в Украине в начале XX столетия: традиции и их обновление.....	278

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Самойленко Г.В. Пам'ятне слово про Л.Зеленську.....	285
Зеленская Л.И. Воспоминания Петра Аркадиевича Кочубея о данной ему императором Александром II командировке в зиму 1856 года. Архивные материалы о Кочубеях и других деятелях	286

Випуск 43. До 80-річчя від дня народження академіка Ф.С.Арвата

ФІЛОЛОГІЯ

До 80-річчя від дня народження академіка Ф.С.Арвата

Бойко О.Д. Людина з великої літери	3
Самойленко Г.В. Життя та творча доля академіка Ф.С.Арвата	6
Арват Н.Н. Ф.С.Арват о переводах произведений Н.В.Гоголя в Украине (Иван Франко как переводчик поэмы "Мёртвые души")	13
Забарний О.В. Федір Арват і розвиток методичної думки на Україні	22

До 200-ліття М.Гоголя

Михед П.В. Микола Гоголь і поляки (про деякі проблеми вивчення).....	28
Бондарь Н.А. Наименования лиц в "Мертвых душах" Н.Гоголя и их перевод на украинский язык	46
Бассак Т.Ф. Жестовое поведение персонажей (на материале произведений Н.В.Гоголя)	51

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ТА МОВОЗНАВСТВО

Сидоренко Т.О. Творчість Івана Величковського в контексті європейського бароко.....	57
Моціяка О.М. Європейський характер романтичної суб'єктивності Михайла Петренка	67
Коткова Л.І. Епітетні сполуки в ідіолекті В.Винниченка	74
Рудюк Т.В. Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом у творах Є.Гуцала	80
Хомич Т.Л. Маркована лексика в ідіолекті Марії Матіос.....	94
Драчук Л.І. Звичаї та традиції українців у повісті Михайла Стельмаха "Гуси-лебеді летять" як засіб формування духовного багатства світу школярів.....	103
Бондаренко А.І. Художнє мовомислення: до проблеми окреслення терміна	108
Бойко Н.І. Проблема експресивної маркованості лексичних одиниць у працях українських мовознавців	115
Бережняк В.М. Новозапозичення в українській мові	121
Кайдаш А.М. Давньоязичницький пантеон у слов'янській культурній традиції.....	128
Пащенко В.М. Визначальні особливості керованого та усвідомленого оволодіння фонетикою та фонологією у вищому навчальному закладі.....	132
Пасік Н.М. Гіпо- та гіперсемантизація ономастичних компонентів у структурі фразеологічних одиниць	137
Петрик О.М. Віддієслівні іменники опредметненої дії: структурно-морфологічний аспект.....	144
Топчій Ю.М. Граматична адаптація субстантивних галліцизмів в українській мові (аспект родової маркованості).....	151
Топтун В.М. Мотивація кличок в українській зооніміці	159
Рибалка Н.С. Пропозиційна мотивація англійських номенклатурних назв ссавців у когнітивно-ономастичному аспекті	165
Вакуленко Г.М. Семантико-синтаксична характеристика каузальних відношень у структурі простого речення.....	171
Чирва Г.М., Судденко М.С. Складнопідрядні речення-афоризми	173
Судденко М.С. Проблема ідентифікації складнопідрядних речень із займенниково-означальними підрядними частинами	179
Гетман Л.И. Украинско-русское двуязычие: миф и реальность.....	188

Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Особливості відтворення українських фразеологізмів російською мовою	191
Данич О.В. Лингвокультурологический аспект изучения русской фразеологии в вузе	194
Жук Т.В. Українське ділове мовлення та проблеми перекладу	202
Киричок І.І. Готовність майбутніх вчителів-філологів до використання емпатії як умови розвивального впливу у міжособистісних стосунках	209
Голуб Н.М., Проценко Л.І. Роль комунікативно-ситуативних вправ у формуванні мовної особистості	217
Банзерук О.В. Вивчення стилістики у школі	222
Мищенко О. Форми інтерактивного навчання на уроках української літератури	228
Кучерявець В.Г. До питання про технологію самотворення себе як особистості (на матеріалі книги-самопрезентації І.А.Зязюна "Педагогіка добра: ідеали і реалії")	233
Жук О.А. Розвиток вищої педагогічної освіти в роки радянської влади	238

Випуск 44. До 80-річчя з дня народження професора Нінель Миколаївни Арват

Від редакційної колегії. Привітання Н.М.Арват з ювілеєм	3
Самойленко Г.В. Известный языковед Украины	4

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

Арват Н.Н. Бытовая картина мира в поэме Н.Гоголя "Мертвые души"	12
Жаркевич Н.М. "Вечера на хуторе близ Диканьки" и проблема национальной ментальности Н.Гоголя (на материале российских и украинских литературоведческих исследований 1990–2000 гг.)	18
Ямчук П. Феномен Гоголя: мовний і культурний аспекти в семіосфері українського консервативно-духовного мислення	24
Киричок Г.А. У границы миров автора и его героев (Денисов В. Мир автора и миры его героев (о раннем творчестве Н.В.Гоголя)	35

МОВОЗНАВСТВО

Бондаренко А.І. Питання теоретичні: художній дискурс	42
Степаненко О. Метафоричне використання полісемів у художньому мовленні Д.Павличка (на матеріалі книги поезій "Золоте ябко")	48
Дацько О.О. Сленгова лексика у передвиборних програмах та політичній періодиці 2007 року	59

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ковальчук О.Г. Роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" (проблеми ідентифікації героя)	66
Когут О.В. Містична структуруюча гра праслав'янських кодів у сюжетних архетипах сучасної української драматургії	72
Николаенко А.И. Мушка (Нестор Кукольник и А.И. фон Фризен)	82
Николаенко А.И. Машенька (М.Ф.Толстая в жизни Нестора Кукольника)	94
Самойленко Г.В. Видатний білоруський письменник Ф.Богушевич на Чернігівщині	107

ІСТОРІЯ

Блануца А.В. Надавча політика Казимира та Олександра Ягеллончиків на Сіверську землю (за матеріалами Литовської метрики)	136
Степанчук Ю.С. Московська присутність в Україні в оцінці козацької старшини Гетьманщини середини XVII ст.	143
Чуткий А.І. Славний син Поліського краю (невідомі архівні документи, пов'язані з особою Миколи Дашкевича)	151
Таранець С. Економічна діяльність старообрядців Бессарабії у XIX – на початку XX ст.	163
Дудка Л.О. Становлення механізму регулювання державно-церковних відносин в Україні в I-й пол. 1920-х років	176
Якушева-Омельянчик Р.М. Судьба нежинського минцкабинета	183
Даниш Л.В. Відображення громадсько-політичної позиції у творчості П.Тичини періоду національно-визвольної війни в Україні (початок XX ст.): погляд історика	189
Лясковська С.П. Державна політика щодо "спекуляцій" в період нової економічної політики	200
Крапив'янський С.М., Мартиненко В.В. Подвиг крізь роки: генерал-лейтенанту танкових військ І.П.Корчагіну присвячується	210
Коваленко Л.І. Внесок архівістів у відбудову економіки	223
Жулканич Н.М. Джерельна база дослідження історії аграрних відносин в областях Українських Карпат (др. пол. XX ст.)	231
Кузьменко Ю.В. Правлячий клас "безкласового" радянського суспільства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.	243

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Король Л.С. Концепт "Смерть" в українському культурогенезі	259
Шкурко М.М. Романс Е.П.Гребінки "Очі чорнії": повернення на свою історичну батьківщину	266

Дорохина Л.А. Развитие любительского хорового пения на Черниговщине в нач. XX ст.	277
Ляшенко Т.В. До історії музичної діяльності чернігівської "Просвіти" (поч. XX ст.)	284
Дорохин В.Г. О специфике связно-раздельного артикулирования на баяне	291
Косюк О.М. Індустрія мас-медіа розваг та народна сміхова культура	295

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Карський А.А. Із архівної спадщини академіка Карського: Первая курсовая работа по филологии студента Евфимия Карского	
Институтские товарищи Е.Ф.Карского.....	
Письмо профессора А.В.Добиаша профессору Е.Ф.Карскому.....	
Письмо редактора "Русского Филологического Вестника студенту НИФИ Ефимию Карскому"	
Дудченко Г.М., Ревенчук А. Ніжинський історичний архів у перші місяці окупації (вересень—грудень 1941 р.).....	330

Випуск 45. Проблеми вивчення творчості Миколи Гоголя: підсумки та перспективи

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

Михед П.В. Проблеми українського гоголезнавства: попередні підсумки й найближчі перспективи.....	3
Платонова Н.А. Реализация концепции соприсутствия времен в творчестве Н.В.Гоголя (к вопросу пространственно-временной организации фантастической повести I-й пол. XIX века).....	16
Нещерет Е.И. Психология невербальной речи как средства интерпретации художественного образа в литературном произведении (на примере повестей Н.В.Гоголя)	24
Погоржельская В.В. О природе лада в творчестве Н.В.Гоголя.....	30
Ляхова Ж. Епістолярій Миколи Гоголя як художнє саморозкриття особистості в дослідженнях П.Куліша.....	35
Бараненкова Н.А. Про театральну природу ранніх творів М.В.Гоголя.....	64
Павельева А.К. Своеобразие женских образов в сборнике Н.В.Гоголя "Вечера на хуторе близ Диканьки"	69
Дереза Л.В. Трансформація народної казки у "Вечерах на хуторе близ Диканьки" М.В.Гоголя.....	78
Вінтонів Т.М. Поетонімосфера повісті М.В.Гоголя "Тарас Бульба"	85

Филенко О.Н. Хронотоп Миргорода Н.В.Гоголя.....	96
Алексеев П.П. Эволюция жанра в "Мертвых душах" Н.В.Гоголя	105
Сирота Ю.О. Проблема впливу творчості М.В.Гоголя на російськомовну прозу Є.П.Гребінки	111
Гринченко Н.А. Н.В.Гоголь в художественной рецепции А.Ф.Писемского	118
Бабенко О.А. "Ревизор" Н.В.Гоголя в эстетике и драматургии В.В.Набокова.....	125
Лушник Л.С. Картины П.А.Федотова на уроках по изучению творчества Н.В.Гоголя	134
Самойленко Г.В. Твори М.Гоголя в репертуарі Миколи Садовського.....	137
Кравченко С.І. Микола Гоголь у польськомовній публіцистиці Євгена Маланюка.....	145
Литвиненко С. Поема В.Базилевського "Після карнавалу" як діалог поета з М.Гоголем	149
Царева В.П. "Записки сумасшедшего" и тексты безумцев II-й пол. XX века.....	157
Краснобаева О.Д. Рецепция Гоголя в немецком гоголеведении.....	169
Шпильова Н.В. Флюїдність у романі Р.Бротігана "У кавуновому цукрі" та в повісті М.Гоголя "Сорочинська ярмарка"	176

Випуск 46. Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях

МОВОЗНАВСТВО

Бондаренко А.І. Мовостиль художнього тексту кризь призму "ігрових" теорій	3
Бережняк В.М. З історії східнополіських топонімів.....	15

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Якубіна Ю.В. Гуманітарні засади Гімназії вищих наук як визначальний фактор формування "ніжинської літературної школи"	30
Чоботько А.В. В.Розанов о природе религиозности Н.Гоголя	73
Анненкова Е.С. Еще раз к вопросу о западничестве И.С.Тургенева в аспекте Пушкинской речи писателя	80
Крикун Л.С. "Сонячна машина" В.Винниченка: стратегії досягнення досконалості як норми буття	93
Михальчук Н.І. Естетизоване життя як провокація: музичний проект буття проти принципу реальності ("Раб краси" В.Винниченка).....	98
Хархун В.П. Міфічний світ тоталітаризму (збірки М.Рильського 30-х років)	106
Лось О.В. Роль інтертексту в романі С'юзен Ворнер "Широкий, широкий світ"	126

ІСТОРІЯ

Кириленко С.О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці в умовах ідеологічних кампаній 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст.	136
Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Центральна Рада та проблема "українізації" Півдня в 1917 р.	143
Нагорна Н.М. Форми та методи діяльності КП(б)У з організації жіночого пролетаріату у 20-х роках ХХ ст.	152
Ткаченко І.В. Висвітлення проблеми охорони здоров'я в УСРР у 1920-х рр. у радянській та сучасній вітчизняній історіографії.....	161
Ткаченко В.В. У ледачах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті роки ХХ ст.	168
Давиденко Ю.М. Діяльність підпільних військових організацій на теренах "приєднаних земель" у початковий період окупації Польщі (1939–1941 рр.).....	184
Коваленко О.М. Українсько-польські відносини: проблема повернення та збереження культурних і культових цінностей.....	193

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Гоголівська тематика у репертуарі трупи М.Кропивницького гастрольної поїздки 1897 р. до Петербурга	194
Моціяка П.П. "Жив, як навчав". М.О.Лавровський – директор-фундатор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1875–1882 рр.)	211
Труш О.М. Громадська діяльність В.Піскорського	231
Баранкова Н.О. "Чорна пляма" у житті професора М.В.Рево: арешт і покарання у справі Київського осередку "української контрреволюційної організації лікарів-бактеріологів".....	245
Ковальчук О.М. Григорій Ващенко: портрет на тлі епохи.....	250
Дмитренко Н.М. "Фронт ідеологічного шкідництва" – місцеві музеї Північного Лівобережжя (30-ті роки ХХ ст.)	277
Семенова М.В. Мережа закладів культури Чернігівщини: проблема функціонування (90-ті рр. ХХ ст.).....	283

2009

Випуск 47. Віктор Забіла – поет-романтик (до 200-ліття від дня народження)

ФІЛОЛОГІЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. МОВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Віктор Забіла у колі українських та російських культурних діячів ХІХ ст.	3
Бондар М.П. Поетична творчість В.Забіли у розвитку української літератури першої половини – середини ХІХ ст.	11

Нахлік Є.К. Суб'єктна організація та образний лад поезії Віктора Забіли.....	31
Моціяка О.М. Своєрідність культу страждання в поезії Віктора Забіли.....	60
Капленко О.М. Образ долі у поезії Віктора Забіли.....	69
Сидоренко Т.О. Естетика поетичного простору в творчості В.Забіли (постбарокова ретроспекція).....	75
Кайдаш А.М. Ідіюстиль Віктора Забіли в контексті міфологічної площини українського романтизму	79
Пащенко В.М. Стилiстичний потенціал поетичного слова В.М.Забіли.....	85
Якубіна Ю.В. Віктор Забіла і Гiмназія вищих наук.....	89
Москаленко М.А. Постаць Віктора Забіли в історико-краєзнавчому контексті Борзнянщини	99
Забарний О.В. Вивчення творчості Віктора Забіли у школі.....	102

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Самойленко Г.В. Архівні джерела та стародруки про творчу спадщину В.Забіли.....	107
Куліш П. Віктор Забіла (некролог)	114
Куліш П. Із збірки "Хуторна поезія"	115
Петров М.И. В.Н.Забела.....	119
Комаров М. К биографии В.Н.Забелы	125
Комаров М. Неизданное стихотворение В.Н.Забелы	129
Комар М. Ненадруковані байки В.М.Забіли	132
Лукич В. В.Забіла і єго жартобливе "посланиє" до Шевченка	133
Наталка Полтавка. Роман Віктора Забіли (з оповідань моєї матері)..	136
Грінченко Б. Споминки про Віктора Михайловича Забілу (до 25-річчя з дня смерті). 1895 р.	139
Рассказы старожилов [о поэме В.Забелы].....	143
Франко І. Поезії Віктора Забіли	144
Франко І. До біографії та характеристики В.Забіли	153
Гнатюк В. До біографії В.Забіли.....	159
Мировець В. Життя і твори Віктора Забіли	160
Лященко А. Т.Г.Шевченко і В.М.Забіла	187
Кирилюк Є. Невідома збірка творів Віктора Забіли	203

Випуск 48. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Мацько В.П. Концептуальне прочитання двосвіття в неоромантичній прозі української діаспори ХХ століття	3
Хомич В.І., Кисла О.М. Транспонування прийменниково-відмінкових форм "раєн + N _{ген} " з вихідною семою вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет, у нетиповій позиції, зокрема атрибута	10

ІСТОРІЯ

Блануца А.В. Актовые книги земских и городских судов как источники для изучения правовой и социальной истории Великого княжества Литовского и речи Посполитой XVI –XVII вв.	17
Кухарук О.В. Комплектування української козачої дивізії в війну 1812–1814 рр.	25
Шевченко Н.О. М.О.Максимович і М.П.Погодін: до історії взаємин двох учених	33
Луняк Є.М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича)	42
Нікітін Ю.О. До проблеми ефективності в роботі органів міського самоврядування у II половині XIX ст. (на прикладі м.Суми)	60
Шевченко В.М. Проблеми еволюції українського земельного ринку 80–90-х рр. XIX ст.	69
Сидорович О.С. Проблеми споживчої кооперації Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. у світлі постанов кооперативних з'їздів і нарад	79
Кочергін І.О. Кому служив українець М.В.Родзянко?.....	88
Труш О.М. Наукова діяльність Володимира Піскорського за кордоном.....	93
Тимченко Р.В. Симон Петлюра і Євген Петрушевич в умовах об'єднання українських армій (липень–листопад 1919 року): крок до співпраці чи остаточного розпаду?	101
Моціяка П.П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння (Історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.).....	112
Еткіна І.І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр.....	126
Горох М.В. Управлінська вертикаль та кадрова політика Торгсину (на прикладі Чернігівської обласної контори).....	134

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Товстоляк Н.М. Качанівський некрополь	142
Савочка А.М. Благодійність у Таврійській губернії: пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань?	150
Кириченко В.Г. Невідомі сторінки в історії філософсько-педагогічної думки кінця XIX – першої половини XX ст.....	157
Каліновський В. Часопис "Таврические епархиальные ведомости": засіб офіційної пропаганди чи важливе красназнавче джерело?	169
Блакитний М.М. Діяльність православних товариств Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь")	175

Аскерова Л.С. Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у XIX – на початку XX ст.	184
Дмитренко Н.М. До питання керівництва Укрголовнаукою місцевими музеями (20-ті роки XX ст.).....	191
Острячко А.М. М.Бережков: штрихи до біографії	196

Випуск 49. Проблеми вивчення історії та культури XX ст. в сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Хомич В.І. Трагування поняття синтаксеми у наукових дослідженнях	3
Фесенко Т.М. Полісемантизм сполучних засобів у поезиці Олени Шульги.....	7

ІСТОРІЯ

Оніщенко О.В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби?	13
Москаленко В.Г. Формування основ загального виборчого права в УРСР: політико-правовий аспект (20–30-ті рр. XX ст.)	17
Гомоляко А.О. З історії археологічних досліджень В.Ю.Данилевича на Слобожанщині	26
Мошик І.В. Становлення в регіональній вищій школі Чернігівщини нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. XX ст.	33
Чуткий А.І. Невідомий ректор: реконструкція біографії О.О.Карпеки	44
Кондрашов В.Ф. Історіографія життя та наукової спадщини А.Г.Єршова.....	55
Іванцова Н.І. Закордонний досвід у створенні системи освіти дорослих в Україні у 20-х рр. XX ст.	59
Мельничук О.А. Страхування тимчасової непрацевдатності в Україні у 1930-х рр.....	64
Ломакин Д.А. Павел Наумович Надинский: типичный представитель партийной номенклатуры или ученый-краевед?	72
Печеніна Н.А. Лібералізація українського суспільства в 1953 – на поч. 60-х рр. XX ст.	80
Луцай В.І. Діяльність І.Надя та його роль у подіях жовтня–листопада 1956 р. в Угорщині	87
Гай-Нижник П.П. Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська.....	92
Кожухар О.І., Кожухар В.І. Українська політична еліта в період постсоціалістичної трансформації	106

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Моціяка П.П. І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918).....	112
Бонь О.І. Д.П.Гордєєв та діяльність харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН.....	138
Даниш Л.В. Невідомі аспекти громадсько-політичної діяльності П.Тичини та їх вплив на формування молодих українських митців ХХ ст.	146
Демченко Т.П. "Європа" чи "Просвіта": чи суперечить просвітянська ідея європейському вибору України?	155
Тевікова О.В. Стан бібліотечних закладів Полтавщини в період десталінізації (1953–1964)	160
Лаврінєнко Л.І. Особливості становлення та розвитку медичного краєзнавства як частина історико-культурного надбання Чернігівщини (1918–2006).....	168
Лаас Н. Культурні практики українського радянського соціуму часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії	178
Мицик Л.М. Чи готова українська вища школа забезпечити європейську якість освіти?.....	188

Випуск 50. Творчість М.Гоголя: поетика, стиль та мова творів письменника

Шевандо І.В. Особенности художественного времени в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	3
Красавіна В.В. Мовний образ українського козацтва в історичній повісті М.Гоголя "Тарас Бульба"	10
Дмитриев Е.А. Тема апостасии в повести Н.В.Гоголя "Вий".....	19
Зарудня І.О. Витоки народно-фольклорних традицій і слов'янської міфології "Вечорів на хуторі біля Диканьки" М.Гоголя	22
Комисаренко А.Н. Звук в раннем творчестве Н.В.Гоголя	31
Хай М.И. Герменевтика гоголезнавчих студій: етноорганологічний аспект	40
Куркина С.П., Кривоносова М.А. Особенности украинского национального костюма в изображении Н.В.Гоголя	50
Логвіненко Н.М. Фольклорна фантастика у творах Миколи Гоголя	56
Любецкая В.В. Эстетическое прозрение и художественное ясновидение стиля Н.В.Гоголя	61
Глинка Е.В. Семантика проявления/непроявления признака звучания в произведениях Н.В.Гоголя.....	66
Єрмоленко С.І. Мовна картина світу М.Гоголя та її сучасне "бачення"	69

Митяй З.О. Екзистенція людського буття в мовній картині повісті М.Гоголя "Шинель"	75
Коркішко В.О. Символіка дороги в творчій спадщині М.В.Гоголя	82
Журавльова Н.М. Українська етикетна лексика та фразеологія як засіб вираження ввічливості в творах Миколи Гоголя	90
Бурдина Е.А. ЛСГ "Внешность" как способ создания образа в творчестве Н.В.Гоголя	97
Юрченко Т.Г. Лексичний фонд українських мовних одиниць у творчості Миколи Гоголя	107
Самойленко Г.В. Новонайденный список второго тома "Мертвых душ" Гоголя	112
Хомчак Е.Г. Организация нарратива в поэме "Мертвые души" Н.В.Гоголя	133
Шилина С.А. Репрезентация концепта "душа" в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души"	139
Стародубец С.Н., Неронская Е.К. О некоторых стилистических особенностях литературно-критических статей Н.В.Гоголя	147
Фісак І.В. Християнські мотиви у "Вибраних місцях із листування з друзями" М.В.Гоголя	153
Платонова Н.А. Роль "мыслей о географии" в формировании концепции художественного пространства Н.В.Гоголя	159

**Випуск 51. Регіональна історія та культура
XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи**

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.М. Троищность повести Н.В.Гоголя "Невский проспект"	3
Банзерук О.В. Особливості творчої манери та мовностилістичні засоби пісенності в ліриці Віктора Забіли	9

ІСТОРІЯ

Щербина С.В. Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст.	16
Пилипенко В.М. Українська шляхта про оборону південно-східного кордону на початку XVII ст. (до Хотинської війни)	23
Гапоненко Д.І. Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.)	32
Мельник Л.М. Історія України у видавничій діяльності О.Бодяньського (1808–1877)	38
Коваленко О.Б. "Записка о времени основания или учреждения губернских и поветовых городов Черниговской губернии" (1829 р.) як пам'ятка регіональної історіографії	54
Коваленко О.О. Г.Милорадович і часопис "Черниговский листок"	59

Тоцька Ж.В. Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період)	67
Рахно О.Я. Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування у Ніжинському повіті Чернігівської губернії	73
Слобожаніна Н.П. "Черниговская газета" (1877–1878 рр.) як джерело з регіональної історії	80
Коростильов Т.В. Європа очима професора І.Г.Турцевича	86
Гордієнко Д.С. Професор Петро Люперольський – місце та роль в історичній науці	92
Самойленко О.Г. Методологічні та історіографічні сентенції історика Вітольда Новодворського	102
Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці ХІХ ст. за матеріалами опублікованих статистичних документів Російської імперії	114
Каплін Д.С. Західна історіографія проблеми військового полону на території українських земель у контексті	120
Котюк В.О. Політична еліта України в період революції 1917–1921 рр.: міжнаціональний вимір	129
Михайленко Г.М. Історик в еміграції: наукові студії О.Лотоцького у Варшаві	135
Прядко І.М. Промислова політика радянського уряду на Україні в роки непу: історіографія питання	143
Непотенко І.В. Розвиток комунального господарства Чернігова у 20–30-х рр. ХХ ст.	152
Білецька С.П., Чернега П.М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як прояв антиукраїнської політики радянської влади	157
Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)	166
Даниш Л.В. Роль П.Тичини в суспільному житті та культурному розвитку України	181

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ткаченко В.В. Трагічна доля видатного мовознавця В.М.Ганцова (1892–1979) та його внесок у розвиток української філології	191
Баранкова Н.О. Чи можна вважати професора М.В.Рево засновником центру мікробіологічних досліджень у м.Чернігові?	198
Міщук С.М. Колекція рукописних книг та стародруків Катеринославського обласного музею ім. О.Н.Поля на початку ХХ ст.: формування, опис та дослідження	206
Дудка Р.А. Духовне життя сучасного Ніжина: відродження чи криза?	216
Семенова М.В. Нормативно-правова база в сфері культури: проблема практичної реалізації	223

**Випуск 52. Проблеми літератури,
історії та культури XIX–XX ст.
у сучасному висвітленні**

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г.В. Начальные истоки творчества	
Николая Гоголя	3
Арват Н.Н. Жінщина в повісті Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	11
Николаенко А.И. Последние встречи Гоголя и Кукольника	18
Карский А.А. Памятник Н.В.Гоголю в Нежине	26
Сарапин В. Жанрово-стильові особливості "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" Івана Котляревського	42
Ковальчук О.Г. Життєва філософія Кирпатого Мефістофеля (роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")	55
Хархун В.П. "Регулювальний канон": ідеологічні та естетичні практики марксо-ленінської критики	68
Русаченко Н.П. Морфологічні процеси в розвитку іменникового словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст.	92

ІСТОРІЯ

Степанчук Ю.С. Державно-політичні погляди гетьмана Данила Апостола в умовах наступу російського царату на українську автономію	103
Рудик О.В. Діяльність органів міського самоврядування у справі поширення початкової освіти в Харківській губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст.	108
Дудар О.В. Визвольні змагання 1917 року на сторінках "Черниговских губернських ведомостей"	118
Лейберов О.О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році: труднощі становлення та функціонування нової влади	124
Рябченко О.Л. Студенство Радянської України 1920-х років: від образу до реальності	137
Ткаченко І.В. Боротьба з соціальними та професійними хворобами в Україні у 20-х роках XX ст.	147
Онїпко Т.В. Історичний досвід перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців споживчої кооперації в ринкових умовах непу	159
Дудченко О.С. Як і чому змінювався правовий статус колегій народних комісаріатів УРСР (1938–1946 роки)?	170
Ігнатенко М.М. Особливості природних умов життя в українському селі у 1990–2000-х роках	177
Коляструк О.А. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження	187

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Телячий Ю.В. На захисті національної культури: "Літературно-Науковий Вісник" у 1917–1919 роках.....	196
Король Л.С. Танатос в аспекті філософсько-художньої рефлексії	200
Семенова М.В. Культурна сфера в умовах ринкових відносин: проблема фінансового забезпечення (90-і роки ХХ ст.)	205
Даниш Л.В. Громадсько-політична, державницька, наукова та культурницька діяльність П.Г.Тичини 1891–1967 рр. (історіографічний огляд проблеми).....	213

Випуск 53. Гоголь і український культурний контекст

Косюк О.М. Від Гоголя – до сучасності (дискурс народної сміхової культури).....	3
Дунай П.О. Повість М.Гоголя "Тарас Бульба" як націотворчий текст (10–20-ті роки ХХ ст.).....	13
Фесенко Т.М. Порівняльна характеристика засобів вираження семантико-синтаксичних відношень у системі просте/складнопідрядне речення (за повістю М.В.Гоголя "Тарас Бульба" та однойменним кіносценарієм О.П.Довженка).....	22
Будугай О.Д. Діалог у часі й просторі героїв твору М.Гоголя "Тарас Бульба" та В.Шкляра "Елементал": аксіологічний та історіософський аспекти.	30
Смольницька О.О. Відторгнення агресивних Анімуса та Аніми (на матеріалі повістей М.В.Гоголя і перекладених І.Я.Франком старонорвезьких балад).....	39
Бараненкова Н.А. Традиції староукраїнського барокового театру в ранніх прозових творах Миколи Гоголя.....	46
Береза І.Ю. Українська відьма: від Гоголя до Капранових.....	54
Юрченко О.В. Концепт "Дніпро" в образній мовній картині світу (на матеріалі творчості М.Гоголя та сучасних українських поетів Нижньої Наддніпряни).....	62
Лук'яненко Д.В. Топос саду в творах Миколи Гоголя, Григорія Сковороди та Валерія Шевчука	72
Копйцева Л.П. Суголосні мотиви творчості М.Гоголя та І.Нечужа-Левицького	79
Зіневич Л.В. М.Гоголь у перекладі М.Зерова	85
Ромащенко Л.І. Микола Васильович Гоголь і культурно-мистецьке оточення доби (за повістю О.Полторацького "У Петербурзі").....	96
Тетеріна О.Б. П.Куліш – основоположник вітчизняного гоголезнавства (літературознавча проекція)	107
Литвиненко С.В. Постать Миколи Гоголя в літературно-критичних працях Володимира Базилевського.	116

Ісаєнко К.П. Біографічно-видавничий доробок П.Куліша у рецепції російської критики (на матеріалі відгуків та рецензій XIX–XX ст.)	124
Бережняк В.М. Гоголезнавець – професор Г.В.Самойленко.....	134
Полянський В.В. Діалогічність в обробках українських народних пісень з репертуару Миколи Гоголя.....	148

Випуск 54. Гоголь у російському та світовому контексті

Карский А.А. Гоголевская тематика в "Русском Филологическом Вестнике" Е.Ф.Карского (с 1905 по 1915 год).....	3
Лебединская Т.Н. Петербургский цензурный комитет о творчестве Н.В.Гоголя	9
Терлецкий В.В. Відгуки М.В.Гербеля та Є.І.Вишнякова на смерть Гоголя.....	13
Романенко С.М. Кавказская проза Я.П.Полонского в контексте прозаических циклов Н.В.Гоголя	19
Александрова И.В. Н.В.Гоголь и русская комедия первой трети XIX века: к изучению генезиса и типологии комедийных героев	29
Юган Н.Л. Фольклорные сюжеты о кладах в творчестве Н.В.Гоголя и литературе 1830-х годов	39
Голдфаст Т.С. Поэтика границ в творчестве Н.В.Гоголя и В.В.Набокова	50
Кшихилькевич Агата. Гоголевские мотивы в пьесе Бруно Ясенского "Бал манекенов"	57
Гладышев В.В. Сергей Довлатов: Гоголь как писатель и как моралист	71
Леонтьева А.Ю. Традиции Н.В.Гоголя в творчестве Б.Ю.Поплавского.....	78
Шкуропат М.Ю. О визуальной доминанте в повести Н.В.Гоголя "Портрет" и повести И.С.Шмелева "Неупиваемая чаша"	88
Давиденко Г.И. Проблема зради і трагічної смерті в історичній повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" і новелі П.Меріме "Матео Фальконе".....	99
Созашвили Н. Разрушение вечности бытия или антирождение.....	105
Асатурова Седа. Разоблачение порока скупости в мировой литературе	112
Гудушаури Н.О. Образ дороги в творчестве Н.В.Гоголя и И.Цискарова.....	118
Полупанова А.В. "Петербургская тема" в творчестве Н.Гоголя и М.Веллера ("Петербургские повести" – "Легенды Невского проспекта").....	124
Ролік А.В. Особливості перекладу національно маркованої лексики (на матеріалі німецьких перекладів творів М.Гоголя).....	131
Чайка О.М. "Портрет" М.Гоголя і "Портрет Доріана Грея" О.Вайльда: творчі наслідування і художні відкриття	139

Гончарова И.М. Переосмысление традиций немецкого романтизма в повести Н.В.Гоголя "Портрет"	147
Шошура С.Н. Гоголевские традиции в романе Генрика Сенкевича "Огнём и мечом"	152
Гричаник Н.І. Філософія накопичення та її втілення у поемі М.В.Гоголя "Мертві душі" та повісті О. де Бальзака "Гобсек"	159
Хотинская Г. Некоторые заметки и информационная справка о переводах на иностранные языки произведений Николая Васильевича Гоголя	165

Випуск 55. Проблеми філології, історії та культури України у сучасних дослідженнях

ФІЛОЛОГІЯ

Ісаєнко К.П. Постать Миколи Гоголя у наративних пошуках П.Куліша	3
Павельєва А.К. Особенности хронотопа в повести Н.В.Гоголя "Сорочинский ярмарок"	14
Назарук Э. Сообщество схема в повести Н.В.Гоголя "Сорочинская ярмарка"	19
Якубіна Ю.В. До питання літературної освіти Миколи Гоголя: ніжинська школа	29
Хархун В.П. Роман А.Головка "Бур'ян" у контексті російського пресоцреалістичного канону	59
Коткова Л.І. Інтерпретація кольороназв в ідіолекті В.Винниченка	74
Ворона Я.М. Явище експресивної енантіосемії в поетичному синтаксисі комедії Миколи Куліша	90
Шкурка М.С. Переклади і переспіви романсу Євгена Гребінки "Очі чорнії" в творчості Юрія Татаренка	96
Бережняк В.М. "Діалектологічний порадник" Олекси Синявського – настільна книга сучасного діалектолога	104
Хомич В.І. Транспозиційні переходи синтаксеми "praen+N _{den} " з вихідною семою знаходження чогось без акцентування на конкретній стороні предмета	113

ІСТОРІЯ

Луняк Є.М. Козацькі зацікавлення у Франції та повість Гоголя "Тарас Бульба"	121
Святненко А.В. Просвітницька діяльність духовенства Київської єпархії (перша половина XIX ст.)	147
Моціяка П.П. П.В.Тихомиров: останній директор і перший ректор Ніжинської вищої школи	159
Чуткий А.І. Київський комерційний інститут у 1915–1916 роках: забута історія першої евакуації та повернення до Києва	177

Прудько В.О. Створення та діяльність Ніжинського громадського комітету у 1917 р.	188
Стоян Т.А. Політико-ідеологічна уніфікація методології радянської історичної науки: стратегія планових дискусій 1928–1931 рр.	194
Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура та її місце у політичній системі УРСР др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.	207

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Самойленко Г.В. Від аматорського до професійного театру: Новгород-Сіверський театр ім. І.Уралова.....	222
Лисенко О.В. Релігійний світогляд Миколи Ге – виразник духовності українського народу.....	233
Парубець А.С. До проблеми художнього часопростору в мистецтві	239
Дорохин В.Г. Об определении музыкальной артикуляции	248
Дорохина Л.А. Деятельность хора Черниговской духовной семинарии в контексте музыкально-просветительских традиций начала XX ст.	257

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Дудченко Г.М. Ніжинські дворянські роди за списком 1787 р.	263
Самойленко О.Г. Инструкция для ученых занятий магистранта Б.Д.Грекова, составленная профессором И.П.Козловским	305

Випуск 56. Проблеми філології, історії та культури ХІХ–ХХ ст. в сучасному науковому контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Якубіна Ю.В. До питання літературної освіти Миколи Гоголя: російська мова і словесність у Гімназії вищих наук	3
Жаркевич Н.М. "Вечера на хуторі близ Диканьки". Проблема метода и стиля. Взгляд сегодня (на материале российских и украинских источников).....	24
Ісаєнко К.П. До питання про особливості інтерпретації історії України в творчості М.Гоголя і П.Куліша	32
Чоботько О.В. Особливості художнього мислення В.Розанова і творчість М.Гоголя.....	41
Капленко О.М. Авангардний наратив: оголення деструктивних практик	51
Ковальчук О.Г. Сім'я в "системі надлюдського" (за матеріалами роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля").....	71
Бондаренко А.І. Текстове асоціативно-смісловне поле й концепт у світлі проблеми інтерпретації тексту.....	82

Банзерук О.В., Шакура Ю.О. Лексико-фразеологічні одиниці та їх стилістична роль в епістолярії П.Куліша	91
Пасік Н.М. Розмовна лексика в ідіостилі Ю.Мушкетика	99
Сидоренко Т.М. Роль Миколи Сулими у формуванні мовознавчої думки 20–30-х років ХХ ст.	107

ІСТОРІЯ

Таран Л.В. Марксизм в історичній науці	113
Кушерець Т.В. Про маси та історію	117
Москаленко О.Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті	136
Василенко В.О. Історія литовсько-рязанських та литовсько-нижньогородських взаємин у східнослов'янських історіографіях ХІХ–ХХ ст.	150
Ростовська О.В., Желєзко Р.А. Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк	167
Кочергін І.О. Взаємини катеринославських дворян і євреїв у пореформений період (друга половина ХІХ ст.).....	184
Крупенко О.В. Окремі аспекти природоохоронної політики Росії в ІІ пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. (на прикладі фабрично-заводської промисловості)	193
Кривобок О.П. Ліберально-демократичний рух на Північному Лівобережжі України напередодні офіційного виникнення політичних партій на початку ХХ століття	207
Коломієць С.М. Діяльність есерів-максималістів на Харківщині та Полтавщині (1906–1907 рр.).....	226
Тимченко Р.В. Договір УГА з Добровольчою армією А.Денікіна: вимушений крок чи зрада українській соборності?	232
Потапенко М.В. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	243
Мартиненко В.В. Проблема кордонів у контексті налагодження українсько-білоруських відносин 1918 році	259
Нагорна Н.М. Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920–1933 рр.).....	267
Кузьменко Ю.В. "Січєва весна" 1987 року та її роль у кадрових трансформаціях Української РСР	289

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю.Данилевича в Київському університеті.....	306
Моціяка П.П. До питання про так званій "розгром" музею М.Гоголя директором Й.Лецијусом.....	313
Лисенко О.В. Микола Ге і його учень Степан Яремич.....	325
Семенова М.В. Театральне життя Чернігівщини як складова культурно-історичного процесу в Україні 90-х рр. ХХ ст.	332

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Самойленко О.Г. Особова справа Ю.Ф.Карського в Archiwum Panstwowe m. St. Warszawy	343
Крапив'янський С.М. Згадаємо їх поіменно: безповоротні втрати особового складу 125 ГБАП у роки Великої Вітчизняної війни	361

Випуск 57. Регіональні економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальнолюдському контексті

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Разговорно-просторечный компонент в романе А.С.Пушкина "Евгений Онегин"	3
Якубіна Ю.В. Джерела формування літературної дихотомії "столиця – провінція" у творчості Гоголя ніжинського періоду	9
Бараненкова Н.А. Речі із символічним значенням у системі прози Миколи Гоголя (на матеріалі "Вечорів на хуторі біля Диканьки")	21
Сквіра Н.М. "Не оживет, аще не умрет": другий том "Мертвих душ" у життєтворчому сюжеті Гоголя	27
Ісаєнко К.П. Кордоцентрична філософія як рецептивний детермінант у художній свідомості Пантелеймона Куліша	40
Ярмошик І.І. Томаш Падурра – співець-романтик історії України та Волині	49

ІСТОРІЯ

Кравченко М.І. Критерії тлумачень понять "Україна" і "українці"	58
Бак В.В. Папські пропозиції королівських інсигній давньоруським князям у XI–XII ст.	66
Бойченко С.Г. Середньовічний некрополь Чернігова у працях краєзнавців, істориків та археологів	81
Блануца А.В. Земельные владения украинской шляхты в эпоху правления Сигизмунда II Августа	90
Міронова І.С. Що таке "пошта"? (Старий та новий погляд на проблему)	98
Галич Н.В. Становлення поштової справи в Україні в першій половині XIX ст.	108
Тоцька Ж.В. Історія Чернігово-Сіверщини у науковій спадщині М.М.Білозерського (дореформений період)	116
Шеретюк Р.М. Трансформації уніатської церкви в період правління Олександра I (1801–1825)	123
Скус О.В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст.	133

Гавковскі Р. Імператорський Варшавський університет і його зв'язки з Ніжинським історико-філологічним інститутом в XIX ст.	143
Блакитний М.М. Діяльність церковноприходських попечителів Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. XIX ст. (за матеріалами часопису "Черниговские епархиальные известия")	153
Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – XX ст.: земельна власність юридичних осіб	163
Сидорович О.С. Баллін М.П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження)	179
Асауленко О.А. Сільське господарство та промисли монастирів Полтавської єпархії (XIX ст.)	187
Хаценко О.О. Діяльність П.Я.Дорошенка у Чернігівській губернській вченій архівній комісії	197
Шаповал Л.І. Ключові проблеми гетьманування Івана Виговського у праці Дмитра Дорошенка "Нарис історії України"	203
Гаухман М.В. Правобережна Україна в складі Російської імперії (1905–1914 рр.): три національних питання в політиці губернської влади	210
Микитчук С.П. Історичне товариство Нестора-літописця – осередок етнографічних досліджень Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)	220
Кирієнко О.Ю. Військова цензура і "єврейське питання" в Російській імперії (1914–1917)	229

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Щербина С.В. Музичний цех Чернігова (друга половина XVII–XVIII ст.)	236
Ципляк Н.О. З історії учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії	243
Товстоляк Н.М. Чернігівські садиби графа П.О.Рум'янцева	247
Слобожаніна Н.П. Українознавча мозаїка С.Носа на сторінках "Киевской старины"	257
Радчук А.О. Михайло Старицький та національно-культурний рух в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст.	262
Аскерова Л.С. Театр у повсякденному житті чернігівців у XIX – на початку XX ст.	271
Кузіна Д.І. Діяльність Б.І.Ханенка зі створення колекції мистецьких творів	279
Шахрай Т.О. Стан освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.	287
Потій Н.М. Фінансування початкової народної освіти на Чернігівщині (1908–1917 рр.)	298
Хрящевська Л.М. Український костюм як джерело вивчення етнічної історії	308

**Випуск 58. Проблеми філології, історії та культури
XX століття у сучасних дослідженнях**

ФІЛОЛОГІЯ

Капленко О.М. Авангардний наратив: оголення деструктивних практик	3
Прохоренко Є.Є. Два Мсоіаза: Микола Гоголь і Микола Хвильовий (до історії вивчення проблеми	21
Стоян Т.А. "Неприхований контрреволюціонер" Михайло Булгаков: творча інтелігенція під політичним тиском радянської цензури 20–30-х рр.	48
Пашенко В.М. Сучасний мовний потенціал діалектної мікросистеми м. Ніжина.....	59
Ролік А.В. Буквалізміта інші перекладацькі помилки.....	64

ІСТОРІЯ

Бойко О.Д. Використання нейролінгвістичного програмування у політичній сфері: специфіка, особливості, прийоми	73
Герасименко О.В. Вплив Першої світової війни на соціально-економічне становище селянства Лівобережної України	82
Пшенишна О.О. Роль Кабінету Міністрів П.Скоропадського в 1918 р. у справі збереження історичних пам'яток та церковної спадщини українського народу	94
Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі	105
Тимченко Р.В. Біполярність зовнішньополітичних ідей галицьких українців восени 1918 року	114
Черніговець Н.М. Зміна ставлення українського уряду до масової імміграції та наслідки цієї трансформації для колективних господарств іммігрантів (середина 20-х рр. XX ст.).....	124
Непотенко І.В. Медичне обслуговування чернігівців у 1920–1930-х рр.	133
Земзюліна Н.І. Жінки в системі сільгоспкооперації періоду непу	140
Горох М.В. Створення та діяльність Ніжинського універмагу "Торгсин" (1932–1936 рр.)	147
Онщенко О.В. Діяльність Української Жіночої Національної Ради із забезпечення представництва України на міжнародній арені у міжвоєнну добу.....	160
Кутик О.М. Місце української номенклатурної еліти в становленні радянської політичної системи (на прикладі життєдіяльності П.Любченка)	169
Волкова С.М. Кадри місцевих органів влади Донбасу у другій половині 20-х – 30-х рр. XX ст.....	178

Самойленко О.Г. Невідома сторінка з життя видатного вченого (деякі штрихи до біографії Д.І.Абрамовича).....	186
Делібалтова Ю.В. Органи НКВС у репресивній політиці на Миколаївщині в 30-х рр. XX ст.	198
Орлов В.М. Державно-церковні відносини в Україні періоду 40-х років XX століття (за матеріалами звітів уповноважених Ради у справах руської православної церкви)	208
Байксініч Д.В. Встановлення радянсько-польського кордону та депортація українців з прикордонної смуги у 1945–1946 рр.	214
Лаврінченко Л.І. Наукові медичні товариства Чернігівщини 1920-1980-х років: проблеми організації та практичної діяльності	222
Маринченко Г.М. Етноконфесійне життя Південної України в другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст.	230
Воронко О.Г. Вплив оргнзборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950–80-х рр.	239
Попов О.Д. Життя радянського суспільства 1960–1980-х рр. очима іноземних туристів (на матеріалі Криму)	251
Субботіна І.В. Україна на шляху до тендерної рівності (соціально-демографічний аналіз зайнятості)	259
Карапута Л.В. Формування та перспективи європейської інтеграції України в контексті "Східного партнерства"	271
Константинова В.М. "Вікна в Європу": динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов'я в другій половині XIX – на початку XX ст.	277

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Фомська С.М. М.Коцюбинський – керманіч чернігівської "Просвіти".....	285
Коляструк О.А. Субкультура української інтелігенції у перше радянське десятиліття: вимір повсякденного у політичному просторі.....	294
Дедович Д.В. Становище сільських шкіл Чернігівської губернії на початку 20-х рр. XX ст.	300
Ніколіна І.І. Роль єврейської загальноосвітньої школи УСРР в системі освіти національних меншин у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.	309
Малежик Д.І. Питання культурно-освітнього та етносоціального складу української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.)	317
Мицик Л.М. Проблеми модернізації змісту освіти в умовах європейської інтеграції вищої школи України	327
Семенова М.В. Проблеми національно-культурного відродження в умовах розбудови незалежності України	334

**Випуск 59. Спадщина П.Куліша і її роль у
розвитку української мови, літератури та культури**

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Репрезентація мегаконцепту-образу "Україна" в романі Пантелеймона Куліша "Чорна рада"	3
Коновалова Н.Ю. Відображення концепту "Козаччина" у функціонально-семантичних полях епітетних словосполучень (на матеріалі історичного роману "Чорна рада")	11
Банзерук О.В., Шакура Ю.О. Військова лексика в історичній прозі П.Куліша	15
Соколова С.В. Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П.Куліша "Чорна рада"	21
Шевченко С.П. Стилістична роль старокнижних елементів у романі П.Куліша "Чорна рада"	39
Циганок І.Б. Концепт <i>воля</i> у поезії Т.Шевченка і П.Куліша	37
Мацько Л.І. Мова Тараса Шевченка в оцінці Пантелеймона Куліша	44
Чирва Г.М. Розмаїття синтаксичних структур у поезії Пантелеймона Куліша	50
Козачук Г.О. Особливості поетичного синтаксису Пантелеймона Куліша	55
Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Формули мовного етикету в епістолярії П.Куліша	64
Коваленко В.Г. Діяльність П.Куліша в контексті становлення української літературної мови в другій половині XIX століття	69
Белая А.С. Роль Пантелеймона Куліша в історії славянської мовної культури	77
Владимирова В.М. Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури	81
Пасік Н.М. Народнорозмовні елементи в художньому мовленні П.Куліша	87
Симоненко Л.О. Термінологічна лексика у мовотворчості П.Куліша	95
Кайдаш А.М. Доробок П.Куліша в контексті вчення про міфоніми	100
Шрамко Р.Г. Ієрархія морфологічної реалізації предикатів стану сучасної української мови на формально-граматичному рівні (на матеріалі мовної практики П.Куліша)	108
Пащенко В.М. Порівняння як стилістичний засіб актуалізації художніх образів (на матеріалі прозових творів П.Куліша)	115
Кумеда О.П. Форми іменників II відміни в мові першодруків П.Куліша	122
Вакуленко Г.М., Клипа Н.І. Прикметникова синоніміка в художньому мовленні П.Куліша	128
Сидоренко Т.М., Хомич В.І. Семантична взаємодія префіксально-суфіксальної конструкції <i>роз-...-ся</i> з дієслівними основами на позначення мовленнєвих актів (на матеріалі творів П.Куліша)	136

Пугач В.М. Граматичні особливості функціонування предикативних форм на -но, -то у творах П.Куліша	142
Фесенко Т.М. Паралельне функціонування сполучників і прийменників для вираження тотожних семантико-синтаксичних відношень (на матеріалі поетичних творів П.Куліша)	146
Зінченко С.В. Ступені порівняння в тексті перекладу П.Куліша книг Мойсея	155
Вишнівська С.В., Коновалова Н.Ю., Шкурко М.П. Чернігівське культурне оточення Пантелеймона Куліша	165
Забарний О.В. Пантелеймон Куліш і Ніжинська вища школа	173
Голуб Н.М., Проценко Л.І. Роль педагогічної спадщини П.Куліша у формуванні духовного світу школярів	180
Бережняк В.М. "Граматка" П.Куліша – перший підручник для школярів	185
Овдійчук Л.М. Вивчення життєпису Пантелеймона Куліша на уроках української літератури в школі	194

**Випуск 60. Регіональні та загальноукраїнські
історико-культурні процеси
у сучасному дослідницькому вимірі**

Слово про ювіляра: до 75-річчя від дня народження Г. В. Самойленка	5
Список друкованих наукових праць доктора філологічних наук, професора Самойленка Григорія Васильовича	8

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Семантическая доминанта романа А.С.Пушкина "Евгений Онегин"	36
Бараненкова Н.А. Театральний прийом "маски" та його функції в повісті "Вечір напередодні Івана Купала" М.Гоголя	43
Сиротенко Л.Ф. Архитипическое основание повести Я.П.де Бальмена "Изгнанник"	50

ІСТОРІЯ

Бартош І.М. Політика "упоминок" Великого князівства Литовського східноєвропейським ордам у 1492–1506 рр.	57
Корольов Г.О. Декабристський рух в історії "дового XIX століття"	65
Коломієць С.М. До питання історії виникнення Партії соціалістів-революціонерів (середина 90-х – серпень 1900 рр.)	72
Крупенко О.В. Інноваційні процеси у промисловій політиці Російської імперії на межі XIX–XX ст.: проблеми та перспективи	83

Прудько В.О. Українізація шкіл Чернігівщини у 1917 р.: від спроб до перших результатів	92
Тарабрина О.А. Участие женщин в стихийных освободительных движениях периода Гражданской войны (1917–1922 гг.)	99
Бонь О.І. Історія повсякденності української наукової інтелігенції (за матеріалами фонду Миколи Прокоповича Василенка в ЦДАМЛМУ)	104
Іванцова Н.І. До питання становлення та розвитку заочної освіти в Україні в кін. 20-х на поч. 30-х рр. ХХ ст.	113
Лахач Т.О. Історіографічні аспекти проблеми державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у Радянській Україні 1920–1930-х років: минуле і сучасність	120
Дудка Л.О. Сізіфова праця, або Чому занепала антирелігійна робота в Україні в сер. 1930-х рр.	129
Лакно В.І. Примусова праця оstarбайтерів з Полтавщини у Третьюму Рейху: особливості депортації та репатріації.....	137
Лакно О.П. Активізація державного наступу на права радянських протестантів на межі 50–60-х рр. ХХ ст.	151
Лісовська О.В. Деформації суспільно – політичного ладу в Українській РСР та прояви цього на селі (60–80-і роки ХХ ст.).....	164
Новицька Ю.Й. Науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Богдана Лепкого у Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої	172
Кузьменко Ю.В. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. ХХ ст.	182

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Будзар М.М. Приватні бібліотеки у культурній спадщині панської садиби в Україні ХVІІІ – початку ХХ століть	195
Самойленко Г.В. Чернігівська театральна трупа "Товариство кохаючих рідну мову"	204
Самойленко Г.В. Ніжинський драматичний театр у часи незалежності України: випробування і здобутки	211
Семенова М.В. Пошуки новітніх підходів в організації функціонування закладів культури України періоду незалежності.....	223

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Морозов О.С. Академік ВУАН К.В.Харлампович та його неопублікована праця з історії ніжинських греків.....	232
Харлампович К.В. Грецька колонія в Ніжині (ХVІІ–ХVІІІ ст.). До історії національних меншостей на Україні	242
Сиротенко Л.Ф. До публікації повісті Якова Петровича де Бальмена.....	264
Яков Петрович де Бальмен Повесть.	267

**ДО ЮВІЛЕЮ ПОЕТА Й. М. ДУДКИ – ВИПУСКНИКА
НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ**

Марченко Т.А. Йосип Дудка.....	278
Дудка Й.М. Згадуючи ту зустріч з М.Рильським	281
Карпенко Н.Й. (донька Й.М. Дудки). Мої вірші!..	
Ви птахи сині.....	285
Прилипка А. Земляки у творчості Йосипа Дудки	
Пошуки, розвідки, дослідження.....	289
Додаток. Статті збірника	
"Література та культура Полісся". Вип. 1–60.....	295

ЗМІСТ

Слово про ювіляра	5
Список друкованих наукових праць доктора філологічних наук, професора Самойленка Григорія Васильовича	8

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Семантическая доминанта романа А.С.Пушкина "Евгений Онегин"	36
Бараненкова Н.А. Театральний прийом "маски" та його функції в повісті "Вечір напередодні Івана Купала" М.Гоголя	43
Сиротенко Л.Ф. Архитипическое основание повести Я.П.де Бальмена "Изгнанник"	50

ІСТОРІЯ

Бартош І.М. Політика "упоминок" Великого князівства Литовського східноєвропейським ордам у 1492–1506 рр.	57
Корольов Г.О. Декабристський рух в історії "довгого ХІХ століття"	65
Коломієць С.М. До питання історії виникнення Партії соціалістів-революціонерів (середина 90-х – серпень 1900 рр.)	72
Крупенко О.В. Інноваційні процеси у промисловій політиці Російської імперії на межі ХІХ–ХХ ст.: проблеми та перспективи	83
Прудько В.О. Українізація шкіл Чернігівщини у 1917 р.: від спроб до перших результатів	92
Тарабрина О.А. Участие женщин в стихийных освободительных движениях периода Гражданской войны (1917–1922 гг.)	99
Бонь О.І. Історія повсякденності української наукової інтелігенції (за матеріалами фонду Миколи Прокоповича Василенка в ЦДАМЛМУ)	104
Іванцова Н.І. До питання становлення та розвитку заочної освіти в Україні в кін. 20-х на поч. 30-х рр. ХХ ст.	113
Лахач Т.О. Історіографічні аспекти проблеми державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у Радянській Україні 1920–1930-х років: минуле і сучасність	120
Дудка Л.О. Сізіфова праця, або Чому занепала антирелігійна робота в Україні в сер. 1930-х рр.	129
Ляхно В.І. Примусова праця оstarбайтерів з Полтавщини у Третьюму Рейху: особливості депортації та репатріації	137

Лажно О.П. Активізація державного наступу на права радянських протестантів на межі 50–60-х рр. ХХ ст.	151
Лісовська О.В. Деформації суспільно – політичного ладу в Українській РСР та прояви цього на селі (60–80-і роки ХХ ст.).....	164
Новіцька Ю.Й. Науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Богдана Лепкого у Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої	172
Кузьменко Ю.В. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. ХХ ст.	182

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Будзар М.М. Приватні бібліотеки у культурній спадщині панської садиби в Україні ХVІІІ – початку ХХ століть.....	195
Самойленко Г.В. Чернігівська театральна трупа "Товариство кохаючих рідну мову"	204
Самойленко Г.В. Ніжинський драматичний театр у часи незалежності України: випробування і здобутки	211
Семенова М.В. Пошуки новітніх підходів в організації функціонування закладів культури України періоду незалежності	223

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Морозов О.С. Академік ВУАН К.В.Харлампович та його неопублікована праця з історії ніжинських греків.....	232
Харлампович К.В. Грецька колонія в Ніжині (ХVІІ–ХVІІІ ст.). До історії національних меншостей на Україні	242
Сиротенко Л.Ф. До публікації повісті Якова Петровича де Бальмена	264
Яков Петрович де Бальмен Повесть.....	267

ДО ЮВІЛЕЮ ПОЕТА Й. М. ДУДКИ – ВИПУСКНИКА НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Марченко Т.А. Йосип Дудка	278
Дудка Й.М. Згадуючи ту зустріч з М.Рильським	281
Карпенко Н.Й. (донька Й.М. Дудки). Мої вірші!.. Ви птахи сині.....	285
Прилипко А. Земляки у творчості Йосипа Дудки Пошуки, розвідки, дослідження	289
Додаток. Статті збірника "Література та культура Полісся". Вип. 1–60.....	295

ШАНОВНІ АВТОРИ!
При поданні рукописів у наступні випуски збірника
"Література та культура Полісся"
Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
просимо дотримуватися нових ПРАВИЛ
оформлення та подання рукописів

До опублікування у збірнику приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською і білоруською мовами у друкованому та електронному виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 5 до 15 сторінок.

До рукопису додаються:

- рецензія, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом;
- витяг із протоколу засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);
- дані про автора (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;
- квитанція про оплату за друк статті – 15,00 грн. за 1 стандартну сторінку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з індексу УДК у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) Ініціали та прізвище автора – над заголовком малими літерами.

3) Назва друкується жирним шрифтом по центру.

4) Короткі анотації українською, російською та англійською мовами (до 6 речень).

5) Ключові слова українською, російською та англійською мовами.

6) Основний текст статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) Перед списком використаних джерел, який подається у порядку посилання, пишеться підзаголовок "Література".

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні.

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 60

*Регіональні та загальноукраїнські
історико-культурні процеси
у сучасному дослідницькому вимірі*

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Косяк В. М.
Літературний редактор – Приходько Н. О., Конівненко А. М.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 22,5

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru